

Апхәынтшәкәтыжырта
Акәа 2014

ВЛАДИМИР АНҚӘАБ

ИҒЫМҒАҚӘА

Х-ТОМКНЫ

Иеиқәлыршәеит
Лиуда Хыыбба-Анқәаб

Аңхәынтшәкәтыжырта
Ақәа 2014

ВЛАДИМИР АНҚӘАБ

ИҒЫМҒАҚӘА

Ахқатәи атом

**АҒСУА ЛИТЕРАТУРА ИАЗКУ
АУСУМҒАҚӘА**

Апқәынтшәкәтыжыырта
Ақәа 2014

ББК 84 (5Абх) 6-44
А 59

Владимир Анқәаб

А 59 Ифымтақәа 3-томкны. 3-тәи атом.

Ақхәынтшәкәтыжырта. Ақәа, 2014. – 392 д.

Вл. Анқәаб ифымтақәа реизга 3-тәи атом ианылеит
ақсуа алитература иазку иусумтақәа.

© Анқәаб В.П., атынхацәа, 2014

© Ақхәынтшәкәтыжырта, 2014

**АҢСҮА ПРОЗА
АШЬАҚӘГЫЛАРЕИ
АҒИАРАМҠАҚӘЕИ
(1918–1948 шш.)**

I. АПСУА ЖЭАБЖЬ АИРЕИ АҶИАРАМҶАҚЭИ

Апсуа сахьаркыратэ литература аҶоурых аҶны Апсны Асовет мчы шыақэгылаанзатэи апериод иатэу, ажэабжь (ановелла) затэык ауп макьана идыру. Уи Ҷуп 1918 шықэса рзы апсуа сахьаркыратэ литература ашыташытатэуы Д. И. Гэлиа инапымтэны. Уи ажэабжь «Атэым жэван атэа» ауп. Ажэабжь – ановелла хэа аназырхэо раҶоуп. Аха жанрла арт еиҶырго, излеиҶшым маҶуп аҶнытэ еиҶэшаны рыхэаҶшра ииашаны испхьазом.

Ановелла – аиталиа бызшэахьтэ ауп алитературатэ жанр рбаганы ашэҶеыҶҶра ишалалаз. Уигыи иаанаго ажэабжь ауп. Иатэанакуеит аепикатэ форма ашҶа – зформа хэыҶу апрозатэ жанрқэа рахь. Зформа хэыҶу ахьаххэо амалахазгы иланарҶэыр ахэтам иара атэақы. Жанртэ лкаа хадас ажэабжь (ановелла) иамақэоу ируакуп хатэла ашэагаа ахьхэыҶу. Зны-зынла Ҷба-хҶа даҶыа иреихамкэа, уимоу, даҶыак иананзалогы ыҶоуп. Убри аҶнытэ ажэабжь лымкаала, эда царта амам ала ахшыҶтэак еилартэаны иҶазароуп. Ажэабжьтэ (ановеллатэ) Ҷазара тэатҶгыс иамоуп, тэстазааратэ хтыс кьаҶек налкаа, уиала итэаулоу, ауаажэлартэ тэақы змоу азакэантэҶарақэа раартшра. А. Чехов эда царта амам аҶынза еилеицалон иажэабжьқэа. А. Чехов иажэабжьқэа «Хамелеон», «Ачиновник итэсра», И. Папаскыыр иажэабжьқэа «Ақабла», «Кэнач», М. Лакрба иновеллақэа «Аргэын СеидыҶ», «АишыҶэа», «АбгыыҶ иахэап» ухэа убас егыртгыи рҶны иахбоит хадара злоу кэакытэак атэстазаара иагэылга, иахьеи-уахеи иуҶылоз ахтысқэа, аситуаҶақэа ишыҶыргэылдыршэоз асоциалтэ тэақы тэаулақэа. Уртэ араҶа иахарбаз ажэабжьқэа ирылагоит экспозиҶиада, иаразнак ахтысқэа рҶиарала, аҶазшыақэа рхырхарта уиала иаразнак уахьҶшратэи иҶартэоит.

Ажэабжь ачыдарақэа ируакуп иара убас арҶиамтэҶы иаартшу атэстазааратэ процесс амомент иаҶхьагылаз, ма иашьтанеиуа аганахь аанхара, аповести аромани рҶы еиҶш,

зегы нтырхэцаа рыхцэажэара ахьаҭахым. Насгы ажеабжь злашьақэгылоу ацстазааратэ эпизод адраматизмра еиха иамазароуп, асиужет аҕиара ццакызароуп. Асиужет адинамикара ухнахратэы, агэра угартэ психологиала ириашоу аштрихқэа рыла ауащы ихаҕера индивидуалтэу ҕазшьаны аҕацара – ажеабжь ачыдарақэа ируакуп.

Д. Гэлиа иажэабжь «Атэым жэван атцака» аҕны аперсонаж хада Елҕан дцэыргоуп зказшьа шыақэгылахыоу азэы иакэны. Иара убас ауп ишыҕоу А. М. Горки иажэабжь «Челкаш» аҕынгы. Челкаш иҕазшьа ацэыргаразы аҕхьаф еилимкаар ада псыхэа амамкэа иҕазам уи ажеабжь (ановелла) асиужет анынцэалак ашьтахь закэытэ хтысқэоу иҕалараны, дызланагалараны иҕоу.

Аҕсуа шэҕэыщы И. Папасқыр иажэабжь «Ақабла» хғозар, хара цыаргы иаабазом уи афырхатца хада Базала арҕиамтаҕы дцэырцаанза дзынҕка-нҕахьаз, ицстазааратэ хтысқэа. Иара убас хара иҳаздыруам Базала асиужет анынцэа инаркны ицстазааратэ хтысқэа зеипшрахаз. Ажеабжьтэ жанр иаҭахынгы иҕазам урт.

Ажеабжь ашэагаа ахьхэычу анащгы, уи хыпхьазарала иалоу афырхацэаҕы мацуп. Аха уи иаанагом ановелла иалоу ауаа рхыпхьазара рацэахар ҕалом хэа. М. Ахашба иновелла «Алло» щынщажэи жэахащык ауаа алоуп. Аха урт ащынщажэи жэахащык рхаҕсахьақэа тыртэашьа аманы изыҕалом ажеабжьтэ жанр аҕны. Ажеабжь «Алло» аҕны щыцэа-хщы роуп (Бадра, Уазамат, Ҙамел) зхаҕсахьа ххаҕы иаанхартэ ицэыргоу. Егьырт арҕиамтаҕы иалоуп, аха рхаҕсахьақэа хбазом.

Ажеабжь шэагаала идузаргы ҕамло иҕазам. Иахҕап, З. Дарсалиа иажэабжь «Ауащы шас» жэохэ даҕка рҕынза иназоит. И. Папасқыр иажэабжь (уи аповест хэаҕы знызынла иахьзыртэлоит) «Акаруал шэақь» зеижэ даҕка иҕоуп, М. Ахашба иажэабжь «Алло» – 29 даҕка. Убас инейтцыхуп А. Гогэуа иажэабжьқэаҕы.

Араҕаҕы, ажеабжьқэа зыхьз ххэаз шэагаала хэычык инейтцыхқэазаргы, зхаҕсахьақэа тыртэааны иаарцшу афырхацэа ажеабжьцыпхьаза хщы-пщыы ирейхам. Абасала, ажеабжь ашэагааҕы, уи иалоу афырхацэаҕы, зны-зынла анормақэа ирхысызшэа хбаратэы ианыҕоу хцылалоит,

шҗсабаратә җҗароу. Ус иҗан аҗсуа сахьаркыратә литературатра ашьатаркра аамтазы ажьеинраалатә жанр аганахьала уахәапшуазар (Д. Гәлиа иажәеинраалақәа «Ешсоу итапанча», «Абрыскьыл», «Ғыҗьа зҗомызт, азә дрыхьзҗомызт» уб. егь.).

Аха аҗсуа ажьабжьтә (ановеллатә) жанр ахытҗырҗа қалейт афольклортә материал (афольклортә сиужет) иахьыҗшымкәа. Аҗсуа сахьаркыратә литератураҗы раҗхьа иҗәырҗит (апрозаҗы) автортә фантазиа иахылҗыз ахҗхәатә ажьабжьқәа (Д. Гәлиа иажәабжь «Атәым жәван аҗақа» – 1919 ш., М. Ахашба иажәабжьқәа: «Хәи дад, аписар, закә кампаниоузеи ишаахаухәара!» – 1928 ш., «Алло!» – 1929 ш., «Аҗуныхәа акы иаҗсам схәан, аха...» – 1929 ш., С. Чанба иажәабжьқәа: «Ы-ы, аллах, аллах» – 1929 ш., «Сабду ихәышҗтаара ахахә» – 1934 ш., «Аҗьажә ду» – 1935 ш., И. Папаскьыр иажәабжьқәа: «Акаруал шәақь» – 1936 ш., «Ақабла» – 1938 ш., «Кәынач» – 1939 ш., З. Дарсалиа иажәабжьқәа «Ауаҗы-шас», – 1940 ш., «Абзагә» – 1940 ш., «Аидара иаҗаз аҗахмада» – 1947 ш. уб. иҗҗ).

Ажәлар рҗәҗыҗтә хәамҗақәа ирылху ашьәҗыратә ажьабжьқәа хәҗсуа сахьаркыратә литератураҗы иҗәырҗит акыр ихьшәаны – аҗынәажәатәи ашықәсқәа рзын. 1943 ш. рзы Д. Гәлиа иҗижьит «Ажьабжь қьәҗқәа» захьзу ажәлар рҗәҗыҗтә хәамҗақәа ирылхны иҗаҗоу ановелла хәыҗқәа реизга. 1959 ш. рзы М. Лакрба иҗижьит «Аламыс» хәа хьзыс изиҗаз, ажәлар рҗәҗыҗтә хәамҗа асиужетқәа ирылхны еиқәиршәаз аҗсуа шәҗәыратә ажьабжьқәа реизга. (Ари аизга уаанза, 1957 ш. рзы Москва, Урыстәыла иҗыҗхьан «Аҗсуа новеллақәа» хәа ахьзын).

Аҗарауаа Хә. Бҗажәбеи К. Зелинский излархәо ала, Д. Гәлиа и-«Ажьабжь қьәҗқәа» иҗит аҗажәиҗәабатәи ашықәсқәа рзын¹. Ари аиҗш агәаанара зыриашо хәа аргументқәа уақа иаарымгазаргьы, уи азын амакра аҗахны иҗазам. Избанзар, Д. Гәлиа ироман «Камаҗыҗ» иҗит 1933–1940 шш. рзы. Уақа ароман атекст аҗны ажәлар рҗәҗыҗтә хәамҗа асиужетқәа шейбгоу иагәыларгьылоуп. 1943 шықәса рзы хазы шәҗәны «Ажьабжь қьәҗқәа» хәа хьзыс изыҗаны иҗыҗыз аизга иагәылоу ажьабжьқәа жәпақы убрақа

¹ К. Зелинский, Хә. Бҗажәба. Дмитри Гәлиа. Ақәа, 1957. Ад. 98.

иахдылоит. Аха урт ажэабжькэа рахь ииаганы хцэажэашья рымам. Насгы, урт ажэлэр рѣапыцтэ кэышра иахылцыз, ихаз-хазу, зхы иакэитү шэҕэшыратэ ажэабжькэоуп хэа ихаҕхьазазаргы, зегь акоюп автортэ хытхэаа иарииз ажэабжькэа хлитератураҕы уаанза ицэыртцхьан.

Абасала, хаҕсуа сахьаркыратэ литература аҕоурых аҕны аҕапыцтэ кэышра асиужеткэа ирылхыз ажэабжькэа рапхьа ицэыртцраны псабаратэла ирыхэтэн, аха ашьтахька инаскьеит, ашьтахька инаскьараны иҕаз, аинтеллектуалтэ кэышра иахылцыз автортэ хытхэаатэ ажэабжькэа аҕхьа ицэыртцит. Ари еипш атып еитныпсахлара зыхкьаз аилкааразы ирызхьапштэуп, амилат-сахьаркыратэ литература ацэыртцреи ашьақэыргылареи раамтазы аҕоурыхтэ тагылазаашья ахатэ чыдарақэа.

Хара ибзианы иаадыруеит хаҕсуа шэҕэшыра ашьатаркра зыдхэалоу азеижэтэи ашэышықэса алагамтазы иҕалаз Аҕсны Урыстэыла адцара шакэу, уи ишабзоуроу аурыс жэлэр рхатарнак пхьагылацэа аҕсуаа ишрыцхраауаз, хмилацтэ культура аихахара ишатцгэоз. Аурыс еинрал, атарауаф Карл Пиотр-ица Услар аҕсуа алфавит хзыкаитцеит, рапхьазатэи аҕсуа грамматика хзицит 1862 ш. Егы аурыс еинрал Барталамеи анбан шэҕэи хзеикэиршэеит 1865 ш. Аурыс жэлэр рхатарнак пхьагылацэа, иара убас, Аҕсны иаадыртит рапхьатэи ашколқэа. Урт атара ддыртцауан аҕсуаа рхэыцкэа. (Рапхьатэи ашкол Аҕсны иаартын 1952 ш. рзы Оқэым ақытан, афбатэи – 1963 ш. рзы Ашьхаруаа рышкол – Аҕэа.)

Рапхьатэи аҕсуа шэҕэицэа аҕхьареи афреи рцон, еихаразак урыс бызшэала, рцарадырра еихахохон аурыс цараиуртақэа рҕы. Аҕиара харакы заухьаз, апышэа ду змаз аурыс сахьаркыратэ литература калеит аҕсуаа ринтеллектуалтэ дырра иахытцхырта иашаны. Аҕсуа шэҕэицэа рсахьаркыратэ гьама уи ишьақэнаргылон, еиханахауан.

Аҕсуа сахьаркыратэ литература ашьатаркы Д. Гэлиа аурыс бызшэа убас ибзианы идыруан, уи ицит «Аҕсны аҕоурых» актэи атом (1925 ш.) урыс бызшэала. Абафхатэра ду змаз ашэҕэицэа, аҕсуаа рыфонуцка зеипш дузымпшаауа,

акультура харагы злаазаз Самсон Чанба аурыс бызшэагы ихатэы (аңсуа) бызшэагы убас ибзиазаны идыруан, еицизеипшны ихы иаирхэон. Ирфеиамтақэа жэпагы иара ихала аурыс бызшэахь еиңеигон, ма зны аурыс бызшэала ифны, нас аңсшэахь еиңеигон. Иповест «Сеидык» ихала аурысшэахь еиңаганы итижыит 1935 ш. рзы. Раңхьа урысшэала ииоқэаз иреиуоуп апоема «Ашьха тыңха» (1919 ш.), ипрозатэ жэеинраала «Ашэт қапшь зфеу атла» (1922 ш.), адрама «Аңсны Ханым» (1926 ш.), «Адэығба №6» (1934 ш.) уб. итц.

Аңсуа новеллаңтаф ду М. Лакрба иажэабжькэа жэпагы зны урысшэала ифны, нас аңсшэахь еиңагоуп.

Абасала, раңхьатэи аңсуа сахьажэа азқазацэа аурыс бызшэеи, аурыс культуреи, аурыс сахьаркыратэ литературейи гэгэала иадхэалан, анырра ду рнатон, рсахьаркыратэ гьама изаамтанутэи аурыстэ интеллектуалтэ харакырахь ихьанарңшуан.

Абри еиңш аґагылазаашьоуп, аңсуа литература аґоурых ағны, афольклортэ материал иахылтцыз арфеиамтақэа ракэымкэа, автортэ хытхэаа иахылтцыз ажэабжькэа рахь ахьаңшра зыбзоуроу, раңхьа урт рцэыртцра ыытцгас иамоу аилкаара алзыршоны иґоу.

Раңхьаза иргыланы арт ажэабжькэа ирныңшуеит уи зфыз авторцэа рхатэы дунеинырра, рхатэы дунеихэаңшра ухэа, дара рыңсґазааратэ цышэа злаңшхьоу ахтыс цабыр-гкэеи аґоурыхтэ тагылазаашьақэеи. Тематикала урт еиґа иактуалтэқэоуп, ареализмратэ шыґа рымоуп, ажэлар рфеаңыцтэ хэамґа асиужеткэа ирылху ажэабжькэа рааста.

Раңхьазатэи аңсуа прозатэ рфеиамґа, ишазгэахґахьоу еиңш, Д. Гэлиа иажэабжь «Атэым жэван атцақа» ауп. Алитератураґцаафцэа уи иалацэажэахьоу Хэ. Бґажэба, К. Зелински, Ш. Инал-иґа, М. Папаскьыр, Гь. Гублиа ухэа убас егыртґыы еицфеакны ишазгэартэ ала, ифуп 1918 ш. рзы. Раңхьаза уи акыыңхь абеит агазет «Аңсны» адакьақэа рфеи 1919 ш. рзы.

Анхацэеи аґауадцэеи реизықзаашьа атемала ифу ари ажэабжь, идеиа хадас иамоуп асоциалтэ еиқарамра анхафы атрагедиаратэ тагылазаашьафэы дышнанагаз арар-

Ииашоуп, ажэабжь «Атэым жэван ацака» уанагхылак, азыказы арака автор хадара зито ацсадгыл абзиабара акэу, агычыра афеацера акэу, асоциалтэ еикарамра аарцшра акэу, агэатара аауадафхома ухэаратэы, арт ахзцаарак ажэабжь акны ицэыртцеуит. Насгы акомпозициатэ сахьаркыратэ еифекаашыала арт ахзцаарак ааивакэыло акнынза инаганы икацоуп. Убри иахкыаны акэхап афилологиатэ наукакэа ркандидат А. Аншба ажэабжь «Атэым жэван ацака» иазку игэаанагарафэы, хадара злоу хэа ицхьазатэу агычыра афеацера акэны дзахэацшуа. Д. Гэлиа иажэабжь «Атэым жэван ацака» ихадароу, идеиатэ цакыс иамоу, асоциалтэ еикарамра ацэыргара иазкуп хэа М. Папаскыыр ишэкэы «Ацсуа прозеи апоэзиеи» акны иихэо дафеагылан А. Аншба агазет «Ацсны Кацшь» ианиццаз истатиафэы иоуеит: «Д. Гэлиа ари ажэабжь афэы хыкэкыс имаз афеакын. Уи ажэлар змырғаацоз агычыра шфырхатцарам, дара рзы ишхыртцаагоу, дара зтанаргылаз ахэура шатцаахуа»¹.

Абасала, Д. Гэлиа иажэабжь «Атэым жэван ацака» акны хадара злоу хэа А. Аншба иипхьазо агычыра афеацероуп.

Апрофессор Ш. Инал-ица уи атыхэала игэаанагара даеакала икоуп: «Автор ифырхатца дгычфэны дахьааирцшыз афымта идеиа хада («харада ахара») иапырхагоуп, иарпсыгеуеит»². Ари иаахгаз ацитата иахнарбоит агычыра афеацера идеиа хаданы ажэабжь икэнаргылоит хэа агэаанагара шиашам. Аха афымта идеиа хада («харада ахара») хэа иазгэеитазгы иконкреттэу аргументла ишьакэыргэгэам, мфасшакэ ихэоу алкаа-катцарашэа икоуп. Ш. Инал-ица еиха дазаатгыланы, хшыфзышьтра азыкатца дазхьацшит ацсадгыл абзиабара азцаатэы: «Ажэабжь акны казарылатцэкэа иаарцшуп Елкан ирыцхара, ицсадгылы итацхэеи гэхьааганы игэактэакра «Атэым жэван ацака» хара дахьыказ. Ашьхауаф дзышьцыламыз атагылазаашьа изымычхауа далагеит, игэы цеит, имчкэа кацсеит, гэырфала дычмазафхан, дагыагеит»³.

¹ Агазет «Ацсны Кацшь», 1971 ш., февраль 6.

² Ш. Инал-ица. Ацсуа литература атоурых акнытэ. Акэа, 1961. Ад., 147–148.

³ Ш. Инал-ица. Иара уака, ад. 144.

Араќа Ш. Инал-ица ахтыстә деталькәа арфеиамта аќны имѡапысуа ииашаны ахәшьара риѡоит, аха ажәабжь зегыи аќны ари ихадароуп хәа, уиазгыи алкаа катцазам.

Абасала, Ш. Инал-ица Д. Гәлиа иажәабжь «Атәым жәѡан ацаќа» дахьахцәажәо, идеиа хадас уи иамоу абри акәтәкыоуп хәа зцаатәык налкаа дазаатгылазом. Д. Гәлиа иажәабжь аниѡуаз асоциалтә еиќарамратә тагылазаашьа зеипшраз дахәапшны, аеартзара итахымхазар акәхап, арфеиамта аидеиа хада егыирт азцаарақәа иргәылатцәахны изыкаитцаз.

А. Зыхәба истатиа «Ацсуа проза ахытхырцафәы» (урысшәала) зыхьзу аќны Д. Гәлиа иажәабжь «Атәым жәѡан ацаќа» аидеиа хада ацәыргарафәы апхьаѡцәа даеацъара ишхьаирпшуа азгәаѡо ихәеит: «Асахьаркыратә чыдарақәа разгәатарыхь хаиасаанза, арфеиамта аеипграф «Дасу ипсадгьыл шьам еипш ибоит» иазкны ажәакәак хәатәуп. Аеипграф, ишеилкаау еипш, иахәозарц ахәтоуп арфеиамта аидеиа хада хырхартас иамоу. Хәарада, дарбанзаалак бзиа ибоит ипсадгьыл, уи хара даќәганы итахара трагедиоуп иара изы. Аха анализ катцарафәы излахбо ала, ажәабжь иныкәнаго ахшыѡцәк убаскәк ипатриотизмрам шаќа исоциалтәу аќара! Убри аќнытә хгәы иаанагоит аеипграф, ариентация иаша апхьаѡ дацәхнаркыоит хәа»¹.

А. Зыхәба ииашаны иазгәеитеит ажәабжь аеипграф, арфеиамта аидеиатә цакы хада даќәганы, апхьаѡ даеацъара дышхьанарпшуа. Аха А. Зыхәба араќа автор иахь уи епныхәас иќаитцошәа иќалеит.

Хара хгәанала, Д. Гәлиа ари машәырны иќаимтеит: атагылазаашьа зеипшраз дазхәыцны, ацензуратә хшыѡзышьтра арќьалара хыкәкыс ишьтимхыр ауамызт. Убри иабзоуроуп арфеиамта аидеиатә цакы хада иаразнак улапш итамшәо иахьыќацоу.

Ажәабжь «Атәым жәѡан ацаќа» аидеиа хада асоциалтә тагылазаашьа аарпшра ишазку азгәартоит, А. Зыхәба инаѡсгыи, Ѓ. Гублиа, М. Папаскыыр, В. Дарсалиа, Ш. Салаќаиа, В. Агрба ухәа убас егы.

¹ Зыхәба. Ацсуа проза ахытхырцафәы. Аспирантцәа рнаука-усумтақәа реизга. Аќәа, 1967. Ад. 44. (Абринахысгыи, ачитатақәа аурысшәахьтә еитәганы ашәкәы иагәылаало еитеигоит автор).

Гь. Гублиа хзыхцэажэо ажэабжь ахьеилирго иазгэеиҥоит: «Уи (Д. Гэлиа. – В. А.) иҥахын Аҥсны ажэйтэан асоциалтэ еиҥкарамра иҥаз иахҥяны ажэлар аҥбабаа шырбоз, рыҥстазаара шуадафыз, ишыҥгыз атэы азаатгылар»¹.

Араҥа ишаабо еиҥш Гь. Гублиа инатҥшыны иазгэеиҥоит асоциалтэ еиҥкарамра иахҥяны анхаҥа агаҥҥраҥа ишырҥагылаз аарҥшра шакэыз Д. Гэлиа хыҥкыс имаз.

М. Папасҥыр иҥэоит: «Елҥан иан вба ззилҥашаз аҥычра дахыафыз азы акэымкэа, усҥангы ишыбзоу ҥсраны ирҥхызоз, чыдала иалкааны, Алдыз иҥааҥарафэы матцуфэы иашаны ихы ахыҥкаитҥаз азыхэан шакэыз»².

Елҥан анхафратэ, социалтэ ҥагылазаашыоуп аҥауад Алдыз иааигэаҥхаз назыҥзо иакэны, амаҥцуфэы иаша дифызыха дҥазҥаз.

В. Дарсалиа иазгэеиҥоит: «Д. Гэлиа хыҥкыс ишыҥхыз, иара ус аҥауад ихымфэаҥашыа гэымхаҥа рыҥкэызбреи (иара уиҥы ҥанушыаратэы иҥазам, аха), аҥҥа иафашэаз анхафэы ирзҥыдара аҥҥэуарей раҥым, Елҥан итрагедиатэ лахынҥала уи иааирҥшуеит, закэйтэ ҥырхага дуззоу аҥауас иаҥагылаз анхаҥа рзы, ажэлар зегы рызгы иҥанатҥоз аҥауади-аамҥей «рбекунра»³.

Ииашатҥяны, ахэҥхареи абаззеирей ухэа реиҥш иҥоу аҥабзҥа рхы иархэаны амчра змаз аексплуататортэ классҥа рхатарнаҥа, ҥынхара рзыҥартшоша дырбаны, анхаҥа рыдыркылон, ирҥахыз рыларыҥзартэ рнаҥафэы иа-аргон. Апатриархалтэ еизыҥазаашыа иариуаз ахэыҥшыа изахымхэҥэоз анхаҥа, уи аиура иафэагыло, мап аҥыркуа акэым, еиҥаханы иахатҥылон. «Абекунра» рзызуша, «ирхылаҥшыша» ахэҥха ирҥара рхала иашыҥталон. Ус азэы дырзыҥшаар рыфэны дыфнардон, акыр ирҥон. Абасала, асоциалтэ еиҥкарамратэ ҥагылазаашыа иахҥяны мчы змоу ифэы дара рхала тэыс еиҥагы рхы ҥартон.

Ш. Салаҥаиа иазгэеиҥеит: «Ашэҥыфэгы, хэарада, «ифырхатҥа» дахырхэуеит, аха убри аамҥазгы уи игэы

¹ Гь. Гублиа. Дмитри Гэлиа. Аҥа, 1970. Ад. 203.

² М. Папасҥыр. Аҥсуа прозеи апоезиен. Аҥа, 1970. Ад. 12.

³ В. Дарсалиа. «Аҥсуа литература аҥоурых аочеркҥа». Аҥа, 1974. Ад. 23.

дышырыцханашыо инубаалоит. Ус анакәха, арака Д. Гәлиа иҗаҗиҗеуа ағычыра мацара акәым, иҗаҗиҗеуеит уи җаҗҗғыс иамоу, изхылҗеиаауа асоциалтә җагылазаашыа. Убри асоциалтә еиҗарамроуп җсаҗатәгыс дыззыҗалаз анхащы иҗа Елҗангыи»¹. Аракагыи, ишаабо еиҗш, асоциалтә мотивқәа роуп арҗеиамҗаҗы ихадароу хәа Ш. Салаҗаиа ииҗхьазо.

В. Агрба днавала-аавало акәымкәа, инҗкааны иазҗеиҗоит ажәабжы «Атәым жәщан аҗаҗа» аидеиа хада асоциалтә еиҗарамра аарҗшра ишазку: «Анхащы җкәын Елҗан иҗахара раҗхьа иргыланы мзыс иамоу асоциалтә җаҗҗгоуп. Ари ағычыра ақәызбара аҗкыс еиҗауп, аҗақы амҗахак иаҗа иҗбаауп. Ағычыра атема ари ащымҗаҗы фонуп...»².

Абасала, шыҗа аҗсуа җарауаа еиҗҗакны, насгыи ииашаны иазҗеарто иалагеит ажәабжы «Атәым жәщан аҗаҗа» аидеиатә җақы хада асоциалтә еиҗарамра аарҗшра ишазку.

«Ағычыра атема ари ащымҗаҗы фонуп...» хәа В. Агрба ииҗәо иашоуп. Ағычырей аҗсадгыл абзиабарей ртемақәа ари ажәабжы аҗы сахьаркыратә хархәагоуп ганкахьала, егыи аганахь, аменшевикҗәа рҗензуразы лаҗшхырҗаган.

Ағычыра аҗаҗҗера идеиа хадас Д. Гәлиа ажәабжы аҗкны иқәиргылозҗгыи, усҗан аҗауад Алдыз ииҗгычыз аеи Елҗан дақәзуа аҗаҗара аҗахзамызт. Елҗан ихаҗа ииҗгычыз дақәзыр еиҗа амҗ аманы ишыҗалоз Д. Гәлиа изеилымкаар алшомызт. Мамзар Елҗан ағычыра илымшауа дауҗахыз!

Аҗауад зынза далағаламзаргыи ауан усҗан. Мамзаргыи, аҗсадгыл абзиабара аарҗшра Д. Гәлиа иажәабжы аҗкны идеиа хадас иқәиргылазҗгыи, усҗан Елҗан ағычыра ихаҗагыи дазгаганы дыҗоуп хәа диҗҗәажәомызт, уимоу, уи Сибраҗа иахгара ағычыра иахырҗканы иҗаимҗаргыи җаларын. Имаҗмызт, еиҗа уащы игәи изыбылратәи иҗаз, дзыхдырҗкьашаз амзызқәа!

Д. Гәлиа, аҗауад Алдызи анхащ җкәын Елҗани аищызара рыбжьаҗаны, иааирҗшит аҗауади анхащ ирейҗкәара анхащы қьаррак инаҗо ишыҗам, уимоу, анхащы изын уи трагедиахар шалшо лабҗабейтәырҗ.

¹ Ш. Салаҗаиа. Аҗҗазаара ахьеилашуа. Ақәа, 1974. Ад. 81.

² Ш. Салаҗаиа. Аҗҗазаара ахьеилашуа. Ақәа, 1974. Ад. 81.

Абри азоуп Елкан Алдыз иигычыз аеы дзақэзыз. Алдыз дихканы дахьзымгьежырыз «атэым жэван ацака» дызна-нагаз, ицстазаара зтрагедиахаз.

Алитературацтаарафэы итрадициатэу ицауруу ицаурам хэа ахафсахьякэа реикэшарала хэхэацшуазар, Елкан ицаурам рахьюуп дахьыргылатэхо. Аха Д. Гэлиа уи даир-цшуеит ацхьяф игэы дрыцханашьартэ, хара зыдзам уафушэа. Иишатцэканы, Д. Гэлиа Елкан еиха ахара здитцо, дызкэызбо, асоциалтэ еизыкказаашьяфэы ауаатэыфса рпатриархалтэ догматэ еилкааракэа реакциатэны иахьыкоу ауп. Атауад Алдызи анхафы цкэын Елкани реифызара калейт Алдыз хэыпцхас Елканраа дахьрымаз ирбжынатцаз аиуара иахканы. «Аихэцхара класслатэи ауаажэларрафэы, атауадцэеи аамстацэеи лассы-лассы рхы иадырхэон аус мцкыакэа рымфэацгарафэы рхатэ қьар алгаразы»¹ хэа ииашаны иазгэеитэит В. Дарсалиа.

Ацарадара лашьцара анхацэа рдунеи фэакэаны иахьамаз тауади аамстеи рексплуататортэ лшаракэа еиханахауан. Д. Гэлиа Елкан иани иаби рдиалог ала иахирбоит урт шака илакэыз. Убри атагылазаашья игэаларшэо Ш. Салакаиа ииашаны иазгэеитэит: «Абас еицш икоу атагылазаашьяфэы иаазаз, изызхаз Елкан ижъара, хэарас иатахузеи, митэык иус хьантамызт»².

Елкан ганкахъала – зыхдырра лафэыз иакэны, егы аганахь – атауад гьангыаш хэыпцхас диманы дахьыказ иахкыаноуп иееимз амфэа дшыкэнагалаз. Елкан «рыхэцха Алдыз иахтны дшыказ дыказан. Диргычуан, ишыа иируан, иара ила ихамтгыло, ихымхэыцуа ауаа ахьирхэуан.»³ Елкан икаитцоз ацэгъара баацсрак алоуп хэа дзазхэыцуамызт, икэша-мыкэша игылаз ауаа иддырехэалоз фырхатцарацэкьюуп хэа агэра ганы дыкан. Уи ихымфэацгашья анализ ихала икаитцартэ иазхаша адырра иара ифэы ацшэмара азаанкыломызт. Елкан, зхатэра зымкэыцкыаны, акласстэ еикарамра иафахъаз, аха зхатэра знапы иакыз цышыша рицартцас зэыкатца адэы икэыз мдырын. Абриоуп амц фырхатцара

¹ В. Дарсалиа. Ацсуа литература атоурых аочерккэа. Ад. 23.

² Ш. Салакаиа. Ацстазаара ахьеилашуа. Ад. 80.

³ Д. Гэлиа. Ифымтақэа, II атом. Акэа, 1957. Ад. 202.

изыркатцазгы, Елкан икаитцо шбаацсу, ишфырхатцарам, ихата цкъа дазхэицуа, еиликаауа дыкызтгы, уи ирыцхашьара ацхьаф игэафы ицэыртцратэи икаломызт. Аха зеггы акоюп, Елкан икаитцаз абаацсы атакцхыкэра дацэимшьтит Д. Гэлиа, гээфра цэгьацсышьала ицстазаара шымфасыз илабфеабоу сахьакэаны ацхьаф ифеацхьа иаацэыртцит.

Елкан ихафсахьа итиптэу хафсахьоуп. Ахэцхара, аззеира, абзыцэашьара ухэа иреицшу аиуаракэа рыбжьатцаны, атауадцэеи аамстацэеи рыцэгьаршракэа знапала инарыгзо анхацэа шракэыз афада иазгэахтэхеит. Убарт анхацэа ируазэку иакэын Елкангы. Аха ишдыру еицш, дара анхацэагы шон агарцэеи абжьаранхацэеи рыла. Икан ашьнакэмацэагы. Д. Гэлиа ипрозатэ рфеамтэа рфеи (ажэлар рфеапыцтэ хэамтэа ирылху, иажэабжь кьафэа аламтэа) ихпылазом анхацэа гаркэа. Хзыцэажэо ажэабжь акны Марытхэагы Шарытхэагы акыр зкыз нхацэоуп: «Рлахэара ча агымхацызт, рхэарта шэи тымзаацызт, рырахэ, ршьамака, рыпсаса цфа рымамызт, рышьымзагэара афьуаф-гьеф дзакэшомызт»¹.

Ароман «Камачыч» акэзар, уакагы Алиас амамзаара дахашшаартэ цьаргы иахбом.. Адрама «Анауркэа» акэзар, Гэдым иакэу, Саат иакэу азэггы агарра хьаас имазам. Гэдым, ииашоуп, кулакуп. Аха икулакратэ психология аартны иахирбоит Д. Гэлиа, аха Марытхэарааи Шарытхэарааи рмазара зеицшроу ада ачнырцэеи аматцуцэеи шрымам, амлакра, ма акулакхара ишацэыхароу зырцабыргуа ихамои? Хгэанала, М. Папаскьыр диашоуп иахьихэо: «Елкан итаацэа ирфызцэаз атаацэаракэа хтэыла аколнхаракэа анышьакэгылоз Асовет политика иадымгылеит»².

Иаххэап, Елкан дтарымкыкэа, 30-тэи ашыкэскэа рфеынза дааир акытанхамфа аколлективтэ хейдкыларакэа рахэ аиагараан Сеидыки Мыкычи ухэа ирфызаз кулакны даакэымгылазарызи? Хымцада, Елкан акыта асоциалисттэ еитакракэа знапы рцаца иапылоз уафхомызт.

Д. Гэлиа анхацэа амамзаара иамыргэакуа, рыпсы рыланы раарпшра иара исахьаркыратэ чыдароуп. Агарра

¹ Д. Гэлиа, иара уака, ад. 201.

² М Папаскьыр. Ацсуа прозеи апоэзиеи. Ад. 13.

акәым Д. Гәлиа гәырѡас имоу, анхацәа руафытәыѡсаратә зинқәа хырқәдаа-фырқәдаа иахыыкоу ауп. Азинқәа реипшымраѡоуп Д. Гәлиа акласстә ейкарамра ахьяаирцшуа, асоциалтә цәгьаршра зхылцуеит хәа ицхьязаны зегьы реиха дызѡагыло. Уи ауп ароман «Камачыц» аҕны анхацәа арыцхара итаргыланы измоу, Камачыцгы лынасыпдара зхылѡиааз. Уи ауп ажәабжь «Атәым жәѡан атцака» аҕны Елҕан тауади-аамстеи рмаҕахы дадѡахәала дыркратәы, рыцәгьарақәа инапала инаргзалартә амчра рызтаз.

Хара хыхь иазгәахтеит Д. Гәлиа иажәабжь «Атәым жәѡан атцака» автортә хытхәаа иахылцыз рѡиамтоуп хәа. Уи иаанагом Д. Гәлиа аинтеллектуалтә сахьаркыра (ашәкәѡыратә поетика) мацара акәымзар, ажәлар рѡапыцтә хәамта ахьтә нырра имазам хәа. «Атәым жәѡан атцака» аццараѡы афольклортә сиужет хықәкыла ахархәара амазам, автортә хытхәаа иахылцыз сиужетуп излеиѡекаау, аха ажәлар рѡапыцтә ажәабжь аиҗахәашья аформа ахьянубаало рацәоуп.

В. Цнариа диашоуп иахыхәо: «Атәым жәѡан атцака» аѡапыцтә жәабжь излазааигәоу иреиуоуп уи ахтыскәа ирццакны, еиштарххы рцара». «Ауафы цәала-жыыла, доухала ихиго аиҗакрагы Д. Гәлиа ескизла, ажәақәак азырханы иааирцшуеит, исинтаксис имарианы аилазаашьягы уи анаалоит»¹.

В. Агрба дадгылоит В.Цнариа игәаанагара. Уи ицегьы инартбааны дазаатгылоит Д. Гәлиа иажәабжь «Атәым жәѡан атцака» – ажәлар ражәарѡиара аформа ахьянубаало шырацәоу азгәатарара. Насгы иконкреттәу ажанрқәа ирыдыланы дрыхцәажәоит: «Ажәабжь абызшәа, аиҗахәашья аманера, алагашья ххьадырцшуеит жәлар рыбззаратә жәабжьқәа рахь».

«Атоурых-фырхатцаратә ашәақәа рѡы иахпыло аперсонажқәа хгәаладыршәоит арт афырхацәа (Елҕани Торҕани роуп дызѡу В. А.). Уи зыбзоуроугы Дырмит арака ихы иаирхәаз афольклортә поетикеи асахьаркыратә цхыраагзақәеи ракәхоит.

¹ В. Цнариа. Абырцкал. Аҕаа, 1973. Ад. 108.

Иласуп, еилыхха икоуп ашәкәыџы ажәабжь злеиџыз абызшәа. Ихәоукәа ирхъантауам. Арт зеггы автор ибызшәа рзааигәанатәуеит әжәлар репикатә жәабжькәа рбызшәа»¹.

Ииашатәкәыны ажәабжь ианубаалоит ажәеилацалара, иаахытәтцәа-хытәтцәа, ажәамыцхә бжамтцәкәа ацәажәара: «Марытхәеи Шарытхәеи архнышьна ааиџызтцәаз аишьцәа рҗацәа ракәын...», «Марытхәа даара иажәраҗы дназахъан, аха абахәапшь даџызан, деилыбзаауа, ауаџы каҗ-каҗ замана, иусура җкымызт». «Урт рҗы җы иалаџашьомызт, ркәадыргы – кәадыр». «Урт рабҗар, рыныкәгыла-аакәгылашьеи, рҗамчы мџантцашьеи ухәа рыкәлацәа атцашьыцуан, иззуклак зеггы рзы, еилкәа-еилгәыцәза иҗан. Ишакәхалак аныхәаџы ихы рыдиныхәало акәын ишыҗаз»².

Ажәлар рҗаҗытә рҗеиамтә ажәеиҗартәышьа иаҗар-җшырц иаагап абзатаратә лакәкәа рҗнытә җырҗштәык: «Кәыл Ахмат дынхаџын, шьарда анхара ду зымкәытцәкыз уаџын. Иара дынхон мшынк аҗықәан, аха иара дызҗаз аҗычреи ақәылареи ракәын». «Ахмат иҗхәыс дахыҗаз иџхалан дзыхьчоны иқәгылаз шьны, ахәынтқар дышьны, иҗхәыс дрыманы ихынхәит җбала»³.

Мамзаргы иаагап аҗоурых-фырхатцаратә лакәкәа рҗы ахаҗсахьақәа раарҗшышьа аҗыдара җазшьақәа знубаало аҗырҗштәы: «Ханашә даара дхатцә гәгәан, акы дацәшәо дыҗамызт, хәит ахьырхәоз, дыхиан. Ханашә даараза дшәарыцаџ бзиан, шықәсык ала 50–60 шәарах ашьхантәи ишьны иааигон. Иара иаби иахәшьцәеи шәарахжыла ирчон»⁴.

Иаҗшәырҗшы Д. Гәлиа иажәабжь аҗны: «Елҗан ихәҗхәи ахтырҗарцәеи мазарах жыла, быџлашала ирчон»⁵.

Ажәакәеи ахәоукәеи реишьашәалара гәахтарц мацара акәым, араҗа аиҗырҗшра ззыҗахтәо. Ахтысқәа җқаауа рыхцәажәарахь ахы мырхакәа, иаахытәтцәа-хытәтцәаны ацәажәарала еиҗқаауп ажәлар ражәарҗеиара аформа.

¹ В. Агрба. Ашәкәыџы жәлар ражәахәареи. Ад. 18–19.

² Д. Гәлиа. Иџымтәкәа, II атом. Ад. 201.

³ Аҗсуа лакәкәа, II атом. Ақәа, 1968. Ад. 258–259.

⁴ Иара уаҗа, ад. 285.

⁵ Д. Гәлиа, иара уаҗа, ад. 202.

Хыхь иаагаз афольклортә материал аҕнытәи аҕырдштәкәа руак аҕы Ахмат хәоук аҕы илшоз нтқааны уахәаңшыр ажәабжьк, повестк шытызхша асиужет аҕылагылоуп. Уи ипхәыс дызхьчоз ршыт, ахәынтқар ихаҕагы дыршыт, нас, ипхәыс дрыманы ғбала ихынхәит. Аха абарт реиңш иуадашыз ауснагзатәкәа даҕаа кыкҕыкк рхылымцит. Ажәабжьхәашы уахь алалара аҕахны импхьазеит, избанзар ажәлар ражәарҕиаратә форма иацәтәымуп ус еиңш зегы пқаауа рылацәажәара. Абриоуп Д. Гәлиа иажәабжь аҕнытә иаахгаз аҕырдштәкәагы ирныңшуа.

Аха «Атәым жәван аҕаҕа» ажәлар ражәарҕиара аформа ахьанахбаало аҕыпқәа шмацымгы, аинтеллектуалтә поетика усгы аҕыжәара амоуп.

Ажәабжь асиужети аидеиа-композициатә еиҕкаашьеи автортә хытхәаа иахылцыз аҕны иахьыкоу анаоҕсы, уи асахьажәатә еиҕкаашьаҕы ахархәара амоуп адраматизмра зхылцуа аинтеллектуалтә поетика. Уи мап аҕеикуам В. Аҕнариа: «Атәым жәван аҕаҕа» иалоуп аҕсихологиатә мотивкәа (Елҕан иҕсадгыл, ионы, иани иаби анҕхьааиго, игы иҕахәхәа, дышрызхәыцуа данҕсуа)»¹.

В. Агрба иазгәеиҕеит: «Ажәабжь афырхатә хада дантарк ашьтахьтәи иҕагылазаашьа атәи зхәо ахәта оуп апрофессионалтә литература аканонкәа рыла. Араҕа иаабоит афольклор иацәтәыму аҕсихологизм аелементкәагы, ашәкәыошы ишьтихыз абызшәеи афырхатәа рхәыцшьеи иачыдарахаз афольклортә элементкгы хҕылазом ашымта ари ахәтаҕы, жәаҕқақәак рҕызшәа хамхәозар»².

Арҕиамта асахьаркыратә маҕахәкәа рхархәашьаҕы иазгәатәтәуп аҕсихологизмра амоменткәеи ахтыскәеи рдраматизмратә еиҕкаашьеи рнаоҕсы, апеизажи асимволи аҕың бзиа шааныркыло. Апеизаж Марытхәеи Шарытхәеи нырцә-аарцә ахәкәа иахьрықәынхоз аҕәаҕаҕаҕара, ашьха қыта аҕсабара ахьанарҕшуа анаоҕсы, урт экономикала ралаҕазаара («аффыхәа илаго азлагара» ахьрызтагылоугы) анубаалоит.

¹ В. Цнариа. Агрыцкал. Ад. 108.

² В. Агрба. Ашәкәыоши жәлар ражәарҕиареи. Ад. 19–20.

Сибратәи ашьхақәа рпеизаж автор иахирбоит ифырхатца Елкан игәкахаратә психологиатә тагылазаашья ацәыргарафы сахьаркыратә хархәаганы.

Асимвол аабоит иара ажәабжь ахы ахатафы – «Атәым жәәан ацақа» хәа хьзыс иахьамоу. Асоциалтә еикарамра анхацәа ртагылазаашья убас икатцаны иаман, рыпсадгьыл афытдәкьагы, рыжәәан дара рзын итәымхо афынза инангон рзиндара. Аха Д. Гәлиа арақа Елкан ихафсахья аарпшрафы атәым жәәан ацақа инанagara ареалтә цацгәы аҕаны икаитцеит. Арақа асимволи ареализми цыарак аиниара роуит.

Ацсуа сахьаркыратә литература аҕоурых акны рапхьатәи апрозатә рфеиамта – ажәабжь «Атәым жәәан ацақа» аццарала Д. Гәлиа апрофессионалтә литература асахьяжәатә казара инапафы иааганы, апсихологизм амоменткәагы цәырга, аинтеллектуалтә поетика ахархәарахь хашәкәыратә проза агәашәкәа азаиртит.

Хәцсуа сахьаркыратә литература аҕоурых афы, Ацсны Асовет мчра шыакәгылаанзатәи апериод азы, ишазгәахтахоу еицш, Д. Гәлиа иажәабжь «Атәым жәәан ацақа» ада прозатә рфеиамта хпылазом.

Ари ажәабжь Д. Гәлиа ианифыз (1918 ш.) инаркны, ирыцкьаны жәашықәса аатцхьаноуп (ианикыпхьыз инаркны акәзар – жәышықәса) даеа ацсуа прозатә рфеиамтақ хәцсуа сахьаркыратә литературафы ианцәыртц. Уи, М. Ахашба иажәабжь «Хәи дад, аписар, закә кампаниоузеи ишаахаухәара!» ауп.

Абарт аәажәабжьк ирыбжьанакыз аамтазы Ацсны жәлар рыпцстазаарафы икалеит аҕоурыхтә еиҕакра дузза. Ацсынтәыла ишыакәгылеит Асовет мчра. Ацъанхащыжәлар ироуит ахақәитра. Ахы ытцнагеит ацсуа советтә литературара. Д. Гәлиеи С. Цанбеи дкарматысха ибжы нырхишит Иуа Коғониа. Амца ицырдды даацәыртцит Владимир Агрба.

Мушьни Ахашба ашьаҕа икит ацсуа сатиратә жәабжь. Уи дцәыртцит Ацсны Асовет мчра ашыакәгылара ашьтахьтәи аамтазы рапхьатәи ацсуа прозатә рфеиамта дашьатаркфны, ацсуа прозафы асоветтә тематика дашьатаркфны.

Ажэабжь «Ҷаи дад, аписар, закә кампаниоузеи ишааҳа-ухәара!» зыхъзу рағхятәи асоветтә аҗсуа жэабжьуп. Рағхыза аҗхыащәа рахь инеит иара 1928 шықәса рзы «Аҗсны җаҗшь» абиблиотечка» хәа усқан, иара Мушьни Аҳашба инапхгарала агазет «Аҗсны җаҗшь» аредакцияҗы итыҗуаз асерияҗы икыпҗхны. Абри инашьтарххны М. Аҳашба ииҗыз егырт иажэабжьқәа «Ацуныхәа акы иаҗсам схәан аха...», «Алло!» реиҗш иҗоу ажэабжьқәа – хәҗсуа сахьаркыратә литератураҗы ихрестоматиатә рҗиамтақәаны иҗалеит.

Ажэабжь «Ҷаи дад, аписар, закә кампаниоузеи, ишаа-ҳаухәара!» аҗны ицәыргоу ахтысқәа мҗаҗысуеит Аҗсны асовет мчы анышьақәгылахьоу, хықәкыла, арҗиамта аңоу аламталазы.

Агаҗеи ақалақьи ирҗәыганы ашьхақәа аҗыргәылак иҗоу аҗсуа қытаҗы имҗаҗысуеит урт ахтысқәа.

Ш. Инал-иҗа ииашаны иазгәеиҗеит: «Ғь. Гәлиа ааигәа иҗаитҗаз Сақьан асахьа – № ақыта угәаланаршәоит» ахьихәо¹. «Иҗсараха, иҗсараха ашьхақәа рыгәта итаҗьуп № ақыта. Есышықәса ааба-ааба мзы ашьхақәа ахәааха, асыҗса амаҗаха, адунеи иаҗәырҗа, тәым тыс амырба, ибахтаха ишьтоуп иара»². Абас асахьа тыхуеит М. Аҳашба иажэабжь аҗны ахтысқәа ахьымҗаҗысуа ақыта.

Анеқдодтә сиужет ауп ажэабжь адәахьала уахәаҗшуазар иамоу:

Ауезд анагзком аҗны иааит ашәкәы, анхацәа рынхамҗа арғәғәара иазку азаим аларцәаратә компания амҗаҗгаразы хәатарнак дҗеираны дыҗоуп хәа! Зхатәы бызшәада даҗеак ззымдыруа аҗсуа қытауаа, акомпания хәа зызбахә раҳаз аишәа-чара, афара-ажәра ауп хәа ргәы иаанаган, ақыта акреилатҗаны, иааираны иҗаз ихәы дырхиеит. Иаргыы да-нааи ирхианы иҗаз аишәа-чара длахатәан, изхарафа, аҗы иҗеатә даныҗагыла, шыта сара сыззааз акомпания мҗаҗагап ихәеит. Ақытауаа уи уамашәа ирбеит изхара җамлазеи хәа.

¹ Ш. Инал-иҗа. Аҗсуа литература аҗоурых аҗнытә. Аҗәа, 1961. Ад. 236.

² М. Аҳашба. Иалкаау. Аҗәа, 1957. Ад. 51. (Абри анахыс М. Аҳашба иажэабжьқәа рыҗкнытә ацитатақәа анаазго, иасырбоит адаҗьақәа ахыцқәа ирҗакны, абри ашәкәы аҗнытә.)

Абас ажэабжь асиужет аиџкаараџы анекдоттэ форма иашатџџыны ианубаалоит, аха уи ақыџа асоциалтэ џагылазаашьа аарџшра еиуеипшым ахаџсахьаџэа рџџыр-гараџы М. Аџашба исатира еиџагыы имџаџанатцеит. Азышьџра иџаланы ахьхьаџэа илеиуа азыхь еипш, џыџэсыла амамкэа ахџыскэа рџиара зынза иџсабаратэны иџанатцеит.

Ажэа «акомпания» хэмарт еиуеипшым ауаа итиптэу рхаџсахьаџэа аарџшуа. Зегьы раџхьаза дџџырнагеит Қалашь. Уи «анкьа ақалаџь аџны приказчикс џџџьарк иџны дьџкан. Аурыс бызшэа хџаџа-џшьбаџа ажэа иаџауан, уи ала араџа мбатэы идыруашэа ажэлар жьауа, дыхэџахэџуа, рмал рымкэкаауа дрылан» (ад. 53).

Аписар хэа уи ақыџаџы ирымоу иакэзар, уигьы уамак еилызџо иакэым, џарала зынза икэадоу азэы иоуп, аха уи иидыруа ахэыџгыы аазыркэкаа азхэыџџа имџа, Қалашь «акомпания џашэџцароуп иџэеит» хэа аџара-ажэрахь ахы рханы, еиликаазазшэа амџа атџатџаны аџэажэара даналага, уи диџагыларатэы идырра зыџкамлеит. Урыс бызшэала иџыз ари ашэџэы бџгыџ хэыџы иаџэоз ииашаны еилзыргарыз ари ақыџаџы уаџы дџкамлеит.

Изакэ кампаниоузеи иџаџџара акраадыруама, анџэа хрыџџашьа! – иџэан ихы кны днатэеит Ёдлач аџаџмада.

«Изакэ кампаниоузеи умбои, азэы акрыџара иџаххеит, криџатџа рџэеит, – амџа наџреитџахт Қалашь иашьа Ханашэ.» (ад. 54).

Араџа еилаџкаауеит Қалашь – ахэџахэџџы дышзатџыкым, уи иеипш, иашьа Ханашэџгы асовет мчы шиџэымџу, аиџабыра имџаџырго аус џэык ахьаластџара збандаз хэа дшыџшу, ажэлар агэынамзара рызирџыхарџ дшаџу.

Ажэабжь аџы ажэа «акомпания» иџџырнагеит даџа кате-гориак иатэу ауаагыы.

«Ақыџауаа абжьы азыхэаны иалхны ирымоу ауаа иреиуаз Хасан дахьтэаз, дшашьџылаџ еипш, – иџаџаит, џаџэшаџатуп, иџадаџкылоит, дад, иџадаџкылоит, – иџэеит, ибжьы анкьа еипш иааитџыхшэа (ад. 55).

Хасан иџызџэа, ахэаџьа иџџаџ данаџхьо, акы ааихэаџы-џхьаза «амин» хэа ишьымхнышлан имџатэоу реипш, имхэыџзакэа зегь ирыџэшаџаџауа, аџџстазара иажьым-

дырны ауаатэыѡса ирылоуп. Урт ажэлар «ирхатарнакцэаны» аусхэартакэа рѣы цыоуки ирымтахырхэо итэоуп, ала бжыа сыңшэма дтас иситарызеи хэа ихиа иангылоу еиңш.

Урт зымтахырхэо, «аңшэма» хэа ирымоу ажэлар иаша-латцэќыа гыбылыра дула ирзыќоу иакэзар, дтас ироуа имхэыцзакэа ирыдыркыло акэзаргы, инарыгзо аускэа ажэлар ринтерескэа ирцэахымќыо иќалоит, аха ажэлар ртагылазаашеи рлахынтцеи гэхыаас измам, зхы иазеигу азыхэан зыжэлар ринтерескэа шыапыкэырс изтиуа иакэзар? Ускан абас Хасан иеиңш имхэыцзакэа «хаќашахатуп», «ихадахкылоит» ахэара иашыцылоу ауаа рнапала ажэлар иратэам арыцхараќэа рызнеир ќалоит, рцеицэа иашаќэа рымѡаќэа ѣаќэаха, игэрамгацэаха иќартцоит, амилат атрагедиятэ мѡа ианнатаргы алшауеит. (Иахгэалахаршэап 1937–1954 ирбжыанакыз ашыќэс хыантаќэа.)

Ажэабжы «Хаи дад, аписар, закэ кампаниоузеи, ишаа-хаухэара!» персонаж хадас иалоу ауезд аќнытэ иаарышытыз Андреи Шарба иоуп.

Ацсуа аазара змам ацсуа интеллигент Андреи Шарба сатиратэ хаќсахыоуп иныќэиго. «Уи ихаќсахыа аарцшра аѣы ауп М. Ахашба исатиратэ талант иахараќ иахыаирцшыз»¹ хэа ииашаны иазгэеицеит Ш. Инал-ица.

«Ари ажэабжы антыцыз аамтазы Андреи Шарба иѡызцэа рацэаѡын, иахыагы, хэарас иатахузеи, имацѡуп узхэом!»². — хэа дихцэажэоит М. Папасќыыр. Ииашатцэќыаны, зыбызшэа атќыс атэым бызшэа зѣаѣы иааиуашэа иќоу, ацсышэала дцэажэауоу, иихэо закэу узеилымкаауа, алашэра лырхаца иарѡшыын, змилат иацэќыалахыаз, азхарафарада гэтыха змам мацѡымызт, иахыагы иуцылоит.

Андреи Шарба дшаацэыртцыз еиңш ибызшэа еилатата бжамеам ала иубоит ацсуа нагза иакэны дшыќам:

«– Уа мшыбзиаќэа, здравствуйте товаришычи, анхацэа!» (ад. 57).

«– Егыаурым, шэтэаќэа, дозоцыит, садитес, шэтэаќэа пажалста!» (ад. 57).

Ацсуа милаќ реићара ду ррыцхара акэны иќоуп аханатэ, ирхылтцауа рыхшара ацсыуа бжамеамны иаанхаќэо ахыра-

¹ Иара уаќа, ад. 237.

² М. Папасќыыр. Ацсуа прозеи апоэзиеи. Аќэа, 1970. Ад. 19.

цәоу, насгы урт ауаа бжамеамқәа зны-зынла ажәлар ирхатарнакуп хәа амилат рлахьынца азбырта тыпқәа рахь амџа ахьроуа. Збышыас еиџозеи Андреи Шарба ижәлар рлахьынца, ижәлар гәтыхас, гәытцхас ирымоу игәы-игәатцәа ирныруа дыктамзар, ихата дыбжамеамзар?

Ииашоуп, ари арџеиамтәџы икәгылазом амилат рлахьынцатә зцаара. Асовет мчы шыакәгылоуп, аџсуа жәлар рмилаттә Советтә Социалисттә республика рымоуп. Аха уи ныкәызгараны иказ аџсуа интеллигенция рыбжьара Андреи Шарба иеипш, амилат ахатарнак бжамеамцәа калеит. Урт рыбжамеамра рматцуратә уалпшыакәа рџы рхатақәа формалистцәаны, ибиурократцәаны иканатцеит. Аџсуа жәлар рыџнудцка, урт ирыхкьаны, амилаттә культура аизхазыџьара мџа аџыкәсыла дуззақәа аиут.

«Зегы дреицәоуп хара хџы аџнудкатеи ага — абиурократ»¹ — хәа азгәеиџауан В. И. Ленин.

Абри аџудцкатеи ага — абиурократ, аформалист Андреи Шарбеи имхәыцзакәа «хакәшахатуп», «ихадахкылоит» хәа еснагь анаџџахара иазхиоу Хасани реипш иказ ирыхкьаноуп аџсуа жәлар ргәытцхакәа иахьахәтоу аинстанциа харакыраџы ииашаны инеиратәы изыкамлоз. Иахьа икәдыргыло азцаара збатәқәа, иахьа уажәраанза избамкәа инхауаны изыказ.

Андреи Шарба ауездтә нагзком игәра ганы даанашьџит ахәынтқарра имџаџнаго аус ду аџы ақыта нхаџыжәлари ахәынтқарра аиџабыреи цхас дырзыкаларазы.

Иара аџсуа жәлар жәытәнәтә аахыс ахатыр еикәтцаратә, аиџабы ихатцгыларатә (аматцуратә еиџабагы дналатцаны) дисциплина ирымоу ихы иархәаны, дыззаашьџыз аус цакыс иамоу хәа акы деилиркаарц дашьтамлакәа, аформазы еизарашәа акы аамџаџганы, сус кастцеит хәа дыкәгыежны дцеит. Анхаџыжәлар ргәаанагара зеипшроу, тахрақәас ирымоу, ирмоур икамло, цхыраарас иртаху, ауездтә нагзком алымхаџы инагатәу ус рымоума ухәа џьара хшыџзышьтрак кәимтцеит.

«Араионтә напхгара атакцхыкәра змоу ахәынтқарратә ус аџы игәра ганы идыртцеит — дымццакыкәа, интырхәцааны

¹ В. И. Ленин. Иџымтәқәа реизга тыртәаа. Атом 45, ад. 15.

ақытауаа иреилиркаарц азаим амѡацгара, анхамѡатѡ ус арғѡгѡараѡы, ацѡак ду шамоу. Ари ахықѡкы имариақѡоу иреиуамкѡа иќанатѡоит, ацсуа қыта ацсѡазаара уи апериод азын, ахѡоуеиқѡымшѡаратѡ уадаѡрақѡа ахырацѡази, ма-кыана зтыхѡтѡы цымцѡацкѡа инханы иќаз аексплуататортѡ класскѡа ирхылцуаз аныррақѡеи. Абри еицш аѡагылазаа-шьяѡы, рангс имазаалакгы, анапхгаѡы анхацѡа рцыларакѡа зегы ахѡшьара риѡтар акѡын, амасса рыхдырра ашьтыхра иазку школак иаѡызаны»¹.

Ари агѡаанагара ииашаны иахнарбоит Андреи Шарба ихаѡсахья иаанарцшуа итиптѡу абиурукрат-формалист ацсѡазаараѡы итыц ылхны дшыќоу.

М. Ахашба ибзианы иааирцшит Андреи Шарба ихаѡсахья, иахирбеит хажѡлар рыѡнуцќа дшыќоу змилат ирцѡыхќоу ацсуа бжамѡам – интеллигент. Автор уи ацхьяѡ дизѡыригеит, асатиратѡ калам иќѡикит, аха дахымырхѡит. Ихала ихы дырны даангыларц идитѡеит, аха уи имахцѡа кны наќ дигѡтамскѡа, аламала итыц нижыирц игѡы иштѡам, аламыс иарцхашьѡ азѡы иакѡны дшыќам уажѡшьта еилкаауп.

Ажѡабжь аќны Андреи Шарба, иахья № ақытаѡы сматцура исыднатѡз ахѡынцќарратѡ ус насыгзеит хѡа дныќѡланы дѡеит. Уаќа ауезд нагзком аќны цѡеи мѡи еиқѡыршѡа, дзыз-цаз аус шаќа ибзианы инасыгзѡз хѡа дахыѡхѡо иреиѡѡозар акѡхап. Нас уацѡы даѡа қыцѡак ахь деиѡтарышьтыр, уаќагы, иара убас «акомпаниа» бзианы имѡацганы, изхараѡа, изхаражѡ даап.

Ажѡабжь «Хѡи дад, аписар, закѡ кампаниоузеи, ишаа-хауѡара!» акомпозициатѡ еиѡкаашья иазааигѡоуп М. Ахашба егы иажѡабжь «Ацуныхѡа акы иацсам сѡѡан аха...» зыхызугы. Рацхьяза акыицхь абеит 1929 шыќѡса рзы М. Ахашба иажѡабжьқѡа реизга «Алло!» ианны.

Абри ажѡабжь аќынгы афырхатѡа хада Зѡз дсатиратѡ хаѡсахьяны дааирцшуеит автор. Насгы Андреи Шарба иеицш арцаѡы Зѡзгы дахымырхѡыкѡа аѡцныхѡақѡа ниѡѡ, итыц аѡы дааныжны ѡацхья иус деиѡтанахаиргылт.

М. Ахашба «Хѡи дад, аписар, закѡ кампаниоузеи, ишаахауѡара!» аќны аќалаќ интеллигент итиптѡу ихаѡ-

¹ Ацсуа литература аѡоурых аочерќкѡа (урисшѡала). Аќѡа, 1974. Ад. 51.

сахъа ааирцшызар, ажэабжь «Ацуныхэа акы иацсам схэон аха...» аҕны зажэеи зуси еиқэымшэо иҕалаз ақыта интеллигент ихаҕера цэыригеит.

Зажэеи зуси еиқэымшэо ауаа ацстазаараҕы еснагь иҕан, иахьяггы иҕоуп. Ацстазаараҕы иҕоуп цэоукуы, арахь акы рхэоит, ражэа уқэсны узахыцом, аха унрышыкпацшыр ирхэо абаҕоу, ируа абаҕоу, агеи ашьхеи рыбжьоуп.

«Ахымѡаҕашья доусы ихаҕы узырбо саркьоуп»¹, – ихэон анемец шэҕэыѡды ду В. Гиоте.

М. Ахашба иажэабжь «Ацуныхэа акы иацсам схэон аха...» аҕны аперсонаж хада Заз, абни ахымѡаҕашьятэ саркья днадыргыланы ихаҕсахъа аахзылабѡабеитэит.

Заз дырцаѡуп. Ашкол аҕны ахэыцкэа дрылагыланы иреихэоит: «ацсхэра, ачароура, аныхэагатакэа рыкэцара, рыҕатцара, зеггы-зеггы акы иацсам, уаѡы акы ихэартам, иҕырхагамзар ихырхагам» (ад. 39) хэа. Арахь иара ихаҕа иахьиархэаз ачарахь, имацараггы иакэымкэа, даҕа цэоукгы ѡызцэас иаашьтхны дцеит. Уи азырхакэа «ацуныхэа» хэа анцэа ихаҕаратэ ныхэагатэ ахьиҕартцоз днымѡахытцны аѡы иееитеит. Нас «адырѡаҕены ашколаҕы итѡаѡцэа дрылагыланы, илацэыкэбар тыхуа иреихэауан: «ацуныхэа акы иацсам, ихыртэагоуп, шэтаацэа ид-шэмырҕатцалан» хэа (ад. 50).

Ауаѡы цэоукуы акы дирцозар ихаҕа уи аҕы дѡырцшыганы дыҕазароуп. Еиҳаразак артцаѡы изы иналкааны изцкпацштэу усны иҕоуп ахатэ хымѡаҕашья. Ацѡы изы дыҕазам артцаѡы иаҕара иѡарцшыганы аҕазаара зыхэтоу. Автор уи хирбоит артцаѡ Заз аҕэышажэакэа ахэыцкэа ирабжьаго данцэажэо, ацѡы Мыч хэычы шаҕа гэхэас иҕатцаны дзырѡуа, нас «стаацэаггы ари аҕэыш ажэа шрасхэаша, сашьеиҕабы ишибьязгаша» хэа игэы аҕырра ишаҕу аарцшрала.

Аха дышпаҕалеи Мыч хэычы иртцаѡы Заз ашкол аҕны ииэхэози ацуныхэаҕы ихымѡаҕашьеи шеицэыхкыаз ихаҕа иблала ианиба? Закэытэ аазароузеи иоураны иҕоу ари ахэычы? Изыцсоузеи адырѡаҕены артцаѡы Заз ацѡацэа иреихэоз амѡақэцага жэакэа? Артцаѡы Заз уажэшьта ацѡацэа амѡақэцара иаша риҕо изыҕалом. Ииэхэо акэу,

¹ В. Гиоте. Ирѡамтакэа реизга VI атом. М-Л., 1935. Ад. 517.

ихаҫа ихымѡаҫгашья акәу изықәныікәара рзымдыруа, ахәыцқәа еихаҫгы еилеихәеит Заз иеицш ікоу зажәеи зуси еиқәымшәо арҫаѡы.

Аус ишахәартоу амѡаҫгара акәым хыс имоу Заз. Уи иажәеи иуси реиқәымшәара ганкахьала мзызс иа-моуп, ахгәарпҫхара ікәзшья иахьалоу. Уи еиха иаргаманы иахбартә ікәнаҫеит ацуныхәәҫы ицәажәашья: «ацуныхәә аҫаҫара иақәыҫроуп хәа рхәан, саргыы иахья уажәраанза абри сақәшахатны сықан, аха ииашаны иахья сгәы даҫеакала ікалеит... Ацуныхәә ажәлар еибанарбоит» (ад. 50).

Абас ажәытәра адинхатцаратә лашьцара иалаазоу ауаа реилкаара цыхраарак аҫара ацынхәрас иара урт, рылашь-цара иеақәыршәаны дцәажәоит, урт ихы ргәаирпҫхоит. Убра ицәажәашья згәапҫхаз аҫахмада Ѓадлач, Заз иажәа дааигәыргһан: «–Аа, дад, аҫара ду змоу, аҫара иалгахьоу ауаѡы иихәауа, ахшыѡ шимоу, мбатә шеилирггауа жәбауоу? Чышәра хәычык зҫаз ракәуп хазмыхәазауа акәымзар... Арт уаами!» (ад. 50).

Артцаѡы Заз, ахәыцқәа ииашаны раазара аус цшья атқкыс ихаракны иеазҫәылх дзышьтоу, иҫаршеиу, гәырпҫхаратә хымѡаҫгашьяла арехәапҫхьыз арҫароуп.

Артцаѡы Заз иеицш ікоу, ашкол аҫны иаанкыларакәым, ихәдацәа иқәсны, ақыҫа иалцаны идәықәҫатәқәоу дреиу-оуп, аха М. Ахашба аҫҫазааратә ҫабыргы инақәыршәаны усканазы изымпшааит уи иқәгашьяс ікоу мѡақы.

Асоциалисттә реализм аметод ауп асахьаркыратә лите-ратураҫы ақалақытә интеллигент Андреи Шарбеи, ақыҫантәи артцаѡы Зази рыкнытә аҫҫазаара ахы иақәиҫызтәша амѡа аҫшаара зылшараны ікәз. Аха арт аперсонажцәа злоу ажәабжьқәа рҫы асоциалисттә реализм аметод макьана аҫышьақәыргәғәара алымшацызт.

Ииашоуп, ажәабжь «Хәи дад, аписар, закә кампа-ниоузеи, ишаахауәара!» аҫны асоциалтә еилазаара (ахәаахәҫѡы Қалашь, уи иашья Ханашә, ақыҫсовет акомис-сар, араион ахатарнак Андреи) рцәыргашья зейпшроу ала асоциалисттә реализм аметод арака аус аурашәа, шәахәа хәычык аацәыҫыҫан, аха аҫиара амукәа аҫҫазаараҫы азалымдарақәа ікәз раарпшратә критикаҫаҫара амацараҫы аҫеаннакылт автор иидеиатә композициатә позиция.

М. Ахашба иажэабжь «Алло!» аҕноуп асоциалисттэ реализм аметод раҕхьа аҕсуа сахьаркыратэ прозаҕы ахархэара аمانы иахьаацэыртца.

Ажэабжь «Алло» раҕхьаза акьыпхь абеит 1929 шықәса рзы иара ахьз зыхьзны М. Ахашба итижьыз иажэабжь-қәа реизга шәкәаҕы. Абри ажэабжь аҕны ҳаҕсуа сахьаркыратэ литератураҕы зегьы раҕхьаза акәны ицэыргоуп аҕьанхащыжәлар ркласстә ға акулак ихаҕсахьа, акулакцәеи асоветтә цстәзаара ҕыц аргылащцәеи рсоциал-политикатә конфликт. Ажэабжь «Алло» аҕны ганкахьала, ақытантәи аҕхьарта аихабы Ҙамели, апартией акомҕари рорганизацияқәа рнапхгащцәеи, ақытсовет ахантәаши (ажэабжь аҕны урт рыхьзқәа арбазам) имџаҕырго акультуратә еиҕкааратә усқәа аарҕшуа, еҕи аганахьала, автор ицэыригоит урт аус цоура-бзиақәа рхырбгалара, аҕьанхащыжәлар рырбунтра зыҕтәылх иашьтоу акласстә-ға цәҕьаршцәа- акулакцәа Бадра Узамаҕ, Есыф, атуҕьар Қалашь, апап Максма ухәа убас еҕьыртҕы рхаҕсахьақәа.

Ажэабжь «Алло!» аҕны имџаҕысуа ахтысқәа раамта нтқааны еилахқаауеит арҕеиамта атекст аҕны: «Абар шьта хышықәсоуп абри ақыта Асовет мчра шьақәгылеийҕтеи» (ад. 18) хәа ахьханахәо хнықәныҕкәаны, Аҕсны Асовет мчра 1921 рзы ишьақәгылазар, хәышықәса уиаахыс иштхьоу ари атекст ианханахәа, интқаатцәҕкәаны еилахқаауеит 1926 шықәса рзы шакәу арҕеиамтаҕы иахпҕыло ахтысқәа раамта.

Ари аамтазы аҕсуа қыта аҕстазаараҕы ауадаџра дузза цэыртзгоз асоциалтә еилазаара аمانы иҕан. Аколнхарақәа реиҕкаара аус макьана иахьаҕшьгамыз аҕнытә, Асовет мчра иаҕацәа иашақәаны иҕаз акулактә класс макьана активла рыҕцэыррымгацызт. Аха нышәарак ҕатцаны Асовет мчра иацныҕкәарц шыргәитам уащы ибо иҕалахьан. Абри еиҕш аҕагылазаашьа аамтазы аҕсуа қытаҕы имџаҕысуаз аҕстазааратә моментк аарҕшуп ажэабжь «Алло!» аҕны.

Арҕеиамта аекспозицияҕы апеизажтә сахьақәа инрылазџаны автор даахыхәмаршәа, аха цәҕьа дақәшәаны илабәабейтәуеит ақыта Кәмыз еиҕахәарак макьана иаманы ишыҕам, ажәытәра аҕәыншәыла, ажәцәа ахьынкәкәа ишцо узырбо асахьақәа.

Аусхэарта «апенцьыркэа кылжэжэа, атзамцкэа злачабыз агазеткэа нацэхыц хпарала атзамц гэкэа реипшыра иривтапыжэжэаза, ахыб, апап инапар еипш ицырцыруа, – ашыцламшэ ақэтата» игылан. Ашкол акэзар: «кэеи зи, мреи мцеи шықасы ѡажэа идыргэаҕхьаз, уажэы зымч инанамгаз, изламзоз ѡ-мартакык рыгэтакэатэкэа рфы иаатацтэцэан, анышэынтражэ еипш ахыб баа табганы иҕан» (ад. 10).

Абас ишеилабгара ашкол, арирахь ала аусхэарта иа-вагылазар, егырахь ала «ахахэтэ уахэама ҕыцххараза», «агэақкэа шэгэаҕла, қыаф зуа шэырпырхагамхан, нас цыанат ашэ шэзаартуп, мамзар – цыаханым», хэа аҕыажэлар ршэауа, ақыта хатгэынкэа ирылагылан» (ад. 10).

Арҕеиамта аекспозицияҕы, абас ажэйтэра-цэа ахатцаны иҳазцэыригаз асахыкэа рыҕны лымкаала автор иатишыуеит ашколи ауахэаеи рконтрастратэ еипшырма. Асовет мчра араҕа имааизац ухэаратэы иҕатцоуп уи аконтрастратэ еипшырма.

Асовет хэынтқарра нышэарак зыҕанамцоз ауахэама араҕа ипагыза игылоуп. Асовет хэынтқарра зықэпоз, аҕыажэлар рыдоуха-культуратэ беиахара хытхыртас иамоу ашкол шеилабгара игылоуп.

Итиптэума ари еипш атагылазаашыа Асовет мчра анышыақгылахыоу аамтазы? Хымҕада итиптэуп. Избан-зар, 1926 шықэса рзы макыана, ишаххэахыоу еипш, ацсуа қытанхамѡа асоциалисттэла аееитакрахь ажэылара иаламгазацт.

Ацсны Асовет мчра ашыақгылара аамта иакэшэаны Асо-веттэ хэынтқарраҕы ицэыртцыз аекономикатэ политика ҕыц ацсуа қытаҕы уаанзагы експлуататорцэас иҕаз – акулакцэа, апапцэа, атуцбарцэа ухэа рзинкэа ирыцнамтазар пырхага рнамтеит. «Ақытауаа рыцэмаҕэа тэахэқкэа нцэытцаркыакыа-аацэытцарсуа, адгыыл бҕыатуа ажэла ақэхэқэауа, ак заар, тэахэ ҕагала анышэ адыхэқэалауа, иаадрыхуа ахэыцгыы абжа ақыта туцбар Қалашь ирцэифауа, ихандеи-цымлауа, аарла акэын рыпсы штаз. Азэызатцэык – Бадра, икамбашыкэа, икэатанақэа, иара дахынеимаз ибыргэызыз иҳабла уаа рнапы мычдуқэа еибганаты! Уи иара идгыылкэа роума, жэлар рыдгыылкэагыы иара изы жэлар рнапала илаитцоит,

жәлар ирмалхаша иара ималитәуеит, жәлар рцъабаала ихы ныкәигоит, аханатә еицш иахьагы ари ақытан қьаф иуеит» (ад. 11).

Ацсны Асовет мчра шыақәгылеижътеи хәышықәса цуеит, аха ацъажәлар рыцстазаарафәи еитакрас иқанатцаз хәа акгы хбом, «аханатә еицш, иахьагы» қьаф руеит атуцъарцәеи, акулакцәеи, апапцәеи, ахәацъацәеи, ацъанхафьжәлар, «аханатә еицш иахьагы», урт рзын акрыруеит. Акызатцәык, арака зхабар хамбо атауад-аамстатә эксплуататортә класс ауп. Егырт аексплуататорцәа ишыкац инханы икоуп макъана.

Арфеиамта абри аекспозициатә хәтафәи М. Ахашба абас шыахәла ихазцәыригоит 20-тәи ашықәсқәа рзы ацсуа қыта атагылазаашьа, асоциаль категорияқәа реилазаашьа зеицшраз.

Ажәабжъ «Алло!» аҕны ахтысқәа рыфеиара зыдхәалоу ақытафәи арадиодкылага ацәыртцроуп. (Арадио-аппарат хәа ауп автор уи ахьз шицәо).

Акәатәи акыпцхь аархафцәа реидгыла, ақыта Кәмыз шефра азнауеит аҕнытә, уаантә иаартиз арадиодкылага архиара иафуп, уахьынтәи уи аазгоз фыцъа ацкәынцәеи ақытантәи ацхьарта аиҳабы Цамели.

Ақытауаа уи азбахә анраҳа, иахбандаз зымала ицәажәо закә талассиру хәа, ауаа еизеит. Уамашәа ирбоит, рхафәи ирзаагом абри «ачықьмацъа» цәажәоит хәа. «Москва ирхәауа, Цыркәтәыла ирхәауа абрака Кәмызаа хусхәартафәи ирхәауашәа иахнархауеит» хәа Цамел иреицәо агәра рызгом. Арадиодкылага дырхиан ацәажәара, ашәахәара ианалагагы абрака цюукы аватәазар хәа инеины иавацшуеит. Ажәытәра лашьцара уажәраанза изалымцыцкәа иказ ацсуа қыта Кәмыз, иахьа алашара аналацца ацъанхафьжәлар арлафәыит.

Ажәлар ахьеизаз ихы иархәаны ақытсовет ахантәафь аилацәажәара мөапигеит. Аусхәартеи ашколи акреилацаны аремонт рзыкартарц рызбеит арака. Анафс башаза акы иахәартамкәа игылоу ауахәама, ацхьарта фныс рхы иадырхәарц рызбит.

Азин анирта Цамел ауахәама ацхьарта фныс ирхиеит, арадиодкылагагы уахь ифнаиргылт. Абас, Асовет мчра

ацъанхащыжэлар алашара шырзаанаго зыртцабыргуа аусқәа ақытағы имщәпысуа ианалага, уаанза зхы цөырзымгоз акулакцәа рыецәырырго иалагеит.

Арадиодкылага заны идәылыргеит. Уи анцәа имч ала инытцаба ицазшәа, ажәлар рыхдырра алақәреи, рдин-хатцаратә психологиеи рхы иархәаны, цаимбарцәак анцәа икнытә илбааны ирацәажәазшәа, ныхак жжаза ишхаз рбазшәа ухәа икам-ианым еиқәыреәео, ирымбаз, ирмахаз, ажәабжьқәа гәарартцо иалагеит. Абас арәиамта асиужет фео акульминацияфы ахалара иафуп. Ақытауаа икам-иным ажәабжь лашьцақәа рыгәра згаз рацәахан, ршыкь-бжыы уамыргыло, цъара уамак рхыламцыр амуа аамта иаатагылт. Убри амомент азоуп арадиодкылага заны иахы-ларыжыыз атырасрафы чкәынахәычык машәырны ишьапы антенна-тел акәтцәаша, изамымхуа дацәшәаны итцәыуабжыы шаарылащызы.

Ажәабжь абри акульминациатә кәац афы акулакцәа рус хәымгақәа зегы аргамаха иаацәыртцуеит. Акулак Бадра Бандалеигы «ақыта аусхәартә абахта аценцъыр тшәа ихы нкылак, икьаса игәы азхьуа» дынтанаргылеит.

Арәиамта иалоу аперсонажцәа рхыпхьазара 53-шык ыкоуп. Урт рнащ даеа шыца Ақәантә арадиодкыла-га аппарат аазгаз, уажәы архиара иафү, ажәакгы цъара ирхәо, ма иконкреттәу рсахьак хдыло иахыикам акнытә, ари ахыпхьазара иалахамтцеит. 53-шык, ма 55-шык аперсонажцәа рхафсахьақәа раарцшра ажәабжьк афы иал-шараны иказам, хәарада.

Арәиамта асиужет афиарафы сахьаркыратә кәырчахак даланы даацәыртцуеит азәы арадиодкылага збарц иааиуа, гәыпшык ахьеицу даарылтны ажәақәак иааихәо, ма икаитцо рыла, егы ауардын дақәтәаны дшааиуаз, икамбашьқәа аанкыла, «ауардын ахәда дангыланы, иарма магра кәкауа» дыпшуа, даеазәы акулакцәа, апапцәа ухәа иреипшу амучацәа рзы згәынамзарақәа аргама дара инырфазкуа иакәны. Абас мацара арәиамта ахтысқәа рәиара иалахәу аперсонажцәа рхыпхьазара азхаит. Аха урт хафсахьақәаны изыкамлеит. Ахафсахьарахь изыназоны икақәоу хы-пшыфы роуп. Убарт дреиуоуп Тәмел.

Тамел, ишаххэахью еицш, ақытантәи аҕхьарта еихабыс дамоуп. Уи «уаф рыцхак, уафгарк дидан. Дшыхэчыз иани иаби Кэмыз ашкол дтарцан, ибзианы далгеит, аха ашьтахь рмазара инанамгзаст, атцара азыхэан даеацъара дмыштыкэа ашкол дтыхны, афны дынкыланы дрыман. Асовет хэынтқарра мчра анааи, ақыта иачеика аус азиуа, аҕхьарта фны аус еитцеихауа, ақытсовет аусафы дрыцхраауа дналаган, ажэларгыы аихабырагыы ргэы дақэшэан, аҕытыпхцэа атцаразы хэа Аҕэтәи апартиатә школа ашка ддэықэыртцан, сынтәа далган, уажэы иқыта азыхэан атцара ду има дааит» (ад. 12).

Абас ихаилиркаауеит автор Тамел дзакэу ибиография.

Тамел чкэына еилкьюуп, ацстазаара фыц мџақэызтцо уафыцууп. Зкышыкэсала ажэлар рдсихологияфы апшэмара нкыланы икоу адинхатцаратә шыцыларақэа зыпсакыаша акультуратә революция ацсуа қытафы имџапигоит.

Тамел иинициативалоуп, ажэлар адинхатцара рылартцэара иазкны игылаз ауахэама, иаакэыртцэианы асоветтә цстазаара фыц ашка имџақэтцагоу акэны, ацъанхафыжэлар культурала реизхара иахытхыртаны излакалаз.

Ажэабжь «Алло!» антцэамтафы иаабоит: «иацы еицш иахьа ахэылпазгыы арадиоаппарат ашэа ахыџуа, зынтәи ауахэама ифнагылан, ажэларгыы акэаҕҕа, изыроуа, ицъашьауа еикэагылан» (ад. 37).

Ажэытәи афатәи реибарххарафы абас аиааира афатә иаго акалара алзыршаз рахьтә Тамел иоуп ихадароу анапхгарамџақэтцаратә роль аанызкыло.

Ажэабжь «Алло!» афны ишазгэахтахью еицш, рапхьаза акэны хапсуа сахьаркыратә литературафы ицэыргоуп акластә ҕа акулак ихафсахьа.

Акулак Бадра дымшэа, дмырха ажэлар ихазы акырдируеит, ажэытэан еицш, урт иахьагыы ихэура итацаланы имоуп. Ус шакэу аҕхьаф еиликаауеит анхацэа рычепныхэақэеи автор иххэаакацаратә ажэақэеи рыла.

«Бадра захьзыз уи ақытан зегы-зегы рааста Асовет мчра зцэымғыз азэы иакэын. Илшауамызт акэымзар, Асовет мчра иафагыланы аҕьарахэа иақэпшаз организациак имазаргыы цэгьа ибауамызт» (ад. 18), – ихэоит автор. Ба-

дра ибзианы идыруеит ацъанхацәа рыхдырра аизхара, иара иексплуататортә ус ишапышькласуа. Убри ауп арадиодкылага аппарат зегъы ааигәырғаны иахьапыло Бадра агәынамзара зинато. Бадра игәынамзарақәа згәы иаатдаххыз анхацәа рахьтә аепныхәа аниоулак, иара атак кәитцоит: «– Хаи, рыла хтыр иагъа бзиара удырбап сара мыждә! Зыбла хтыз роуми уажәы хқарамсакалуп («хқомсомолуп» В. А.) хәа уөызцәа атахмадацәа шытагәа икны ирхха-ршыа измоу» (ад. 16).

Асовет мчра имәацнаго аусқәа акы игәацхазом Бадра, ажәларгъы убас агәынамзара рызцәыригар итахуп. Ацъанхащыжәлар рыхдырратә психология алакәра ихы иархәаны, Асовет мчра имәацнаго аусқәа ирфәаиргыларц иеазтәылх дашьтоуп. Ақытантәи ацхьарта ауахәамахь аиагара азцаатәы аныкәгыла акуләк Бадрей, иара еицш ажәйтәра аргъежьра зтахыз апап Максмей, ажәлар рдинхатцаратә психология рфыханы, идырбунтырц иалагеит. «Азныказы Бадрей ақыта апап Максмей ажәлар дырбунтрц иагъаарыгымхеит, аха ашьтахь ианеибадырқәа, ирылдмыршеит» (ад. 23).

Акуләк Бадра иус хәымга амәацгара цъара иалымшеит хәа ихьатцау иакәым. Анцәахатцаратә психология ажәлар шзацәымцац идыруеит афнытә, уи анцәа «амч шимоу» ауаа рфәацхьа ирцабыргырц азын, арадиодкылага заны идәылигеит.

Акуләк Бадра арадиодкылага убрыскак ихы ихнахуа изаарпшу иара афнуцкәтәи асимволтә хшыфцакгъы амоуп. Арадиодкылага ацәыртцра ацъанхащыжәлар рыхдырра иаакәыртәиананы ажәйтәра иаагәылтцны амәа фыц ахь рхы архара, рыцстазаарафәы акультуратә револиуция афалара иасимволуп. Акуләк иексплуататортә политикеи ацъажәлар рыхдырра ахаракрей иеинаало усны ишыфам, акуләк изы иштыхәацтәагоу идыруеит Бадра. Убри азоуп иааилшо зегъы кәцо, арадиодкылага ақытафәы ааира лымкаала дзафәгыло.

Ажәабжь «Алло!» афны ацъанхацәа ркласстә га акуләк ихымәацгашьа, итиптәу атагылазаашьафәы итиптәу ихафсахьа ииашаны иаарпшуа, акритика азыфатцара амацарафәы даанымгылеит М. Ахашба.

Асоциалтә категориякәа реилазаара акәзар, уигы ииашаны аарпшра амацарафы даанымгылт. Асоциалисттә реализм аметод иабзоуруп абарт еиуеипшым асоциалтә категориякәа реифыхарафы, аңажәлар рпозициеи пхьа-катәи рымөеи ииашаны ацәыргарагы арфеиамтафы атып ахьамоу.

Аңажәлар ркласстә ға акулак асцена икәгарала, М. Ахашба ииашаны избейт акулак иҫоурыхтә разкымөа. Хаҫсуа сахьаркыратә литература аҫоурых аҫны, нас 30-тәи ашыкәсқәа раамтазы ицәыртцуа акулакцәа Сеидык, Мыкыч ухәа М. Ахашба икулак Бадра имөа икәцданоуп ишцәыргоу, асценагы ишыкәгоу. Иара убас ииашаны иаарпшуп аңанхафьжәлар рыҫтазааратә лахьинтамөа. М. Ахашба иажәабж «Алло!» аҫны раҫхьаза акәны аҫсуа сахьаркыратә прозафы ицәыртцит асоциалисттә реализм аметод.

Аҫсуа сахьаркыратә литература аира акәшәеит аурыс литературафы асоциалисттә реализм аметод ацәыртцреи ашьақәыргылареи раамта. Уи атагылазаашья анырра анаҫеит аҫсуа сахьаркыратә литература. Аклассицизм, асентиментализм, аромантизм, акритикатә реализм¹ ухәа реипш иҫоу алитературатә хырхартақәеи аметодқәеи иривсны аҫсуа сахьаркыратә литература асоциалисттә реализм аметод ахархәара-мөа ирласны ианылеит.

Асоциалисттә реализм аметод ашьатаркөы, аурыс сахьажәа азҫаза ду Алексеи Максим-иҫа Горки, ишдыру еипш, хынтә Аҫсны даахьан. Раҫхьаза уи ихафсыз ашәышықәса 90-тәи ашыкәсқәа (1892 ш.) рзы, шыпыла Урыстәыла амөақәа жәпакы дырнысны, Амшын Еикәа аҫықә алагы диасны данцоз, Аҫсынтәылагы даҫаит.

Убри раҫхьатәи Аҫсны иаара иахылцыз рфеиамтоуп адунеи аҫы еицырдыруа иҫалаз иажәабж ҫаимаҫ «Ауафы иира». Иахья Кәыдры азиас амшын иахьалало азааигәара, Азфьбжья ақытан амөаду ихықәгылоуп аҫхәыс асаби дылгәйдкыланы

¹ Аромантизми акритикатә реализми релементқәа аҫсуа сахьаркыратә литературафы иахдылоит, аха урт хадара зуа атып ааныркыло изыҫамлеит.

иҥацоу абаҥа. Абри абаҥа, аурыс пролетартә шәҥәыџџы ду М. Горки иажәабжь «Ауаџы иира» аҥны зызбахә цәыргоу ахтыскәа ахыымџапысуа атыпрбага аҥны иҥоуп.

Алексеи Мақсим-иҥа аџынтә раан Аҥсны дааит 1903 шықәса рзы. Ускан мџасшақә диасны дцеит. Сентиабр мза, 1929 шықәса рзы ахынтәтәи аҥны А. М. Горки Аҥсны дааит. Аҥснйтәи ССР аиҥабыра – Н. Лакоба, С. Чанба А. М. Горки иҥылань днарга-ааргеит, Аҥсуа нхаџ иҥаа-цәараҥы днаганы аҥсуа чеиҥыыка дахадыртәеит, аҥсуаа рынхашәықәа идырбеит¹.

Аҥсуаа рышәахәара, рыкәашара ухәа А. М. Горки даара игәы иаахәаны зны еишәачарак аҥы ус иҥхәеит: «Европеи Америкеи зехынҥыара сахысхәеит, исаҳахәеит ирацәазаны ажәларқәа рашәақәа, аха абас атемперамент зманы узткәо сара цәарҥыы исаҳацызт. Урт убас ихазынақәоуп, ишхазы-ноу еиҥш шәтәыла ахатә»².

А. М. Горки Аҥсны ақытақәа дынрылс-аарылсуа ины-кәараан, зчеиҥыыка знапы иқәыргыла изку аҥсуа жәлар дырзааигәаны ианиба ашьтахь, Аҥснйтәи ССР жәлар ркомиссариат ахантәаџы Нестор Аполлон-иҥа Лакоба икабинет аҥны иофициалтәу аиҥыларә иман. Араҥа, арҥиаратә тагылазаашә зыцны имџапысуаз аиҥыларәҥы иалацәажәеит алитература, ажәлар рҥаҥыцтә хәамтақәа реизгара азцаатәы, аҥсуа жәлар рмузыкәтә культура атагылазаашә азцаатәы ухәа убас иҥегыы.

Уи ашьтахьы А. М. Горки аҥсуа шәҥәыџџәеи иарей рконтакт мызкәа асалам шәҥәқәа рыбжыысуан, абжыгарақәа рзыҥацо дрыцхраауан, имџақәитцон. Уи исалам шәҥәқәа акаҥы иџуан: «Даараза ишәабжыызгоит атара шәцаларц, шәазымҥшын алитвуз, шәаҥхәала, еимашәкла, иҥышәшәа аҥсуа бызшәахьтә аурысшәахь аиҥагара, шәалага ажәлар рҥаҥыцтә поезиа атцаара, еизыжәгала, ианышәтцала аҥсуа ашәақәа, алакәқәа, алегендақәа, ихыжәџаал ажәытәзатәи аобриадқәа убас иҥегыы. Убри зегыы иахьзуп афольклор

¹ Ш. Инал-иҥа. Аҥсуа литература аҥиаразы згәатаракәак (урысшәала). Аҥәа, 1967. Ад. 43.

² В. Молчанов, Г. Лебанизе. Амацүра ҥаиматза. «Советскаиа Абхазиа», 1967, июль 26.

– ажәлар рҗаҗыцтә рҗиамтәкәа рытцаара. Уи хықәкыла шәара ирацәаны акыр шәнәтарц ахьалшо анафсгы, ауаа рацәа иднардыруеит Аҗсны иафсхьоу»¹.

Хатала дрылагыла дырзааигәаны дахьырбаз, ицныкәареи айфызаратә еиҗцәажәарақәеи рынасыҗ иахьалашәаз, абжәгарақәа ахьырзыкайтцоз, асалам шәкәкәа ахьырбжысуаз, еихаразак исахьажәатә хаҗсахьақәа ажәлар рмассақәа рыжәпарахьтә иааганы раарцшраҗы икәзара дузза ухәа ирыбзоураны, А. М. Горки аҗсуа шәкәыфцәа азәырфы рахь анырра ду кәйтцеит. Хықәкыла, А. М. Горки иахьтә анырра җәғәала ирнубаалоит С. Ҷанба ирҗиамтәкәа «Ашәт кәцшь зҗоу атла», «Адәыгба № 6».

Апрофессор Ш. Инал-иҗа арт арҗиамтәкәа рызбахә ахьцәыриго иазгәеиҗоит: «С. Ҷанба инапымтәны аҗсуа литератураҗы раҗхьаза иаабоит здакам апрозатә жәеинраалақәагы. Ҷышьатәуп урт рсахьаркышьа, ажәала иоу музыкауп дара, иугәаладыршәоит Горки еицырдыруа ирҗиамтәкәа». («Ашәа ашьауардын азы», «Аурт цхаражәхәаф» – В. А.)².

Ганкахьала А. М. Горки заатәи иреволиуциатә романтизм, егы аганахь уи исоциалисттә реализм аметод, хәҗсуа советтә проза раҗхьатәи ашьаҗақәа реихгара инаркны, аҗстазаара җыц аарцшрахь имфәқәцәаганы, ашьа зырныкәо гәеисраны адақәа инрылалеит, А. М. Горки исахьажәатә рҗиарамфә рнубаалоит аҗсуа шәкәыффы ду С. Ҷанба егырт ирҗиамтәкәагы.

А. М. Горки иреволиуциатә романтизм, асоциалистра реализм аметод ашьатаркрахь итрамплинны, асоциалисттә реализм аметод ашьатаркра кәзцаз «Амешьчанцәа», «Ан», «Аҗацәа» ухәа реиҗш икоу арҗиамтәкәа аҗитцазар, С. Ҷанба ареволиуциатә романтизм исахьаркыратә рҗиамтәҗы раҗхьатәи ишьаҗақәа еихызгоз ракәны икоуп. Нас иаарласны уи ифәгәылцит, аҗоурых-револиуциатә драма «Аҗсны Ханым», ажәабжькәа «Агәаф ашәа», «Сабду ихәыштаара ахахә», «Аҗажә ду», аповест «Сеидык» ухәа реиҗш икоу асоциалисттә реализм аметод ахархәарала иаҗцоу арҗиамтәкәа.

¹ М. Горки. Ишымтәкәа реизга, 30-тәи атом. Москва, 1956. Ад. 312–313.

² Ш. Инал-иҗа. Аҗсуа литература аҗоурых аҗнытә. Ад. 188–189.

Абас, А. М. Горки исахьажэатэ ҕазареи ирҕеиаратэ методиди аҕсуа шәкәыѿѿцаа рахь анырра шыҕанатцаз зыраргамо аргументуп С. Чанба ирҕеиарамѿа аѿоурых инаваргыланы, М. Ахашбеи, В. Агрбеи рырҕеиамтақәа раҕцараҕы асоциалисттэ реализм аметод ахархәара ирымазгы.

С. Чанба ипрозатэ жәеинраала «Ашәт ҕаҕшь зәѿоу атдла» раҕхьатәи прозатэ рҕеиамѿоуп аҕсуа асоветтэ сахьаркыратэ литература аѿоурых аҕны хәа иахҕхьазозар ауан аҕсышәала иѿызар. Иѿит иара 1922 шықәса рзы Октиабртәи асоциалисттэ револиуциа аиааира агеижьтеи хәышықәса ахьцтра амшныхәазы. Раҕхьаза икьыпҕхьит Ноиабр 7, 1922 шықәса рзы аурыстә газет «Голос трудовой Абхазии» аҕны. Аҕшәахь еиҕаганы илкьыпҕхьит Нина Лакоба, 1956 ш. рзы ажурнал «Алашара» №5 аҕны.

Нина Лакоба лмонография «Самсон Чанба» аҕны арҕеиамта «Ашәт ҕаҕшь зәѿоу атдла» дахцәажәоит апоезиа аҕәшаҕы иргыланы.

С. Чанба иѿымтақәа реизга ашәкәы 1958 шықәсазы итыцыз аҕны «Ашәт ҕаҕшь зәѿоу атдла» ануп апроза аҕәшаҕы (аредактор Ш. Инал-иҕа).

Асеиҕш аиқәымшәара зыхьяз арҕеиамта «Ашәт ҕаҕшь зәѿоу атдла» ганкахьала иахьжәеинраалоу, егы аганахь – иахьпрозоу (иахьпрозатэ жәеинраалоу) ауп.

Арҕеиамта «Ашәт ҕаҕшь зәѿоу атдла» ажәеинраалатэ рҕеиамтақәа ирыдкыланы рыхцәажәара азин шамоу еиҕш, апрозатэ рҕеиамтақәа ирыдкыланы ахцәажәарагы азин амоуп. Абасала, ишьақәхарҕәҕәр халшон – «Ашәт ҕаҕшь зәѿоу атдла» раҕхьатәи прозатэ рҕеиамѿоуп асовет период аамтазтәи аҕсуа сахьаркыратэ литератураҕы хәа, аха иаахҕагылоитдаҕеа зцаарак. Иазыҕацома амилаттәи литература уи амилат рбызшәала иѿым арҕеиамта? Иахзалаҕхьазома амилат рлитературатэ тынха урт рбызшәала иѿым арҕеиамта, уи зѿыз дара иртцеи иашатцәкьоу, рбызшәа шьахәны издыруа иакәны дыҕазаргы. Ашәкәыѿѿы дызхатарнаку ажәлар рбызшәала имцәажәо арҕеиамтақәа амилаттәи литература тынха ахьпҕхьазалара алшоит хәа агәаанагара сара сзадгылом. Амала, даҕеа бызшәак ала иѿѿуа ашәкәыѿѿы, хатала ижәлар дшырхатарнак иашоу зныҕшуа ирҕеиамтақәа,

С. Чанба ишымтақәа реицш, имилаҧ рбызшәахь ихатә ила, мамзаргы даҕазәы ила ибзиазаны еиҧагахар, усқан, убри анеиҧаҕа инаркны имилаҧтә литература абеиара иахыҧхьазалахар алшоит.

Абасала, С. Чанба ипрозатә жәеинраала «Ашәҧ ҕаҧшь зәҕоу атла» 1922 шықәса рзы акәзаргы ианишыз, иаҕьаникыҧхьыз, 1956 шықәсазы аҧсшәахь еиҧаҕаны ианкыҧхьа инаркноуп ҳаҧсуа сахьаркыратә литература иабеиараны ианыҧхьазатәу.

Ажәабжь «Агәаҕ ашәа» азыхәангы убри ауп ихәатәхо. Уи С. Чанба ишит урысшәала, икыҧхьит агазет «Советскаиа Абхазиа» август 17, 1927 шықәса рзы. Аҧсшәахь еиҧаҕаны, «Иалкаау ишымтақәа» ирылатцаны иҧытцит 1934 ш. рзы. Убри инаркноуп, хымҧада, «Агәаҕ ашәа» аҧсуа сахьаркыратә ли-тература иабеиараны ианыҧхьазатәу.

Абасала, аҧсуа шәҕәышәы хатәра С. Чанба даҕа бызшәак ала иишыз ирәиамтақәа, ихатәы бызшәа ашҕа еиҧаҕаанза, имилаҧтә сахьаркыратә литература иабеиароуп хәа иузымҧхьазо иҕан.

Асоветтә период азы иоригиналтәу аҧсуа прозатә рәиамта раҧхьаза ицәыртцит 1928 шықәса рзы Мушьни Ахашба ишымтаны. Уртә ажәабжькәа «Хәи, дад, аписар, изакә кампаниоузеи ишаахауҳәара!», «Ацуныхәа акы иаҧсам схәон аха...», нас 1929 шықәса рзы акыҧхь збаз – «Алло!»-и роуп.

С. Чанба ипрозатә жәеинраала «Ашәҧ ҕаҧшь зәҕоу атла» А. М. Горки иреволюциатә романтизм аҧсуа литература излалагалоу арәиамтақәа ируакуп. Асимволи, исуBJECTИ-втәу аметафорақәеи, аиҕырдшрақәеи рхархәашьала, аҧсабаратәра иаҕәыгоу аромантизм ачыдарақәа рымшәа иангылоуп, аха ахшышәҕақәа азбышьа зеицшроу асиужет аҕиашьеи, ажәлар рсоциалтә зцаарақәа рызбашьеи рыла асоциалисттә реализм анырра шамоу анубаалоит.

Адацкәа адгыл иаларҕаца игылаз, илегендатәу атла, Октябртәи асоциалисттә революция иаанагаз Асовет мчы иасимволны иҕацоуп. Арәиамтаҕы иаарпшуп х-аамтақны: Асовет мчы шыақәгылаанза ажәлар зҕагылаз агәаҕратә аамтәи, Октябртәи ареволюция аграждантә еибашьра-

гы надкыланы рымѡагысра аамтѡи, ареволиуци аиааира нагза ганы Асовет мчы абѡа ѡеитцых атынч нхарахь ианиас аамтѡи.

Асиужет, хронологиала еишьтагылоу ахтыскѡа реибар-ххарала еиѡекаауп. Октиабртѡи ареволиуци аламталазтѡи атагылазаашья аазырѡшуа асахьаркыратѡ ажѡеицааиракѡа шѡыга рацѡала еибыѡоуп.

«Игѡытѡкагаха, тѡа змам амамикѡара еиѡшны, унза-лымѡшзауа алашьцара адунеи иѡѡын...

Лашарацыпѡхык аиуа-зеиуоу цѡара изалсуамызт...

Адамра лашьяца хьшѡашѡареи, агѡытѡкапсытѡквареи ирха-галан ирыман...»¹.

Асовет мчра шыакѡгылаанзатѡи аамтѡазы, аѡьяжѡлар рзиндаратѡ тагылазаашья баапсза аазырѡшуа аметафора-кѡеи аепитеткѡеи арѡиамтѡаѡы илахьеикѡтаѡоу, агѡырѡа хьантѡа зѡѡынхѡѡылоу бызшѡала ицѡажѡоит. Аха Октиабртѡи асоциалисттѡ револиуци аиааира анага иѡалаз атагылазаашья ѡыц аарѡшраѡы автор ибызшѡа аѡапсахуеит, илахьѡыххоит:

«Адуinei амра ашѡахѡа аакѡыжжын, иаарлашеит, иѡьяшьатѡа, имкьѡатѡо лашарала...» (ад. 65). Арѡиамтѡаѡы аиѡырѡшратѡ сахьаркыратѡ маѡѡахѡкѡа атыѡ гѡгѡа ааныркылоит: «Ажѡлар ргѡапсахеибакра, авулкан еиѡш еилашуаз атыхѡтѡан иѡжѡеит...», «Мыч ду змоу ашьѡуардын еиѡш, жѡлар рымтѡѡыжѡѡакѡа ааитцырхын иаатгылт» (ад. 65).

Зегьы реиѡа асимвол ауп арѡиамтѡа аиѡекаараѡы хархѡагас С. Чанба ари арѡиамтѡаѡы имоу: «Ажѡлар ршьеи рылагырзи иартѡѡыгьаз адгьыл иѡагѡылтын, адацкѡа ытѡарѡаца, лассы иазхѡауа иналагеит игѡгѡаза атѡла ѡа». Атѡла ѡа, ишахѡѡахьѡо еиѡш, Октиабртѡи асоциалисттѡ револиуци иаанагаз Асовет мчра иасимволуп. «Амаѡ еикѡатѡѡакѡа шыѡкуа, еилатѡиуа рышѡамкѡа тьхны иажѡлеит аѡаѡыѡѡа ицѡауа».

Араѡа амаѡ еикѡатѡѡакѡа аконтрреволиуциатѡ мчракѡа, аграждантѡ еибашьяран Асовет республика ѡа рхѡаѡеырц иагѡыдлаз аинтервентѡѡагьы нрыдкыланы – ирсимволуп.

¹ С. Чанба. Иалкаакѡоу. Аѡѡа, 1958. Ад. 65. (Абри анаѡс, С. Чанба абри ишѡѡѡы аѡнытѡ ацитатакѡа анааѡго, адаѡьякѡа аѡарбалоит ахыцкѡа ирѡакны.)

Арт амчра еикэатэақэа, атла ҫа ирыжэнацеит амацэыс еипш амцабз еилартэиуа, насгы аиааира агеит. Ари аиааира ашьтахь атлаҫа шэтит ибыбышза:

«Иара ашэт бгыцқэа цеицеиуа, аҫарҫалыкь ҫаҫшь рацэа иреипшха, иҫырны ицоит еибархэмаруа рхы ахынахаз. Урт ахэанхытц ианкашэо, амцабз еипш ихэытцкэоит дара» (ад. 66).

Араҫа ашэт бгыцқэа асоциалисттэ револиуциа аидеиа – Ленин ду иидеиа иасимволуп. Уи аидеиа ахэанхытцтэи атэылақэа рҫгы ареволиуциатэ мцабзқэа шхэытцнаркэо хнарбоит, ашэт бгыцқэа ахэанхытцка ицаны ркашэара, имцабзха рхэытцкэара.

«Ашэт ҫаҫшь зҫоу атла» асахьаркыратэ маҫэхэқэа реикэыршэашыа арҫеиамта апафос харақза анаҫан, адгьыл иаҫэғаны ишьткэыцэаа, асубиективизмратэ хауа иалацаны иахьамоу иахкэаны ареволиуциатэ романтизм иадхкылеит, аха убри аамтазгы уи асахьаркыратэ маҫэхэқэа рсимволтэ гэшэ аартны, арҫеиамта атоурых фырхатцаратэ цакы, иреалтэу адгьыл ишықэгылоу, аҫсазаараҫы атыц змоу ахтысқэа шаҫа ииашаны иаанарҫшуа, насгы аҫажэлар рсоциалтэ мѡа алхразы иеҫыхарақэа ридеиа-тематикатэ шыақэыргылашьеи, автортэ позиция аарҫшышьеи рыла асоциалисттэ реализм аметод уаҫхыа иаацэыртцеит.

Ареволиуциатэ романтизми акритикатэ реализми ҫыарак реиниара араҫа иҫалоит. Урт араҫа реиниара зыхкэаз, рхатақэа хыҫшала еицэыхароу методқэаны иахыҫкам акэхап.

Иахгэалахаршэахп, уаанза иазгэахтахоу – аурыс пролетартэ шэҫэыѡѡ ду А. М. Горки, асоциалисттэ реализм аметод ашьатаркрахь ареволиуциатэ романтизм ѡагэылтцны дышнеиз.

Хзыхцэажэаз, С. Ҷанба ипроза-жэеинраалатэ рҫеиамта «Ашэт ҫаҫшь зҫоу атла» аформала иѡуп «Адэыҫба № 6».

Аҫажэлар рҫыза ду, ргэыгыртэ Владимир Илиа-иҫа Ленин иҫсыжра хаҫала иалахэны зыбла иабаз аҫсуа шэҫэыѡѡы С. Ҷанба, иаҫитцеит уи амш лахыеиқэта аҫажэлар агэалсра ду шырнаѡоз зныҫшуа арҫеиамта «Адэыҫба» № 6».

В. И. Ленин иҗсра инашытарххны ишызар каларын хәа Н. Лакоба иазгәалтә агәаанагара¹ абри аҗны уадгыларатә иҗоуп. Аха ииашатәҗканы, уи зыртцабыргуа аргумент ахьҗамам иахҗканы 1934 шықәса рзы С. Ҷанба аҗсышәала итҗиҗызы ишәҗкәы хәычы «Владимир Илия-иҗа Ленин» зыхьзу иананитца акәхоит, ианишыз хәа, аамтә-дыргас макьаназы хзықәныҗәарц халшо. В И Ленин иҗстәзаара далтцииҗтәи жәашықәса атра аамтәзы С. Ҷанба игәалашәара акәноуп араҗа аҗхьаѿ ишизцәыргоу. Аха ахтысқәа рымѿаҗысшыа убас еиҗш иҗатдоуп, уи ахтысқәа жәашықәса раҗхьа ирылаҗшны избаз игәалашәара иузадкыло акәымкәа уи алахьеиқәратә гәырѿа иахьа иалаҗшны, згәалсратә гәырѿахьантара даҗа хтыск иҗхьанамцакәа ианыҗоу амомент азын ишѿу агәра угаратәы.

1935 шықәса рзы «Адәыҗба №6» С. Ҷанба ихала ау-рыс бызшәахь еиҗеигеит, иагьикыпҗхыт агазет «Советска-иа Абхазиа» аҗны ианар 21 рзы. Ианар 25 1935 ш. рзы аҗсышәала еиҗеикыпҗхыт, усҗан хә-бызшәак рыла итыҗуаз агазет «Аҗснытәи асовет шәҗкәыѿы» аҗны С. Ҷанба ирҗеиамтә «Адәыҗба № 6», уаанза хзыхцәажәоз «Ашәт җаҗшь зѿоу атла» еиҗш апрозатә жәеинраала хәа ажанртә лкаа азыҗатцаны иахцәажәоит атцааѿцәа зегьы. Хәргьы, уаанза ишазгәахтәхьоу еиҗш уи агәаанагараҗы хәҗоуп. Аха иазгәатәтәуп «Ашәт җаҗшь зѿоу атла» ареволиуциатә романтизмра иадхәаланы хшахәаҗшуаз еиҗш, «Адәыҗба № 6» азнеира шалымшо. Ҷанба ирҗеиамтә «Адәыҗба № 6» аҗны имѿаҗысуа ахтысқәа, иконкреттәу, адгьыл иқәгылоу, иреалтәу ракәны иҗоуп.

Уи аҗстәзааратә тцабырг убасҗак иазааигәоуп, аҗоурыхтә очерк ажанр асахьаркыра-композициатә формақәа роуп издукылартә еиҗа изнааланы иҗоу. «Ашәт җаҗшь зѿоу атла» аҗны еиҗш асубиективизмратә хәуа иалакнахәу асимволқәа араҗа иҗазам.

Апрофессор Ш. Инал-иҗа ииашаны иазгәеиҗоит: «...Аҗхьаѿгы уа далагылоушәа ауп анапҗказа рҗеиамтә дшыҗканатцо. Ара иҗам ианреиҗоу ажәакгы мыцхәны, арахь иатахыз зе-

¹ Нина Лакоба. С. Ҷанба. Ад. 75.

ггы ихәеит. Аимтҕара ду лабҕаба уалацшуашәа исахьар-кны иаарцшуп».¹

«Адәыҕба №6» зхатә сиужет змоу рҕеиамтоуп. Ахы акуеит В. И. Ленин дыцсит хәа ажәа хьантә аҕауа иалаланы, Москвантә зехьынцъара ишнеиуа аарцшра иазку асахьақәа рыла. Уи ажәа хьантә Кавказтәи ашьхақәа ирхыҕны Ацснынзаггы иаанагеит арадиошәацъхәаҕы.

В. И. Ленин ицсыжрахь Ацснытәи ССР аҕнытәи Москвака ицоз аделегация дрылан, зыблақәа рыла ахтысқәа цәыргоу, арҕеиамтә алирикатә фырхатә (уи хымпада иара автор С. Цанба ихатә иоуп).

Москвантә аделегация Повелецктәи авокзал аҕны ирзыцшыз адәыҕба № 6 иақәтәаны ицоит, В. И. Ленин ицстазаара ацыхәтәантәи амшқәа ахьихигаз, Москва азааигәара иҕоу, Горка хәа изышьтоу адачатә тыц цшзахь – ацсыбаҕ ахьықәаз ахь.

Адәыҕба аангылоит Горка зеггы реиҕа иазааигәаз аатгыларта Герасимова аҕны. Уантә хә-километрак бжьоуп Горканза.

«Еицрыхәхәа, асы иқәтәрааны рҕеинархеит Горка ашқа ҕынҕажәиҕәаба ракара асаниақәа». Аделегация Горка инеит. В. И. Ленин дахьықәаз ахь ихалт: «Абар Илиа-ица иуада ашә хнылагылт.

Хгәы хтазызеит.

Хәҕналоит. Халацш нақәшәеит илахь кәаш. Илиа-ица...

Ицсы там! Дымқәацо акәыба дтоуп, аиатцәеи ашәтқәеи иватаны. Изамҕақәа еидшәашәалан, илакытцаҕы – акчырақәа. Игәы иадуп Абирак кәцшь аорден. Аусуреи ақәдареи рҕы ҕызцәас имаз, уажәы ара дахьықәоу аҕаҕыртә карулла иқәгылоуп Надежда Константин-ицха, Мариа Илиа-ицха» (ад. 93).

Абас иконкреттәуп асиужет аҕны ицәыргоу ахтысқәеи, атоурыхтә тыцқәеи, зызбахә хдыло ауаа рхатақәеи. Горкантәи В. И. Ленин дызтаз акәыба рнапы иқәыргыла адәыҕба № 6 ахьгылаз иааганы, Москвака амҕа иқәлеит. Аатгылартацыцхьаза ажәлар аадеизалан, адәыҕба ааныр-кылон – «Илиа-ица бзиала хәа иархәарц». «Ацаршәыраҕ

¹ Ш. Инал-ица. Ацсуа литература атоурых аҕнытә. Ад. 189.

иаацэыртцуеит акэыба. Ауаа рыхқәа аахтуеит. Рылағырз рыла иаахажылоит. Иааџуеит амузыка, итцэуеит ауаа (Ад. 94).

Абас илабџабоу асахьақәа рыла еикэыршэоу асиужет, ахтыскәа еишьтагыла, апхьаџ ибла иаатцмыршэазакәа, В. И. Ленин ицсыбаџ зтоу акэыба акэыргыла адэыгба № 6 Павелецктәи авокзал инадгылоит. Уахьынтә миллионџыла ауаа ашьтагыла инаргоит Аидгылақәа рыџны аколоннатә зал ашка. Нас – Ашта Кацшь ахь. Асиужет иакульминациатә кәапуп В. И. Ленин ицсыбаџ зтоу акэыба амавзолеи иантадыргыло амомент:

«Ашта Кацшь.

Даажуеит авожд.

Хьтоуп. Амцақәа еикэуп.

Шьыбжьон цшь-саатк рзы акэын. Итцәаит агудокқәа. Атцэуара иалагеит асиренақәа. Иааиладыргызит автомо-билқәа, агәга аарыхгеит абзарбзанқәа. Москва ацсы азеит. Ацсы азеит атэыла. Амавзолеи итадыргылт бзиа ирбоз авожд, ауаатэыџса ргени дызтаз акэыба» (ад. 94).

Ишаабо еипш, арџиамта асиужет еиџкаауп алахьеи-қәцаратә хтыскәа рыла. Аха апессимизмратә цакы аманы икам. Арџиамта антцәамтаџы иахдыло апартия иканатцо атоуба бжыы ианарцшуеит В. И. Ленин аџьяжәлар ирзышьтеитцаз амџа цсра-зра шақәым.

«Атоуба аауеит, аџыза Ленин уџацхьа, ура ууасиатқәа шынахагзауала».

«Тоуба аауеит, аџыза Ленин уџацхьа, апартия аилымшәара хала агәеипш ишахахьчо ала» (ад. 95).

Аџьяжәлар рџыза ду В. И. Ленин иахь ирымоу абзиабара С. Чанба инатщыны иааирцшуеит. Иаахагп уи зырцабыргуа илабџабоуџырцштәык: «Москва Кацшь иалагаланы инаргоит Илиа-ипа икэыба. Миллионџыла ауаа ашьтагыланы инеиуеит иара. Ашьшьыхәа ицоит аџнқәа ирыбжысны. Аџенџьыр саркьақәа ирнубаалоит игәырџо ауаа рхаџқәа, насгы урт ирхьыкәкәоит алағырз цахә-цахә ацэыкәбарқәа». Мамзаргы, В. И. Ленин икэыба Аидгылақәа рыџны аколоннатә зал ианыџнадыргыла, ахьта баацсгы иннамкылакәа, «авожд бзиала хәа иархәоит аусуцәеи анхацәеи» (ад. 94).

Арфеиамтафе апеизажгы, иара ус ацсабара асахья аарцшра мацара акэымкэа, аьажэлар рфыза ду ицсра иахылтцыз алахьеикэтцара иалахэуп: «Ашьха тэцаш цагыакэа Ельбруси Казбеги сыла итахаэхэоу рыхкэа лахьеикэтцарыла иладырфкэызшэа убоит» (ад. 92). В. И. Ленин атыхэтэантэи имоахь инаскыагара инеиз ауаа милац рацэала ишеилаз хирбарц, С. Чанба аметонимиатэ сахьаркыратэ форма дазыманшэаланы ихы иаирхэоит: Инцэыркыаацэырасуеит ахтырдакэа, ахылдакэа, ахам-халаткэа (ад. 94).

Апрозатэ жэеинраала хэа «Адэыгба № 6» иамоу ажанртэ лкаа аиашара узафагылом, аха иабанзапрозатэу, насгы иабанзажэеинраалатэу хэа азцаара ыкэгылар калоит...

Арака астатистикатэ цифракэа рыла атак камцакэа, апрозеи ажэеинраалеи рчыдаракэа шаныцшуа, иахынзаныцшуа акык-обак азгэахтап.

«Адэыгба №6» асиужет ханахэацшуаз ишахбаз еицш, уи ашьацэгылашьа, ахтыскэа рыфеиашья, акомпозициатэ еифекаашья ухэа рыла апрозатэ рфеиамта ачыдаракэа роуп ианыцшуа. Адэахьтэи аформа аифекаашьяла иаразнак апрозатэ шэкэыооуроуп улацш иташэо.

Ахэоукэа абзацла ралагашья, ажэакэа еицырхэхэа еишьтаргыла, цыара-цыара быжьба-ааба цэахэа афынза абзац фыц ыказамкэа анеишьа, арифмакэа рхабардара ухэа рыла арфеиамта прозатэуп. Насгы ажэахэаратэ формала мацара икацоуахэоукэа, лирикатэцэалашэаракцэырырго акэымкэа, ажэакэа адэахьтэи рцаки, автор урт рыла иихэарц иицаху агэтаки акакэны, реифекаашья алагы ипрозатэу рацэоуп. Иахгап афырцштэы. «Апартия иагмыжькэа инанагзеит Ленин ицсы танатцы дыззыкэпоз, насгы ицстазаара даналцуаз ауасиац зызхаитаз асоциализм ргылара аус дузза» (ад. 95). Ари ахэоу аиэфартэышьатэ формала акэыз, аидеиатэ цакы ацэыргашьяла акэыз ажэеинраала изладукулаша акгы узадбалом – ипрозатэуп.

Абарт иаахгаз азгэатакэеи афырцштэи инрываргыланы, арфеиамта «Адэыгба № 6» акны атыц ааныркылоит амузыка бжыы зхоу, аритмика шьахэ зныцшуа ацэахэакэа. Урт ацэахэакэа цыара-цыара ашэкэы адакыа аназара инеиаанза, ажэеинраала шкэакэафэи еицш, ифахытэцэоит:

«Мап, уи ицсра хатцашья амам.

Ленин дымцсит, уи дзыпсуам, уи цсра икѣым!»

Иупылоит иара убас, икѣѣны иѣахтѣоу ацѣахѣакѣагы:

«Горка ахьтѣ иаарыцѣауеит:

«Ленин дыпсит!»

«Ленин дыкам!» (ад.92»).

Абас икѣѣ-кѣѣны иѣахьтѣтѣоу ацѣахѣакѣа рыма-цара ракѣым ажѣеинраалатѣ интонация зныпшуа. Ашѣкѣы адакѣа аназара инеины ацѣахѣа ѣыц ашка ииасуагы ажѣеинраалатѣ ритмика рныпшуа икоу рацѣоуп.

«Жѣахѣа хьантак еипш итасуеит улымѣа. Нышѣгѣал дуззак уатѣажьушѣа иуқѣыгѣгѣоит... Итѣаршѣыран ухы италоит. Еитѣанаргѣгѣоит угѣы...» (ад. 92). Арака абзаци абзаци ирыбжьанакыз асинонимтѣ хшыѣтѣакы ныкѣызго пшь-хѣоук ыкоуп. Урт ѣахьтѣтѣѣа-ѣахьтѣтѣѣа еишьтагыланы ицоит. Еитѣаургылар, пшь-цѣахѣак икоу ажѣеинраала шкѣакѣа астрофа рылтѣуеит. Рацѣхьатѣи ѣ-цѣахѣак жѣеиза-жѣеиза цыра рыманы икалоит, ахцѣатѣи аа-цырак аанахѣоит, ацшьбатѣи – фба. Атоникатѣ жѣеинраала аиѣартѣышьа аритмика рнубаалоит. Аха ажѣеинраалатѣ ритмика кѣзтѣо абарт аформақѣа рнаѣсгы, ирацѣоуп ахѣоуқѣа рыѣнудѣкатѣи рѣакала алирикатѣ цѣалашѣара узтѣо: «Днеиааиуан уи абри абахѣѣѣы. Асқам дныкѣтѣалон. Ааигѣа-сигѣатѣи анхацѣа драцѣажѣалон. Рабду, рлакта-хаа Ленин дырбаразы иааилон ақытѣантѣи ахѣыцқѣа». «Аратѣи адгьыл, маѣак иадамзаргьы, – иѣоурыхуп» (ад. 93).

Арт ахѣоу ѣахьтѣтѣѣакѣа адѣахьала апрозатѣ форма рымашѣа икѣазаргьы, ремоциатѣ ныррала ацѣхьѣ алирикатѣ хѣыцрақѣа ихаѣы идырѣысуеит. В. И. Ленин ипѣстазаара иадхѣалоу ацѣабаратѣ сахьѣкѣеи, еиуеипшым амаѣтарқѣеи ихаѣа ипѣсы тѣны даныкѣаз аамтѣа убла иаахгыларатѣ иканатѣоит. Иара убас, аметафорақѣа – «Дыпсит ашьхатѣ шьяуардын», «Итѣѣыуеит амузыка», «Атѣѣыуара иалагеит асиренақѣа», аиѣырпшрақѣа – «Жѣахѣа хьантак еипш итасуеит улымѣа», «Апартия аилымшѣара хала агѣеипш ишахьѣѣо», аметанимиақѣа – (хыхь зызбахѣ ххѣахьѣоу рнаѣсгы) «Москва аусуцѣа цѣабоит, итѣѣыуеит», «Итѣѣыуеит СССР ацѣажѣалар», аепитетқѣа – «Илиа-иѣа илахь тѣбаа»,

«Рабду, рлакытца-хаа», «Москва Кацшъ» ухэа реицш икоу аметологиатэ сахьақэа алирикатэ хэыцрақэа ацхьаѿ ицэырыргоит, арфеиамта ажэеинраалатэ пафос атцарцоит.

Абасала, С. Чанба ирфеиамта «Адэыгба № 6» апроза ачыдарақэа реицш ажэеинраала ачыдарақэагы рыла еиқэыршэаны икатдоуп. Апрозатэ жэеинраала хэа ажанртэ лкаа азтазгы иара убри ауп.

Арфеиамтачы апафос хараки иамоу ала аромантикатэ казшы аныцшуа иказаргы, ахтысқэа адгьыл иафэыганы, исубиективтэу ажэѿан иалакнахам.

Иреалтэу ацстазааратэ цэбыргыла ириашоуп. Ишазгэахтахоу еицш, аочеркра афынза иназома ухэо икоуп. Ацстазааратэ цэбыргы аарцшышыеи афэажэлэр рцоурыхтэ мѿа ацэыргашыеи ухэа айдеиа-композициатэ еиѿекаашы арака асоциалисттэ реализм аметод ахархэара нагзаны ишыкоу макышыа амам.

Апрозатэ жэеинраала ахынтэ С. Чанба диасуеит, апрозацкыа ашка. 1927 шықаса рзы агазет «Советскаиа Аб-хазиа» (август 17 рзы) ианитцауеит иажэабж «Агэаф ашэа».

Хэ. Бгажэба ари арфеиамта рылаицхьазоит апрозатэ рфеиамтақэа. Уи ихэоит: «С. Чанба ацсуа проза дазказа дууп, афатэтэи Ацсны ашыақэгылара уи афеиара асахыа тызхуа ажэабжкэеи аповесткэеи авторс дрымоуп. Уи иацитцеит ифырцшыгоу ацсуа новелла (ицхафыру, илахфыху ажэабж). Убас икоуп: «Агэаф ашэа», «Сабду ихэыштаара ахахэ», «Афэажэ ду», «Ыы, аллах, аллах!» убас егыртгы»¹.

Абасеицш алкаафатцара, сгэаныла, ииашоуп. Арт арфеиамтақэа рышэагаа закароуи, ахафсахьақэа рцэыргарачы рсахьаркыратэ композициатэ еиѿекаашыеи ухэа рыла ажэабжтэ жанр иадкыланы Хэ. Бгажэба икаитцаз алкаа ианышэаны икоуп, зыхыз ихэаз С. Чанба ирфеиамтақэа, «Агэаф ашэа» рацхыа инаргыланы.

¹ Хэ. Бгажэба. Ацсуа литературазы. Акэа, 1960. Ад. 74. («Ацсуа ажэабж аиреи афеиарамѿакэеи» ирызку аусумта автор 1969 ш. рзы ииѿыз идиссертация иахэтакуп. Абри ашэфэы ахы инаркны абранза дзыхцэажэаз ажэабжкэа, ѿацхыа аус рыдиулеит. Абринахыс, «Агэаф ашэа» нарыдкыланы, дзыхцэажэо ажэабжкэа 1969 ш. азынза ишиѿыз икоуп.)

Абасала, арҗамта «Агәәк ашә» апрозацкә ашкә иҗхязатәу прозатә ажәабжыуп.

Ажәабж «Агәәк ашә» 1934 шықәсанза аҗсуа сахьаркыратә литература иахуҗхьазалартә изыкамлазеит. Уаанза урышәала даҗазнык (1932 ш. рзы) акьыҗхь абахт, аха аҗсшәәхь еитаганы иантыц 1934 шықәса рзоуп.

20-тәи ашықәсқәа рынтәамта аҗсуа қыта атагылазаашьа еилаҗатара аманы икан.

Ганкахьала, анхацәа ацаризм ахампыццратә қәыгәгәәреи, ақыртәу национал-шовинисттә меншевикцәа рымчра рыкнытә зхы иақәйттәхаз, рыдгьыл иапшәмацәахаз рхы рбон. Егы аганахь, уаанза атқкысыгы реырғәгәауа, ацъанхақыжәлар ираҗацәа иашаха рхы цәыргара иалагеит акулактә класс.

Абасеиҗш атагылазаашьа еилаҗатәҗы ацъанхацәа ргәыграқәа алахьеикәтцара, агәреибамгара ухәа рахь ихьазырҗшуаз рацәахон. С. Цанба дацәымқашьо идыруан Ленинтә партия, анхацәа аҗстазаара лаша ашкә рымқә шылнахуаз. Уи, дахьшәкәықәызы, дахьуақәыбылқәызы, Асоветтә хәынтқарра дахьпатриот дуззаз ухәа рыла, згәыграқәа рышьақәгылара агәрахатцара зцәызуа иалагаз ацъанхацәа, рдоухатә гәалақәзаара арлахьыхра шатахыз гәеимтар алшомызт.

Убри иабзоурууп, хгәанала, С. Цанба иажәабж «Агәәк ашә» аира.

С. Цанба ақыта атагылазаашьа еилаҗатә хшықла дазнейны иагәылигоит, уи аамтазын иобиективтә иашаны иказ анхацәа рыцстазааратә цабыргы ахьтә хтыск.

Ажәабж акомпозициатә еиқәаашьала ахатә цыдара аманы икоуп: ажәабжкәа қба цыарак еилацаны икацоуп.

Актәи ажәабж, иара аниқуаз 20-тәи ашықәсқәа раамтазы имқәпысуаз хтысуп. С. Цанба иара ишиқазшыо еицш, аепитет шыахәқәеи, аиқырҗшра ссиркәеи, аметафора қәышқәеи ухәа зыцсы зхатцоу ажәа хыркы лыцшаахқәа рыла аҗхьақә изнеигоит, асоветтә аамтазтәи асахьа қәиматқәа, шәышықәсала атәра згәы кыднаргылахьаны иказ, уажәы уи атәреи азакәандарей нарыхқәа ироуз ахақәйтра амтәыжәа знатаз ауаа рсахьақәа.

Ажэабжь аҕны ихадароу хаҕсахьаны иагэылаҕбаауеит аҕаҕмада Ҳаҕьмаҕ ихаҕсахьа.

Еиуеиҕшым ѿ-аамҕак ирхаану ажэытэра лахьыцэгьа зыблала избаз, зхэыцратэ шықэсқэа раан заби, зашьеи, захэшьеи гэаҕра-цэгьала иҕахаз Ҳаҕьмаҕ, ихаҕа иажэабжь Аҕсныжэлар 19-тэи ашэышықэсазтэи ртрагедиа ду иасим-волуп.

Ҳаҕьмаҕ иажэабжь уатҕэоит, ихьанҕоуп ахтысқэа, ҕаацэарак ажэытэра – амҕаҕьырра аамҕазы атэым дгыл аҕы ирхыргаз лабҕабоушэа, аҕхьаѿ иҕапхьа иаацэыртцуа иҕоуп. Аха ашэа «Агэаҕ ашэа» зхылҕыз аҕоурых иахьатэи аҕар реилыркаара иазку, ажэытэи аҕатэи рконтраст аҕатцаразы ицэыргоу ажэытэ ажэабжь, арҕеиамҕаҕы ахшыѿ цакы хада аанарҕшуеит хэа агэаанагара иашахом.

«– Уажэы, дадраа, иагеит ажэытэра уи Агэаҕ ашэа!..

– Ашэа гэыргьа цэыртцит уи ацынхэрас! – ихэан, аҕар рахь ихы наирхеит: – Аҕа, дадраа, ишэхэа акомҕар рашэа!

Аҕьѿхэа иааҕдыркьеит аҕар ашэа имцаха. Ахэхэа иашэхэа инеиныѿ-ааиныѿит» (ад. 70).

Абри акомҕар ашэа инақэыргэҕэаны иазгэаҕо аҕаракра хьықэыс автор ишимоу анубаалоит ажэабжь. Арҕеиамҕа ахшыѿцак хада ныҕэызгогь абри, аҕыц ҕстазаара иахылҕыз ашэоуп.

Ажэытэра аамҕа лахьыцэгьазы иҕалаз, Ҳаҕьмаҕ ииэхэо ажэабжь, ишаххэахьоу еиҕш, аинтерес аҕоуп, уатҕэоит, аха арҕеиамҕа аидеиа хада аарҕшразы ицхыраагоу сахьаркы-ратэ хэҕоуп.

Арҕеиамҕа аидеиа хадас иамоу – шыақатэарала иаа-гоу ахақэйтра ахэшьара харакы аҕаны, аҕьяжэлар уи аҕцак дузза шамоу реилыркаауа, Асовет мчра ирнаҕаз ахақэйтра ахаҕыркэцаратэ цэанырра рзырҕыхара ауп.

Еиҕшымыз ѿ-аамҕак ирхылҕыз ѿ-ашэак рконтраст ала иаарҕшуп Аҕснытэи Асоветтэ Социалисттэ Республика аҕны ақыҕантэи аҕар ргэалаҕазаара.

Ажэабжь аҕны, ажэытэан иҕалаз атрагедиятэ хтыс ала-галоуп, аҕатэ ҕстазаараҕы, ахақэйтра змоу аҕьяжэлар русқэа ирылацэажэаны аизара ианалга ашьтахь идырҕысыз ашэахэареи акэашареи ухэа рыла, ргэалаҕазаара бзиа

узырбо ахтысқәа ирконтрастны. «Еицәа умабакәа еиҕу уздыруам» хәа 20-тәи ашықәсқәа рзы ақыта асоциалтә категорияқәа реилазаараҕы еилыргамкәа инханы иҕаз аилапаҕарақәа ирыхҕыаны агәынамзарақәеи акласстә еиҕыхарақәеи аҕстазаараҕы ахы цәырнамакәа иаан-хомызт. Аҕынашаҕыжәлар рпозиция арҕәҕәара аҕахын. Асоциалисттә реализм аметод ахархәарала иҕу абри ажәабжь ала С. Чанба урт иргәалаиршәоит аҕсуа жәлар ирхыргахыоу агәаҕрақәа рахытә хтыск, уи ала иахыатәи ртагылазаашыа ахынзаҳараку лабҕабатәуа, амҕа иашахь, ашәа ҕыцахь еихыирпшуеит.

С. Чанба ақытатә бзазара аарпшраҕы исахьаркыратә метод деижьом иажәабжь «Аҕыажә ду» (1935) аҕцараҕыҕы. Уигы акомпозициатә еиҕкаашыала ажәабжь «Агәаҕ ашәа» ахыақәҕнаҕауа рацәоуп. Амала, араҕа хара инаскыахыоу аҕоурыхтә хтыс зыблала избаз аҕахмада иакәым зхаҕсахыа хазцәыриго, аҕкәын Нури иоуп. Аха убри аҕкәынҕы далапшыртә дахызеит Асовет мчра шыақәгылаанзатәи анхацәа рыҕстазаара ахыанҕарақәа. Шәыга ҕаимаҕла зсахыа тыху аколнхаратә қыта иагәылчцаауеит, аусура бзиа избо арҕыс еилҕыа-еилҕыацә Нури иахәсахыа.

Нури уажәы дахыыҕоу ааигәара игылоу аҕыажә ду акәша-мыкәша адгьыл зегыы, зны аҕауад Заурбақь итәын. Уахь усқан мҕасшақә унықәларҕы ҕаломызт. Анхаҕы ирахәк уи аҕауад идгьыл ахь инықәлар иаразнак «итҕәаны» иргон.

Нури игәалашәоит, данхәычыз зны ркамбашь ахыҕахәаз уахык зны ашаха ааҕнацәан, убрахь аҕауад Заурбақь идгьыл ахь ицан «ахаиуан хымдыр» «тҕәаны» ишҕархәаз, ашытахь иаб, аштраф ахимшәаакәа иширымтаз. Дук мыртыкәа астражникцәа аҕны иаакылсит, Нури иаб дырбаандаҕны дыргеит, уи аҕауад Заурбақь «атцарбел» хәа ахыиeixәаз азын. Уажәшыта аҕынахацәа, дара рхатақәа роуп адгьыл аҕшәымас иамоу. Нури иахауеит иаб аколнхацәа дрылагы-ланы аус ахыиуа ахынтә иааҕуа иашәахәабжь. «Саб ашәа ихәауеит» ааихәеит Нури гәаныла, игәгыы ааҕгәыргәааит. «Ашәа ихәауеит» неиҕеихәеит, нас илахь ааикәылан, ус нациҕеит: «ҕыхыа ашәа ихәазомызт» (ад. 75–76).

Нури игәалашәараҕы ицәыртцуеит, иаб Ноурыз зны ижәытә шыантәшәақь ахькнаҳаз иаакнихын абна дны-лашышь дышцаз. Дабацеи хәа хәыцыртас иман Нури.

1921 шықәса. Идыды-мацәысуеит март 4 атцх» (ад. 78).

Игәыргәыруеит абзарбзанқәа.

Игоит ашәақь быжьқәа. Нури иаб аңсуа революция-партизантә отряд «Къараз»-ааи, Ар Қаңшыааи дрылагыла, иңсадгьыл гәакьа Аңсны ақыртүа меншевикцәа рыкнытә ахы иақәититәуеит.

Акинокадрқәа реиңш аңхьаѿ иҕаңхьа имѿасуеит Нури игәалашәарақәа рҕы ицәыртцуа асахьақәа. Ажәабжь антцәамтәҕы иахбоит шытә игәы итцпраауа, насың змоу иакәны дшыкоу.

Арҕеиамтә чыдарас иамоуп ашәа ахы инаркны иагәылѿѿ-уа иахьыкоу. Нури хәычы артә агәалашәарақәа рахь дызгыз иаб аколнхараҕы иѿызцәа дрылагыла ашәа ахапа ахьихәо, ибжьы ахьааѿуа ауп. Ашәала иалагеит арҕеиамтә асиужет аҕеиара, ашәала иалгоит. «Хәи, амарцья, афырхацәа!» хәа иаб иашәа ҕацаза дырѿагь илымха иаатасит. Нури тәка аколнхара мхы дынтәңшит. Игәы аатгәыргәаит, игәеисра иақәыртцак атах-атаххәа аикәаҕа ал махә иаарылагьежыт» (ад. 79).

Абас ашәеи аусуреи еицуп ажәабжь «Аңьяжә ду» аҕны. Афырхатә хада Нури ихаҕсахьа аарпшраҕы, игәалақәзаара шытызхуа сахьаркыратә хархәаганы, иахьатәи аңсәзаара иасаркьаны икәтоуп ашәеи аусуреи.

Аинтерес ду тцоу рҕеиамтәны икоуп С. Чанба исоциал-базаратә ажәабжь «Сабду ихәштәара ахахә» (1934).

30-тәи ашықәсқәа рзы аңсуа қытәҕы, Асоветтәыла зегьы аҕы еиңш, аҕагылазаашья хханы иқан – акуләктә класс иаҕагыланы ақәңареи аколнхарақәа реиҕеаареи мѿапысуан. Анхацәа аколнхаратә хеидкыларақәа рахь ииасуан, аха иқан уи гәрамгарыла иахәаңшуаз, алалара ззымгәаҕьуазгьы.

Абри еиңш аҕагылазаашья аамтәзы, аңсуа қытәҕы итиптәу хтыск ааирпшуеит С. Чанба ажәабжь «Сабду ихәштәара ахахә» аҕны.

Анхашы Хабжккэйт рацхьа герамгарыла, уимоу, цэымг-рала дахэацшуан аколнхара. Уи иалалозгы дырзыразы-мызт. Ашытахь, дышнеуаз ихатагы игэы азцо далагеит. Уи аколнхарахь саргыи снеинда ихэо дказтаз амзызкэа автор ибзианы иааирцшуеит. Хабжккэйт дахьынхо иладахьы ахухэа ашэа хэо аколнхэаца рымхы итан.

Ашэа С. Чанба иажэабжккэа зехьынцъара иргэылфдеуеит. Ажэабж «Агэаф ашэа» афны ашэоуп асиужет ашыақэ-ыргыларакы хадара зуа. Ашэа шагэылфдеуа иаантэоит ажэабж «Ацъажэ ду».

Ашэа агэылфдеуеит уажэы хзыхцэажэо ажэабж «Сабду ихэштэара ахахэ» гыи.

Абас, ашэа С. Чанба аамта фыц агэышытыхратэ тагылазаашьа злааирцшуа сахьаркыратэ матэахэны, иказаратэ чыдара имоуп. Хзыхцэажэо ажэабж афны афырхатца афыцахь дхьазыргшуа ашэоуп.

«Хабжккэйт акраамта дгыланы дырзызырфдеуан. Ра-шэа хааза инеилатэон уажэы. Цыхьа аколнхара анышыа-қэгылозгы ла тархэыла дырзыцшуан.

«Агэыргъара рхы ицоуп, агэыргъара» – ааигэахэт Хабжккэйт. Иагэаигэалашэеит аколнхашы Мамсыр ифны ахыбра фыц, цыхьа кауарла ихыбыз, акы феижьза ишақэйтцаз, нас, игэыла Сакэйтгыи, иара иеиха инанам-газ, уажэы ипацха кэаскыа хэычык аваргылар дшафэы. Ускан иара Хабжккэйт ипацха кыаф даазытымтцит. Ицхэыс даадэылцит.

– Бара, абри аколнхара халаларын? Бгэы ишцаанагои? А-а? – ихэан дынлазтааит.

– Ишузеигьу уныкэа, мап схэома?

– Ииашатэфкыаны сагыалалоит убри! – ихэеит иаар-гэгэаны Хабжккэйт» (ад. 83).

Агарратэ тагылазаашьа афнытэ еитахэашыак изташа акэны ишыкоу лабфеба ибо даналага, аколнхарахь игэы ихо иалагеит. Аха утэы-стэы, удгьыл-сыдгьыл хэа ахазынхара иамоу ахатэратэ нырра амчра еиха игэгэахеит. Адгьыл ус азтаатэы анаацэыртц, ихы иаимырхэазоз ажэытэ участка шакэызгыи, ахатэратэ нырра утэы-стэы леихаца, зегыи ааиханарштит, иашьа длеифагыланы диақэцо дканатцеит.

Атцыхэтэан уеизгы, Шолохов и-Маиданников иеицш Хабжькэйт дьткэаны дызмаз ахатэратэ нырра акнытэ ахақәитрахь имѡа ахы архоит. «— Дадраа, — аколнхацэа рахь ихы рханы ѡаитит Хабжькэйт, — сара саб, сабду, уи иаб абрака инхон. Рыцсҭазаара зеггы рымацара абри адгьыл ицэйтцабгьауа «утэы-стэы» хэа еимакуа, еисуа ишықэыз, ағарра инзалымтцзакэа иниасуан. Саргы сықэтэоуп убри сабацэа рыдгьыл, аха сынхоит саргы сҭарны. Абри «утэы-стэы», ишыжэбоз еицш, иахьа сашьеи сареи хайнарсит, хайҭацэаха хканатцеит. Акраатцуан аколнхарахь сшэыхэар сҭахызижьтеи, уажэшьта иззбеит: абри сьдгьылгы, скамбашьқэагы зеггы хшеимоу сшэыдышэкыл аколнхарахь»¹.

Уамашэатцэҭкы дақэшэаны, ашэыга еикэапха ссиркэа рыла еилыкка иубартэ еибытоуп ажэабжь асахьаркыратэ кэырчахақэа зеггы. Ахтыскэа имѡапысуа лабҭабатэуп, аргама ублақэа ирбатцэҭкыоушэоуп ишыкоу.

Ажэабжь «Сабду ихэшҭаара ахақә» егырт С. Цанба иажэабжькэа зегь реиха адраматизмра зцоу рҭеиамтоуп. С. Цанба ахаҭсахьа аарцшратэ сахьажэа азкэа дузза иакэын. Уи ибызшэа кэымшэышэуп. Ссиршэа ихыркуп, иласуп, иахьыцхауагы хьанҭарак рнубаалом. Ажэабжьтэ жанр ахатэчыдара зейцшроу, автор инатом аҭеитцыхыртэ, аха ажэақэак рыла икаитцоит зцакы цэулоу ахаҭсахьа.

Ацсны, жэйтэнатэ аахыс адгьыл ус — аймак зырцысуаз, ауафреи айҭареи зхылцуаз акэны икан. Абри адгьыл ус аҭы «утэы-стэы» 30-тэи ашықэскэа раамҭазгы, ииашатцэҭкыны макыана анхацэа зацэцахьаны икаломызт.

Ацсуа сахьаркыратэ литератураҭы зынза иҭыцуп ақытантэи ацсымтэ-аичырчаф Кэцбеи ихаҭсахьа. Кэцбеи иара ихыз ахатагы иахэоит ихатаратэ психология зейцшроу.

Ацсымтэ Кэцбеи даарцшуп игэыла Хабжькэйт ижэйтэ участка даѡазо, итэйтэырц дахьашьтоу иадхэалоу ахтыскэа рыла. Уи икацбеира-цсымтэратэ психология ссиршэа

¹ С. Цанба. Иалкаау. Акэа, 1960. Ад. 147–148. (Аурысшэахь еиҭагоу авариянт ахьтэ.) (Абри авариянт С. Цанба иажэабжь «Сабду ихэшҭаара ахақә» атцыхэтэанзатэи вариантуп. Автор ихатэ уи ацсышэала аиҭакыпхьра дахьымзет, аха аҭыжьрақэа раан абри авариянт ахы иархэазар еиха иамѡаны испхьазоит.)

иаарцшуп ицхыз ала. Качбеи цхызырла игэыла Хабжъкэйт идгьыл иара итэитэын, ахахаицхэа дықэланы ацэағэара дафыхуп. «Акэатана амаа кны дашьтагыла акэакь афы днеин даахынхэуаны, арбағь абжыы илымха иаатасит. Илацэа ааихафэыс-ааихафэысын, илақэа аахитит. Даафыхеит игэы ацха ықэышьшыы, иқышэ ачча ықэыжж» (ад. 82).

Шақа агэахэара ду инацэзеи Качбеи атэым дгьыл итэитэызшэа аниба!

Качбеи ицхыз, ицстазааратэ хымцапгашыа хэымга иахартэааганы иахыыкоу анацсгыы, уи иказшыа инарцаулары аарцшрафы цацха иашаны ицшааит автор.

Атэым дгьыл ахатэтэра гэтакыс икаитцаз акэзар, уи ацхыз афы мацароуп инагзахарц ахылшо, мамзар ацстазаарафы уажэшьта қалашыа амазам.

Адгьыл ус уажэшьта избраны икоу аколнхарақэа роуп.

Качбеи даара ишэартоу гэылоуп. Уи ус аламала игэыла идгьыл ампыцахаларатэ гэтакы дацрыцдырц игэы итам. Иаармарианы днеи днықэланы итэитэырц анилымша аус аируеит агыангыашра, аичырчаратэ цэгьахэара. Уи ала аиашыеи аиашыеи еижэитцеит, рыхэдақэа цибакэа, дара-дара еибарцсырц егыарыгымхеит.

Иара Качбеи ихата усқан, абардра дцэытцатэаны дырзыцшуан, дара еибарцсыр адгьыл сара исзынхап хэа. Бзиашэа уақа ааигэа аус зуаз аколнхацэа рыхъзан еифэырхит. Качбеи игэтакы хэымга дафацфератэы дқанатцеит иара илажэ. Абардра дахытцатэаз илажэ дабан дазымдырзакэа иеишуа иалаган дараргамеит. Качбеи еичырчаратэ цэгьаршра дафацфэын.

Качбеи ампыцахаларатэ цсихология тэыс икацаны иамоу ихафсахыа акэзар, Хабжъкэйт даарцшуп зыцнудкатэи аибарххара ажэйтэреи афатэреи реимак иахылфэиаауа аколнхаратэ цстазаарахь зымца нагоу анхафы итиптэу ихафсахыа акэны.

С. Цанба даара ибзианы идыруан анхафы ицсихология. Ибзианы идыруан, иара убас аамта фыц анхафы анырра шинатоз. Убри афкытэ, ицьюшьазом арфэиамта антэамтафы ацстазаара фыц аиааира ахыаго. Асоциалисттэ реализм аметод С. Цанба ифырхацэа афыц мцахь рнагарафы исахыажэа

мѡақәызтѡ, мцы зымхәѡ абѡьарны ишимѡу аныѡшуеит ажәабжь «Сабду ихәштара ахахә».

С. Цанба исахьаркыратә кәзара убас иѡоуп, ифырхацәа рахтә дарбанзаалак азәы уихьыпшуа уѣанынаухалак, уи адәахьтәи исахьеи иѡнуѡкатәи иѡазшьеи рымацара ракәым иубѡ, икәша-мыкәша иѡѡу аѡсабара уныруеит, аѡстазаара ашәтқәа иргәылахәхәы иѡѡу ашәыга кәимаѡқәа ублақәа рыѡсы ддыршьѡит, ашьтыбжь хаакәа улымхақәа дыргәыбзыгуеит. Рыѡсы рхатцаны уѣапхьа иаацәырѡуеит ахтыскәа. Иахгәалахаршәап Мысеи Хабжькәыти реиқәѡара бзамыкә иадхәалоу асахьакәа: «Рааигәа игылаз ал иқәтәаз аѡыс цәыш чыр-чырхәа инықәѡыр-аакәѡыруа, аума канатѡ иалагеит, аѡака еиқәѡоз мбатәшәа ибаны ирхыччозшәа. Уи абжьы захаз аѡызцәа ааигәа ақәыцмыѡ, абардрақәа ирымаз рѣылыршәшәа иааин, ал реаларѡѡо иалагеит, аччахәа аума рхырга» (ад. 89).

«Хабжькәыт иѡхәыс иаагәалѡеит, аѡукухәа даахәхәан, дыѡны дара рахь лѣыналхеит. Алақәа ахухухәа ишуа, иѡѡкьаны иѡалышьѡалеит, акәытқәа карѡкаруа иааилаѡѡит, аѡарчырчыруа иааилаѡрт. Ахәыс бзамыкә зегьанеибартысы, быѡ-быѡ хәа, иѡеитаѡа-ѡеитаѡан, аѡыхәа ркьакьаза, иѡны ашта иааѡалт» (ад. 89–90).

Хабжькәыти Мысеи реиқәѡара бзамыкә асцена абас аѡсабара зегьы ччархәрас иаѡхьазѡ иалахәны иѡаитѡеит автор. Аѡарақәатәкьа уамашәа ибаны ичырчыруа абардрақәа ирылѡрааны иааины ицәыѡыпшуеит «аччахәа аума рхырга».

Хабжькәытиѡхәысдшәанылыхәхәара, ахәыс «гәыргьаны» иѡаѡа-ѡаѡо ахымѡаѡгашьа, алақәа аху-хухәа рыѡѡкьара, акәытқәа каркаруа реилалара ухәа рыла автор аѡсуа қыѡа аѡстазаара ссиршәа дақәшәаны илабѣабейтәуеит. Урт зегьы ирхыхәхәѡит аколнхаратә ѡстазаара ѣыѡ. Уи, инартбааны асахьарацәа зѡазкуа ахтыскәа дрыламлакәа, штрихқәак рылоуп ишцәыриго. Аха еилка иунырыртә иѡанатѡеит аѡстазаара ѣыѡ. Анхацәа, уаанза аколнхаратә бзаара мап ацәызуаз, машәырны акәым уажәы уахь рхы здырхо, аѡстазаара аѡурыхтә мѡа иаша ахьыѡѡу аѡрака ахьакәу иабзоуроуп.

Абасала, ажэабжь «Сабду ихэштара ахахэ» цакылагы тематикалагы, ахафсахьакэа раарцшыша аметоди, урт типтэкэаны рыкатцашьей рылагы, ажэлар ргэеисбжьы зныоуа, ижэлартэу рфеиамтоуп.

Аколнхаратэ цстазаара апрогрессивтэреи ацоурареи раарцшра идеиа хаданы С. Чанба иажэабжькэа ирыман 30-тэи ашыкэскэа рзы, аха уаанза ишазгэахтахьаз еипш, аколнхаратэ бзазара инейтцыхны акэымкэа, штрихкэак, кэырцаха хэыцкэак рыла акэын ишцэыригоз. Ари зыхкэаз, акытанхамоа амоа фыц антцара аамтазы, аколнхаракэа реифекаара амоафысышья иамаз ахатэ чыдаратэ кэзшыа акэхап.

Асоветтэ кыта феа 30-тэи ашыкэскэа рзы рацхья аколнхаракэа реифекааразы акулакцэа ирфеагыланы акэцарафэи аиааирагара акэынаусагыракахырхарта. Нас аколнхаракэа рахь анхацэа рнагара. Атцыхэтэан, уажэшьта еифекааны изылгахьоу аколнхаракэа рыоноуцка аколлективтэ усеицура еифекаарыла ашыкэыргылара.

Абри атцыхэтэантэи аетап аарцшра иазкуп С. Чанба иажэабжь «Афеабырхацэ» (1935 ш.).

Уаанза аколнхаратэ тема штрихкэак рыла акэыцтгыи ишааирцшуаз С. Чанба, «Афеабырхацэ» ишеибгоу аколнхара атемоуп изырку. Арака ацхьяо ифеацхья ицэыртцуеит, згэынкылара хэыцкык ацэылашьшыра амоушэа икоу аколнхара ахантэафы Алыкьса ихафсахья. Аконфликт цары арфеиамтафэи иказам. Аколнхацэа ргэаццыхэаны акрыруеит, аапынтэи алатцаракэа реырызыкарцоит.. Аколнхара ахантэафы зацэык дуафы хьантоуп, аилкэа-еилгэыцэра иааигэа икэымлазт, деилашьшы, анахэ-аахэра илымшо, амцхэ дыцэоуп. Хымш цуеит араион акнытэ уи иоуижьтэи аколнхара аусуратэ план, аха ихаштын, уи азбахэ аколнхацэа ирылеимхэазеит. Азэык-оыцьяк аколнхацэа, иара иахь ргэынамзаракэа ртэы, аиоызара ахасабала, инидгыланы ифеафэи иархэеит (Цыгэыгэ, Сыкэын, Кэатцаи убас итцегы).

Дафеа конфликткэа ажэабжь акны ицэыртцзом. Убри иахкэаны арфеиамта ахатагыи ацэылашьшыра аманоуп ишыкоу, аконфликтдара атеория ааигэахара анубаалоит.

С. Чанба исатиратэ ажэабжь «Ыы, аллах, аллах!» (1929

ш.) оуп адинхатцаратә хшыѡлашьцара анхацәә мѡахъьаны ишамаз аарпшра иазкны.

Ажәабжь аҕы ахтысқәа ахымѡапысуа атып конкреттәуп, аха ианымѡапысуа аамта хәычык аилахәарақәа амоуп. Арҕеиамта асиужет иалагалоу амашына акәымзар, егьырт ахтысқәа зегьы рыла ареволиуциа калаанзатәи аамтаз ацсуа нхаѡы ибзазаратә сахьақәа роуп уапхьа иаацәыртцау. Амашына Ацснытәи амѡақәа рҕы уаѡы ипылар калон Асовет мчра шыақәгылаанзатәи аамтазгьы. Аха Гьадлачи Ханифеи амѡан данрықәшәә, змашына иақәыртәаны, дара цараны иахьыказ атып ахь имѡатәны изгаз, иказшьала даара диеипшуп Асовет мчра Ацсны ианышыақәгыла ашьтахьтәи аамтазы матцура дук иахагылоу ауаѡы. Ари ауаѡ дыр ананамгацәә дышрызныкәаз еипш, ахәынтқар ихаантәи, ма ақыртцау меншевикцәә рхаантәи чиновникк, тауадк, аамстак ухәа ас хәтыркәцарала дрызнейуамызт.

Ауаа нанамгақәа рызфәлымхара кәзцоз анапхгаѡцәә – Асоветтә еихабыра ҕа ракәын. С. Цанба Ацснытәи Асоветтә еихабыра ируазәкыз, амашына дақәтәаны амѡақәа рҕы лассы-лассы уаѡы дибалар алшон. Хгәаныла, абри ажәабжь аҕны зызбахә ахәо Гьадлачи Ханифеи шытызхыз ауаѡ дыр протатипс имоу, 20-тәи ашықәсқәа рзы илитература-шәкәыратә усура инаваргыланы, ахәынтқарратә усзуѡы дуны иказ, иара автор ихаҕа – С. Цанба иоуп. Ахтысқәа анымѡапысуаз аамтагьы, абас ала ишыақәыргылазар ауеит. Асовет мчра Ацсны ианышыақәгыла рапхьатәи ашықәсқәа рзы, макьана, цара змамыз ауаа рыхдырраҕы адинхатцара ахра ауа икан. Атаҳмада Гьадлачи атакәажә Ханифеи рхаҕсахьақәа адинхатцара злаены иказ ацсуа қыта абицара жәйтә рзын итиптәын, урт рсахьақәа рыла еилыкка иубоит ацсуа милаҕтә бзазара жәйтә.

Иахьатәи ахдырра харак уалпшны уи ажәйтәра иамаз адинхатцаратә кәзара уахәапшыр урт ауаа хәычцас шака иқәыпшқәаз (инаивникәаз) ччархәран, аха С. Цанба урт рхыччара акәым апхьаѡ изирҕыхо, урт рыцхаушьоит рымдырратә тагылазаашьазы, адинхатцаратә бызкатаҳара еилаҕта рхаңаны итәцәаха икәцаны иахьамоу угәы иалсуеит.

Иќалаз уиоуп, аќакәажә Ҳанифа лыбга акы иакын: «Џъара хәартак лоур хәа иќарымтаз җамлеит. Зны агырзныхәа җартцеит, зны арбағъ аика хтәаны иоурышьтит, зны алагъан хнырхәы атзамц аґы икнархәит, зынғы ацәйтәрақәла хынтә илыкәхшаны, арґа лымха хтәаны, илызатәны иоурышьтит, мгалла иныхәеит, аґәыдырґаџ ишылхәаз ала кыр иныґәеит, Ҳанифа лыпсцәа аишәа акәакәар ықәтданы ирызлыргылт, уахь дара рахь, нырцәыґа макъана илмыпхъарацы, анс-арс рхәеит, аха акы хәартас илмоут» (ад. 105).

Инхаз Елыр-ныха затәык ауп. Ипшыәатәын уи уама зылшауа хәа зыхьз камыршә изыхцәажәоз. Ғадлач итақәажә Ҳанифа убрахь дигеит, уаґа зегь зымчу иашьап-кит, рыґәрышь хәыцқәа уа икапсаны иааґежыт. Азнык азы илыхәазшәаґы иґалеит. Атақәажә Ҳанифа уаґа Елыр-ныха хынтә ахыц дкылсын «лхъаақәа капсаны» дшааиуаз, лыпшәма «бхы шпаббо» хәа данлазтаа «сыпхәызбахазшәа убас сґәы збоит» – хәа лхатца атақ илтоит. «Сарґы схы ахыц изкылсымхзеи» хәа Ғадлач ипхәыс «дахьпхәызбахаз», иара дшытаҳмадаз дахъаанхаз хъаас икуеит. Аха «Ғымш-хымш бжысхъаны, хәылбычехак Ғадлач амтәышә ишьамхы ибжъакны ишшуа амзырха дықәтәан, итақәажә Ҳанифа дха-хо диватәан. Ус дшыґаз сәаґылоит хәа дәеихеит Ҳанифа.

– Ыы, аллах, аллах! Ипцәеит, ипцәеит сыбга, ипцәеит! – лхәан аґәыґыхәа амзырха дөықәхәит» (ад. 114).

Апсстазаара ареалтә ґазара иахылтцуа ахтыс иашақәа иаадырпшуеит, адинхатцара иаршышьыз ауаа ртрагедиятә таґылазаашъа. Ртаґылазаашъа трагедиятәуп, избанзар урт зықәра зфахъоу ажәцәа рыцхақәа рыпсстазаара зегъы амц аґәра шыргоз иниасит, рыхшыџ аґы уи амц убас аґышьақәнарґәґеит, уажәшьта урт еиқәзырхараны иґоу хәа цъара акы узырзыпшаауам. Ари ажәабжь, ажәабжьқәа «Сабду ихәштәара ахахә»-и «Ацъажә ду»-и реипш асоциалисттә реализм аметод иарґеиамтоуп. Анхәы ибза-зара аарпшышьа, ажәйтәратә еилкаарақәа рдуinei аґәтасра аеазкышьа ухәа ажәабжь «Ыы, аллах, аллах!» аидеи-сахъаркыратә еиґекаашъа, асоциалисттә реализм аметод иґанатцо атақәара иабзоурууп.

Ацъанхащыжэлар рхатарнакс ицэыргоу агар, ананам-га ихафсахьа апстазаарафэы типра кэзтэоз, аамта иасаркьа иашаны икоуп. Автор иазгэеитон еиха иналукааша ауаа еицырзеицшу аказшьақэа, уи ала агэра угартэ еификаауан доусы ихатэы индивидуалтэ чыдарақэа рыла дачезэы иламфашьо итиптэу ахафсахьақэа, Ёадлач игарра аарпшразы, уи «дгаруп», «аарла ихы ныкэигоит», «имам-ихзым» хэа автор ихатэы ажэақэа рыла зынзакгы имхээзэит. Уи ааирпшуеит бзынты ублақэа ирхгылазааша аметафора-еифырпшратэ сахьажэақэа рыла. Иаахгап фырпштэык – Ёадлач ипхэыси иареи Елыр-ныхака ианцоз, амфан дара шытызхыз амашьына инакэтэан ишнейуаз, ататын дахар итаххан: «Итэтынжэга ааимгытихын ацыблыха сшьапы инанкьаны итсыршэшэоит хэа иаргыашьапы данфаша ишьацэхыц ду кьакьаза, кэуа хтэас иеимаа икылхэхэо днафэпшит. Ашырхэа иагьноуижьит, иватэаз дааицэыпхашьан» (ад. 109).

Шака икылкааны игэагоузеи, шака ииашаны иаанарпшуазеи экапеи хэыцқэа амцхатэара иахкьаны Елыр-ныха иныкэыпсаны иауа Ёадлач итаацэара ргарра!

Ажэабжь оуп итынчны ифеио атон тышэынтэалала. Акомпозициатэ еифекаашьафэы конфликт еифыхара гэгэак, адраматизмратэ еифеакшарак ухэа амамкэа, ахтысқэа имарианы еишьтагыла ицоит. Аха ауаа хархькэа итиптэ цэбыргны рхафсахьақэа рцэыргашьеи, абызшэа кэымшэышэ ахыркышьеи рыла, ажэабжь сахьаркыралала ихараку, зышьадала ижэлартэу рфеиамтэны икалеит.

30-тэи ашыкэсқэа афбатэи рызбжазы ацсуа ажэабжьтэ жанр акны уафэ игэеитаратэы икалеит аколнхаратэ тематика мацэара акэымкэа, асоциалисттэ реализм аметодгы аамтала ацэхьатэра.

И. Папаскьыр иажэабжькэа «Акаруал шэақь» (1936 ш.), «Аимтахара» (1937 ш.), «Кэнач» (1938 ш.) рфэы автор темас ишьтихуеит, хара ихафсхьоу, Асовет мчра шьақэгылаанзатэи аамта хьанта иатэу ацсуа кьыта.

Ажэабжь «Акаруал шэақь» акны иаарпшуп ацсуа ақытафэы абуржуазиятэ еизыкэзаашьа цэырзго акуллак иира. Асовет мчра анышьақэгыла аэкономикатэ политика фыц (НЕП)

зышьта арғәғәз акулакцәа ракәым араҕа зызбахә цәыргоу. Азеижәтәи ашәышықәса антәамтаһь аһы анархо аамтазы имџапысуа хтысуп ажәабжь «Акаруал шәақы» злацәажәо. Акрызку анһаџы Ҙабыць иһаҕсаһьа автор иааирпшуеит зыҕецәытцәтәах аҕьанһацәа ғарцәа раһь ааира иаҕу, ағыз-малреи ағьанғашреи рыла еибытоу аексплуататортә класс ҕыц.

Ажәабжь алагоит Ҙабыць, убла тәыцны дхызар дхыһны дкоумыршәратәы, згәы цқьоу, һатыр зқәудаша уаџы һалалтас, уаџы гәыбылџтас иеыҕацәа иаацәыртрала. Уи днеит аҕһысеиба ға Хыкәыр лтаацәараҕы таһ дук иеипш, илыгу, илыбзоу дазтаауа, лыцхыраара итаһытцәҕьоушәа, игызмалратә цәҕһахәыцра хџаны. Хыкәыр лхәыцқәа аҕарақәа рыто, лһаҕа «...Сынтәа анһаразы бгәы итоу еилыскаарацы сааит», «тыцпхгы уамак сызбмыцхраазт; сынтәак ма акамбашьхәда быстап схәан...» хәа атынһа бзиа ииуша, ииһәаша акәымзар цьара гәтакы баапсык имоуп узымхәо дыҕан. Хыкәыр лакәзар лыһәҕҕа «тынһа ду» иаһатыр камыршәуа, цхырааџ һалалк дысзааит хәа дихәапшуеит. Аһа, нас автор убас дақәшәаны ицәыригоит Ҙабыць иџнуцҕатәи игьанғашратә ғрара, адәаһьтәи иһымџапғашьеи ипшраисаһьеи шсабрадоу лабҕабаһа иааҕалеит.

Зегы рапхьаза, дзыхьчаша уаџ дызвагыламыз аҕһысеиба Хыкәыр лцәа циеит. Убри ала уи лхәыцқәа ныжьны хатца дымцар ада цсыхәа лымамкәа атагылазаашьа дазнейеит. Нас, здырра лакәаз, Ҙаудажә ззырхәоз ауаџеилымга пхәысс диитеит. Аһьтаһь, Хыкәыр лынһара, лыдгьыл, абекунра аһьызтәны иара иһатәитөит, лыцкәынцәаггы матцуәас, тәцәас иҕаитцеит. Аиһабы Цьанһәат дуаџ тәслымуп цсабаратәла, Ҙабыць иматц иуеит макык һамтакәа. Ҙагыларак, хатә зинылһрак аҕазкра изташа аһдырра зымпын иқәлар алшо гәатцәеилҕак иакәым уи. Аитцбы – Цьат даҕеакала дыкоуп. Цьат игәы еилнакаауеит Ҙабыць мыцла дшеиҕартәу, аиашамџапғара злоу уаџны дшыҕам. Ас еипш аилкаара, лашара шәаһәаны Цьат игәы иаһьтапһаз иара изын насып аазго акәны иҕамлеит. Аамта атагылазаашьа «аһынтқарра еиқәатцәаҕы алашара шәаһәа» хәыцы Цьат атрагедиара изаанагеит.

Цыаҕ Хабыыц ыкнытэ иаб идгыл ахь анхара дцар иҕаххан, аха азин изылымхит. Хабыыц уи аниму, Цыаҕ иабтынхатэ дгыл закэанла ихынирхэырц азбыртахь ашэҕэы алеигалан, аха азбыртагы, иахэҕоу аиаша амѡақэтцара ацынхэрас, Хабыыц иеицш акрызку, амчра змоу роуп зымац ауа. Цыаҕ иабтынха дгыл аҕы анхара азин изылымхит. Уимоу, иашыа Цыанхэатгы Хабыыц иѡны ддэылганы игара, аишыцэа реи-цынхара алшаратэы азин имоут.

Ахэынҕқар избаѡцэа – «аиашашыақэыргылаѡцэа» Цыаҕ иус азын ишытырхыз ақэтцара уамашэа иубаратэы икоуп, аха усқантэи аамтазы итиптэу акэны икоу қэтцароуп: «Цыаҕ, Хабыыц диаазазар азхоит, хэҕа хэа акгы имамзааит. Раб иқяаҕтаҕы Хабыыц анхара кайтахьеит (аҕаҕын казар-ма ахыдыргылаз азоуп изырхэаз) аҕнытэ, Цыаҕ уаҕа дгыл имам, даҕауыара анхара кайтааит. Саб иқяаҕтаҕы снымхар калом ихэозар, қарала аҕыхра азин имазааит. Цыанхэат иашыа иахь дцааит даҕа хэышықэса Хабыыц изы аус аниулак ашыҕахь»¹.

Шаҕа «ламысла» аус аҕың иқэыртқаз араҕа иҕаҕаза иааҕшуеит.

Цыаҕ иаб иқяаҕтаҕы анхара азин ахырымтаз азмыр-хакэа, цэҕьарас дҕатцаны иеихсуеит. Цыаҕ итрагедиа асоциалтэ тагылазаашыоуп изхылтыз. Заз Дарсалиа идрама «Ажэытэра иагаз» аҕны Мизан ихдырра аҕыхашыеи Цыаҕ ихдырра аҕыхашыеи ацэахэа рыбжыугар ауеит. Урт рѡы-цэагы рразкымѡақэа ахьеицшугы акрыкоуп. Рѡыцэагы рыхдыррақэа шэахэак ахынҕаҕхаз иахкэон, иразкыдаха иниасит. Азэы (Мизан) иѡны, игэара, иан, иаб, иахэшыа ухэа хар имазамкэа дшыказ, илаикэла дыхдыртэан, ипстэзаара зегы разкыдаха инымѡасит. Иажэымтаҕехаз Асовет мчра ихзэеит, аха уи шыҕа иабаихэартоу, изшыа-пык аҕсыжра иҕагылахьеит. Егы асоциалтэ ейкарамратэ тагылазаашыаҕы амчра знапы иакыз ауаа цэҕяаҕсышыа ирҕеит. Аҕагылазаашыа дара иахырыдымгылоз иахкэаны абас рѡыцэагы лахынҕадахеит.

Цыаҕ ииашара аиааира азымгеит, избанзар аҕоурыхтэ аамта макыана Хабыыцраа роуп изыдгылаз. Цыаҕ икаитқаз

¹ И. Папаскыыр. Ирҕиамтақэа реизга, II атом. Акэа, 1965. Ад. 166.

аҕагылара макъана изаацэан, зыхдырра ҕыханы, идгылашаз амчра ҕамлацыт. Иашыа Ҙьанхэатгы иара дидгыларатэи изыҕамлеит. Абри азаацэароуп, Мизан иҕаацэаратэ трагедиа еипш, Ҙьат итрагедиагы зыхҕьаз, дтамхаргы замуз. Автор ииашаны иаирцшуеит анхацэа ҕарцэа рзиндара шыатас измоу аепохаҕы, итиптэу аҕагылазаашыа. Акулак Ҙабыцъ ихамтгылара згэаҕыз Ҙьат иатцкыыс аиааира илнаршеит, асоциалтэ еиҕарамра аамтэзы амчра аексплуататортэ элементкэа рганахъ иахыҕоу, аиаша аҕшаара иара ахэынтқарратэ система ахата иахыатахым, еихаразак уи ахэынтқарратэ система аилабаара ашка макъана ахы амырхацкэа иахыҕоу, Ҙабыцъ иеипшу ақытантэи абуржуази раамтэ ахаҕазара ианшеихыоу акэымкэа, аееибытара, аизхара ианаҕу амомент акэны иахыҕоу аҕнытэ.

Ажэабжькэа «Аимтэхареи», «Ақаблеи», «Кэначи» рзынгы абри «Акаруал шэақ» ахцэажэараан уззаатгыло ауп хэатэыс ицэыртцау. Ахтысқэа арт арфеиамтэа рфеи ареволюциа ҕалаанзатэи аамтэ иатэуп. Амала араҕа анхафратэ ҕарра акулакра иадхэалан акэымкэа, аамстеи-тауади ркласс иадхэаланы иаарцшуп.

Ажэабжь «Аимтэхара» аҕны анхафы цкэын Кэышэтын кэнамгала аамста Ҙаслым иҕнытэ аҕамчы аниааха, иаргы аҕак ҕаитцеит. Аха асоциалтэ еиҕарамра амчра знапы ианаркыз аамста, анхафы цкэын ари ианаижьуама! Ҙьат иеипш Кэышэтынгы дызтагылаз аамта длахэлашэкеит: «Кэышэтын дызгарыз ахы иқэшэеит, дхышэтны заҕхыа дгылаз акамбашъ ашыапы днатцахаит.

Уиакэхеит, абас рыцхарыла иаахыбгалеит ари аҕаацэара рыцстазаара бзиахэ», – иазгэеитэит автор.

Ажэабжь «Ақабла» аҕны аҕар Базала иара имхы хэычы ахаскын иакын аҕыкэреи ашежьхара иаҕуп, арашэара иаргэаҕуеит, арахъ иара, аҕауад Хабыгэ имхы арашэара дахашэаланы, имхахы ааишыа инатом исоциалтэ тагылазаашыа. Урт иҕэаҕрақэа инрыцлеит иқабла зацэзаны, аҕауад Хабыгэ имхы иҕаз, Базала гэаҕ дзыцрашэоз «ауаахэцэа» шыбыжьхыас ишыны иахырфеитэз. Базалагы, иара убас, асоциалтэ еиҕарамра дызтанаргылаз азалымдара даҕагыланы лшарак ааирцшуа дзыҕамлеит, аҕауад Хабыгэ

иқынцыцра датцагыла, идца анагзара данышэаны дыкоуп, псеивгарак ахь шэахэак изкылпчара алзыршаша мѡақы цьаргы иубазом.

Ажэабжь «Акаруал шэақы» аќны Цьаѳ хдырра хэычык изцэыртцны, аиаша пшааразы ѳазкраќэак ѳаитцазар, араќа Базала уи еипшќэа узидбалом, иеыртеслымзаны азалымдара датцагылоуп, Цьанхэаѳ иеипш.

Ажэабжь «Кэынач» аќны акэзар, иаарпшуп, аамстеи-ѳауади ирыхэартоуп азы иаѳцоу аѳасќэа, мапкрада иназыгзо анхаѡы ихаѳсахьа. Кэынач хаѳала игэы ианыруеит, еиликаауеит азалымдараќэа шыќоу, аха урт рѳагылара илшом.

Амала, ажэабжь антцэамѳаѳы, иныќэырыѡршэа акэзаргы, Кэынач игэаѓыит игэала ацэыргара. Аексплуататортэ класс иаѳахыз аныхэаѳа шыѳихырц идырцалан, иара уи ацынхэрас анхацэа иныхэеит, урт псеивгара рызымѳо, измырѓацо рхы лахарц азеиѓыашьара ѳаѳо, «Анцэа хаумырзын анхаѡыжэлар, иахзеиѓы ѳаѳала есымшагы, хнызырхо азэыр дыќазар, абас рхы лахааит, – ихэан, иѡымаа астал иныќэырсны инхитэалт. Иаашыѳихын изжэуеит хэа инеиѳыѳцеикуаны еипш, аѳырхэа зѳаадырхаз абатлыка иѡымаа хэаш-хэаша инеиѳаѳнаххааит, аѡи ашьеи иѳыќьаса иаргы дынхышэѳын ацэырдагэ дныќэхэаит»¹.

Автор араќа ихэазом анхаѡы абатлыка иѳазкшаз дызустоу, аха аѳхьаѡ изы еилкаауп, уи Кэынач иажэаќэа згэампчаз аѳауадцэа дшыруазэку.

Асоциалтэ еиќарамраѳы иќоу азакэандаратэ залымдараќэа инрыѳшыуа, акрызку акласс аѳаѳхьа анхацэа лшара шрымам еилќка иубо, агэра угаратэы иааирпшуеит И. Папасќыр.

30-тэи ашыќасќэа аѡбатэи азбжазы иќалеит убас аѳагылазаашьа, хашэќэыѡѡцэа аиаша ахэаразы ихаѡсхьоу аамѳа ахьтэ асиужетќэа рымпшаар ада псыхэа рымамќэа. Ахаѳаратэ культ иахылѳуаз азалымдараќэа рыцэцашьас иамаз, рѳыхэа пѳэараны иахьыќаз ухэа уаѡы ибарѳамызт. Урт азалымдараќэа раамѳа панда, харада ахара рыѳцаны иќэнахит аѳсуа интеллигенция аиѳаразак. Убарѳ ирылан, хыхь зажэабжьќэа хрыхцэажэахьоу, асахьажэа азќаза,

¹ И. Папасќыр. Иѡымѳаќэа реизга, II атом. Ад. 149.

Асовет мчра апатриот дузза С. Чанба раҗхьа днаргыланы, хашәкәыѡѡцәа баѡхатәра кәимаҗкәа, В. Агрба, Л. Лабахәуа, М. Ақаѡба. Ари аус хәымга Аҗсны ахы акхьан 1936 шықәсазы аҗсуа Ленинец ду Н. Лакоба гьангашрала даныршь инаркны. Асоциалисттә еизыкәзаашьа аркьахәра мѡа ианҗаны иандәыкәҗоу, уи аркьахәра мѡа аҗстазаараҗы аҗыҗ шахаз аауҗыҗшәар ажәлар ураҗоуп хәа ухы анхырҗәо аамҗазы, ашәкәыѡѡы ишҗаиурыз? Аҗстазаара атипратә җагылазаашьа аргама иахҗәажәо, аѡнудҗатәи аиҗыхаракәа ириаины, аҗьажәлар рпрогрессивтә мѡа аарҗшра цәаѡа хадас измоу, асоциалист реализм аметод хырхәашьас иеиҗари?

Абриоуп И. Папаскьыр хара инаскьахьаз атемакәа рышьтыхрахь дхьазырҗшыз. Акритикатә реализм аметодгы ахархәара инарҗатцеит убри аҗагылазаашьа. Хзыхҗәажәоз И. Папаскьыр иажәабжькәа рҗы иахбоит аҗьанхаҗәа рҗааихьхра кәмло, аамҗа азалымдара иҗаргыланы ишамоу.

Автор иажәабжькәа аниѡыз аамҗазы аҗсуа интеллигенҗиа рхатарнакҗәа, ауаа бзиақәа, ауаа ламыс цькькәа, аҗьанхаѡыжәлар зегьы реиҗш, ирыкәыҗгәҗо изхәаеуаз, инзырҗәоз азалымдаратә зиндара ақәҗыртуан урҗ арҗиамҗакәа.

Ареволиуҗиа кәлаанзатәи аҗсуа кьыҗа аҗстазаараҗы анхаѡратә җарра иашаны иаарҗшуа, аҗәгьейҗақәақәара, Хәбыҗьы, атеррорист Оҗари, агәатәажәпа леишәацәгьа Хәбыгәи рхаҗсахькәа аҗҗо, автор ақәҗиҗуеит иара икәша-мыкәша иҗоу, дьзыланхо ажәлар рдоухатә гәахәара.

И. Папаскьыр иажәабжькәа «Акаруал шәақь», «Аимҗа-хара», «Ақабла», «Кәынач», рсахьаркьыратә кәзара еиҗкаашьала, уи аамҗазтәи ирейгьу ажәабжькәоуп. Урҗ аамҗа ипнашәахьоу, иахьа уажәраанза аҗсуа пхьаѡцәа ирылаҗәаны иҗоу ихрестоматиатәхаз рҗиамҗакәоуп.

Акритикатә реализм аметод арҗ ажәабжькәа ирыдахбалло излаҗоу, еиҗаразак 19-тәи ашәышықәса аурыс классикатә литература арҗиамҗакәа рҗы еиҗш, аҗагылазаашьа иамоу асоциалтә залымдарақәа акритика ииашаны иахьырзыҗаҗоу, аха иара убри аурыстә классикатә литература арҗиамҗакәа рҗы еиҗш, асоциалтә залымдаратә җагылазаашьа бааҗсы аҗкнытә аҗьажәлар җызгаша социалтә мѡа иашак убартә

иахыыкам ауп. Акритикатэ реализм аметод иара зхылтцыз ауаажэларра-еизыкказаашьатэ тагылазаашья иахкьаны, алшарақәа, асоциалисттэ реализм аметод еипш иамамызт.

Убри ауп хзыхцәажәо И. Папасқыр иажәабжьқәа рҕы азалымдаратэ тагылазаашья бааҕсы, мақышыа змам ала ииашаны иаарҕшызаргыы, аҕьанхащыжәлар рхатарнак фырхацәа псеивгарак рызтауа, мѡакы рымамкәа итрагедиа тәха, итеслымха иаарҕшу хаҕсахьяқәаны изыкоу. Абасала, аҕсуа сахьаркыратэ литература атоурых аҕны асоциалисттэ реалра аметод анышыақәгыла ашьтахыгыы акритикатэ реализм аметод иавагыланы ицәырцит 30-тәи ашықәсқәа ащбатәи рыбжазы.

Изаамтанутәи атематика аҕнытэ ахьатра хбоит С. Қәычбериа иажәабжь «Баз» аҕынгы. Арака асоциалисттэ реализм аметод ахархәароуп икоу, аха атема наскьоит ақыртүа меншевик мпыцахалащцәа рымчра аҕсуа жәлар анахәәеуаз аамтахь. Аҕсуа большевикцәа рреволюциатэ партизантэ отрядкәа, ақыртүа меншевикцәа ирҕагыланы ақәдара аамтазы иҕалаз, итиптәу моментк аанарҕшуеит ажәабжь «Баз». Арҕиамта иалагоит абас: «1921 шықәса февраль антцәамтазы № ақытан игылан аменшевикцәа рполк, уажәымзар-уажәы афронт ахь ацара иазҕшны. Ацәа згыз, алымт иагахьаз асолдатцәа, рхы-рҕы аабааны ицәышза, рылақәа цызәзәааны, имлашыа, рылахь еиқәны аказармаҕы еилатәан... Амла иарҕәакуаз асолдатцәа, рафицарцәа ишрыдыртцоз ала, ақытан инрыжьюамызт акгы. Архәра, аҕычра, аимтәара, ауащшыра, иахьабалак иҕан, иахьабалак рҕы кыдгылахьан ауаа»¹.

Ажәабжь ицәырнагоит еиньшәара зқәым ѡ-идеиак реиҕақшара. Афырхатца хада Баз, шәара зқәым, ачқәын еилкьа-еиламгыла, аҕсуа партизан гәйпқәа реиҕекаащцәа дыруазәкуп. Ахақәитразы ақәдараҕы хьатра зқәым, нышәара ззымдыруа революционер-большевик иашатқәкьаны даарҕшуп. Ақыртүа меншевик мпыцахалащцәа рыштаб аначальник Варден инапаҕы дыткәаны днагаеит, аха уи иаҕьа итеигалазаргыы дизҕымеит.

¹ С. Қәычбериа. Иҕымтақәа. Аҕәа, 1958 ш. Ад. 62.

Ажэабжь идеиас иныкэнагоит амчра ианакэзаалак асамарталреи ахақәитреи рзы иқәдо рганахь шакәу иахьыкоу. Асамарталреи ахақәитреи рзы ақәпара, Баз дыткәаны дызмоу аменшевикцәа рполки уи аначальник гьангыаш Вардени неидкыланы ратцкыисгыи дыгәгәаза дкәанатцеит.

Уи бзианы иаарцшуп ажэабжь антцәамтәҕеи: Варден Баз икнытә ачархәара анизалмырша, дкыдцаны ишьразы дигоит. Асолдатцәа ҕыцәа Баз иеихсрацы инаиргылт. Варден икомандала исолдатцәа хысуеит, аха икахауа Баз иакәзам, Варден ихатә иоуп. Урт абцар аархәны идзыркыиз икәыркиит. Асолдатцәа Баз исамарталра иадгыланы ицкәпарахь ииасит.

Асеицш аакәыртәиара лакәакрада агәра угаратәи икәцоуп.

Баз ила иаарцшуп, ацсуа нхаҕыжәлар рхатарнакцәа иаша, ацәажәлар рхақәитразы ақәпара айдеиа ныкәыизго, шәара зкәым ареволуционер ихаҕсахьа.

«Хышықәса цуеит аменшевикцәа хжьо хәаргоижьҕеи. Иабакоу хаззықәпоз, аҕызцәа, ашьа зызкахтәоз ахақәитра? Адгьыл?..

Агьычра, архәра, ақәылар, ахыртәара, ацхәыизба мтарсра, – абарт калааит хәоума хзықәпоз. Мап, аҕызцәа! Икәм ахақәитра макьана!»¹ – абас Баз иҕызцәа идеилркаауан аҕагылазаашьа, рацхәтәи ацсуа большевикцәа рпартизанта отрядкәа анеиҕыркаауаз аамтазы, ақыртүа меншевикцәа Ацсны икартаз аҕагылазаашьа.

Ацсны асоциалисттә револуциа кәлеижьҕеи 17-18 шықәса цхьаноуп ари ажэабжь аниҕыиз С. Кәычбериа. Ажэабжь асиужет злеиҕкаау иреалтәу ахтыс, 17-18 шықәса рацхәа ацстазаараҕы атып змаз, иахьа ирҕыцны ацәыргара машәырны икәмлеит. Ари ажэабжь аниҕыиз аамтагыи, И. Папаскыыр иажэабжькәа, уаанза хзыхцәажәаз аниҕыиз аамта иаҕызан – Асоветтә Республика аҕнуцкәа антисоветтә элементкәа гьангыашра, маанала ишымҕапыргоз, ленинтә большевиктә партия иазгәамтацкәа ианыкәз аамтазоуп. Асиужет жәытә ашкә И. Папаскыыр иеицш С. Кәычбериагыи убри аҕагылазаашьа дхьанамырцшыр ауамызт. Амала,

¹ С. Кәычбериа. Ишымтақәа. Ад. 66.

С. Қәычбериа ихы иаирхәеит асоциалисттә реализм аметод. Арҕеиамтә ахы инаркны ѱ-идеиак реиҕагылараҕы апрогрессивтә мѱа аанкылашьа шамам аҕхьяѱ иныруа иҕацоуп. Аҕсуа сахьаркыратә литература аҕықәсла дукәа аманы, ауадаѱрақәа ианыртагылаз аамтәзгы, асоциалисттә реализм аметод, иреиҕу абцъарны ашәҕәыѱѱцәа рнапаҕы иҕан. Ареволюциатә романтизм, акритикатә реализм ухәа рмоментқәак цәыртцаргы, аҕсуа сахьаркыратә литература неидкыланы уанахәаҕшуа игәоумтар залшом асоциалисттә реализм уеизгы хадара шамаз.

Аҕсуа жәабжь аҕеиарамѱаҕы изаамтанутәи атематикахь аҕьежьра уаҕы ибоит аибашьра аамтәзы. Убасқан ҳаҕсуа сахьаркыратә литератураҕы ашьаҕа кхеит аибашьратә патриотра атема. Асоветтә хәынтқарраҕ иқәынхо ауаажәларқәа зегы реиҕш аҕсуаагы хамеигзарада иқәҕон анемец-фашистцәа мпыцәхалаѱцәа иреҕагылан. «Афашистцәа рышьхақазаратә дивизиа Кавказ ихытдырц ианаҕыз, Аҕснытәи ашьхақәа рыхәҕак аибашьратә театрны ианықала, аҕсуаа – акрызхытцхьаз аҕахмадцәатцәҕагы абцъар шытыхны, аҕа имѱа ааныркылон»¹.

Еиуеиҕшымыз афронтқәа рҕы аҕа иҕагыланы еибашьуан ҳаҕсуа шәҕәыѱѱцәагы. Миха Гочуа дахьеибашьуаз аучасткаҕы афашисттә техникатә жәылара ааникылт абомбақәа идхәала, аҕа итанк иеатцажь иҕжәаны.

Фырхатцарыла аибашьраҕы иҕахеит ҳаҕсуа литературара аихаҳара дузза азтараны иқаз ашәҕәыѱѱцәа Леуарса Кәытцниа, Стәпан Қәычбериа. Аҕарацәа – Владимир Цицериа, Вдадмир Қапба, Руфбеи Цьопуа, Пиотр Ануа, Камыгә Хәырцлаа, Сергеи Цабриа, Шалуа Ториа ухәа убас еҕьыртгы. Еиуеиҕшым афронтқәа рҕы фырхатцарыла еибашьуан аҕсуа шәҕәыѱѱцәа – Қьаазым Агәмаа, Миха Лакрба, Чычыкәа Цьонуа, Алыкьса Цьонуа, Кьытца Ачба, Шамил Ақәсба, Шалуа Сангәлиа, Нури Барателиа убас еҕьыртгы. Аибашьра аамтәзы афронт аҕны злымхақәа ахымѱас рташәшәуаз реиҕш, атыл аҕны иқаз ашәҕәыѱѱцәагы,

¹ Ш. Инал-ица. Аҕсуа литература (урысшәала). Ақәа, 1967. Ад. 67.

зыкәрахь инеихъаз Дырмит Гәлиа аҗһа днаргыланы, Иван Папаскыыр, Мушьни Аҗашба, Баграт Шынкәба, Иван җарба ухәа аибашьра-патриоттә тематика хадара змоу акәны ирыман.

Аибашьра патриоттә тематика, оперативтәла, еиха инартбааны җаҗсуа сахьаркыратә литератураҗы изныҗшыз апоезиоуп, аха апрозагьы усқан, хыкәкыла ажәабжьтә жанр, аҗахәы мхәакәа иаанымхеит.

Аибашьра амцеикәара иалагылаз абаҗхатәра ду змаз апрозаик, 1942 шыкәса, март 18 рзы фырхатцала иҗахаз Степан Қәычбериа, аҗабиа дышҗагылазгьы, дахъзеит аибашьра-патриотратә темала ажәабжькәа җыҗҗыҗк рыҗара. Урт рахьтә еиха иаалукааратәы иҗоуп «Аҗсадгьыл азы», «Осман».

Ажәабжь «Аҗсадгьыл азы» аҗны иаарҗшуп шәара зкәым аибашьҗы Саҗә ихаҗсахьа. Саҗә дыҗкәаны аҗацәа рнапаҗы дҗалан, изаарымцоз иҗоузеи иҗсадгьыл чархәра азиурц. Хаала рхәеит, аҗара идыргалеит, аха аҗырҗьман ила дзырхәацәоз анемец афицар иеихәоит: «Исызиахә аламуражә, рхәрала иааигаз аҗаракәа сара стәыла ишаҗсымхуа»¹. Хаала ачархәара ирҗатцара аналымша, мчыла иалагеит, адәаҗы амца еиқәырҗеит иҗсы шҗоу дахьырблыша, «Деилышәх шәисны! Нас ынҗажәиҗәаба җамҗҗаҗа иҗәаҗәа инахькәаны амцахь шәнеиха!»² – абас адҗа җаитҗеит анемец фицар. Аха Саҗә аҗсра еиха иамҗаны иҗхьазеит иҗсадгьыл дачархәаҗны адунеи ақәзаара аҗкьыс.

С. Қәычбериа, иара иажәабжькәа «Аҗсадгьыл азы», «Баз» еиқәҗырҗеит. Аменшевикцәа Аҗсны ианахаҗаз иҗкәаны ирымаз Бази, анемец фашистцәа иҗкәаны ирымоу, уажәы хзыхцәажәо Саҗәи раамҗкәа шхазхазугьы рҗагылазаашьақәеи рфырхатцашьақәеи еизааигәоуп. Амала, Саҗә Баз иеиҗш, дшымгәыгуаз даҗа җоууки деиқәырханы иа-аивагыло акәымкәа, дгылан икәша-мыкәша уаҗ димазамкәа иара ихы дахәеит. «Абжьас еиҗш дыҗан, афицар имч мырха дыниҗәлеит, итапанча импыҗаргьеҗуа иикыз икзамызшәа инаимпыҗиҗьеит. Афицар акыр дықәеит, аҗыхәтәан

¹ С. Қәычбериа. Ишымҗкәа. Аҗәа, 1958. Ад. 137.

² Иара уаҗа, ад. 139.

«маин... е бруде...» ихэан, дыхэхэеит, аха исолдатцаа уи еилдыргартэ ирмахаит, рыедмыртцысзеит...»¹

Саķә дыткэаны дзырхэацэаз ныртцэаны, иишыыз афицар иматэакэа ишэцаны, аштаб адокументкэа иманы, атцх дналашэкэа дцеит. «Дхэыцуан дахьцоз: – Ацсадгьыл азы!».

Ажэабжь асиужет иахьа ифэыцым, ирķаķахьоу, ибанальтэу акэноуп ашьтыбжь шуахауа, аха ххафэы иаахгар уи анифэыз айбашьра аамтэ 1941 шықэса, усқан иаацэырцуеит, абри ажэабжь ацхьа ацсуа прозафэы ишышьтырымхыцыз Ацынцътэылатэи айбашьра атема. Саķә ихафэсахьала рацхьаза акэны хацсуа сахьаркыратэ литературафэы иаарцшуп Ацынцътэылатэ еибашьра иалахэны фырхатцарыла икэцоз, шэара зкэымыз, хьатцра ззымдыруаз ацсуа еибашьфэы ихафэсахьа.

Саķә ихафэсахьа апатриотизмреи афырхатцареи рахаракырафэы иķоу акэны иаарцшызар, ажэабжь «Осман» аќны С. Қэычбериа ицэыригоит алаќарафэы иķоу ашэаргэында Астамыр ихафэсахьа.

Астамыр акыраамтэ айбашьратэ уалцшьа иеацэыцхьакуа атыл аќны ахэаахэтра дафэын «адэќан дахьытцагылаз ақытэафэы, даара кыр ихаиршэалон...». Ашьтэхь, уеизгыы арра дырган, аха уахьынтэ иезаны дгьежыын, уажэы иеыцхьакны абна дылоуп. Стэахы хэа иара иабаззеи Осман ифэы уахык атцх лашьцара иеалак даакылсит, аха «сажэра шыцќоу исхызгоит! Зтэыла зыцсахыз дысзытэахзом... Уацъал снапафэы иааугеит!...»², – ихэан ишьратцэќба изымгэаѓыит, аха ддэылицеит.

Ажэабжь аќны ари ахтыс иугэаланаршэоит М. Лермонтов ипоема «Абналаф» («Беглец»).

Аурыс поет ду ашэышыќэса далсны айбашьратэ шэќэыфэы С. Қэычбериа атэабиа дтагыланы ари ажэабжь анифэуаз дааин дааивагылеит.

С. Қэычбериа иажэабжь азеижэтэи ашэышыќэсазтэи аурыс литература арфеиамтэак угэалазыршэо хтыск уахьнарцшуазаргыы, азеижэтэи ашэышыќэсазтэи ацстазааратэ тагылазаашьа ари арфеиамтэ иузадбалло иќам.

¹ Иара уаќа, ад. 139.

² Иара уаќа, ад. 149.

Аңсуа советтә шәкәыџы С. Қәычбериа иажәабжь «Осман» ианарцшуеит Асоветтә цтсаараҕы ауатәыџса реизыҕазаашьа, ахәахәеи апрогрессивтәи реиҕагылараҕы апрогрессивтә шыақәызкьар зылшо мчрак шыҕам. Араҕа асоциалисттә реализм аметод уацәымџашьо иубоит.

Ашәыргәындареи ацсахреи араҕа ирҕагылоуп апатриотизмра, иаҕьаиааиуеит ацыхәтәантәи. Аколнхаџы Осман ихаҕсахьала иаарцшуп, ацсадгьыл абзиабара акы иузаџымхуа, зегьы реиха иҳараку акәны изцхьазо апатриот иаша ихаҕсахьа.

Иаб иеицш дпатриот иашаны афронт аҕы дфырхатцаха дцәыргоуп Осман иҕа Қьаамынгы. «Жәохәџык иџызцәа иман цшыхәра дахьцаз аҕацәа аникәша, иџызцәеи иареи шәи џажәи ааџык анемеццәа тадырхеит. Қьаамын ихатцара амчала, ашәкәкәа иааигаз рымчала, Ар Тацшь жәа-қытәк рхы иакәитыртәит»¹.

Қьаамын ихаҕсахьа ажәабжь «Осман» асахьаркыра-композициатә еиҕкаашьаҕы ацсахџы-шәаргәында Астамыр ихаҕсахьа иантитезаны иҕацоуп. С. Қәычбериа, аибашьра атемала иџу иажәабжькәа ирнубаалауеит ахьырвыррақәа, анагзамрақәа, цьара-цьара асхематизмрақәа. Уи зыхкьаз еилкаауп: асахьажәатә баџхатәра згымыз С. Қәычбериа аибашьра аилашраҕы атабиа дтагыланы ииџыз арҕеиамтақәа, џацхьа рыхәацшха, рырееиха имазакәа, 1942 шықәса март мза 18 рзы уаҕа аибашьраҕы хатцала дтахеит.

Ацьынцътәылатә еибашьра шықәсқәа раан ихаҕа афронт аҕны имџапысуаз ахтысқәа дрылахәымзаргьы, аибашьра актуалтә тематика шытыхны дыџуан аңсуа прозаик ду И. Папаскьыргьы.

И. Папаскьыр иажәабжькәа ирнубаалоит афашизм иаҕагыланы ақәпараҕы афронт атыли ракра, аңсуа жәлар рхатарнакцәа рпатриотизмреи рфырхатцареи. Ажәабжь «Афронт аҕнытә асалам» (1943 ш.) ианарцшуеит аколнхаратә қыҕеи афронт реимадара. Афронт аҕнытә рқыта иалцыз асержант Кынца иааишьтыз асалам шәкәы ианацхьо, аколнхацәа дхәычы, дду, зегьы агәеицхара ду рнаҕан, ирылшо аҕатцаразы рхы мшата аусура иалагоит, ацьаустә

¹ Иара уаҕа, ад. 146.

қәғиара дукәагы аадырцшеит. Ашьтахь дара леидтәалан, афронтахь ирфит асалам шәкәы: «Шәара хашьцәа, афашизм цышәыхаала, хара ара иҫоу, ишәтаху шәыгхажьрым» – хәа.

Асовет жәлар рпатриотизмра, ацсуа пхәысгы аибашьра лхалархәра аарцшуп И. Папаскьыр егы иажәабж «Цацу Хацым-пха» (1943 ш.) зыхьзу аҫны.

Аибашьра ианалага жәа-класск рфәы итәаз ацсуа зҫаб Цацу лхала дахәаны аибашьрахь дцеит.

И. Папаскьыр иажәабж «Апшыхәцәа» (1944 ш.) аҫны иаарцшуп афронт афәы апшыхәцәа рфырхатцара, Асоветтә псадгьыл ду икәынхо еиуеипшым ажәларкәа рхатарнакцәа жәахыркны реивагылара, ракра. Ацсуа пшыхәыи Қыаамыни аурыс Иванови анемец-фашисттә қәылаццәа рштаб аҫны илкылкьан, аполковник Шварц дахьыкз амацәыс еицш илыфнаххын, акыр иацсаз аштаб адокуметкәа лидкыланы дьткәаны ихатә «бзыс» дыргеит. Ари аус афәы доусы дахьгылаз убас еицш афырхатцара ааирцшуан, азәи-азәи убаскак итибагон, еибахьчон, азәы ида егы акы илшараны дыкмызт. Абасала, ишьакәиргәгәоит афронт афәы асоветтә уажәлар реифызаратә еивагылара.

И. Папаскьыр иажәабж «Акнахартәфәы» (1944 ш.) иаарцшупафашисттәфицарцәарыгыгшәыгреи,апартизанцәа урт ирфәагыланы рықәрәи, анемец фицар Краузе есхахымш рышьтахь жәык-жәык шәыкнаххалап, – хәа «апо-риадок фыц» ирымпытархалаз ақытәфәы икаитцоит: «Арт асталбкәа баша иахарсыз цышәымшьан? Мап, дадраа, ауафәы икнахара хара хполитика иабжоуп, фиурер ир ду рхәатәы ныкәзымго ауафәы дыканатцы, акнахартәгы иара атәы ныкәнагароуп. Хус иацырхагахо дарбанзаалакгы, арт ашахақәа ихәда иахашәалароуп, – ихәан, игьало икнахаз жә-шаха гәйткьагақәак рахь инапы наирххеит алеитенант»¹.

Афашисттә фицар Краузе игыгшәыгратә хафәсахьа иафәиргылоит асоветтә партизанцәа ргуманизмра. Апартизанцәа рхатәы псҫазаара ашәартара итаргыланы деикәдырхеит афашистцәа гыгшәыгкәа адуцәа ирылакны икнархаз жәеиза шықәса рыда зхымцуаз ахәычы.

¹ И. Папаскьыр. Иажәабжкәа. Ақәа, 1956. Ад. 166–167.

Аибашыра атематика иатәу И. Папасқыыр иажәабжьқәа зегыи апатриотрей, Асоветтә қсадгыл ахычаразы хшатарак қамтақәа ақәдари, афырхатдари хшықцак хаданы иргәылгоуп. Автор исахыркыратә қазара арт ажәабжьқәа хымқада иргәылубаауеит, аха афронт ақны имқапысуаз ахтысқәа хатала дшырцәыхараз рнубаало, асхематизмрагыи иацәыхычамкәа иқалеит.

Аибашыра атематика нартбааны ихы иаирхәон ашәкәықәы – аибашықәы – партизан Қ. Агәмаа (1915 – 1950 шш.). Ажәабжьқәа «Икамшәаз алағырз», «Азлагарақыи», аповест «Абаандақыи» – ирнубаалоит автор ихатә ицстазаара. Н. Островски ироман «Ацыр шеилартәахаз» ақны Павел Корчагин иеицш, Қ. Агәмаа ифырхатәа Адамыр, Дамеи, нас ажәабжь «Азлагарақыи» иалоу, зыхыз арбам апартизан ухәа прототипс иқоу иара автор Қ. Агәмаа ихатә иоуп. Урт сахыркыра-литературатә хәсахыа табыргқәоуп, иаадырцшуеит иреалтәу ацстазааратә тагылазаашыа.

Қ. Агәмаа, ишазгәахтахоу еицш, ихатә Бриансктәи абнаршәырақәа рқыи дпартизанын. Авзвод акоманда азықәитцон, нас апартизантә баталион аштаб аначальникс дықан. 1944 шықәса рзы уахынтә дхынхәит изгәакбоу Ацснықәа, аха ихәра мжыжьыкын 1950 шықәса рзы ицстазаара далцит¹.

Қ. Агәмаа иқит аибашыра атемала ажәеинраалақәеи апоемақәеи жәпақы. Иқит, иара убас, апиеса «Адгыл ду» – афашистцәа-қәылақцәа Ацснытәи ашыхақәа рқыи иаины ианхықәгылаз аамта аарцшра иазку.

Қ. Агәмаа иажәабжь «Азлагарақыи» иаанарцшуеит анемес-фашисттә қәылақцәа ирымпыцархалаз қытак ақы иқалаз итиптәу хтыск. Уи ахтыс мқапысуеит ақытантәи азлагарақыи.

Ампытахалақцәа ақытан рча зегыи рцәырган, уажәы азлагара ауара уақы иртөм. Анхатәа ирыцхраарц иааит апартизанцәа. Азлагарақыи аибашыратәқәа қалеит: Ахәылбычәа апартизанцәа рхада ус ихәеит: – «Итабуп ақызцәа! Ротак афашистцәа ицкыашәқәа ижәеит». Апартизанцәа ача шаны анхатәа ирыртәит.

¹ Ш. Инал-ица. Ацсуа литература атоурых ақнытә. Ад. 314.

Ажәабжь акыр иамоуп амшынцатә ҕазшыа. Уи зыхъяз, сгәаныла, ари иҕалатәҕъяз хтысуп. Насгыы апартизанцәа имшапыргаз ари аоперация хымҕада автор ихаҕа дызлахәыз аоуп.

Еиуеиңшым ашәыгақәа ахышыа фантазиала аихаҳара даламгакәа, азеиңш сахьақәа рҕы ахтыс ааилацаланы, иаарццакны ишәит. Иаарццакны ишәу, аус адулара шагу арҕеиамҕа ианыңшуеит. Насгыы, 1942 шықәса, асоветтә еибашыы изы, зегь реиҳа аамҕа ануадашыз шақәу ажәабжь «Азлагараҕы» аныыз уазхәыцыр, еилкаахоит аус адулара ахыагу зыхъяз.

Асахьаркыра ҕазарала еиҕекааны ишәуп Қь. Агәмаа егыи иажәабжь «Икамшәаз алағырз». Уи акомпозициатә еиҕекаашыла ирзааигәоуп С. Чанба иажәабжькәа «Агәаҕ ашәа»-еи «Аҕьажә ду»-и – аажәабжькь ҕыраак еиырианы еиҕекаара: акы, автор ихаҕа иажәақәа рыла ицәажәо иахьа имшапысуа ахтысқәа рыла еиҕекаау ажәабжь, егыи – арҕеиамҕа афырхатца, ихафсхыоу аамҕа игәаларшәо, аретреспективла еиҕекаау ажәабжь. Ари еиңш акомпозициатә еиҕекаашыа алитератураҕы иҕыыцым, аха ҳаҕсуа ажәабжь аҕны алтшәа бзианы иҕалеит, шамахамзар авторцәа зхы иазмырхәо дыҕазам.

Ажәабжь «Икамшәаз алағырз» афырхатца хада Дамеи айбашырахытә дхынхәны дааит. Иқыҕауаа, иуацәа, иҕынхацәа дырбарцы еизеит. Аекспозициатә хәҕа акәны иҕоу абри аиниара, аҕхьаф днаднарғылоит, айбашырахытә ихынхәыз Дамеи игәалашәараҕы ҕсра-зра зқәымкәа иҕоу еизаз иреиҳәо ажәабжь: Хыык асоветтә еибашыцәа, аҕа ижәылар аанкыларазы, азиас Десна ихыз ацҳа шҕыржәаз, рфырхатцаратә ҕоурых. «Арака ижуп шыҕыа айшыцәа, уахатәи ҳатцх бзиа еиңш есымшагы ацҳкәа бзиахаларц азы зыҕсы иамеигзоз ахацәа: азәы доурысуп... егыи даҕсыуоуп – Саҕбеи иоуп...»¹ – ихәоит Дамеи иажәабжь акумулянациатә кәаҕ ахь ииаго. Дамеи ихаҕа далахәын ари аоперация хьанҕа. Ахҕатәи еиқәхаз хәа уаҕа иалаз иара Дамеи ихаҕа иакәын. Дамеи ари ажәабжь ибара инеиз иреиҳәеит, уаҕа Саҕбеи иан Селымхан изырәуа дрылоуп азын, лыцкәын иҕәых ачавра гәаларшәагас илиҕарц азы.

¹ Қь. Агәмаа. Ишымҕақәа. Ақәа, 1955. Ад. 209.

Ажэабжь иаанарпшуеит ацсуа пхэыс – ан, зыцкэын дызцэызыз лыкэзшыа ағэғара. Фырхатцарыла итахах лпа икэых – гэаларшэагатэ чавра анлоу: «акыраамта Селымхан ҕымтзақэа дгылан, лхы лыкэаҕы, нас иаразнак леаалыриашан итэаны илыхэацшуаз днарылацшит: «Мап, алағырз кастэар с-Сацбеи дсырпхашьоит, ахатцара цсра ақэума, нанхеит, – лхэан, ачаврагыы лгэы инадлырғэғэалеит. Закэытэ мыч дуузеи инызкылаз ан рыцха лылағырз?»¹

Ажэабжь иаагэылтцны ацхьаф иҕацхьа иаагылоит ан зыхшара бзиа дызбо, ақазшыа гэғэа змоу афырпхэыс лхаҕсахьа.

Селымхан леицш икоу ан, лыхшара дшыхэчыз илалазеит афырхатцара, агэымшэара, ацсадгыыл абзиабара, дазылалцоит, иатахны ианыкала лакшаакрада ацсадгыыл ахахтынцара.

А. М. Горки ихэон: «Ауафы илоу ахазынарақэа зеггы амра ашэахэеи ан лгэахэпыхши рылкнытэ иаауеит»².

Сацбеи аибашьраҕы илшаз афырхатцара ан Селымхан ишлыбзоуроу хазцэыригеит Қ. Агэмаа иажэабжь аҕны.

Ацсуа ажэабжь аибашьра аамтазы инартбааны аеиитцыхра алшаны изыкамлеит. Хыхь еиқэахцхьазаз арҕиамтақэа, 1943 шықэса рзы Д. Гэлиа итйжыыз ажэлар рҕацыцтэ хэамтақэа шыатас измоу ажэабжьқэа реизга ирыцахцар, уиала иаахыркэшахоит ажэабжь амацара акэымкэа иара ацсуа проза зеггы. Аха аибашьра атематика иатэу арҕиамтақэа аибашьра ашытахьтэи аамтазы, ажэабжьқэа рҕы еицш, ацсуа проза зеггы аҕгыы, иахьа уажэраанзагыы ацэыртцра иаҕуп.

Иазгэататэуп, ацсуа жэлар рмилаттэ культура аҕиараҕы 1954 шықэсанза ауадафара дуқэа аманы ишылказ. Ацсуа жэлар мчыла, ипсабаратэым аусқэа рыдгала, ассимиляция рзуны, рышыата арзра иазкыз ахэымгарақэа активла имшацыргон, Асоветтэ уаажэлар раҕацэа – ақыртэу националистцэақэак. Хықэкыла иазгэахцозар, аркьахэра мша ианцан арҕиаратэ организацияқэа. Акыр шықэса инеипынкыланы ашэкэышэцэа Райдгыла иамазамызт

¹ Қ. Агэмаа, иара уаҕа, ад. 210.

² А. М. Горки. Алакэқэа Италиазы. Ишымтақэа реизга. Москва, 1952. Х атом, ад. 43.

ахатэы кыыпхьратэ орган (аибашьра аамтэзы иаанкылаз, нас џапхьа ишьақэыргылаамхаз), апсуа литература арфеиамтэқэа аоригинал абызшэала акыыпхьра еиха-еиха амачхара иафэын. Атерминқэа «апсуа литература», «апсуа шэқэыџџэа» ахархэара иақэытэзарц егыагмызт, урт рцынхэрас иаларгалон ипсабаратэым ажэеицаирақэа: «ақыртэуа шэқэыџџэа рапсуа отриад», «ақыртэуа литературэ автономтэ участка» убас итцегыы¹.

Абас аркыахэра мџа ианызтэоз шрымазгыы апсуа литераторцэа рсахьаркыратэ литература пхьа инаргон. Абартэ аамтэ хьантэқэа раан ашэқэыџџы Заз Дарсалиа иаптитоит иажэабжь шьахэқэа «Ауафы-шас» (1940 ш.), «Абзагэ» (1940 ш.), «Хамыжэ уедыр» (1940 ш.), «Аидара иатэаз атаҳмада» (1947 ш.), «Ажэытэра иагаз» – абас ухэар қалойт арт афымтэқэа зегыы еидызкыло атематиказгыы. Ашэқэыџџы напқазала иааирпшуеит ахэынтқар ихаани аменшевикцэа ахра аныруаз аамтэ еиқэарази Апснитэи ацъанхафыжэлэр зтагылаз апстазаара, урт рықэпара»².

Заз Дарсалиа зызбахэ цэырапхэз иажэабжьқэа рфышьафэ еицырзеипшу рхатэы композициатэ чыдарак рымоуп. Афырхацэа Лап («Ауафы-шас»), Абзагэ («Абзагэ»), Селым («Аидара иатэаз атаҳмада») рхафесахьақэа аарпшуп ажэытэра еиқэара иагэыларгыланы, асоциалтэ еикарамра иқанатэоз ақэыгэғэара изатэымтэуа, ихэафэны иамоу, псеивгарак ззыкамтэо ракэны.

Лап атэра, Патыхэ ихэура дтытхьеит арфеиамтэфэ данцэыртэуа, аха ақытантэи астаршын дигрымзаауа дикын, азиндареи агарреи изышьтымхуа агэақра даттаргыла дрымман. Арратэ шэахтэ ахызымшэоз азы ихэычы шасыс дыргейт, ихата дтаркит.

Абзагэ иакэзар (ажэабжь «Абзагэ» ақны), ашықэс зегыы ишынтаацэаз псшьара қамтэа цыбаала иаадрыхыз ататын, хашэалак рнатэра ацынхэрас, ақыртэуа меншевик афицар иқамчыптэатэи атакреи роуп қэашьс иоуз.

Селым («Аидара иатэаз атаҳмада») ипстазаара зегыы гэақра лахыцэгэаха, ибга хэаны изышьтымхуа аидара датэоуп.

¹ Ш.Инал-ица. Апсуа литература атоурых ақнытэ. Ад. 231.

² Ш. Инал-ица. Апсуа литература атоурых ақнытэ. Ад. 231.

Заз Дарсалиа ифырхацэа еиуеицшым аситуациякэа иртаргыланы еиуеицшым ахтыскэа рыла иаарцшуп, аха рызегы лахынцала еицшуп, азиндареи ағарреи ирхэаеын цсеивгарак рзыкатом. Ажэабжь «Ауаф-шас» аҕны ацсуа нхаф ғар исоциалтэ зиндаратэ тагылазаашья хьанта нарцбааны иаарцшуа, арфеиамта зда царта амам акульминацияфы ианшеига, уаҕа акэаф рацэа наргыланы, автор деиҕаҕоит ҫажэи хэба – ҫынҫажэа шықэса цхьаҕа, арфеиамта анаҕицоз аамтазы ифырхатца ицстазаара зеипшраз азцаарахь. Уаҕа иааркьяфзаны цэаныррак злам, ремаркатас ма репортаж катцарак еицш, газетажэала автор иҕаиҕэоит, ажэабжь афырхатца хада машэырны уажэааигэа дшибаз, ицстазаара иахья ибзиахэха еиҕасны ишыҕоу: «Жэаха ҫенак, абрахь ацстаҕа сцан, схынхэны саауан, Маф икэара сыҫтысын, анаара адэеиужь иафэоу сахьяакыдлоз, ажэқэа, ацэқэа ухэа ирацэазаны иаған. Хаи, абарт колнхара рахэызаргыы калап аасгэахэт. Ахэада сахьыҫхалаз, ахьяца амцан, ихарц ахэда кэашза икаба ахэда ахьцыртлиз иацыхэҕэо, тлахэыстак дтэоуп. Абар Лац! Абҕаахэа дыздырт. Разнытэ медалк ҕызҕызуа игэы икыдуп... Ацсшэа ааибакхэеит. Акыргыы ажэабжькэа сеиҕэеит, цыҕх Москва ацэырҕакэтца аҕны иибақэаз ассиркэа ртэы»¹. Абри акэзоуп афатэ цстазаара иалацэажэоны арфеиамта атекст зегы афы иуцыло. Абри, ацыхэтэантэи аремарка акэымзар, бафхатэра казара дула ифэ, ажэабжь «Ауафы-шас» акритикатэ реализм аметод знахбаало хэа хыхь хзыхцэажэаз И. Папасқыыр иажэабжькэа «Акаруал шэақь», «Аимтахара», «Кэнач», «Ақабла» ухэа ирхупхьазало икалон.

Ажэытэра асоциалтэ тагылазаашья лахынцэцэҕа, сахьяжэа казарыла аарцшра амацарафэы иааникылт Заз Дарсалиа иажэабжь «Ауафы-шас» абри ацыхэтэантэи аремарка алахамцар. Аха ремаркатас акэзаргыы ишыҕатцоу, иаахгаз ацитата иахнарбоит, Асовет мчра иабзоураны ацсуа нхафы ағарра дыштыцыз, уи ацстазааратэ мҫа-лаша дшангылоу.

Абри еицш аиҕацара ацсуа сахьаркыратэ литературафы зчышыақэзыргэҕахьоу асоциалистэ реализм аметод иабзо-

¹ З. Дарсалиа. Иалкаау. Аҕа, 1970. Ад. 34–35.

уроуп. Абас ала рфеиамтак афы акритикатә реализм аметод-гы асоциалисттә реализм аметодгы реиниара калеит.

Заз Дарсалиа егырт зызбахә ххәаз иажәабжьқәагы ажәытәратә пстазаарей агәәкра цыхәәпцәарадеи роуп ирныцшуа, аха урт рфгы ажәабжьқәа рынтәамтқәа рфеи рацәак даламлацәакәа иааирпшуеит ифырхацәа абгеитцыхра шроуз.

– Ажәабжь «Абзагә» аҕны зыапцхзы зпымло, аменше-викцәа рҕамчпцтаца итцхны итаркыз афырхатца хада Асовет мчра ахыхызаз иабзоураны: «Иахья Абзагә изы гәыргьаран, Абзагә хантәафыс дызмоу аколнхара «Алашара» иалоу зегы рзы гәыргьаран».

Иацоуп Абзагә Аҕәантәи данаа. Иацы Апснытәи АССР ад-гыыл аус азы аминистрра аҕны, игьазгызуа, Абзагә игәышпы инкыдыртцеит аразынтә медал ду, ақытанхамәа ацәыргақәтца акомитет хада иаартииз»¹.

Ажәабжь «Аидара иатцаз аҕахмада» аҕны аазаб цәгья зхазгахьаз Селым иакәзар, арфеиамта антәамтәфы ав-тор дахирбоит иара убастәкьа, аха ицегы еихау ахамтә затәашьахаз иакәны: «Сыпшызар, аизара апрезидиум аҕны дтәоуп Селым, игәы ахтәы медал «Амаганеи ажьахәеи» кыдуп, нактәирахь дтәоуп иара иҕа Арзамет, убриггы игәы ахтәы медал «Амаганеи ажьахәеи» кыдуп»². Ажәытә аамтәзы ацьямыгәацәгья зыхганы, Асовет мчра иаалагылаз Заз Дарсалиа ифырхацәа зегы, абас ргәышпқәа медалла ифычаны алахынцда мәа бзиа ишанылаз хәихәеит.

Акыр итрафаретхашәа иҕоуп, аха Заз Дарсалиа арт анифуаз аамтә апстазааратә тагылазаашья ауадафракәа, И. Папаскьыр, хыхь зызбахә ххәаз иажәабжьқәа анифуаз иҕаз ауадафракәа ирфызан. Абри аҕагылазаашья акәхап Заз Дарсалиа бгеитцыхра ауафы изымтә азалымдарақәа раарпшрафы дсахьажәа кәза дуны, арфеиамтқәа анапцтоз аамтәзтәи ахтыскәа раарпшраан иҕазара нытцаба ицазшәа, дачәазәны, иихәо формализмраны, итрафаретны изыкәлоз.

С. Цанба иажәабжьқәа «Агәәк ашәа», «Ацьяжә ду» рфгы ажәытәра лахьейкәтцага кәзарыла иҕатцоуп, аха уака

¹ З. Дарсалиа, иара уака, ад. 92.

² Иара уака, ад. 93.

ажытэра цэыргоуп Асовет мчра иаанагаз агэалаказаара бзиа иаконтрастны, афыцтэ цстазаара итиптэу атагылазаашья нартбааны, аемоциатэ шэыга рацэала исахьаркны аартрала. Заз Дарсалиа иажэабжькэа рфы ихафсхыоу аамтэуп итиптэу атагылазаашья нартбааны агэра угартэы иахьыкаитцо. Арака Заз Дарсалиа дыпсихологуп, амилат рчыдаратэ кэзшья нартаулары издыруа, сахьажэа кэза дууп. Абас, З. Дарсалиа иажэабжькэа хзыхцэажэоз рфы акритикатэ реализм аметоди асоциалисттэ реализм аметоди цыарак реиниара хцылауеит.

* * *

Афэада ишазгэахтахыоуеипш, ацсуа жэабжьф-хытхыртаки ф-мфэаки рыла афеиара аманы икан.

Акы, автортэ хтхэаа иахылтцуа асиужеткэа рыла еифэаау. Уи рапхья хэпсуа литература атоурых афны ицэыртцит 1918 шыкэса Д. Гэлиа иажэабжь «Атэым жэван ацака» ала. Убри инаркны 40-тэи ашыкэскэа надкылары абри афынза автортэ хытхэаа иахылтцыз ажэабжькэа рыфеиарамфэа хэхцэажэеит.

40-тэи ашыкэскэа рзы хсахьаркыратэ литература атоурых афны ицэыртцит афбатэи амфэа – ажэлэр рфеапыцтэ хэамтэ асиужеткэа шыатэс измоу ажэабжькэа.

Егыртэ ажанркэа рфы афольклортэ материал иалху арфеиамтакэа ацсуа литературафы ицэыртиижьтэи акраатцуан. Хэпсуа шэкэыфэцэа уи рхы иадырхэон хэпсуа сахьаркыратэ литература ашыатаркфэы Д. И. Гэлиа рапхьазатэи ишэфэы «Ажэеинраалакэеи ахьзыртэракэеи» адакьакэа рфы ирнитэаз иажэеинраалакэа «Ешсоу итапанча», «Абрыскыыл», «Ажэытэ», «Ажэытэуаа рахэтыр еикэтэашья» ухэа убас егыртгы инадыркны. Асовет мчра шыакэгылаанзатэи аамтэзы Ш. Хокерба ипоемакэа «Ауасиатэ» (1916 ш.), «Ахи ахьчеи рлакэ» (1916 ш.), «Кэалашь ииуз» (1917 ш.) ажэлэр рфеапыцтэ хэамтакэа рсиужеткэа ирылхны ифэит. 20-тэи ашыкэскэа раафшамтэзы, еицырдыруа ацсуа асоветтэ поет, аклассик И. Коғониа ипоемакэа ааба («Абатаа Беслан», «Нафэеи Мзауци», «Ашэаныуа Мырзакан», «Хмыц шэарыцаф ныкэафэы», «Зосхан Ачбеи Жанаа Беслан ицацэеи», «Мшэагэ-кьэфеи Папба Рашьыти»,

«Маршьанаа шықәибыхыз», «Ашәы Данаҕаии Акарач Бакәыкәи») рылихит аҕсуа жәлар рәаҕыцтә хәамтәкәа. Д. Гәлиа 30-тәи ашықәскәа рзы ииҕыз ироман «Камачыц» (1933–1940 шш.) иагәылаиргылеит ажәлар рәаҕыцтә хәамтәкәа рыкнытә аминиатиуратә ажәабжькәа ҕажәи акы ркынза. Ашәтахь урт ихаз-хазу рәиамтәкәаны иажәабжькәа реизга «Ажәабжь кәаҕәкәа» хәа итижыыз иагәылеитцеит.

Ажәлар рәаҕыцтә хәамтә асиужеткәа ирылху арәиамтәкәа, ажәабжьтә жанр аҕғы, хлитература зегы аҕнеицш, ашәта зкыз Д. Гәлиа иоуп.

Ишәкәы «Ажәабжь кәаҕәкәа» (1943 ш.) еиднакылоит 106 миниатиуратә ажәабжь. Урт убрыскак икәаҕәкәоуп, даҕык аҕы 2–3 ажәабжь анзалоит. Даҕык шеибгоу рәиамтәк ианаго мацзоуп. Ахшыҕцарра рыманы, узырлахәыхуа аминиатиура хәыцкәа анекдоттәрагы ианалаҕоу рацәоуп, аха убри аамтәзгы ирнубаалоит асоциалтәреи абзазаратәреи рцәккәа.

Корнели Зелинский Хәыхәыт Бҕажәбеи еицырҕыз рмонография «Дмитрий Гулиа» аҕны ииашаны ахәшьара рыртәит аизга «Ажәабжь кәаҕәкәа» иагәылоу ажәабжькәа: «Ахымаҕаҕара, аҕсыцәҕара, атартышагара, азәы итәы ицәгара, амхәыцмдырра, агәлымҕара, — аа, еихаразак темакәас ирымоу Д. Гәлиа ажәабжь кәаҕәкәа»¹. «Тематика-ла дара рсахьаркыратә еиҕартәышьала Д. Гәлиа иажәабжь кәаҕәкәа ажәлар ражәамаанақәа даара ирзааигәазаны иҕоуп» — иазгәартәит урт иара уаҕа. Арт азгәатаракәа рыдымгылашьа амазам. Автор Д. Гәлиа ихатә иажәабжь кәаҕәкәа тематикала еишьашәалоу хазы-хазы еидкылоу ишеит х-гәыцкны. 1. Ахылаҕшцәеи егыртәи. 2. Аҕкәандырцәа, апапцәа, ахәаҕацәа. 3. Матыгәраа, Хыгәраа, Ныгәраа убас егыртгы.

Актәи агәыц аҕы иалоуп 14 ажәабжь. Аҕбатәи аҕы — 9. Зегы иреихауп ахцатәи агәыц. Уаҕа еиднакылоит 83 ажәабжь.

Харгы абарт ажәабжь кәаҕәкәа зегы тематикалеи хшыҕцәкылеи еишьашәалақәоу еидкыланы ханрыхәацш, х-гәыцкны реикәшара иашоуп хәа азахаҕхьазоит.

¹ К. Зелинский, Хә. Бҕажәба. Дмитрий Гәлиа. Аҕәа, 1958. Ад. 103.

Ҳара убри хнықаныкәан, ҫыц иахшеит х-гәыцкны:
1. Асоциалтә мотивкәа ргәыц. 2. Адинхатцаратә мотивкәа ргәыц. 3. Абзазаратә мотивкәа ргәыц. Аха Д. Гәлиа иҕаитцаз айкәшараҫы актәии аҫбатәии агәыцкәа тематикалеи хшыҫтакылеи ирышьашәалакәоу ажәабжькәа, ахцатәи агәыц ашкә иалакәоу маҫым. (Иара убас актәии аҫбатәии агәыцкәа рҫы ахцатәи агәыц иатәны ирылоу-гы ыкәкәоуп.) Иаххәап, ажәабжь «Уара ууаҫхазаап», «Мац аҕба деилахан, аха...», «Асуд аҫы» ухәа реицш икәкәоу, актәи агәыц (асоциалтә мотивкәа ргәыц) ашкә иатцанакуеит. Ажәабжькәа «Апап иҫа хәычы дирхәмаруеит», «Апап ахәса дреиҫырбоит», «Хакәыцә аҫыч аныха деиҫеит» ухәа реицш икәкәоу, аҫбатәи агәыц (адинхатцаратә мотивкәа ргәыц) ашкә иатцанакуеит.

Актәи агәыц иатәу ажәабжькәа Аҫсны ареволиуциа кәлаанзатәи аамтәзы ауаатәыҫса рсоциалтә еиҕарамра рныцшуеит.

Ажәабжь «Шьмаҫ икәтаҕкәа» аҕны иаарцшуп ахыла-цшцәа дуқәеи аматтура хәычы иалоуи реизыкәзаашәа, урҫтарҫышагара.

Ажәабжь «Ажәеипшьаа изуҫац иҫ» аҕны иаарцшуп аҫауад Ѓаргәал Чачба иҫсы анҫаз ихәгара анхацәа ргәы шкыд-наххәаз. Убри ахшыҫтак аарцшроуп изызку, асоциалтә мотивкәа ргәыц ашкә иатцанакуа ажәабжь «Мац аҕба деилахан, аха...» Араҕагы аҫауад Ѓаргәал Чачба ихәы анхацәа шаҫоу аапшуеит.

Д. Гәлиа иажәабжь кәаҕкәа рышәагаа зеипшроу хәхәапшырц иаахҕап абри ажәабжь атекст шеибгоу: «Очамчыра еизара дук ыкан. Ажәлар зегы агаҕаҕы игыланы аҕба ду иааиз иазцшун. Зегы иҫьаршьон, заҕа иҕба дуузеи, заҕа ибзиоузеи хәа. Иаргы цасхәа иауазшәа, зынзак агаҕа иазааигәаны инагылт, аган дара инареирханы, – цкә шәсыхәацш, заҕа сыцшзоу жәбап ахәозшәа. Зегы убри иазыцшун рылакәа еихмырсыҕзакәа. Ицози иаауази агаҕаҕы еилаҫынтуан.

– Ааи, абри аҕба сыхтырҕажә еипш сақәитны сара истәындаз, еҕа феида алсыршарын, – ихәеит Мац дахыҕлаз.

Очамчыратәи асуд уи аниаха:

– Ааи Мац, уи уара иутәызар, Ѓыргәал Чачба ауара сыт хәа иумхны, ҕаарылла, сысла, зысла ухәа есныхәа иртәны, Аҕәаҕа игаларын, уара иуфеидахоз арыцкәара акәхон, – ихәеит.

– Ииашаны, ацабырг ухәеит, акгыы исзапсахомызт, – иаразнак дақәшахатхеит Мац, иара итәны Ѓыргәал игатцәкәзар аҕара игәы иаалакыакыан»¹.

Ари аҕыртпштәы иахнарбоит автор иажәабжь аццараҕы афольклортә текст рацәазак дшавамгылаз, насгыы сахьаркыра-емоциатә цыдарақәак рыла ашәыгақәа неилых-ааилыхуа ахырка иешазимкыз. Атекст зеггы ажәлар рцәажәаратә бызшәала еиҕеауап. Гәлиа иажәабжьдыратә форма ахатә иалнаршазом иарбанзаалак цыара хьатцрақәак рыҕатцара. Араҕа урт ахьатцрақәа аҕахынгыы иҕазам. Ажәабжькәа рцаккәа аконкреттәра рыгзам. Хтыс хәчыки штрихкәаки рыла аҕхьаф иаҕыы ттәааза аеачацойт иконкреттәу ахаҕсахьа. Хыхь иаахгыз ажәабжь аҕны иҕазам адраматизмратә сценақәа, ахтыс еиҕакшарақәа. Ари ажәабжь еиҕеауап аперсонажцәа рдиалогтә еицәажәарала. Аха ари адиалог аҕны иаацшуеит аексплуататортә класс ахатарнак аҕауад Ѓыргәал Чачба иаҕсахьа. Еилыкка ухаҕы иаацәыртцуеит уи аҕауад пхашьарак ҕамтца, ламыс-дарала анхацәа шцәирхәуа, нхамца шримто, убри азын урт иара дшырцәымгы. Асоциалтә еиҕарамраҕы анхацәа ргәынамзара аарцшуп инатцшыны, аха убри инаваргыланы рҕагылазаашьа баапсаҕы хахәарак шрымам, ажәабжь аҕны иконкреттәуп.

Асоциалтә еиҕарамра агәып иатцанакуа егырт ажәабжькәа зеггы рҕгыы, абас, Асовет мчра Ацсны ишыақәгылаанза ауаатәыцса еиуеипшым аҕагылазаашьа еиҕарамрақәа рҕы ишыҕоу, амчра знапы иакыз рыпсыцәгыарақәа ухәа инрытцшыны иаарцшуп.

Ажәабжь «Асуд аҕы» Кац аус дақәшәан, адукат дықәургылар аус уақәшәарым хәа иархәан дықәиргылт: «Аиҳарак Кац дзықәгәыгуаз адукат акыраамтә ицәажәарала асуд ихы тҕыкып, агәра ииргап егышихарам хәа акәын, аха

¹ Д. Гәлиа. Ишымтақәа, II атом. Аҕәа, 1957. Ад. 257.

Ажәабжьқәа: «Ақаб ахәтәы хжәамзароуп», «Аңсыцәгъара гызмал иқанамтозеи!» рҕы ицәыргоуп аңсылмантә динхатцара аусзуцәа рхаҕсахьяқәа.

Арақа ишаабо еипш ақырсиантә динхатцара ахатар-накцәа рхаҕсахьяқәа аазырпшуа ажәабжьқәа, аңсылмантә динхатцара иатәу раткыыс ирацәоуп. Уи зыбзоуроу, ҳара хгәаныла, ақырсиантә динхатцара аңсуа жәлар рыфәнуцқа ақәра дузза аманы иахьыкоу акәхап.

Уеизгъы афдинхатарак Д. Гәлиа арт ажәабжьқәа рҕы итәылихуеит, дырхыччоит. Ақырсианратә динхатцара аматцуцәа реипш, аңсылманратә динхатцара аматцуцәагъы ажәабжьқәа рҕы инеибейшны — цсыцәгъақәоуп, мыц-хәафцәоуп, ламысдақәоуп.

Ажәабжь «Аңкәандыр дныхәан ақәа ауит» аҕны даарпшуп ақырсианратә динхатцара ахатарнак — аңкәандыр. Уи аарфара аамтазы абарометр ала еиликаауеит анхацәа зыргәакуаз ақәа шыта ишлеиуаз. Убри инақәыршәаны, иара ажәлар еизиган, анцәа ақәа хзылашыты хәа аныхәара диркәтеит. Ус, аамта анааи, ахырхәа ақәа ағыланахеит. Амцхатцара ирфәышыны иамаз ауаа-царадақәа, аңкәандыр имч ала хныхәапхьыз анцәа иҕынза иназан, дахзылпхеит, хрыцхаишьан ақәа хзылаишьтит хәа агәра ргеит. Абас, ауахәама аматцуцәа ауаа рхы дыршақәон.

Ажәабжь «Аңсыцәгъара гызмал иқанамтозеи» аҕны даарпшуп аңсылманратә динхатцара ахатарнак — амула. Адинхатцара аматцуцәа зегъы реипш ари амулагъы ацаразы иңсы цәгъан. Ғнак зны уи амула, ҕыц иржыз атцеицъ иңшьарц қытак аҕы днарпхъеит. Ицъабааңсазы ирацәаны акригарц амула атцеицъ ацәхь дылбаарышьтырц рыдитцеит. Кәыцха дук дылтадыртәан шахала атцеицъ ацәхь дларышьтит иара исахәтцәа. «Ари амула данеимсалак исахәтцәа иркзаа-лак наужьны, абҕәаахәа «хаир аллах!» хәаны, рнапқәа еиньрқар акәын.» Уи иаиршьцылахьан исахәтцәа. Уажәы атцеицъ ацәҕы инапы азыхь инзаашь иңшьаны данал-га, ишеибырхәахьаз еипш, ашаха ааиртцысын, исахәтцәа фәхеит. «Даара итаулан уи атцеицъ». Агәтаны днеиуаны еиңшаан амула «атцықь» хәа деимсеит.

– Хаир аллах! – рхәан ашаха наужьны рнапқәа ааинырқьейт асахәтцәа. Амула дкәалаауа, атеиць аварақәа дрынқьанцо, ахухәа атеиць дынтахан дцыххаа дцеит»¹.

Ари ажәабжь аҕны ацсылмантә динхатцара аматцзуцәа рыпсыцәгыара аарцшра инаваргыланы, Д. Гәлиа иахбир-хәуейт уи аказшьа баапсы, ақәнага иахыигзоит аперсонаж хада.

Иара убас араҕа иахбоит ажәйтә уаа рымцхатцаратә кыицшра, рымдырра. Аха убри аамтазгыи адинхатцара зегыи-тәкыа хәтырла ишахәамцшуа, агәра шырымго аныцшуейт ажәабжь. Адинхатцара аматцзуцәа ажәлар рхы дыршақәарц иаақарымтоз икоузеи, аха уеизгыи инеицанкыланы амцхатцара рылаҕены иҕам ажәлар, мамзар ииуамызт Д. Гәлиа иажәабжь кыақәа рҕы иахбо акритика, ацқәандырцәа, апапцәа, амулацәа ухәа ирччархәны раарцшра алзыршаша асиужетқәа аҕапыцтә хәамтақәа рҕы иупыхыашәо ақалара уадафхон.

Иахгап ажәабжь «Ацқәандыр ауаз ихәоит, ацымахыча дцәыуоит».

«Зны Лзаа ацқәандыр днеит ажәйтә уахәамаҕы. Ажәлар еизыргеит ацқәандыр ицыларазы. Ацқәандыр дшааиз еипш ауахәама дталт, аныхәара далагеит. Уи даналга ауазхәара далагеит. Зегыи рыхқәа ларқәны еилагыланы изызырфуан.

Убри аамтазы цымахычак ицмакәа ауахәама авараҕы иааныжыны, иаргыи уахы ауахәама дныфналт, икарцо збоит хәа. Дхыижәкәыжә, иеигәышә ифытцракны, акәынтхә дыкҕагыланы, ила траа, ицәажәоз ацқәандыр дизыцшуан. Нас илагырз ааиҕажжит. Уи гәеиҕейт ауаз зхәоз ацқәандыр. Иуаз даналга, ацымахыча тарцманла дизцааит:

– Узыртәыуазеи, исхәаз еилургама? – ацқәандыр игәы иаанагеит, сажәа еилирган, игәы цшқахан дцәыуейт хәа...

Акыраамта атак реимхәейт, аха ирмузейт. Ажәлар зегыи иихәарызейишь хәа изыцшуа игылан:

– Убраҕа уанцәажәоз, ужакыа қәацқәацон, – ихәейт ацымахыча.

¹ Д. Гәлиа, иара уаҕа, ад. 236.

– Саргы иаасгәлалашәеит аакыьскыа бнала исыцәтахаз сышьтә... Убри арыцхагы зынзак убри ужакы еипшыз ажакы аған, ианаасгәлалашәа исзымычхазт, самхатәыуеит»¹.

Ари ажәабжь аҕы илабҕабаны иҕоуп, Д. Гәлиа иажәабжь кыаҕкәа зхәамтоу ажәлар адинхатцарахь акәымкәа рхы еиҕа иахкыду атеизмрахь шакәу. Ацсны иҕаоҕсхыоу аамтакәа рзы о-динхатцрак шыказгы, ажәларкәа цыоуки-цыоуки реипш, ацсуаа адинхатцараҕы ифанатикцәамызт.

Ацмахыча икыпшра, ажәабжь аҕны афырхатца ихархы-уафра амацара акәым иаанарцшуа. Уи ицәырнагоит адинтә мцхатцаракәа рҕы ажәлар рхата апассивтә зыкәазашы шакәу ирымоу. Мамзар зегь реиҕагы адинхатцара иазааигәоу акыпш, ахархы-уаҕы ацмахыча анцәа ихатцара ихаҕы иааины ианыкамла, нас хәычык ахдыррахь ихыацшхыоу шцакалари?

Адинхатцара амотивкәа ргәыц иатәу Д. Гәлиа иажәабжькәа, ацсуаа цсабаратәла атеизмрахь рхы еиҕа ишкыдыз рныпшуеит.

Д. Гәлиа иажәабжь кыаҕкәа ахцатәи ргәыц – абзазара амотивкәа аҕны иаарцшуп ацсуаа ареволиуция калаанзатәи рыбзазара ганрацәала.

Ажәабжь «Кадыр иушьзеи?» аҕны иаарцшуп Асовет мчра шыаҕылаанзатәи анхао ҕар ибзазашы.

Кадыр икамбашь аҕашәадара иахкыаны изымгыло итцкәкәеит азын. Есышьыжь игәылацәа Зафаси Алхаси ирызҕытны инеигон икамбашь ицдыргыларазы. Шыыжымтанзак асы инеиматцәаны иауан. Алхас Кадыр ионахы данынацш, Кадыр ионы аҕхыа игылаз атцәаша ду амахәкәа рҕы акәац еиҕыкыкыаны ишкнахаз ибеит.

– Хау, ари икамбашь ишьызаап, – ааигәахәт, – шыапык акара имхны иаазгап, – иҕәан дахынеиз акамбашь уака итәан.

– Абар ассир! – иаацәеишьеит Алхас. Ашьтахь Кадыр иҕы дынкылсын:

– Кадыр, укамбашь абра итәоуп, атцәаҕы акәац еиҕыкыкыаны икнахазшәа збон, даҕааки ушьыма? – иҕәеит Алхас.

¹ Д. Гәлиа, иара уака, ад. 232.

– Ҳаи, уи узжъаз ачкэынцэа ракэхап. Иахъа ашыжь абра ацэа инықэлан иртауан. Ишубо еипш сычкэынцэа иршэым, ирыкэным, икьантазза икоуп. Урт кэаццас ацэамахэқэа ирылубаазар акэхап, – ихэеит Кадыр»¹.

Шэагаала Д. Гэлиа иажэабжьқэа истандарттэны ика-цоушэа, еишырго рацэак ыкамкэа, еицеипшны ихэычкэоуп. Аха ажэабжь «Кадыр иушызыеи?» ғырцштэыс иганы хэхэапшыр иахбоит, арт ажэабжь хэычкэа ацстазааратэ цабырг шака илабфабатэны ацэыргара рылшо. Ахэычкэа ацэаша амахэқэа рғы икьантаз-кьантазза иахылубаа-уа рфигуратэ сахықэа, акамбашь еиғыкыкыа икнахаушэа агэаанагара Алхас иоуз, зынза ицсабаратэны, ацхыаф лабфаба ибашэа ибла иаахгылоит. Ари асахыа зда царта амам ала, ареалтэ хтыс иазааигэазаны икацоуп. Насгы ари асахыа ацсабара адэхьтэи ақэыцшылара афотографиатэ портретра еипшны мацара акэымкэа, анхаы Кадыр итаацэаратэ бзазара нарцаулары иаарцшуа, анхацэа ргарратэ тагылазаашыа типра азыканатцоит, асоциалтэ цакы цаула цэырнагоит.

Анхацэа рсоциал-гарратэ тагылазаашыа инарцаулары аарцшразы, автор ихы иаирхэоз ф-штрих хэычкэак роуп. Акы – Кадыр икамбашь анзымгылалак игылацэа дрыпхыаны ишааиго хаилзыркаауа аштрих. Егы – Кадыр ихэычкэа еилыцны, иршэымкэа, ирхамкэа, асы анлеиуа аамтазы ацэаша амахэқэа рғы акэац еиғыкыкыа икнахаушэа иалу-баауа излакацоу асахьаркыратэ штрих. Ажэабжьқэа «Гэыти Цыгэати еисуеит», «Мац ибнакэты еипш», «Ан цсыцэгы», «Сагыса ицхэыс Тамшыаа ргыкэреи деичеырбоит» ухэа убас егыртгы иаадырцшуеит ареволиуца калаанзатэи аамтазы ацсуа нхацэа рынхашыа, ррыцхара.

Абзазара амотивкэа ргэыц иатцанакуа ажэабжьқэа рғы ацсуа нхацэа ргарратэ тагылазаашыа аарцшра инавар-гылары иахбоит урт ркэышратэ хшыацаррақэа, ажэала реисарақэа. Иахгап ажэабжь «Хакэыцэ икэуақэа Бида ицэкамбашықэа иракароуп».

«Тыркэтыла ханыказ, – ихэеит Хакэыцэ, – қытак ахьтэ даеа қытак ахь лассы-лаассы хдэыкэырцалон ххыртэаны.

¹ Иара уака, ад. 260–261.

Ус, Караѳаќыса хәа қытақ аґы хнаганы з-дук ахықәан хандырхеит.

Уаќа итәаз зеггы рлымхақәа изкыдцаны, азырѳра иала-геит.

– Адырѳаены сыпшәма маґәазәзәара хәа аз-ду ах дцеит, – даґын Хакәыцә дызлагаз иажәабжы ахәара: уаќа дшызәзәоз нырцәала азы иааґеибаґәеит, ииашатцәќыаны Бида ицәкамбашь дукәа ираќараз акәуақәа. Урт аапынразы еишьґазаарын. Зназы азы аарыґадырбеит, иґадырчын. Сыпшәмадшәан афныќа дыфны дааит дыхәхәо. Хандәылтцны хнапшызар, – акәуақәа азы иаарны азхықә инавалеит агәґәахәа, асаба шыґарббы.

– Зеипш ґамлац егыґам, – ихәеит Ажыґери дахыґәаз, – Мац шықәсынаґыак аткыац арцара даґын, даеа шықәсык калатқ аґаґара даґын.

– Иага идуун шықәсык иґаитцоз акалат! – иааґеишьеит уа наґтәирахышәа итәаз Жыац.

– Идуун ухәоу, хышәфык еихарғыланы ираќаран, – ихәеит Ажыґери.

– Ибзиоуп, аха иазиуаз уара убри аґара акалат ду? – ихәан диазґааит Хакәыцә.

– Укәуақәа ыґаикырц иґахын хәа сыґоуп, – ихәеит Ажыґери»¹.

Араќа излацәажәо атемаґы аицәажәашыатә ґазшыа-ґы инарґаулань ижәларґәу рақәны иґоуп, ирныпшуеит аґсуа нхацәа ґәыпфык ааиқәшәан ґынч итәаны ажәабжықәа анеибырхәо аамґазы реизыґазаашыа, реицәажәашыа, рхәыцшыа, ахшыфґырразы истихиатәу реисара, реин-даґлара.

Араќа зегь рапхыза Хакәыцә иґаххеит аґеи амци неи-латца, уафы иимбацыз, имахацыз акала изызырѳуаз ыр-гачамкны иеыфрылирхәхәарц. Хакәыцә икәуақәа ирыз-кыз асенсациатә дырраґарала изызырѳуаз ыршанхо. «Сара акрызбахыоу, акрыздыруа уафуп, исандаґло араќа уафы шәыґам» хәа идтәалаз иеыфрхырхәхәа, иара иахь ианхыаирпшуаз аамґазы, аицәажәара ґынч-ґынч ихы налаирхәуеит Ажыґери. Нас Хакәыцә дшымґәыґоз ишыа-

¹ Иара уаќа, ад. 268.

пы длықәкъаны длышьтеицеит. Ажьгъери итактика даара аинтерес зцоу, узырхәыцша акәны икоуп. Уи аисара ихы алаирхәырц данаацәыртц, убас ишьақәиргылт ицәажәара, аткъац арцарей, акалат ақатцарей ухәа Хакәыцә икәуақәа изларыдхәалахаша ҫара акыкоуп хәа гәаанагарак умауа. Аха, нас иаалыркъаны андатла ишьапы длықәкъа данышьтеицдалак, икказа иаацәыртцуеит Ажьгъери илогикатә хшыџтыррей итактикатә хшыџейарей, ҫарадыррала еибытоу аполкпызагы даатцашыыцратәы ишыкоу.

Д. Гәлиа иажәабжь ақны иааирцшуа ажәалатәи аисара, азәы иахәтыр аларқәра, ахымызг иргара иазкны акәымкәа, ауаџы изцәыртцуа ақазшьа баақсқәа рақәаҫера иазкноуп ишықатцоу. Хакәыцә арақа мыцхәы збахъоу, мыцхәы здыруа иакәушәа итәаз ижьарц даналагоуп, Ажьгъери данцәыртц, насгы ихәта ицәыригаз аметодалоуп андатла дызлақәаҫеыз.

Д. Гәлиа абри аформала иџит иажәабжь къаққәа «Хәат ҫасатәи ипхәыс дигәалашәан, аха...», «ҫтацкәым ратцәаны», «Ажьгъерии ҫангъерии», «Урыс иеы аақсеит» ухәа убас итцегы.

Абзара амотивқәа ргәып ақны иахпылауеит, иара убас агуманизмра ҫакы змоу ажәабжьқәа:

«Жәаџык умшьын, нан!» зыхъзу аминиатиуратә ажәабжь хәыцы ақны иахбоит уи агуманизмратә ҫакы. «Аубыхқәеи ақсацәеи зны ртәыла ахәа еимакны аибашьра иа-лагеит. Пхәыск лыцкәынгы еибашьра ацара иқәшәеит. Иеааилеихәан, ихазыртра иҫаз акаламқәа жәаба, загак-за-гак ахәшә ныртеицсан, ахацгәа нархатцаны, ицсуашәақь аашьтихт. Иан днеин днеихьынхалт:

– Уи ақара ахәшә умган, жәа-загак угоит, жәантә узла-хысша, рыгәнаха цәгьоуп, жәаџыцқәкь умшьын, – лхәеит»¹. Арақа ан лқыпшра аанарцшуеит ари ажәабжь, аха уи ақыпшра иалқхауеит ауаџы ирыцхашьара, агуманизмра.

Д. Гәлиа арақа илабқәабейтәуеит ауаа хархьқәа аибашьра шырцәымгү. Ажәабжь аҫакы ақәнаҫуеит иахьатәи аамҫазы хсоветтә уаажәлар руспшьақәа ируаку атынчразы ақәпара агуманизмратә политика.

¹ Иара уақа, ад. 282.

Аңсуа сахъаркыратә литература аҗуурых аҗны Д. Гәлиа иминиатиуратә рәиамтақәа кәлеит ашәкәшыратә ажәабжь аҗцарафы, аңсуа жәлар рәапыцтә кәышра асиужетқәа инартбааны ахархәара иалагамтаны. Абарт, Д. Гәлиа иминиатиуратә ажәабжьқәа роуп ашьтахь ахәаантыцгы ирдыруа иҗалаз аңсуа новеллист ду Миха Лакрба ажәлар рәапыцтә хәамтақәа рахь дхъазырцшыз.

Миха Лакрба идикылт Д. Гәлиа иажәабжь кәафәқәа зла-
җоу иреиҗу атрадициақәа, нас урт еихеихаит иара интеле-
лектуалтә дунейдылареи исахъажәатә кәзарей рыла,
имәақәаитцеит афилософиатә цакы цаулақәа рахь.

Аңсуа ажәабжь ахысит амәа еилышь ду.

Раҗхәтәи аңсуа ажәабжь цәырцит 1919 шықәса рзы асоциалтә мотивқәа шыҗызхуа аҗны, аха асоциалисттә реализм аметод макъана азбахә хзымхәо акритикатә реализм аметод амчра аныцшуа.

Аәажәатәи ашықәсқәа рзы асоциалисттә реализм аметод аңсуа ажәабжь аҗны ахархәара аманы аеышьақәырғәғәара иалагоит.

Аурыс сахъаркыратә литература аңышәа ду аңсуа шәкәыәәцәа иахърыдыркылаз иабзоураны, аңсуа жәабжь афольклортә сиужетқәа ирхыцаны, автортә хытхәаа хытхыртас ишьтнахуеит, уи алагы аәиарамәа ианылоит.

Аәажәижәабатәи ашықәсқәа аәбатәи рызбжазы инагзаны зеышьақәзырғәғәахъаз асоциалисттә реализм аметод инаваргыланы, аңсуа ажәабжь аҗны ицәырцуеит акритикатә реализм аметод. Уи зыхъаз амзыз аҗны ицхъазатәуп аәажәижәабатәи ашықәсқәа аәбатәи рызбжазы, аргамәа зыцәырзгаз ахәтаратә культ, Асоветтә уаажәлар рыәнуцқа иҗанатцаз аҗагылазаашъа.

Абри аамта инаркны аңсуа ажәабжь аәиара хысхәхеит. Аибашъра аамтазы мацк ашьапы иаақәгыларц аәазнак-
қәоит, аибашъра атематика иатәу арәиамтақәа цәырцуеит,
ажәлар рәапыцтә хәамта асиужетқәа ирылху ашәкәшыратә
ажәабжьқәагы рышьаҗа кхоит, аха асахъаркыратә кәзара
уаанза иахънеихъаз ашәагаахь изымәазеит.

Ашынџажәижәабатәи ашықәсқәа реиџшамтә инаркны,
аңсуа жәлар рдоуха-культуратә цсҭазаарафы иҕалаз аиҭакра
дуқәа ирыбзоураны, аңсуа сахьаркыратә литература зегы
еиҕш, аңсуа ажәабжьыгы, иақәырцәианы аизҳазығьара
мџа ианыланы афыџанахейт.

II. АПСУА ПОВЕСТ АШЬАҚӘГЫЛАРА

РАҚХЪАТӘИ АПСУА ПОВЕСТ¹

Апсуа советтә сахьаркыратә литература аҕиараҕы 30-тәи ашықәсқәа алахҕыхра ду шытызхыз, зымехак ыртбааны зҕаазхаз периодуп. Ари аамтазы ицәырцит, иагышыақәгылеит, уаанза ҳапсуа литература иазымдыруаз ажанрқәа – аповести аромани, рымехак тбаахеит асатиреи апублицистикеи ухәа убас егьыртгьы ржанрқәа.

Алитературатә хкы – аповест апсуа сахьаркыратә литератураҕы ханахцәажәо Владимир Агрба иповест «Хқолнхара «Пхьяҕа» аишьа»² ҳафсны цашьа амазам. Абри арҕиамталоуп апсуа сахьаркыратә литератураҕы аповесттә жанр ашьаҕа злакыз. Убри адагьы, апсуа проза аҕиараҕы 30-тәи ашықәсқәа раан, инейтыху арҕиамтақәа жәпакы ртема аповест «Хқолнхара «Пхьяҕа» аишьа» шыаҕас ирыманы, имҕақәҕаганы иҕан.

Владимир Агрба иповест «Хқолнхара «Пхьяҕа» аишьа» антытц адырфашықәсан, аҕхьяфцәа ироуит ф-повестк: Акы, Шьалуа Цәыцьба иповест «Амаҕ зыбҕа пцәоу» (1932), егьи П. Цкадуа иповест «Аҕыц аиааиуеит» (1932). 1934 шықәса рзы апсуа сахьаркыратә проза иацлеит даҕа повестк, уи Самсон Цанба иповест «Сеидыҕ» ауп. 1937 шықәса рзы иит рақхъатәи апсуа роман «Темыр» Иван Папаскьыр ифымтаны...

Абарт еиқәахпхьазаз арҕиамтақәа зегьы тематикала зынза еизааигәоуп. Апсны 30-тәи ашықәсқәа раан ицәыртыз аңьанхафьжәлар ркласстә ҕацәа – акулакцәа рконтрреволюциатә қәгылареи, урт ирҕагыланы ақәҕареи ртәоуп тема хадас ишьтыху. Абри ауп рақхъатәи апсуа

¹ Ари астатиа «Апсуа проза рақхъатәи ашьаҕақәа» ҳәа хыс иаманы журнал «Алашара» № 11, 1972 ш. рзы ианылахьаз усумтәоуп.

² В. Агрба. Ифымтақәа. Аҕәә, 1959. (Ари ашәкәы аҕнытә ачитатақәа анаахҕо атекст аҕы ахыцқәа иртакны иарбахоит адаҕьяқәа.)

повест «Хқолнхара «ҒхьяҒа» аишьа» темас иамазгы. Ахаҕсахьякәа ракәзар, еиқәахпхьазаз арҕиамтәкәа рҕы акулакцәа зеггы (Шәарах, Сеидык, Мыкыч уб. егы.) Вл. Агрба иповест «Хқолнхара «ҒхьяҒа» аишьа» афырхатца хада акулак Цәгьамш иҕнйтә иаауеит. Даҕа ганкахьала аҕсуа сахьаркыратә литератураҕы акулак асоветтә цстазаара ҕыц даҕагыланы ацәгьаршракәа шымәаҕигоз раҕхьаза акәны ицәыргоуп М. Ахашба иажәабжь «Алло!» аҕны 1929 шықәсазы. Араҕа Бадра Бандалеи аколнхаракәа рышьақәыргыларә ианналагашаз аламталазтәи кулак-уп, аха аколнхаракәа рышьақәыргыларә иахылцыз аиҕыхаракәа уи дрылахәны, асахьаркыратә литератураҕы итрадициатәхаз акулакцәа дреиуамызт. Аколнхаракәа ирыдхәалоу акулак раҕхьаза Вл. Агрба иповест «Хқолнхара «ҒхьяҒа» аишьа» аҕны иахпыло Цәгьамш ихаҕсахьала иацшьгоуп. Абри аповест аҕцараҕы ашәкәыәәы Вл. Агрба анырра ду М. Ахашба иажәабжь «Алло!» ишинаҕаз аҕхьяә ибла иаахгыларатәи иҕоуп: ганкахьала уи хбоит, инеидкыланы аповест аәышьа аформала, автор иажәахәаратә хәоуеишьтаргылашьала, еихаразак ахаҕсахьякәа рцәыргашьала, ахтыскәа реиҕкаашьала. М. Ахашба иажәабжь «Алло!» аҕны аҕхьяә иҕылоит ауаа рацәа, романк, епопеиак шытызхша. Өынәәәәи жәахаәык ауаа абри ажәабжь аҕны ахтыскәа ирылархәны рыхьызкәа хәоуп. Ажәабжь аҕны арыскәаәык афырхацәа ралатцара, хазы-хазыла урт рхаҕсахьякәа ртыртәаара алнаршомызт. Автор уи хықәкысгы иамаызт. «Алло!» аҕны М. Ахашба хықәкыс имаз ажелар неидкыланы ргәалакәзааратә тагылазаашьа, аҕстазаара ҕыци ажәйтә цсихологиеи реиҕыхара исахьаркны аарцшра акәын, аҕатә шаиааиуа аарцшра акәын. Уи аҕхьяә ибаратәи, илабҕабоушәа иҕатцоуп. Вл. Агрба иповест «Хқолнхара «ҒхьяҒа» аишьа» аҕынгы убри аицш асахьаркыратә форма хырхәагас ишьтихит: Ажелар неидкыланы рсахьа атыхра еиха ахшыәзышьтра ахьазиуа М. Ахашба иажәабжь «Алло!» аҕнйтәи имоу анырра иабзоуроуп.

Уи адаггы Вл. Агрба иповест дахьналаго ифырхатца Езыгә иирхәоит: «Сшәыхәоит, иҕало акы акәзар, шытарнахыс

Ханифеи, Беслани, Аханиҗацәеи, Маршьанааи рыдагы, «Алло!» – еиҗш иҗақәоу, уи атқкыс еиҗқәоу ирацәаны иҳазтшәыжларцы» (ад. 10). Абасала Вл. Агрба усқантәи аамтазы ҳақсуа сахьаркыратә литератураҗы идеалс, җарпшыгас иаликааз М. Аҳашба иажәабжь «Алло!» акәын, уи анырра шинатаз аповест ианыҗшуеит. 1927 шықәса декабр мзасы имџаҗысит ВКП(б) XV аизара ду. Уи аизара ишьтнахит ақытанхамџа инеиҗынкыланы асоциалисттә рельсқәа рахь аиагаразы ауснагзатәқәа рдеректива. Уақа уснагзатә дуны иазгәатан акулакцәа эксплуататортә класск аҳасаб ала аҗстазаара җыц ахь амџа иаҗырхагамхартә рыҗатарагы. Убри инықәнықәаны, маи мза 1928 шықәсазы Аҗснытәи АССР аҗны имџаҗысит анхацәа ркомитетқәа II реизара ду. Март мза 1928 шықәса рзы имџаҗысит, иара убас, Кәыдрытәи, Гәдоудатәи ауездқәа рсоветқәа реизара дуқәа. Абарт аизара дуқәа, иаақәырцәианы, аҗсуа қыта асоциалист нхамџахь аиагаразы ауснагзатәқәа азгәртеит. Убри инаркны, Аҗснытәи ССР аҗы аколнхарақәа реиҗкаареи акулакцәа ирҗагыланы ақәҗареи активтә формахь ииасит. Аҗсуа сахьаркыратә литература аганахь имгылакәа, ахы аланархәит ари аҳәынтқарратә ус ду. Еиқәырццак ицәырцуа иалагеит аидеологиатә қәҗараҗы имџақәҗаганы иқалаз асахьаркыратә рҗеиамтақәа.

Ақытанхамџа аколлективизация азура аламталаз җыц итысыз акласстә еиҗыхара гәгәала асоветтә литература зегы ианырт.

20–30-тәи ашықәсқәа раамтазы асоветтә литература, даҗа аамтанык еиҗшымкәа, аҗстазаараҗы имџаҗысуаз ахтысқәа аоперативтәла аеаланархәуан.

Асоветтә шәқәыџџәа азәыршы, усқан имџаҗысуаз ахтысқәа, ишырхәо еиҗш, рышьәтақәа шыҗахәҗахәоз ирыз-неиуан.

Ақытанхамџа асоциалисттә рельсқәа рахь аиагареи, уи иартысыз акласстә еиҗыхареи ртема 20-тәи ашықәсқәа реиџшамта инаркны асоветтә литератураҗы ицәырцуа иалагеит. Зегы раҗхьаза уи атема шытызхыз дреиуоуп Асоветтә шәқәыџџы Александр Неверов, ироман «Ақызқәеи – аҗқақәеи», иповест «Андреи Непутиовыи» рыла. Убри атема ишьәқәнарғылт Феодр Панфиоров ироман «Бруски»,

Анна Караваяева лповест «Амшә-жьы» («Медвежатное»), Кузьма Горбунов ироман «Атцааҗера» ухәа убас егыртҕы.

Убарт инрышьтархны ауп ҳаҗсуа сахьаркыратә лите- ратураҕы ишцәыртыз ақытанхамҕа аколлективизация азура атема. Раҗхьаза уи аҗшыгеит Владимир Агрба ипо- вест «Хқолнхара «Ғхьаҕа» аишьа» аҗдарала. Уи иҕит 1930 шықәса рзы, итыҗит 1931 шықәса рзы, иара ирҕеиамҕаҕа ре- изга «Амра гылеит» ианны. Зеижә шықәса иртагылаз арҕыс Владимир Агрба (1912–1937 шш.) иаиаиатәоумшьаратәи, инарцаулань еиликаауан дзаамҕанызтәи аҗсҕазааратә тагылазаашьаҕы ицәыртыз аполитикатә еиҕыхарей, нас ари аиҕыхара еилзыргараны иҕаз аҕоурьхтә мҕеи. Уи иабзоуруп аповест «Хқолнхара «Ғхьаҕа» аишьа», иара ианаамҕаз аҗхьаҕцәа ирылатцәаны иахьыҕаз, нас- ғыы гәахәала иахьрыдыркылаз. Аҗхьаҕцәа ари аповест гәахәала ишрыдыркылаз ҳара еилаҕқаауеит С. Ашәанба ис- татиа «Ашәҕәи «Амра гылеит» азы» ала. Ииашоуп ари аста- тиа, тенденциатәуп, ианиҕуаз иазыҕхьашьтыху ахықәкы иман угәахәратәи иҕоуп, насғыы азцаарақәа астатиаҕы иқәыргылоу зеипшроуи, аргументқәа иаагоуи рыла алоги- ка инфантилтәшәа иахьыҕақәоу рацәоуп, аха фактқәак ххы иахархәар ауеит. Уи иҕуеит: «Уеизҕы сара исмаҳар амуит, аҗхьаҕцәа рыҕкытә (урҕ аҗхьаҕцәа еиҳаразак рцарадырра мачуп) аповест азын арҕеааҗхьыз бзиақәа»¹. С. Ашәанба, аповест «Хқолнхара «Ғхьаҕа» аишьа» аҗхьаҕцәа иахьры- дыркылаз, арҕеааҗхьызқәа ахьырхәо игәи иалоуп, аха иара иажәақәа рыла ҳара еилаҕқаауеит, уеизҕы аҗхьаҕцәа иб- зианы ишрыдыркылаз, ишыргәаҗхаз.

Хә. Бҕажәба истатиа «Аҗсуа литератураҕы – алага- ла бзиа» аҕны С. Ашәанба аполемика изыҕаитцазом, аха аусумҕа атцакы зеипшроу ала иаапшуеит аповест «Хқолнхара «Ғхьаҕа» аишьа» С. Ашәанба ииашамкәа дшазнеиз.

Аповест «Хқолнхара «Ғхьаҕа» аишьа» ахәшьара бзиа аҕаны дахцәажәеит Хәыхәйт Бҕажәба. Сахьаркырала аиҕекаараҕы 30-тәи ашықәсқәа раантәи «аҗсуа прозаҕы

¹ С. Ашәанба, агазет «Советский писатель Абхазии», Аҕәа, сентиабр 30, 1934 ш.

акырза тцазкуа иреиуоуп» хэа азихэоит Хэ. Бҕажэба. «Алитература зда ихэартам – аидеиа, атцакы сахьащыралла аиҕаара ауп, уи ащымта аформеи, иатцанакуеи инеилымшэо реибытара. Хымпада асахьатэ рҕеиамта исахьаркны аиҕаара анамоу, уи акы иаҕсам, иамҕахоит.

Сахьала аиҕаара аҕны Владимир Агрба иҕшаауеит аки-аки еиҕшымкэа аметафорақэа, аллегориақэа, асимволқэа, убас егьыртҕы. Ари абҕьар ишақэнагоу дарбанзаалак ашәкәыщы иxy иаирхэароуп. Аус злоу аҕсабара асахьа тьхра акөым, аус злоу, иара убастәкьа ашәкәыра иалоу ражэараҕы сахьаркны иҕазароуп.

Владимир Агрба ищымта аҕны еиҳарак сахьа бызшәала дцәажэоит¹. Хэ. Бҕажэба игәаанагара шыақэзырҕәгәо аҕырҕштәкәа аповест аҕны дакьас иаауртлак аҕы шака утаххалак ыҕоуп!

С. Ашәанба истатиа (хьхь зьызбахә ххәаз) аполемика азыкаитцоит М. Папаскьыр «Аповест «Хқолнхара «Ғхьаҕа» аишьа» хэа зьхьызцаны иищыз истатиаҕы. С. Ашәанба игәаанагара дахьаҕагыло М. Папаскьыр цьара ус ихэоит: «С. Ашәанба ҳазикәшаҳаҕым аҕхьащцәа атцара маҕны иры-моуп хэа ргәаанагара усҕак ихахьы иахьааимго.

Асахьаркыратэ рҕеиамтаҕны абри ауп ахи атцыхеи хэа акы алкааны аҕхьа иузыргылом, уи аҕны иара ахәтақәа зегьы неибейшны акыр рытцаркуеит: иаххәап, ащымта атцакгы, аформагы, иалоу афырхацәа рхаҕсахьа атыхрагы, ащымта аиҕартәышьагы убас егьыртҕы. Ус анакәха, ащымта зегьы неидкыланы акритик данахцәажәо автор агхақәа имоу ртәи еиҕш, аихьзарақәа имоу ртәгы далацәажэароуп.

Аповест «Хқолнхара «Ғхьаҕа» аишьа» иамоу акык-щбак агхақәа усҕак ирзыларҕәуам, избан акәзар, иара зегьы неидкыланы иаагозар, ҕазарыла ищуп»².

Ииашатәкьаны, ари аповест анщыз аамтазы аҕсуа сахьаркыратэ литература агарҕәкәакәа цьа иҕымтәацкәа ианыҕаз шакау, насгы, 30-тәи ашықәсқәа рылагамтазы аҕсуа қыта аҕстазааратэ тагылазаашьа шака ииашаны арҕеиамта ианыпшуа амацара уазхәыцыргы М. Папаскьыр игәаанагара уадгылоит.

¹Хэ. Бҕажэба. Аҕсуа литературазы. Ақәа, 1960. Ад. 98.

²М. Папаскьыр. Аҕсуа прозеи апоэзи. Ақәа, 1970. Ад. 51.

Уи адаггы М. Папаскыыр ииашаны иазгәеиҥоит: «Амилаҥ рҕазшьа, рҕас, литературатә ажәала иухәозар, аколорит хәа изышьҥоу аҥымҕа бзиа даара ишьахәны ианыпшуазароуп. Вл. Агрба ибаҥхатәра абри аҥгы иаабоит. Аповест ибзианы ианыпшуеит аҕсуаа рҕазшьа, рҕас, аха арҕ рымацараггы ракәымкәа, иналкааны иара иалоу афырхаҕәа изеиуоу араион аҕтәи рҕазшьаггы убоит.»¹.

Асахьаркыратә литератураҕы ашәкәыҥҥы ихы иаирхәауа ибышшәа зеиҕшроу, арҕеиамҕаҕы ихадароу ҕыҕк ааннакылауеит. М. Папаскыыр аповест «Хҕколнхара «Ҕхьаҕа аишьа» злаҕу абызшәазы ихәоит: «Иара убас иазгәататәуп абызшәа аганахь ари ашәкәы иамоу аихьзарақәаггы. Аповест ҥуп абзыҕггы абжьыуааггы ирзеиҕшу ажәацкәала, диалектк ала иузалымкаауа. Аҕсабара асахьаҕыхраҕы автор иажәакәа рацәам, деичахауеит, аха даара исахьаркуп.»² М. Папаскыыр игәаанагара аргументла ишьақәирҕәҕеит.

Владимир Агрба иповест «Хҕколнхара «Ҕхьаҕа» аишьа» иазкны иҥу астатиақәа, ирацәоуп арҕеиамҕа аидеиатә ҕаки, уи сахьаркыратә ҕазарыла аиқәыршәашьеи ухәа, иагу, иабзоу иаадырпшыз, дара-дара хеибарҕәауеит, аха урҕ астатиақәа зеггы еицырзеиҕшу агхақәаггы рымоуп. Убарҕ иреиуоуп хәа иахҕхьазоит: 30-тәи ашықәсқәа раантәи Аҕснытәи акулакцәа рҕыдаратә ҕазшьа ахьеилкаам. Аҕснытәи акулакцәа ҕоурыхтә хылҕшьтралеи ҕсихологиалеи урыстәылатәи акулакцәа иахьреиҕшым шырацәоу, уи аиҕшымра зыхҕьаз аилкаара иахьашьҕам. Нас дара акулакцәа хәа 30-тәи ашықәсқәа раан, асовет мчы иаҕацәаны иаацәырҕыз зустцәоу, иабаанага, ианбаанага ухәа ахьеилкаам. Аиҕарҕшратә анализ акәзар, зынза цьарггы иҕатцазам. Абарҕ азҕарақәа зеггы раҕхьаза еилкаатәу зҕарақәоуп.

Аҕьанхаҥыжәлари акулакцәеи аколнхарақәа рышьақәыргыллара аамҕазтәи реиҕагылларақәа раарҕшра атема асовет милатрацәатә литература зеггы аҕны амҕехак даара иҕбааны иҕан 30-тәи ашықәсқәа раан. Ари атемала иреиҕзоу арҕеиамҕақәа «Ишьҕыху адәаза» (М. Шолохов), «Колхида ашәапшь» (М. Лортҕиҕанизе) 30-тәи

¹ М. Папаскыыр, иара уаҕа, ад. 48.

² М. Папаскыыр, иара уаҕа, ад. 45.

ашықасқәа раантәи Урыстәылеи Қырттәылеи ақытақәа рыпстазааратә тагылазаашья аарпшрафы енциклопедиара зуа рәиамтақәоуп.

Владимир Агрба иповест «Ҳқолнхара «Пҫхьяҕа» аишья» инаркны Иван Папасқыыр ироман «Темыр» аҕнынза, иаргыи надкыланы ицәыртдыз арәиамтақәа аки-аки хеибартәауеит. Аҕсуа қыта 30-тәи ашықасқәа раантәи атагылазаашья аилкаарафы дара убарты рызегыи аниецуцдалак, аенциклопедиара захьзугыи рылцратәи иҕоуп. Аҕсуа кулак ихаҕсахья инагзаны рәиамтак иазцәыргазом, избанзар, 30-тәи ашықасқәа раан аҕсуа қыта аҕстазааратә тагылазаашья убас иццакны аеаҕсахуан, сынтәа иҕаз, хаҕыхья иубазомызт. Акулакцәаҕыи атагылазаашья иацны инеиуан, уи рхаҕера аҕсахуан. Ус анакәха, акулакцәа ирәагыланы ақәпашьяҕыи аеаҕсахуан.

Владимир Агрба иповест «Ҳқолнхара «Пҫхьяҕа» аишья» аҕны иаарпшу акулак Цәҕамш дшәом, дырхауам, аргама иазыҕаитцоит аколнхарақәа реиҕекаара еицазкьяша ауаа.

Самсон Чанба иповест «Сеидыҕ» аҕны акулак Сеидыҕ ус дыҕам, уи аргама аәагылара кайтазом, адәахыи, аҕстазаара ҕыц дадгылауашәа ауаа иедирбоит, арахь цаҕа-цаҕала ацәҕарақәа рымәапагара дашьтоуп, избанзар, Владимир Агрба иповест аниоуаз 1930 шықәса рзы аколнхарақәа закәу анхацәа цқья ирдырратәи иҕамлацызт, акулакцәаҕыи классла анхацәа ираҕацәоу шракәу дара анхацәа иахьырзе-илымкаацыз абҕа рнаҕон.

Самсон Чанба иповест «Сеидыҕ» аниоуаз уи ашьтахь хышықәса бжысхьян, Аҕсны ақытақәа, шамахамзар, зегыи рҕыи аколнхарақәа еиҕыркаахьян, акулакцәа закәыи анхацәа еилыркааратәи иҕалахьян, акулакцәа експлуататортә класс ҕыцны ишыҕоу, урт ирәагыланы ақәдара шыхәмаррам, насгыи амчра аҕьянхафьжәлар рахь ишкыду еилыркааратәи иҕалахьян. Абартқәа ирыхьяны Сеидыҕ, иара убас Мыкыцҕыи аргама ицәыртны изықәдомызт. Абас ала хаҕсуа сахьаркыратә литературафыи асоциалисттә рельсқәа рахь ақытанхамәа аиагара, хықәкыла акулактә класс ақәхрей, аколнхарақәа реиҕекаарей рҕыи иҕалаз ауадафракәа раарпшра иазку арәиамтақәа аки-аки хеибартәауеит, ру-

акы ҳақсуа литература иналхны кажышьагы аманы иказам.

Изустқаадаз, ибаанагеи дара акулакцға хға азцаара анықғылалак иаармарианы атак қазар алшоит: акулакцға уртғы зны инхақан, аха ашьтахь ибеиахаз ақытантәи абуржуазиа хға изышьтоу роуп, иахьбеиахаз иарцәыцәын ағарцға рқәақға иқәтәо иалагеит, эксплуататортә классны иқалеит хға. Ари хымпада ииашоуп, аха зынза имацуп, азцаара атак нагзаны иазықатом. Аурыс кулакцғаагы, ақсуа кулакцғаагы, ииашатқәканы анхацға роуп изхылцыз, аха дара аниз аамтәи изхылцыз ақстазаара-тоурыхтә тағылазаашьеи еиқшым. Ақсуа кулакцға рышьатақға еиқа итаулоуп, аурыс кулакцға 20-тәи 30-тәи ашықәсқға раан ақытанхамқатә асоциалист мқахь аиагара иағағылақцәаны ицәырцыз рааста.

Ишдыру еиқш, Урыстәыла Октябртәи ареволюция ашьтахь аграждантә еибашьра ду ахықалаз иахканы ақытанхамқағы аамтала ишьақәыргылан Аибашьратә коммунизм. Ускан азы зда қсыхға ықамыз, аамтала хға иақцаз Аибашьратә коммунизм шыатас иамаз апродрозверстка, Урыстәыла ақытанхамқа ақанза иланагеит. 1921 шықәса рзы Аибашьратә коммунизм ақыхны, аекономикатә политика ғыц (НЭП) иатәыз аққара ақцахеит. Ақанза илеихъаз ақытанхамқа, иаақәырцәианы ашьтыхразы, апродрозверстка ацынхәрас, анхацға ироуит анхара аинтерес рызтшаз апродролог. Владимир Илия-иқа Ленин иқәон: «Аекономикатә политика ғыц иаанагоит аразверстка шәахтәла ақсахра, иаанагоит акапитализм аиташьақәыргыларахь мқахы қбаала аиасра. Амқахак зақарахаша—уи хара иқаздыруам». «...Зцаара шытаркыс иқоу, астратегиа хәақшрала, убриоуп — дарбану еиқа ирласны хырхәагас уи атағылазаашьа ғыц қазто? Зцаара хадоуп, изхыпшны идәықәлода анхацға — апролетарцға, асоциалисттә уаажәларра ашьақәыргылара иашьтоу рақәу, ма акапиталистцға изқәақәо: ихаргъежып шытахьқа, ус еиқа ишәартазам, мамзарғы, асоциализм хға акы рызбеит»¹.

Абри аекономикатә политика ғыц ииашатқәканы ақытанхамқа иаақәырцәианы ишьтнахит, аха иари-

¹ В. И. Ленин. Ирқиямтақға реизга хартәаа, 5-тәи атыжыра. Атом 44, ад. 159–160.

ит Урыстәыла амучатә класс ҫыц акулакцәа. Абас ала аколнхарақәа рышьақәыргыларә аамтә иадхәаланы аурыс сахьаркыратә литератураҫы зхаҫсахьақәа аарпшу акулакцәа, аекономикатә политика ҫыц (НЕП) анықала ашьтахь, 1921 шықәса инаркны ицәыртцыз мучатә классуп.

Адснйтәи акулакцәа (иара убас Қырттәыла зегьтәи акулакцәагы) аекономикатә политика ҫыц иарииз уаамызт. Ишдыру еицш, Адсны асовет мчы шыақәгылт 1921 шықәсазы. Адсынтәыла Асовет мчы ашьақәгыларей аекономикатә политика ҫыц ацәыртцрей раамтә еиқәшәеит. Убри иахьаны ацсуа кулакцәа Гәдыми (Д. Гәлиа идрама «Анаурқәа» аҫнытә) Хәбыңы (И. Папасқьыр, «Акаруал шәақь» аҫнытә) Асовет мчы шыақәгылаанзагы зәеибызтаһыз, анхацәа ирылтны аамстарахь ицшуаз, рекономикатә тагылазашәеи рексплуататортә зинқәеи цьрхага рмоукәа еиқәханы иҫан. (Урт аамстара аҫынза изымназакәа иҫаз анхацәа шракәыз бзианы иахьбит Иван Папасқьыр ироман «Темыр» аҫны акулак Мыкыц иаб Кадыр, аамстара аахәаразы ижәлантәқәа данрацәажәоз амомент ала).

Адсны Асовет мчы анышьақәгыла, икулакхәхыз уаанзатәи анхацәа, Урыстәылан еицш рмал зәақәаратәи ирцьрхагахаша ҫамлазәит 1930-тәи ашықәсқәа рҫынза. Уимоу, аекономикатә политика ҫыц иабзоураны еиҫагы рзинқәа тбаахәит, аамстәи тауади ирхьыцшымкәа рхы иақәйтхәит, рмал азырхараҫы, уи аитарсраҫ цынгыла рымамкәа иҫаләит.

Владимир Илия-ица Ленин уаанза хыхь иаахгаз иҫәамтә ацитата ишахнарбаз еицш, аханатәгы идыруан, аекономикатә политика ҫыц акапиталисттә элементқәа шариуаз, аха икаһаз ақытанхамәа иаақәыртәианы ашьтыхразы дәәа мәақы ыҫамызт. Убри аҫнытә ауп, ианаамтоу ахьатцрей, ианаамтоу ажәыларей ацак ду змоу, иаһадароу усны дзахәацшуаз, 1923 шықәса рзы, В. И. Ленин аҫанхацәа рхәидкыларатә нхарамәа далацәажәо иҫәоит: «Хара хәацхьа ицәыртцәеит аепоха шыақәзыргылараны иҫоу ө-хықәкы хадақәак...

...Аәбатәи хара хықәкы шыақәгылоуп анхацәа рзын акультура тәусураҫы. Уи акультура тәусура анхацәа рыәондҫа,

экономикатә хықәкык аҳасаб ала иналкаатцәҕыны изышьтоу аооеративтәроуп. Аооеративтәра нагзаҕы хара уажәы хәшәпыкгы рыла асоциалист дгьыл хәқәгылазаауан. Аха уи аооеративтәра нагза иагәытданакуеит убас еицш акультура аанхәцәа рзы (хыызхәала аанхәцәа рзы иахьмас-са дуззоу аҕнытә) аооеративтәра нагза ҕалашәа аиузом имәапымскәа акультуратә революция нагзацәҕы»¹.

Абри акультуратә революция ацсуа қытақәа рҕы ишымәапысуаз, Владимир Агрба иповест «Җқолнхара «Җхьаҕа» аишьа» даҕа рҕиамтак иаламәашьо иаанарцшит. Ацсуа қытақәа рҕы аколнхарақәа реиҕкаара иалагеит, аха аповест «Җқолнхара «Җхьаҕа» аишьа» аҕны ишахбо еицш, аколнхара закәу, асоциалисттә хейдкыларәа иатданакуа аанхәцәа заанатц идеилыркаазам.

Аповест афырхатца хада Езыгә, уаанза «Кьараз иалаз Асовет мчы аагаразы иқәцоз, уажәы иҕаитцара, ихы зқәикра изымдыруа даарцшуп, избанзар, Езыгә еилкааны имазам аколнхара закәу. Араион аҕнытә аколнхара аиҕкааразы Зымта ақытахь иаарышьтызгы аанхәцәа еилыркааратәы иреимхәазеит аколнхара закәу. Ас еицш аҕагылазаашьаҕы, акуләкцәа еиҕа апыжәара рауратәы иҕалон, автор ус иагәаирцшуеит ииашаны.

Аповест акомпозиция еиларцәины, иахамбац маа-на чыдарак аманы иҕазам. Хазы-хазы ацсҕазаара азин роуратәы иҕоу ановелләқәа әажәи жәицшь, исужеткны еидхәалоуп. Урт ановелләқәа доусы рцакы ианаалаша ахқәа рымоуп. «Езыгәи аредакциеи», «Азлагара иалагашаз ауит», «Ауама, акааметҕ», «Шьахан ипхәыс Нангәа», «Апхәысеиба Маниа илуам...», «Изуам», «Акуләк Цәгьамш ипхәыс Мымга», «Анхашьақәа зегь еицшым, дадраа!..», «Акуләк Цәгьамш ишә апхьа», «Хәцсуара анцәа иумырзын», «Атауад Кац», «Ачархал уаа», «Акачыц өи акәац цәаи», «Цәгьамш иныхәара иаҕын», «Зегьы уатцәтәи амш иазыцшын», «Иахьа еицш еизара Зымта иҕамлацт», «Асовет мчы агәра аагоит, аха...», «Абри иоуп иара», «Иихәауа закәызеи?», «Шәызцшусеи, шәықәтц ара», «Еицәоугьы хәқәнагоуп», «Апыхьагы хашпақаз», «Адгьыл

¹ В. И. Ленин. Ирҕиамтақәа реизга харцәаа, 5-тәи атыжьра. Атом 45, ад. 376.

агәҫыҫыра иагоит», «Цәҫамш ибҫа еитдихит», «ҫнафсан иҫаз ақыҫаҫы», «Ма иахьа – ма ианакәхалак», «Апартком даины дыҫан», «Дук мырдыкәа», «Аколхоз аиҫабы афьыза Лашарба иажәа», «Иаҫҫаҫхейт ишапшапуа аколхоз-мра», «Ажәа сышәт», «Аҫьәфәә шәнеила ҫхьаҫа!», «ҫҫолхоз «ҫхьаҫа», «Аҫоубыҫ уаа».

Ишаҫхәаз еиҫш, арҫ ановеллақәа иаку асиужеттә цәахәа ргәылсны ицоит, инеизакны, нас аповест рьлтцит. Ари аформа хара аҫсуа литератураҫы иахбоит С. Цанба иповест «Сеидыҫ» аҫны, аха еиҫа лымкаала, абас зхатәы сиужет хәыҫқәа змоу ановеллақәа рыла мацара ифуп Д. Гәлиа ироман «Камаҫыҫ». Амала арҫ ашәҫкәыфәцәа Вл. Агрба иповест «ҫҫолнхара «ҫхьаҫа» аишьа» иаҫырҫшны ауп дара рырҫеиамҫақәа шаҫырҫаз хәа хара ишьақәхәрҫәҫарҫ акәым арҫ аҫарҫштәқәа заахҫаз, аха уиазҫыы ныррак ҫьара ирнамҫақәа ҫаларымызт.

Адәахьтәи аформала арҫ арҫеиамҫақәа ахьеизааигәоу шыҫоугьы, арҫ формала инаҫазаны еиҫшуп хазхәом.

С. Цанба иповест «Сеидыҫ»-и Д. Гәлиа ироман «Камаҫыҫ»-и рсиужетқәа рҫеиашьаҫы авторцәа рҫнйтә ауп ажәахәара шымфәҫысуа. Вл. Агрба иповест «ҫҫолнхара «ҫхьаҫа» аишьа» аҫны ауаф бырг Езыгә иблақәа рыла, уи иҫсихологиеи идунеихәаҫшышьеи рылоуп ахҫықәа зегьы хәаҫхьа ишцәыриго автор. Езыгә иблақәа рыла иахбоит ақыҫа Зымҫа 30-тәи ашықәсқәа раамҫазы аҫагылазаашьа, аколнхарақәа реиҫкаара аантәи ауадафракәа иҫалаз, акулакцәеи анхацәеи рҫласстә еиҫагылара.

Езыгә ҫара дук змоу уафым, Асовет мчы анышьақәгыла ашьҫахьоуп аҫхьара, афра анитца: «Раҫхьаза зегьы шысхыҫчоз, «уанажә узлагазеи» хәа, уажәы цьазшьауаз рахьтә сымфә иқәлазҫыы дубап.

Ақыҫаҫы хсекретар даныҫам сара шәҫкәәк неихьысшьуеит. Абырҫҫак ауп издыруа, абырҫҫак ауп ҫарасҫыы исымоу, дад, аредакциаа.

Амала ишәцәыззом ари ашәҫкәы афра даараза аҫьа адызбалт, имаҫымкәагыы аамҫа сцәагеит» (ад. 9–10).

Абас зцара маҫу, аха згәы еиҫхауа иҫоу аҫсуа нхәы бырг Езыгә иблақәа рылоуп ишцәыргоу аповест ахҫықәа. Езыгә

игэы еицхауа аҕыц дашытоуп. Уи аредакцияҕы ирызнейгоит иара ихата ииҕыз аповест. Аредакцияҕы Езыгэ ицэажэашья иахнарбоит уи иуаҕышыа, ихаҕсахья, аха уи анаҕсгы автор ипозиция, идунейхааҕшышыа.

«Сара сеицш ашәкәыпхъара зтаху, ашәыкәкәа ирзыгәшыуа рацәахашт ақытан, аха икам ацсуа шәкәкәа, икам дадраа, икам!.. Икакәоугы ажәытәра иахцәажәоит, аҕәтәра аазырцшуа ҕамам. Хзыпхъарызеи?

И. Когониа ииҕыз ажәабжыкәа анкыатәи ацстазаара хдырбоит. Арт реицш икоу ажәабжыкәа иаадырцшуеит ажәлар рфырхатцара, ркыабзкәа, рцаскәа.

...«Алло!» иагкәоу мачхәума, аха уи иаха уаҕы даркәышуеит, амҕа бзиа дыкәнатцоит. Шәнапыршышыуа шәзалоузеи ажәытәра?! Уи амацара азхом.

Иахья ҕара зегы ҕазтагылоу аамта ду шәаҕсны шәызцозеи?! Ғара ҕлакә иаша иацназго лакә ыкам атоурых аҕы!» (ад. 10).

Арт ацәахәакәа аповест афырхатца Езыгә иажәакәа ракәны икатцазаргы, ҕара иахнарбоит автор игәтыха, идунейхааҕшышыа, автор ипозиция. Насгы ари рацхыатәи ацсуа повест аниуаз аамтазы ацсуа сахьаркыратә литература аҕагылазаашьягы арт ацәахәакәа ирныпшуеит. Уи адагы, автор иахыатәи ацстазаара аныцшуа арҕиамтакәа раццаразы аацхъара икаитцо, изаамтанутәи проблема дуун, игәыгәтажытәымыз усны икан. Аха иара азцаара ашытыхра мацара акәымкәа, ҕырцштәык аҕасаб ала, изаамтанутәи ацстазааратә тагылазаашья атемала арҕиамта ааганы аредакцияа рацхъа иныкәйтцеит: «Абар, шәацхъа ацсуа колнхара «Ғхъаҕа» иахагылоу Езыгә ишәкәы» (ад. 12) – ихәоит автор. Уинахыс ҕацхыоит иара аповест «Хколнхара «Ғхъаҕа» аишыа» аперсонажцә руазы Езыгә захьзу «ииҕыз» ашәкәы.

Ари аформа ацсуа литературазы ускан иҕыцын, аха аурыс классика ибзианы иадыруаз акы акәын. А. Пушкин «Акапитан ицха» аҕны Гриниов иблакәа рылоуп ахтыскәа зегы шаарцшу. М. Лермонтов «Ғаамта афырхатца» аҕынгы Печирин ииҕкәаз ақбаадкәа Максим Максим-ица икнытә автор иаун, убарт ақбаадкәа роуп «хзыпхъо». Аповест «Хколнхара «Ғхъаҕа» аишыа» акәзар, ишаххәахыоу еицш, уи афырхатца

хадацэа ируазэку Езыгэ иблақэа рылоуп ишцэыргоу ахтыскэа зегыи. (Ари аформа ацсуа литературафы ибзианы ачышыақэнарғэаеит ашытаһь. Шэрыхаапш Н. Тарқха лповест «Матциса», И. Тарба ироман «Амра хара хэы игылоит», Б. Шынкэба итоурыхтэ роман «Ацынцэарах» убас итцегыи.

Аколнхара ашыақэыргыларазы ажэабжь Зымта ақытан ишеит. Уи ажэабжь зегыи ирфаакын, иреимақыртан, «Азлагара иалагашаз аиут». Уи ажэабжь атэыоақэа ахадыргылеит, атыхэа артеит, ацсэааха ицэа ахадырпеит.

Ауаа мачымызт. Абзқэа рацэан. Зхапыц хуа итэазгыи рацэафын. Иалагеит азлагара алагара! Илагоит хагацэа рызлагара (ад. 13).

Абас хналаиргылоит автор ацсуа қыта Зымта. 30-тэи ашықэскэа рылагамтазы ацсуа қыта атагылазаашыа хапхыа иаацэырцуеит. Нас арфеиамта аекспозиция ахытэ айқэхаалареи, айфагылара гэгэа зхылцуа, еинышэара зқэым о-класск реибарххара хагэыларпшуа хназго аповест афеиареи ханрыланахалоит. Аконфликт рхылцуеит акулакцэеи анхацэеи.

Уаанза, арфеиамтақэа рфеи хара игэахтаһьаз аамстеи-тауади анхацэеи ракэын айфагыларатэ конфликт зхылцуаны иахбаһьаз. Аповест «Хколнхара «Пхьяка» айшыа» ағны ицэырцит аамта ғыи ицэырнагаз, аамстеи-тауади рцынхэрас иаакэгылаз аексплуататортэ класс ғыи, акулакцэа. Урт акулакцэа, Цэгьамш рапхыа днаргыланы иақэыркит аколнхара айфекаара еипдырфьарц. Ақыта о-лагеркны айкэкара иалагеит. Анхацэа еихаразак ағарцэа рцарадара, рдырра алакэра, ацстазаара ғыи ацакы еилыркааратэы азыкацара ахьрымамыз, акулакцэа рлагер амч рнаатаратэы икалеит.

Аповест ағны ахацэа инрывафэало, ахэсақэагыи ауама рымехак иаацэыртцит. Автор даара дақэшэаны иааирцшуеит ахэса рганаһь алагыи ашыақэфьаратэ усура шымоапысуа. Ахэацья Шыахан ипхэыс Нангэа ахэсақэа афеицпшыгара иафагыларатэы мцыла еифартэу ухэан-схэанла илжыауеит:

«Ааи, уажэытцэфьа ишэасымхэашеи уи атырқэеи сара сыпшэмеи еибырхэа... Сцэа сыхзызауеит иахыысхэогыи, убаскак ихарзамануп уи исахаз... «Акомхоз» хэа изышьтоу цсышэала еитагазар «акаамет» акэзаап изызхэоу, китаи бызшэоуп иара. Акитаикэа закэытэ милату шэара

ишәахәхьеит, ижәдыруеит усгы: ауаа зфо роуп. Ака-ламистқәеи акитаиқәеи еицәажәаны еилазазаап: «Акомхоз» хәа аусхәартқәа катцаны, уа ауаа рмалгы даргы еизганы, нас акитаи иахь иршьтрацы. Еихаразак акитаи иитаху ахәсеи ацшқацәеи ракәзаап... – Ыи, хса-блааты! Илхәо шәахауоу? Нангәа илхәо шәахауоу? Аума! Акаамеҫ! Ахырзаман... – иаилалеит зегы. – Атхмадцәеи, атакәажәцәеи, ачымазцәеи азауадқәа рахь ишьтны асапын рылырхузазаап, – лхәеит дырөегь Нангәа» (14–15).

Ари аицш адырра ироуз, ахәштаара хәсақәа дара иаршәеит. Лакөөакрада уи агәра ахьыргаз иахьа хәхьахәапшуа уамашәа иахбаратәы икоуп, аха зычәхәа инахысны акгы зымбацыз, ажәйтәра иарлашәны иамаз ауаа рыцсихология иасаркьа иашоуп урт ацәахәақәа.

Нангәа лагитация аус ауит. Ахәсақәа рхацәа ирҫагыло иалагеит, аколнхара иалалар рымуа рәаҫыршьаауа икалеит азәыршы. Иара, ари аповест зыблала хәхәапшуа афырхатца хада Езыгә ицхәыс ус лхәоит:

«– Уа, уара... Азауад ахь стины асапын сылухырц утахума?.. Ааи, сычмазащуп, шыта исоухәозеи, угәы цыстәазар акәхап... Мап! Мап! Ма сыцсыроуп, абри сиартә сагәылымцыроуп, хәфнгы хәргы зегы хәилакны амца хәгароуп акәымзар, мамзар сыцсы танатцы уи «Акомхоз» акәша-мыкәша сыкәлом... Уи удырузазаит... Утахызар уара уца! Уара умала иахьутаху уца! Амала сарей схәыцқәеи ари хәфныжә хәафныцуам, хәцсы танатцы хшынхац хәнхалоит, атахызар амла хәгааит, атахызар, ахьта хәгааит... ых... ых... сара хәаша, ых... сыцсыргы изуам... изуам... изуам...» (ад. 16–17).

Инарцтауланы уархәыцуеит абри. Езыгә, Асовет мчра аагаразы ацәа збахьаз, ақытаҫы ацхьагылара аанызкыло, ацстазаара ҫыц зегы реихагы иазфлымханы, уи ахатцылара иашьтаз ауафы ифны ифнагылоу ицхәыс ас анылхәа, егырт, игҫаханы иказ ахацәа ртаацәарақәа рҫы атагылазаашьа зейцшрахарызеи?

Ахәсақәа акаамеҫ, ахарзаман хазкылсит рхәаратәы Нангәа лыбзоурала икалазар, ахацәа дача мөөақы ала рхыхра далагеит акулак Цәгьамш. Дырцәнымхошәа,

агэылацэа дрыпхьеит, ачеицьыка цэыригеит, чеицьыкала далагт ауаа рхыхра. Акачыцџи акэац тџаи рымцеитцеит, социалла еиуеипшымыз ауаа еидиртэалт. Уаанза Цэгъамш дзатэашьяны инапы зымкуаз аџауад Кац, уажэы уа дидтэалоуп, Ҙашьых еиџш агар столк дицахатэоуп. Уаанза здинқэа мааибуаз ахэаџьа Шьяхэни апап Кэастеи уажэы еиџызцэаха еидтэалоуп.

Аџауад Каци, апап Кэастеи, ахэаџьа Шьяхэни, акулак Цэгъамши социалла еидызкыларэ уеизгы-уеизгы ирыман. Уаанза имааибуа, ма азэи-азэи еитэеибамшьо иџазаргы, уажэы дара рнапхгаратэ аамтэ шырцэыззоз анырба еидымгылар ада цсыхэа рымамызт. Ари ииашаны иаарџшуп апо-вест аџны.

Арџ анхацэа рыда ианакэзаалак цсыхэа рымамызт. Уаанза дара рџагылазаашья, рымчра зеипшраз анхацэа гарцэа рхала дара рџы имнеир ада цсыхэа рымамкэа, урџ ирхыипшны иџан.

Ускан анхаџы дааганы иеишэачара дахаимыртэаргы, ихэатэы дацирныџэон, ииџаху илеигзон. Уажэы аишэачарахь дааџхьяны, чеицьыкала дхыхны ихы даирхэарацы иаџэикит.

Убри азоуп Ҙашьых, Пас, Езыгэ зааипхъяз аџныџа. Езыгэ уеизгы-уеизгы дизыхуам, аха анхаџ гар Ҙашьых иаразнак дхихит. Араџа Цэгъамш иеишэачара иахьяхатэаз ирзбеит аколнхара хэа зызбахэ рымоу уаџы даламларатэы аџатцара, ажэлар уи мап ацэыркратэы разыџатцара ухэа уатцэы аколнхара аиџкааразы имџапысраны иџоу аизара шеиларгаша, ишыхдырбгалаша аплан шыџырхит.

Уаанза нахьхьи Нангэа ахэсақэа шылжьоз аиџшшэа араџагы иџамыз, ианымз џалазшэа ажэабжьқэа аацэыригеит аџауад Кац: «– Ари «акомхоз» хэа изышьџоу азбахэ акыр здыруеит сара. Абжьыуаа рџы иџартцазаап цыпх «комхозк» аиџабыра, ажэлар жьяны. Ақыџа «акомхоз» ахьыџартцаз азбахэ сархэан, аха исхашџит. џажэаџа тзы ала-леит ари «акомхоз». џымзџа рџнынза аиџабыра «акомхоз» иацхраауан хэычы-хэычла. Ашьџахь, џымз антцы, ашэџэы кылхх иаакылсит: аџыџэреи аџатцара шэаџэытцны, аџэыд нкажьны, – шыацк азбахэ рхэан, исхашџит, убри аџатцара шэалага хэа.

– Ииҳаауа шәахауоу, ииҳаауа, – иҳәан Ҷашыых акрыфара дааҕытны, Кац изызырыџора далагеит ихшыџ изыштыны. Кац иажәа даҕын: – Дыроагы мчыбжык ашытахь икылҕа ирзаахтәа қбаадк, уи ус аҳәон: араҳә ишәымоу зеггы иахьанахыс аҳәынтқараа иртәуп, иртаху рзыруеит, убри аҕнытә ҕымш рыла Очамчыра икылшәцароуп. Иахьанахыс ажәи ауасеи рцынхәрас шәалагароуп аҳәақәа раазара хәа.

– Хаи, цыушты, абар ацъашьатәытцәҕа ахьсахауа, – иҳәан Ҷашыых даахәцымцит.

Аҳәсақәа зеггы уамашәа ибауа, рҕы раҳаны, ирхәара рзымдыруа азырџора иаҕын.

– Дыроагы дук мыртыкәа Очамчырантә азә даакылсын «акомхоз» иалаз зеггы рыџнқәа иаарыџницеит, зеггы бора дук илыџнеицалан, рыџнқәа бырзенк илаитаны, рыеқәа зеггы аарымхны иааипцаны иманы дцеит. Абораҕы ҕыцъа аҳәсақәа алақәа реипш еибафазаап. Ари зеггы аурзычхауаз ацсуаа, ргәы цжәан, абора амца ҕацратцаны, ибунтны ажәлар ирылалеит! Аиҳабыра ари иҕалаз анраҳа ар ҕарыштын «акомхоз» иалаз зеггы кны итаркит. Абыржәы ааигәа Ацсны иалцаны зеггы, наҕ Сибрака цъара, тыцк азбахә рхәан, исхаштит, убрахь идәыкәыртцеит. Абас рзыруит ҕажәа тзы «акомхоз» иалалаз. Ари зеггы мазоуп, идырзазом. Аиҳабацәа цыоуки иахьырхәоз саҳаит» (ад. 26).

Кац ицәажәара адәахьала уанахәапшуа, нахьхы аҳәсақәа дрылагыланы Нангәа лцәажәашьа иеипшшәа иҕоуп, аха цқәа хнагәылапшыр игәахамтарц залшом, автор шака иртцаулары арт ацәажәарақәа еиҳишаз. Ганкахьала, аҳәсақәа рҕы ацәажәара мҕацгоуп, ацхәыс цсихология ишатцанакра, уи адаггы урт аҳәсақәа рдунеихәапшышьеи, реилкаареи ирышьашәаланы. Анаџсан лара, «пропагандистка» Нангәа лхаҕсахьа ианаалоит.

Кац ицәажәара акәзар, уи еиҳа ацстазаара иазааигәатәны иҕацоуп. Арака дубоит, хшыџла ихәыдам, акыр збахьоу, акыр здыруа ауаџы. Кац ибзианы идыруеит аколнхара закәу. Ицәажәара аиаша иазааигәатәны иҕыџеиҳан, нас убас еипш ахырхарта аиҕеит, ҕалашьа змамызггы ҕалазшәа идирбеит. Ари ицәажәара изеиҳәозггы ирнааларатә иҕаз аҕырпштәқәа рыла ихихуеит. Арака изеиҳәоз ахацәа

ракэын аиҳарак. Убри азоуп автор араќа изалеитца ахацаа
рыпсихологиа ианаалаша афырпштэќаа – аеќаа, арахэ,
аонќаа уб. егь. Уи адагы араќа ирцыхцыхуеит ацсуаа
рмилаптэ психология; – ауаа зегы цырак еицыфнаркуаша
иихэо, ари аколнхараќаа рышыаќыргылара аамтэзы
иашатэќаны ауаа убас еицш ухэан-схэан рылан,
аколлективтэ нхара иалало зегы еивагыланы русура
анафсгы, зегы еилых рымамќаа хыза дук еицытцаиошэа.
Цыца ахэсаќаа аборафы алаќаа реицш еифафеит хэа Кац
иихэазгы харцаратэы изыќалаз убри азоуп.

Кац ицэажэара доусы дара рќазшыаќаа зеицшрази, реил-
каара зеицшрази рыла ирыдыркылон. Ташых зынза агэра
ганы дырзызырфун, Пасгы убас. Езыгэ нацшык иеицш
акэын уа дышрылатэаз, игэы еилнакааргы, цыа издыруа-
мызт уи аколнхара хэа иацшыыргаз закэу. Арт ирхэо уеизгы
дадгылоны дыќам, аха дафагыларгы ираецникилара акгы
еилкааны имам. Уи аганахь ала автор даара даќэшэаны
иќеитцеит Езыгэ анахьгы дзадымгыло, ма дзырфамгыло баша
дзырфуа дахьрылатэоу. Кац иажэа зегы ирыдыркылазшэа
ианыќала, амца атцаны аус аиќаарахь ахы ирхеит:

«– ...Хара ихамуроуп. Ихамуроуп ажэлар зегы. Ажэлар
хамч дууп. Хайдгыланы зегы «мап» хқыроуп, – даацэажэеит
Кац.

– Аиашатэќыа ухэеит, мап хқыроуп, иамур хќэцароуп
хаќанаты, – ибжы ааиргеит Ташых.

– Ханцэароуп акэымзар, халалом уи «акомхоз».

– Изалшом уи!

– Мчыла хќааќэаны халарымтцозар иаауам хара! Иаау-
ам! – Абас агэгахэа иаилалеит зегы. Цэгамш дахьтэаз
дгэыргьатэа дрыхэацшуан. Икачыцфеи, икэац цааи
дреигэыргьон иара» (ад. 28).

Акулакцэа абас, «агаза инапала ашхам идыркуеит»
хэа, анхацаа ґарцэагы дара рыпцстазаара аиґьтэразы
еифыркаараны иќаз аус ахырбгаларазы рхала уи
иафагыларатэы иазыќартцеит. Вл. Агрба арт адетальќаа зе-
гы ипсабаратэу, психологиала ириашоу ареалтэ цатцгы
рицеит. Атагылазаашыа зеицшроу, аґарцеи, абжыаранхацеи
аколлективтэ нхара закэу еилыркааратэы азыќатара шры-

мамыз, акулакцәа аамтәлатәи аиааира убри ишыднаргаз аповест уаха атахымкәа ианыцшит.

Акулакцәа дрыдгылоит ақытантәи асовет ахантәафы Хампал.

Араион аҕнытә аихабыра иаарышьтыз иакәзар, зыгәра угара, аус еиҕызкаара уафымызт. Уи исахья Вл. Агрба ҕазарыла, ушынихәацшлак иаразнак дудырратәы дааир-цшит:

«...аихабыра иаарышьтыз аусхәарта даадәылтын, ақытсовет асекретар ихәда иехажьшәа, ихы нықәца-аакәто, ишыапқәа тәәанни итазшәа инышьтархәазо, ипол-та ижәахыр иқәтаны, ипортфель ыргьало икны иҕааихеит хара хшыҕаз иамариашаны» (ад. 32).

Абас исахья тыхуп аколнхара Зымта ақытан еиҕикаарц араион аҕнытә иаашьтыз ауаф. Иаразнак ацхьяф ихшыф аз-цоит, ари дыззаашьту аус иацсоу, аус еиҕызкаауа азәы шиакәым. Вл. Агрба цәгыашәа дақәшәаны иҕаитцеит уи исахья. Ганкахьяла, ацсуа интеллигенциа рахьтә, изхылтыз амилат ирцәтәымханы, ма ирцәпагыаны иҕалакәаз, здырра рацәак ихаракзамкәа, ақалақьтә цивилизация реаларфашьяны зыҕазырккалоз ауаа тацәкәа мацмызт. Арт ацстазааратә практика иацәхьяны, ашәкәкәа рҕы изыпхьяз цитатакәак рыла акыр здырзо уааушәа рхы аадырцшуан. Амала иара уи ашәкәаҕы изыпхьяз, мамзаргыы ҕырхәала ирцаз аци-тата иацанакуа аилкаара рымазамкәа, ацстазаараҕы рхы ирзамырхәо иҕан. М. Ахашба иажәабжь «Ғаи дад, аписар, закә кампаниоузеи, ишаахаухәара!» аҕны иахбахьюу Андреи Шарба иоурысшәеи иацсшәеи неилатцо, зыжәлар рацәажәашья иакәымшәо, ақалақь иаазаз ацсуа интелли-гент ифызатәкья иоуп араҕа Вл. Агрба иҳазцәыриго. Убри еицш иҕоу уафуп, хара дызлеилахкаауа ала Миха хәа ари араион аҕнытә иаашьтыз ауафы. Уи дцәажәоит ажәлар ирзе-илымкаауа бызшәала:

«— Сара иахья ара сыззааз азбахә пытк ишәахәхьейт, ацтәгыы пытк жәдыруейт хәа сыҕоуп...

— Ааи, пытк-чытк хәахәхьейт, — хәа аҕзаа ааилдыргейт ажәлар зеггы.

– Ус акэзар, дадраа, изаманоуп, шэара ишэахақаз рыла усгы еилышэкаазар қалап иахьа сьзлацаэажэо сельское хозяйство аколлективизация даара ишус бзиоу?..

– Иеидгылазгы, иеидтэалазгы зегы уамашэа ирбан инеигэҕас-ааигэҕасит, иихэази? Ишцеиэхэеи? Иихэази? хэа.

Иара уи имахазазшэа даҕын:

– Зыхраҕ бзиахаша учытла ду Маркс ду ианихаанызгы енаҕ ихэон: сельское хозяйство диктатура пролетариата анықалалакгы аколлективизация азутэуп хэа.

Ленин дугы ауачытла Маркс ду имға ду дахьаныз ус енаҕ ихэон: мелкои индивидуална христианска хозяйства еидкылатэуп, аколлективизация рзутэуп хэа» (ад. 34).

«...– Апартия ду аус ду мғапызгауа, асоциализм ду арғыларахь хазгауа аиҳаб ду Ленин ду иученик ду Сталин-гы Ленини Маркси ирхэаз ауп иихэо аколлективизация атцыхэала» (ад. 34).

Иалырдыраауазеи анхацаа арҕ ажэакэа ирытцаркуа!
– Зымтатэи анхацаа Маркси Ленини русумтақэа тцааны иказтгы, усқан иара Миха аиҳабыра рыкнытэ иаара атахзамыт, дара рхалагы ишыақэдыргыларын аколлективтэ нхара. Миха ихаҕсахьала автор илшеит аҕсуа интеллигент ижэләр рбызшэала ацаажэара зхаштыз дзырқапшыыша аепныхэа иҕара. Аепныхэамоу, акритика ҕэҕа изыкаитцоит. Аха уи аповест азеицштэ сиужет аҕиара аҕнытэ хьатцрак аҕасабала ибжьагаланы акэымкэа, ацакы хазыртэаауа хэҕакны иаҕылагылоуп, аповест аепизодтэ фырхацаа ируазэыку Миха ихаҕсахьа тнартэаауеит.

Миха ақыта Зымта аколнхара аиҕекаара хсырбгалап хэа ҕэҕакыс иманы акэзам ас ихатэы индивидуалтэ бызшэала дызцаажэоз. Ари иаҕсазамкэа аиҳабыра рҕы матцурак иалоу азэ иоуп. Ицстазааратэ ҕышэа ажэләр ирыдхэалазамкэа, алитератураҕы терминкэак гэникылан, дцангы даангы урт еиҕеиэхэоит, ирытцаркытцаҕьауа аилкаара аҕынза изымғаазо, иҕацау уаоуп. Иара ихаҕа цқьа еилырганы издырзом иихэауа иатцанакуа. Мамзар уи ихатэы ажэакэа рыла, анхацаа еилыркаратэы аҕэашьа иҕшаауан.

Абасала, аколнхара ашыақэыргылара, аиҕекаара акэым, еиҳагы даҕырхаҕахеит. Уаанза Цэҕамш иганахь аус зуаз

Нангәа, нас Кац еиддыргәагәлаз ажәабжь цәыгь-хәыцқәа, Миха иажәа еихагьы ишьақәнарғәгәон акәымзар, даеа еил-каарак ақытауаа ирнатаратәы изыкамлеит.

«— Уи «акомхоз» уан далатца, хара ҳақәым иалоутцаша, — еазә лыбжьы аалыргеит.

— Уахьааз уца, уеикәа унтапало, — лхәеит даеазәых, ақытаҳәса иреиуаз» (ад. 35).

Абас Зымта ақытан аколнхара ашьақәыргылара ауадафара лабҕабазтәуа ашәыга кәиматқәа рыла иаарцшуп. Вл. Агрба ииашаны икаитцеит аколнхара аиҕекаара иаз-кыз актәи аизараҕы акулакцәа рыблок аиааира ахьаир-газ. Уи иарғәгәоит арҕеиамта аиҕыхара, еилыркка иунар-боит аидеиатә цакы аҕны еинышәара зқәым Ө-класск реицшымра, реимак.

Аповест «Хколнхара «Цхьаҕа» аишьа» асиужет аҕе-иараҕы, абранза активтә кәзшьа зманы иаарцшу, аколнхарақәа реиҕекаара иаҕагылаз акулакцәеи, акулактә класс адгылащәеи роуп. Арҕеиамта абри актәи азбжа аз-куп акулактә ҕацәа ирҕагыланы ақәпараҕы иказ агхақәа раарцшреи акулактә класс адгылащәәа раҕаҕереи. Ацәгьа умбакәа абзиа уздыруам хәа актәи аизара анырцәхыбгала, акулакцәа араҕа аиааира анырга, ақытан апартия иала-зи акомҕареидгылааи урокны ирзыкалеит уи. Наҕ-наҕ икарцаша еиха еилыркаауа иаацшит. Урт ргәы каҳаны, рнапқәа нарывахауа икаимцеит автор. Аповест ащбатәи азб-жа — ащбатәи аизара аеазыкатцаратә процесс амщапысра ианалага инаркны иҕаҕаза иаарцшуп аус шымщапҕатәу, апартиятә знеишьа. Актив, рыгхақәа гәатаны, иаразнак аеазыкатцара иалагоит ащбатәи аизара аиҕекаара. Аха акулакцәа актәи аизараҕы аиааира анырга, Зымта ақыта Цәгьамш ишиҕахыз инапаҕы иааигеит. Цәгьамш ажәлар иреихәон: «Укомхозгы хҕахым, умашынагы хҕахым, еакгы хҕахым, хара ххи хамчи еизхоит» (ад. 42).

«Азлагара рапхьаза ианыкастцоз изыкастца, уажәы дырщагь аус асыруазар, иззасыруа ажәлар шәзоуп», — ихәеит Цәгьамш. Ажәларгы «Цәгьамш азлагара аус аируа-зар, иззаируа хара хзоуп» хәа хымш дуззак азлагара иава-гьежьюа иаван» (ад. 42).

Абас дырщегь анхәәа акулак Цәгьамш иматц аура иа-лагеит. «Цәгьамш иҕаххар ухьз тигон, иҕаххаргы иҕаирхон.

Цэгъамш итаххар уаша дулихуан, упхэыс дудихуан, угылацэа уагетэуан. Имч шыштыцыз ибон, дасны инхашэа дырөөгь атыгара дафын Цэгъамш».

Абас ышықасака ирзынацшуа ицеит. Егьырт ақытақэа шыоуки рфы аколнхарақэа еифыркааит. Зымта ақытан, Езыгэ дназлаз пытөык аколнхара аифекааразы аилацэажэарақэа акыр имачымкэа икарцахьан. Иааит аобатэи аизара амшгы. Ари аизара, уаанза еипш акөымкэа реазықатцаны иапылеит. Аизара ахымшапысуа ачалырхэразы агантэ иааз апартком амазаныкэгафгы уаанзатэи аизара аан аихабыра иаарыштыз Миха дидызамызт. Апартком амазаныкэгаф ихафсахьа анхацэа аколнхарахь рнагара аус удаф афы апартиатэ знеишья иашатцэка аазырцшуа фыртштэуп, апартия ароль ныкэызго хафсахьоуп. Уи ифызцэафгы иарггы иаразнак ақыта атагылазаашья аилкаара иалагеит:

«Иаразнак ала иудырратэи икан иахья иаази апхьатэи иеипшымыз, даеакала ишыказ. Апартком ицыз афыца, Хампали ақытсовет амазаныкэгафи ишырфыц ирфын:

– Нас, закафы ыкада шэқытан акулакцэа? Ишэымазам акэу асия?

Хампал иихэара изымдыруа цэгъала дықэхейт:

– Ақытан азэи иоуп кулак икоу, уи усгы даадыруейт, асия иалаххи? – ихэейт Хампал.

– Азэи хэа сызфэу Цэгъамш иоуп, уаха кулак дыказам хқытан.

– Уаха дышпакам? Гыд дышпацхьазоу шэқытан? Гыд дкулакзами? – хэа даатцааит егы.

Хампал уа дшанханы даанхейт. Акыраамта дхьахэхьячуа исхэарызеи хэа дхэыцуа дгылан.

– Гыд уажэи дычмазафуп, аарлахэа дыкоуп, кулак дупхьазаратэи дызлакоузеи? Абар мызки бжаки цуейт дычмазафны дыштыеижьтеи, – абас ибжьи аарылейтеит ақытсовет амазаныкэгаф» (ад. 46).

Ишаабо еипш, арт иаразнак аус напы адырkit, икарцо закэу, насгы уи мфас иамоу еилкааны. Араион акнытэ иааз ирдыруейт ақыта асоциалтэ еилазаара астатистика, ақыта анапхгара уи цка ирыздырам.

Ақыта анапхгара автор иааирцшуейт акулакцэа рахь иадызцэыло уааны. Ақытсовет ахантэафы Хампал автор

дахирбахъан уаанзагъы Цэгъамш идгылоз уафны. Ақытсовет амазаныкгафгъы уи ифызак шиакэыз аацэыртит апартком ицны иааз имѡапыргаз аѣцэажэара ала. Ақытсовет анап-хгара рпозиция, хымпда иаргэгэон акулакцэа Цэгъамшраа рымч.

Аповест инартцаулары ианыцшуеит аѡбатэи аизара ишахэтоу аиѣкааразы шака аус рацэа мѡапгаз. Урт азырхакэа, автор аизарахь дааигеит еиѣыркаахъыз даѣа колнхарак ахантэафы. Уи Лашарба иакэын. Лашарба аизараѣы ицэажэара, уи аколнхаратэ цстазаара закэу зегъы еилыркааратэы, агэра ргаратэы иканатцеит. «Къараз» хэа ацсуаа еидгылары анхара ирымаз ишеицшу, ишазааигэоу анхацэа рыхшыѡ аназца, ирыдыркылт, иахатцгылт.

Абасала, акулакцэа азынктэи риааира рыбла ишабоз илрымкэытцпшша ицеит, ацстазаара ѣыц аиааира агеит, — Зымта ақытан ишьақэдыргылт аколнхара «Пхъака». Аха автор Цэгъамшраа еидѣахэала нак икэимгеит. Урт рцыхэтэы ццэазшэа шыта анхацэа цырхага дырмоуа итынчрахазшэа икаитцар калон аповест аѣиашъа зеицшраз ала. Аха ацстазаара ашьтахь ишахнарбаз еицш, ииашахомызт.

Цэгъамшраа Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхъака» аишьа» аниѡы ашьтахьгъы краамта ажэлар ирылан, иахъеи уахеи ацырхагакэа рзыкатцо. Уи хбоит хара ацсуа литература аѣиараѣгъы: Шь. Цэыцъба иповест «Амат зыбга ццэоу»-и, С. Чанба иповест «Сеидык»-и, И. Папаскъыр ироман «Темыр»-и ркны. Уимоу, аѡынѡажэтэи ашықэскэа рзы И. Папаскъыр ироман ду «Ацхэыс лыпату» афынгы иахпылоит акулакцэа рцэынхақэа (дахгэалахаршэап Патыхэ).

Аповест антцэамта агэаѣанызаарахь аапхъара канатцоит, аповест «Хколнхара «Пхъака» аишьа» антцэамтаѣы еилахкаауеит Цэгъамшраа, Цэгъамш излагара реѡнакны аилацэажэара шымѡапырго. Урт анхацэа рзын ацстазаара ѣыц азын бзиарак уиазгъы ишырмызбо, рабцъар шышьтарымтцо еилкаауп. Абри азоуп Вл. Агрба агэаѣанызаарахь хазхъаирцшуагъы. Ари ацстазааратэ иаша инаваргылары Вл. Агрба дақэшэаны иааирцшит Цэгъамшраа иагъа митэы рызбыргы, иагъа картцаргъы, асоциалисттэ хейдкыларатэ цстазаара ѣыц шыақэызкъара мчы шыкамло.

Аповест афырхатца хада ажэлар роуп. Ажэлар иней-дкыланы раарпшра имариоу усым асахьаркыратә литератураҕы. Вл. Агрба исахьаркыратә иаша асаркыа згәы цыккәакәараза йкоу аҕеипш ианубаалоит ажэлар. Ажэлар рымчкәа еипхытта ишыкәз, шыта ианейдгыла пхьаҕа рцара аанкылашыа амазам.

Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьаҕа» аишыа» ихышәа-шәаза баша цәажәарак еипш акәымкәа, илахҕыхза йкоу бызшәала иоуп ахы инаркны атыхәанза, аифарпшракәа, аепитеткәа, асимволкәа ухәа ашәыга кәаимаҕкәа автор ика-лам «иаҕытшәшәоит».

«Амшын хазы ипышәырччауа, зкыаф йкоу апап иеипш, аҕыкә-цыккәхәа ажакыа иалаччауа, алагыан ду ианыжылан, амлагыыр еипш ибалыбатауа» (ад. 12). «Уажәыгыы Цәгьамш ибора ду ирахә агытчы игылоуп.» (ад. 20). «Иаргы дшахәза, агхзы иҕыккәа, ипашь кылшышы, икыпсцәа тчаа дтәан дпышәырччауа» (ад. 25). «Нангәа аббыхәа лыбжы гон зегы ирылганы. Ташых аҕәардә дамкуа дпакыпакыуа дтәан, ахәсакәа ирыцыргызуа» (ад. 27). «...Аеаҕрадагыкәа реипш, хамхкәа хартапсан, анышәгәал хәхпсалан» (ад. 40). «Хкыта зегы ауухәа еилан, ашыхакәа реипш.» (ад. 48) уб. ит.

Цыара-цыара иажәеинраалоу апроза акәны ҕырхәала истцанда ухәаратәы икатоуп. Иаххәап «Хколхоз «Пхьаҕа» захьзу ахы инаркны аповест аантәаанза ииашаткәаны иажәеинраалоу проза хататкәоуп. С. Чанба и-«Ашәт Кәпш зҕоу атла»-еи... «Адәыгба № 6»-еи рритмика ааугәалашәоит. Вл. Агрба арака, хымпада, С. Чанба икнытә анырра иман.

Вл. Агрба иаҕитцеит рапхьатәи аҕсуа повест, ашыта икит аҕсуа кулак ихәҕсахыа, иааирпшит 20-тәи ашыкәскәа рынтәамтәи 30-тәи ашыкәскәа рылагамтәи раамтазы аҕсуа кытаҕы икәз асоциалтә еиҕыхара.

АПОВЕСТ «АМАҢ ЗЫБҢА ПЦӘӨУ»

Шы. Цәыцыба ипрозатә ҕымта «Амаҗ зыбҗа пцәөу» аҕбатәи повеступ аҕсуа сахьаркыратә литература аҕоурых акны. Аповест автор уи иөит 1931 шыкәса рзы, Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьаҕа» аишыа» атытцра инашытарххны.

Раҕхьаза акыыҕхь абеит 1932 шықәсазы, усқан аҕсуаа злауаз алатынтә шрифт ала. Темалагы ари азааигәоуп хыхь зызбахә ххәаз Вл. Агрба иповест.

Вл. Агрба иповест «Җқолнхара «Ғхьяҕа» аишьа» аҕны акласстә ға, акулак аколнхарақәа реиҕекаара аус даҕышыкласуа, аҕстазаара ғыц ахь аиасра даҕагыланы имџаҕигоз ахәымгарақәа аҕаҕены, аҕьанхаџыжәлар асоциалисттә ҕстазаарахь, аколлективтә нхарахь риасра аарҕшуп. Шь. Цәыыҕба иповест «Амаҕ зыбҕа ҕдәоу» аҕны асоциалисттә хеидҕыларатә ҕстазаара ғыц ианышәарц згәы иҕамыз акласстә ға аколнхарақәа рыџнуҕқа имџаҕигоз ацәҕарақәа аарҕшуп.

М. Папасқыр ишәҕәы «Аҕсуа прозеи апоезиеи» аҕны ииашаны иазгәеиҕоит: «сиужетла «Җқолнхара «Ғхьяҕа» аишьа» иашьтагыланы иҕоит «Амаҕ зыбҕа ҕдәоу».

Ииашатәҕьаны Вл. Агрба иповест «Җқолнхара «Ғхьяҕа» аишьа» аҕны акулак ицәҕаршрақәа иқәымҕеиакәа, аколнхара шышьақәдыргылаз хирбеит автор, аха акулак асцена дықәиғазаны хәа иҕам. Уимоу, Вл. Агрба иповест антәамтаҕы ишаабо ала, уи акулак иабҕьар шыҕеитдарц, инапы дџахарц игәы иҕазам. Шь. Цәыыҕба иповест «Амаҕ зыбҕа ҕдәоу» аҕны, Вл. Агрба иповест аҕны иаарҕшу акулак дахьяангылаз инаркны естафетатдас акулак ихаҕсахья има иҕынеиҕоит, уи аколнхара аџнуҕқа иҕаитцәо ацәҕарақәа аарҕшуа. Абасала, арҕ авторцәа шхаз-хазқәоугы, формалеи сахьаркыратә ҕазарыла ишеиҕшымыгы, рџымтақәа аки-аки хаибартәаауеит, темак ауп ирымоу, идеиа-цакык нағзаны иаадырҕшуеит. Дара еибыхәаны атема ршазшәа иҕкалеит, аха ус қалашья амам.

Шь. Цәыыҕба иповест «Амаҕ зыбҕа ҕдәоу» иахцәажәа-хьеит апрофессор Ш. Инал-иҕеи ашәҕәыџы М. Папасқыри. Арҕ ашыҕагы аповест аилкаараҕы ирылшаз рацәоуп. Ш. Инал-иҕа аповест дшахцәажәо информацияк аҕсабала иааркьаҕы ауп.

Уи ииашаны иазгәеиҕоит автор ихықәкы: Аповест «Амаҕ зыбҕа ҕдәоу», иара ахьзгы ахы хшықәнатцәо еиҕш, иахнарбоит анхацәеи акулакцәеи рыбжьара акласстә

кәңара асовет қытағы»¹. Аха атипография иахароуп хәа угәы иззаанагаша агхақәа амоуп:

«...Гәдоуҭа араионтәи қыҭак ағы апартия иалаз Кәаста хәа Адлеибак дыңсны дшышьтаз ибаҳчағы дырбеит»²— хәа ануп Ш. Инал-иҭа ишәкәы «Аҭсуа литература аҭоурых аҭнытә» ағы. Аха Кәаста хәа аповест аҭны зызбахә ахәо апартия далазам, уимоу, апартия иаҭоу уаоуп — акулакцәа рыдгылаоцәа дыруазәкуп.

Кәаста дзакәу аилкааразы абар аповест аҭнытәи цәахәақәак: «— Аky сазтауеит сара, ажәа сымазар, — ихәеит Кәаста ажәйтә хәаахәтәы даагыланы.

— Ажәа ишәымтан, ажәа ишәымтан, Кәаста ибжыы им-хуп, — хәа абжыкәа геит.»³. Ари анаоҭгыы аповест асиужет ағы иаабоит анхацәа реилароынтразы Кәаста иҭаитцо ацәажәара. Ш. Инал-иҭа иинформациатә статиағы Кәаста апартия далоушәа ахәахәо иршыыз Адлеиба Миха иакәхап зызбахә имаз. Аха уи Михагыы Шь. Инал-иҭа истатиағы ишахәо еиҭш дыңсны дшышьтаз акәым дшырбаз, насгыы абаҳчағғыы акәым уи ахыыкалаз». Уи шыыкалаз абас ауп: — хәаҭхәоит аповест атекст ағы: «Миха уахык ақалақь аҭнытә дааҭсаха аоны дааин, крыфа-крыжә ҭсшьарахәа аҭаацәа днарылҭны амхарағы дахънеиз 10 минутк цәанза аҭыкы-ҭыкыхәа ахысбжыы ааоныоит.

Иҭалазеи хәа аҭаацәа игәыҭкыа-ҭсыҭкыаха ионы иахъ-неиз, Миха акыр иаҭсаз дыхәхәаза дышьтан, аҭсра дшағыыз инеихагылт» (ад. 43). Шь. Инал-иҭа иахцәажәарағы ихәоит акулакцәа дырхәит апартия араиком амазаныкәгаоҭгыы⁴ хәа. Ари аиҭш ахҭыс аповест атекст ағы цыаргыы иҭазам.

М. Папаскыыр истатиағыы инартбааны дахцәажәоит аповест «Амаҭ зыбҭа ҭцәоу», насгыы уи еиҭа ииашаны аҭакы цыыригоит, ахаҭсахәақәагыы еиҭа ииашаны ахәшьара рыҭара иеазикуюит. Аха аракагыы иҭоуп гхақәак. Раҭхәаза иазгәаҭатәуп астатиа аҭыырак асиужет аиҭахәара ишагаз.

¹ Ш. Инал-иҭа. Аҭсуа литература аҭоурых аҭнытә. Акәа, 1961. Ад. 277.

² Иара уака.

³ Шь. Цыыцьба. Амаҭ зыбҭа ҭцәоу. Акәа, 1932. Ад. 34. (Абри ашәкәы аҭнытә иаахго ацитатақәа абри нахыс иахынтәаагоу адакыкәа ахарбалоит ахыцкәа ирҭакны.)

⁴ Ш. Инал-иҭа, иара уака, ад. 277.

Апартиачеика амазаныкѳгаѳ Хьымца ихаѳсахьа дахьахцѳаѳе М. Папаскъыр автор аеѳныхѳа иѳѳоит ииашамкѳа: «Апартиа аускѳа знапы иану Хьымца даабом еихаракгыи зда ѳсыхѳа ыкѳам агѳаѳанызаара змоу азѳы иакѳны. Шѳарахи иарей Гьд иѳнаѳаѳы ианеибаба, акулѳк иажѳа хѳѳаракѳа ирласны дьржѳеит»¹. Абасала, Шь. ѳѳыѳьба иповест «Амаѳ зьыѳга ѳѳѳоу» акѳны апартиа анапхгаратѳ роль изаамьрѳшыкѳа иѳѳылакѳит хѳа иѳхьазеит М. Папаскъыр истатиаѳы. Аха аповест акѳны ус акѳым ишышыакѳгылоу ахѳыскѳа. Хьымца имаѳара ида, апартиа анапхгаратѳ роль зныѳшуа аповест уаѳы далагаламзар, ускѳан М. Папаскъыр диашахон. Акѳыѳантѳи апартиачеика амазаныкѳгаѳы Хьымца, ииашатѳѳкѳаны зыѳгѳара гатѳымыз ауаѳы ѳкѳа деиликаанза гѳрагарала дидикылеит, аха автор ари машѳырны иѳѳыкѳамлеит.

Хьымца Путиловтѳи аусуѳѳа ирхѳарнакны, акѳѳараѳы изыржѳны акѳыѳахѳа иаашѳѳу, М. Шолохов ироман «Ишыѳыху адѳаза» афьрхѳатѳа хада Давьдов иакѳзам. Хьымца кѳыѳа ѳкѳыноуп. Аиашарей агѳаартрей ѳсабаратѳла зыѳѳсихологиа иалаѳены икѳоу, ѳбара ззымдыруа аѳсуа нхаѳуп. Абри аганахьала Шь. ѳѳыѳьба аѳѳѳазааратѳ ѳабырг давамгылакѳа 30-тѳи ашыкѳскѳа ралагамѳзатѳи аѳсуа кѳыѳаѳы аус зуа, школ ѳыдак далымгазакѳа, Урыстѳыла икѳаз аграждантѳе иибашьра далахѳны ѳышѳѳак уахьынтѳе игаратѳы, теориатѳе, ма практикатѳе зыкѳѳѳарак имазамкѳа апартиачеика амазаныкѳгаѳыс икѳалаз, аѳсуа нхаѳы, итипѳтѳу ихаѳсахьа ааирѳшуеит.

Хьымца згѳы еиѳѳауа, аѳѳѳазаара ѳыѳ ашыакѳыргыларазы зхы иамеигзо хѳѳоуп.

Апартиа анапхгаратѳ роль нагзаны Хьымца ила иааирѳшырѳ хыкѳкыс имамьзт автор. Апартиа анапхгаратѳ роль инагзаны аарѳшразы Шь. ѳѳыѳьба иповест «Амаѳ зьыѳга ѳѳѳоу» акѳны ихаѳѳоит араиком амазаныкѳгаѳ ихаѳсахьа.

Хьымца иусураѳы иѳѳѳагхо араиком амазаныкѳгаѳ ихаирѳѳауеит. Уи дыѳгѳаны даиуеит акѳыѳантѳи аѳѳѳазаара ѳыѳ, ауадаѳракѳа икѳало рѳыѳ икѳѳѳоит. Абасала, аповест акѳны акѳыѳантѳи апартиачеика амазаныкѳгаѳ Хьымцей араиком амазаныкѳгаѳи азѳеи-азѳеи хаибьрѳѳауа инарьгзоит

¹ М. Папаскъыр. Аѳсуа прозеи апоэзии. Акѳѳа, 1970. Ад. 56.

рольк, уи апартия анапхгаратә роль ауп, инеизакны алақәра ахьынғы иқазам, иахьынзахәтоу ихаракуп, итыртәаауп.

М. Папасқыыр уи адагғы, ииашамкәа дазнеит даҕаа моменткғы: «Автор диашам, – ихәоит уи, – аибашьратә коммунизм хәа изышьтоу Ақсынғы иқазшәа ахьахирбо»¹.

Аповест «Амағ зыбға қтәоу» ағны иқазам аибашьратә коммунизм угәалазыршәауа хтыск. Иара аибашьратә коммунизм Ақсны ишымаазаз еилкаау усуп. Уи Урыстәыла ахра анауаз Ақсны ақыртүа меншевикқәа рнапағы иқан, урт рполитика зынза ихазын.

Урыстәылан аибашьратә коммунизм имәаңағоз апродрозвиорстка иашьашәалоу хтыскғы аповест «Амағ зыбға қтәоу» асиужет ағны машәырынғы иахдыллом. «Ииашоуп, зехьынцьара еиңш, Ақсынғы амцхә змаз акулакцәа акыр рымырхуан, аха уи анымәақыргоз аколнхарақәа реиҕкаара анаңшьырга ашьтахь акәын, насгғы уи амәаңгара ашәкәығғы ишахирбо еиңш, ақытақәа анормақәа рыдцо, ажәлар зегғы ирзеиңшу усны, иқамызт»,² – ихәеит М. Папасқыыр.

30-тәи ашықәсқәа рзы имәаңысыз Ақсны акулакцәа ирымаз амцхә рымхрей 1918 шықәса инадыркны Урыстәылан аибашьратә коммунизм имәаңағоз апродрозвиорсткатә закәани иахьеиғурдшра қаларгғы зынза ихаз-хазуп, аха иара усгғы (акулакцәа ирымоу амцхәқәа рымхра) аповест атекст ағны иахдылазом. М. Папасқыыр истатиа ағнытә иаахғаз ацитатағғы уи ииашаны иазгәеиҕоит.

Ацьықәреии арахәи реизгароуп аповест ағны аконфликт хада зхылҕеиаауаны иалагылоу. Уиоуп нас асоциалтә шыта змоу аиҕыхарақәа цәырзго. Аха акулакцәа рымацара рақәзам уи «аплан» зқәу – ақыта зегғы, қаргғы бжъаранхағғы, кулакгғы неилымхрада еицрықәуп. Усоуп аповест атекст ағны ишықоу. «– Ишыжәдыруа еиңш хқыта иадын зқыи хәышә пүд ацьықәреии шәи хынәажәа хы арахәи», – дцәажәон Хымца апартиее акомғарааи реизарағғы. «Убарғ рыкнытә еизаағахьейт хынәажәа хы арахәи, бжышә пүд ацьықәреии. Ағызцәа, ишыжәбо еиңш,

¹ Иара уақа, ад. 56.

² И. Папасқыыр, иара уақа, ад.56.

макьана ҳаплан абжагы ҳзынамгзацт, афҳара иахыцеит абар».

Абасала, М. Папасқыр истатиафы ииашаны иазгәеицт акулакцә ирымоу амцхәкәа рымхра шакәым араҕа имџапысуа, ақыта зегы еицырзеицшу аплан шакәу. Аха М.Папасқырдызлаиашам ари аусмџагтә аибашьратә коммунизм иахьадикылаз ауп. Апродрозвиорстка акәым араҕа зыплан нарыгзарц излацәажәо. Хара хгәаныла, апродналог иаунажыз аплан еиҕа иадукыларатәи иҕоуп. Аекономикатә политика фыц (НЕП) имџагнагоз апродналогтә план ацәынхақәа ракәзар калап хәа агәара унаҕаратәи, уи еиҕа иазааигәоуп ари ақыта зегы иеицырзеицшу аплан.

Аколнхарақәа анышьақәгыла, хәара аҕахума, апродналог аҕыххар акәын, аха аповест автор араҕа аекономикатә политика фыц (НЕП) азакәан хада апродналоги аколнхареи цьарак еинириецт. Автор ари азын ацстазааратә цабьрг давагылт, аҕоурыхтә процесс аҕиашья еилаганы иахирбоит хәа гәыбган узиҕом. Аповест «Амаҕ зыбга ццәоу» аҕны ахтысқәа рымџапысшьафы, излаабо ала, заамҕа цаз аекономикатә политика фыци уи зыцсахыз абыржәи ишьақәгылаз аколнхареи реилгаратә период ауп аамҕас иатданакуа. (Аколнхара шышьақәгылахьоу аповест атекст аҕны еилаҕқаауецт, Гыд днарыдкыла, анхацәа аколнхара иалалахьецт.). Ацстазаарафы иалшон аекономикатә политика фыц азакәан ала анхацәа ирықәыз апродналог ылырхаанза ақытан аколнхара еиҕаахар. Аха аповест автор диашамзар калап ари итиптәу цстазааратә тагылазаашьоушәа акулакцәа рдиверсиатә қәгылара шыҕас иаҕаны иахьцәыриго. Избанзар, аколнхарақәа рышьақәыргылара аамҕазы ицәырцыз асоциалтә еиҕыхара, класслатәи аиҕара цәырзгаз, ақыта иақәыз анхамџатә налогқәа рылхра ахьдыргәғәаз акәым, акулакцәа ирымаз амцхәкәа рымырхуа иахьалагаз, урҕ уанзатәи рексплуататортә зинқәа ахьрымкәыцтыцуаз ауп.

Абасала, М. Папасқыр истатиафы ганкахьала ииашаны иазгәеицеит планла ажәлар ирықәцаз анхамџатә налогқәа изаамтанутәи итиптәу ацстазааратә тагылазаашья ишацәхнарҕьаз, аха егы аганахьала уи аибашьратә коммунизм ииашамкәа иадихәалт.

Аповест «Амаҗ зыбга җдәоу» аҗны, ишаххәахьоу еиҗш, ахтыс мѡаҗысуеит ақыҗаҗы аколнхара еиҗкааны ианалга-хьаз ашьтахь, 30-тәи ашықәсқәа рылагамҗазы. Акулакцәа макъана ақыҗаҗы инханы иҗоуп, рымчра рыбақәа шааҗшуа инрымпыҗдшша иахьцо анышәара рылшом, аха ақәҗаразгы аеҗәырғара иаҗәшәо, доусы рыѡнқәа рҗы итәоуп рыҗсахы еиҗәыҗчо: «Кьаҗхәа ибон иқәҗтра аамҗа ша-аиз, убри азы дызтынчхомызт: дгылон, дтәон, дындәылҗуан, дыѡналон аѡны, саатк ала жәантә дахон аҗатын» (ад. 3–4).

Абас иҗәыригоит автор акулак Кьаҗхәа иҗсихологиатә җагылазаашьа. Ихы зқәикуа издыруам, аҗсыз азы зҗабаз даѡызаха дуазыруеит акулак Кьаҗхәа. Ари итиптәу җагылазаашьоуп иара уи иповест иалоу акулакцәа Басиаҗ, Манча ухәа убас азәырѡы иҗартцара, ирура рзымдыруа иа-неидашшыло автор ианаамҗаз, арҗиамҗаҗы ианахәҗатқәкьаз далеигалеит даҗеа кулакк. Уи Бзыҗан цәгыамыцәгыас иҗоу зегы зырҗиахьаз Шәарах иоуп. Автор уи дхәилиркаауеит абас:

«– Кьаҗхәа, – ихәеит Басиаҗ ибжы ааҗсахшәа – Шәарах, Кадыр, Никәа хәа Бзыҗынтәиқәак рызбахә уасымхәази зны?

– Ааи, исоухәахьеит, ируазеи?

– Убарт рхада Шәарах захьзыз дааит» (ад. 5).

Абасала, автор ихәилиркаауеит Аҗснытәи ақыҗақәа рҗы асоциалисттә еиҗакрақәа рымѡаҗгарақәа иаҗагыланы акулакцәа иҗартцоз ақәҗараҗы аповест аперсонаж хада Шәарах астаж гәҗәа змоу ажәлар раҗацәа дшыруазәку.

Шәарах дшааизҗқәкьа иаразнак аҗыҗантәи акулакцәа еидикылоит, аилаҗәажәара мѡаҗигоит, иҗартцаша, ажәлар жьаны ишымѡахырқьаша аинструкция ригәит, иаргы ақыҗантәи аҗҗазаара аилашыратқәкьа иеналаиргылоит.

Аповест аҗны Шәарах дахбоит ѡ-хьзыки ѡ-хаҗыки иманы: аҗыҗантәи акулакцәа рзын уи дара ирѡызоу аку-лак Шәарах иоуп. Егырт зегы рзы уи Аҗсны асовет мчы ашьақәгыларазы, апартия аусҗшьа анагзаразы зхы аҗыка ықәызххьоу, апартия иалоу Адлеиба Миха иоуп.

Уажәраанза ишеилахкаахьоу еиҗш, акулак Шәарах Ад-леиба Миха хәа иныкәиго ахьз Абзыҗан иара иишьыз ихьз ауп. Аҗхьаѡ, уи ус шақәу аповест анҗәамҗаҗы еиликаауеит.

Шәарах, иара инапала иишыыз ипартбилет иҗыба итацаны, уажәы дахьяаиз ақытаҗы инхо, иишыыз ижәлантәу Адлеиба Гид захьзу ауаф бырг далаижьоит, диашьюушәа ихы ирдырны иара ионы даанҗасуеит, уи ала егыртгыы игәра ргаратәы иеыҗаитцоит, ари ақытаҗы ицәгыаршрақәа рымша ааиртуеит.

Аулак Шәарах иишыыз ауафы ижәла зыжәлоу ионаҗаҗы аангылартас ишытыхны, зшәа имҗәйтататоу ачеиҗыка дахатәаны, аибашьра дагәыбылф дуушәа, дуафы ламысушәа иеырхааны ацәажәара даҗуп. Автор ари аконтраст ала иртаулоит, Шәарах игьангыашратә хаҗсахья.

Дыҗоуп аҗа аламыс аиуа змоу, ауафара злоу, аха Шәарах аламыс зынза изцәызхьюу, ауафара атцкар злам азә иоуп. Атаҗмада, ананамга Гид рыцҗа сашья дааит хәа имаз ахәыҗы неизыркәкәа игәы тыҗыҗыаа изыҗаитцаз ачеиҗыка акәзааит, фнаҗала Гид иҗаацәара зегыы ргәаартра акәзааит, җара акы игәы амырҗшааит. Уи згәы цәымсахяхьюу, зхы инаркны зшыапы аҗнынза мцла еибарку азәы иоуп.

Җбара злам Гид ионаҗаҗы уи иаанҗасра, ақыта гәрагарала дналаларатәы трамплинс изыҗалеит.

Аҗсны ақытақәа социалисттәла реиҗакра, аколлективтә нхарақәа рахь анхәыжәлар риасра апроцесс даҗагыланы ақәпаараҗы Шәарах аҗышәа ду шимоу ихымшааҗашьяқәа рыла иааирҗшуеит автор. Уи ауаа драцәажәон доусы дара реилкаареи рҗсихологиеи зейҗшроу дазхәыҗны. Здырра лаҗәу Гид даниацәажәо, апартия иалоу ауаф иқәнамгаша ажәақәагыы налацо дцәажәозар, Хьымца иҗы зынза апартия ачлен иашак иеиҗш ихы аарҗшуа, цқба изымдыруа ажәак иеалеигалазом. Насгыы аҗсихологиатә нырра еиҗа иҗаитцарц акәхуп, урысшәалоуп Хьымца дышиацәажәо:

«— Как у вас заготовки идут?

— Ничего, — иҗәеит Хьымца игәы намзашәа.

— Классовый враг сопротивляется?

— Как раз сейчас он сильно борется с нами — иҗәеит Хьымца Шәарах иҗкытә ари еиҗш ажәақәа аниаҗа, ари иахәызоу уафызаап игәахәны» (ад. 15).

Ажәлар рус иаргыы хәас имоушәа дырбо, асабрада иҗатцаны, ицәа дтало-дтытцау дыззымдыруаз ауаа дынрыла-гылт.

Апартия ачленцәеи акомҗарааи реизараҗы Хьымца иажәахә ашьтахь азцаарақәа нартиуа ианалага, Шәарахгы апартия иалоу азәы иакәушәа ихы дырбо, азцаара җаитдоит: «Ирацәоума шәқытаҗы акулакцәеи абеиациеи?» (ад. 21) хәа. Ганкахьала ари азцаара ииашатқәҗаны изаамтанутәи ацстазааратә тагылазаашьа иахылтны даҗа қытак аҗнытә иааз акоммунист җбара зцамцакәа дзызцаашаз акы акәын Убри аҗнытә аизараҗы уаҗы изгәамтазеит ари азцаара асабрада шаҗаз.

«– Хқытаҗы хәык ыҗоуп акулакцәа, абеиациеа жәык, уаҗа уаҗы дыкам урт иреипшыз (ад. 21) – хәа Шәарах азцаара атак җаитдоит Хьымца. Акулак Шәарах ииҗахызгы уи акәын, уи икәҗараҗы ихы иаирхәарц ақыта аҗагылазаашьа зеипшраз еиликаар акәын.»

Шәарах иҗазьа ацәыргашьа арманшәалеит, аповест композициатәеиҗекаашьа, ахтысқәарыҗиараиарадашьатаны дахьыҗацоу. Арҗиамта асиужет гәыцәс иагәылганы игоу, аконфликттә еибарххара зегьы зыдхәалоу Шәарах иоуп. Ганкахьала, Шәарах акулакцәа рантисовет қәгылараҗы иара дахьнапхгаҗу, егы аганахьала апартия далоушәа җацаны ацстазаара җыц аргылаҗцәа иерыдкыланы дахьыҗоу иабзоураны, еинышәара зқәым, социалла еиҗацәоу җ-класск реиҗагылараҗы иара хәихьырқшноуп анахьгы арахьгы аҗагылазаашьақәа аибарххарақәа автор ишхазцәыриго. Шәарах зны дахбоит акулакцәа рыгәтаҗы, уаҗа еилахқаауеит урт рыгәтакы, насх уи дахбоит апартияаи акомҗарааи реизараҗы, уаҗа еилахқаауеит ақыта аҗагылазаашьа, ус хадас, мшызцаарас убра иахьа ирымоу.

Шәарах классла еиҗацәоу дрыбжьаргыланы иахьыҗацоу аповест аҗы ахтысқәа рыҗиашьа ахьарманшәало адагы, аконфликттә еибарххарагы еиҗа иаргәҗеит, ақхьаҗ игәы хытхытүа дҗанатдоит, даднахалоит.

Шәарах апартия иалоуи акомҗарааи реизараҗы апартия иалоу дреиуоушәа иеырҗашьа дрылатцәаны, уаҗа ирхәақәоз еилкааны дшаауаз акулак Басиат иахь дымҗахытцит. Хьымца (апартиачеика амазаныҗгаҗ) дшааиуаз ибеит Шәарахи Басиати шеидгылаз. Хьымца ибзианы идыруеит Басиат рқытантәи акулакцәа дышреиуоу. Шәарах уи дидгыланы

мазак иеиҳэозар, шьта Шэарахгы гэрмгартас дҕаимтар аушам. Ус иагыҕкалеит. Абас арҕеиамта ахтысқэа рыҕеиара акульминациях ахы архоит, ашьтытара иалагоит.

Шэарах уи адагы иишьхьаз ипартбилет, иара итэушэа иҕыба итатаны имаз, машэырны иҕыба итшэаны Гыдраа рҕы инханы ишыҕаз Хьымца ибан даҕхьахьан, уаҕагы гэрмгартас дызлеикшақээз акыҕақэан.

Шэарахи Басиати шейдгылаз Хьымца иахьибазы, Шэарах ипартбилет Хьымца дахьаҕхьазы ахтысқэа рыҕбагы ҕырак реиныриара еиҕа иартдарит аконфликт, ахтысқэа рыҕеиара аақэыртэианы, арееира акульминациях идэықэнатцеит. Аха автор ирццакуан ирҕеиамта акульминациях аиагара. Шэарах иҕазшьагы иатцанакуам иаармарианы анапышьтыхра. Уи дцеит ихала Хьымца иахь, анкы зны сзықэшэахьоу хэа ажэабжык иеиҳэоит апартбилет азгы, Басиат дахьидгылаз азгы ихы ирқьиарц. Уи иҳэоит Басиат уажэраанза дызымдыруаны уажэы машэырны диниашшэа, еиҳаразак уажэы Хьымца иҕы уи еиликаарц итахушэа Басиат дзакэу, Хьымца диазцаахуеит уи изы, насгы Басиат итдыхэала иара Шэарах игэаанагара Хьымца иеиҳэоит: «Сара сахьынаихэаҕшыз хазтаху уафымшэа дызбеит, – нас днахэыцын инацитцеит, – иҳаҕоу уафуп, уи дкулакуп» (ад. 31). Хьымца уи игэра игом шьта, аха уеизгы Шэарах иитахыз хамтакы аамта иара иахь ирхэмарыр акэын. Ус иагыҕкалеит. Ақыта азеипш еизараҕы иқэдыргылаз азцаара аҕықэреии арахеи рылхра аус иаҕагылашаз ауаа азыҕаитцеит атыцантэи акулакцэа ицырхырааны. Аизараҕы акулакцэа рыблок аиааира агеит. Аиааира иара иус еитцакэаҕэа ишагатцэҕоз анибах иеыргызмалны, «Хаи, абаацсқэа, закэызеи иҕашэцо, – ибжы наиргеит Шэарах, апартия сырбахп хэа, – ус шэымун, арт шэычкэынцэа роуп, шэырыззырды» (ад. 35).

Абас Ѡ-цэак зхарцоу кулакуп Шэарах. Психологиала ирцабыргуп Шэарах ихымѠаҕашья, уи инапхгарала ахтысқэа рымѠаҕысшья. Адлеиба Гыд суашьоуп хэа иѠны даангылан, амаҕ бзы зѠоу Шэарах уи иаармарианы инапаҕы дааигоит, дызлалахьаз аколнхара далцратэы, мап ацэикратэы дҕаитцеит. Уи иеиҳэоит Англия асовет мчра

иажэланы аибашьра иафүшәа, аңыкәреии арахуи зылыр-хуагы убри аибашьра гәгәа ахыкәоу иафәгыланы икәңо ҳар рзын акәушәа, аха ари зегы апартия иалоу ауаа ракәымзар, уаха уафы иарымхәо, имазоушәа.

«– Нас ари азақәан пхастахоит, Англия даауеит ухәоу? – Гыд дцааит.

– Даауеит хәа аума иухәо, абар дааихьеит, акагы игзам, мчыбжьык ала абра ишшәылажыу убап...» (ад. 28).

«...Данааилак ушколхоз нхафү дырны иузеицәоу акәымзар иузеигыу акы ныкәигашамызт, ари колхоз нхафүп, асовет закәан иадгылоу уафүп» – хәа (ад. 28).

Абас Гыд идырра закароу ицстазааратә интерескәа рпсихология еилкааны, амкәыл леираны икәоушәа ирбо диршәан, ихеикәырхаратә инстинкт, иара Шәарах ихәатәы иахынпашартә икаитцеит, ацстазаара фыц дафәгыланы икәңарафы дабцъаритәит.

Шәарах социалла иагацәаз рымацара ракәым, уи иара ифызцәа акулакцәагы амц реихәоит, икам ыкамшәа агәра диргоит. «Ибунтит Бзыңаа – ихәеит уи, – ибунтит, аха урт рымала ирылшози, шәа шәымчгы рылашәцароуп», хәа ииашатәкәоушәа агәра дырго драцәажәоит атыңантәи акулакцәа Басиатә, Кьатхәеи, Манчеи аназыкәитцо. «Бзыңаа гылеит уаф дырмышәо, ишьтырхит лаба-ламсы, анцәа ирымпыхьаиршәаз зегы. Урт абас жәуы, абас кәшәцә хәа разхәада?.. Дара рхала иалагарызу? Мап, уи дзыркәцәз хара ҳауп, хыла аус аауеит, ажәлар еидахкылт апартия иахәо иакәңаратәы» (ад. 8). Ара иихәо еипш амәхак аман абунтра Бзыңан икалеит хәа атоурых иаздыруам, Шәарах, ус ифызцәа жьаны ацәгәурақәа ирылеигаларц ауп изихәо.

Аповест «Амац зыбга пцәоу» акны зхафәсахьа еиха инартцаулары иаарпшу, хадара зуа хәфәсахьаны иалоу, ишаххәахьоу еипш, иара Шәарах иоуп. Уи акулакцәа неидгыланы ирхәтарнак-типтәу хәфәсахьаны дыкәыргылоуп арфеиамтафы. Аповест акны иахпыло егырт акулакцәа Кьатхәа, Басиат, Манча иара ишәшьыра ицагылоуп, арфеиамтафы мфасшакә ауп хшынархьыпшуа.

Акулакцәа ирдыруеит ақытан икалаз асоциалисттә еицкрақәа анхацәа рзын акыр ишапцоу: «Җаамццакыр

фыц «акомхоз» иалалаз зеггы еилдыргоит ари азакэан дара ишырзеигъу, ҳара ҳаицш икоу рзы ишхырцэагоу», – ихэоит акулакцэа реилацэажэарафы урт руазэы (Басиаџ).

Акулакцэа дара рхала ирбоит раамџа шиасыз, аха азы иаго аџыц дахынџашалоит хэа ргэыгра дырзуам. Издыруада акы алцыргыы хэа аџыхэа ицхауеит, рыџсы аиуа ахынзатоу аџыцма млашы иаџызаха иџазауеит. Анхацэа реизара ахырбгалара анрылша ргэы акыр иаргэџан аколнхара аказарма рыблырц иалагеит. Ари акульминациатэ кэаџ афы акулакцэа (Шэарах гызмал, иара ихата аказарма абылра дымцакэа, адџа рыџаны дара ишьџит), пионерк ибзурала аказарма абылра иахымгзакэа аџытантэи акомџараа рыкэшаны илкагэа ирkit. Шэарах азы зџабаз аџсыз еиџш, имаџара адэы даныџэха ишьамхы иџаиргеит, аха зеггы акою дымџчалар иуам дахыџалакгыы. «Хэамџа цеит, – ибжыы ааиргэџеит Шэарах, – хэамџа цеит, хашьра, хџархара ауп изышьџоу, аха хабга џџэеит хэа хэанџасрым, хэџсы аџэаха танаты хэџхалап» (ад. 49), – ихэоит ихата. Шьџа лшара шимамгыы ибоит, агэкаҳара ихэџаны дыџоуп, аха анаџаҳара уеизгыы игэы иџам.

Арџеамџа аџџрафы (развиазка) дахбоит Шэарах Бзыџынтэи иџызцэа акулакцэа Кадыри Никэеи дрыџны. Урт араџагыы аказарма ччарџахэс иркын, амџагыы аџрарџеит, аха ауа уи ааигэа аџхьарџафы аизара змаз акомџараа абылра анырба илдэылџан, аиџахысра гэџэа џаџаны Шэарахраа рkit, амџагыы дырџэеит. Адлеиба Миха хэа уи аџытан иршьхьаз ипартбилет Шэарах иџыба иааџыргеит. Абас рџыхэа еидкылоуп акулак Шэарах иџэгьаураџэа зеггы. «Амаџ абга џџэаны ианынхалак иахышьџоу еихагыы игэааны ахы шкыднаџо еиџш, рхы кыдџо идэыџэын урт, џэгьарак хэзундаз хэа» (ад. 50), – ихэоит автор акулакцэа рхымџаџгашьа ахэшьара ахьеито. Акулакцэа рџагылазаашьеи рхымџаџгашьеи ирыџэнагахаша, икылкааны ихысуа иџоуп аповест ахы – «Амаџ зыбга џџэоу».

Аанкылашьа амамкэа амџа фыц ианылаз аџсуа қыџа, уи асоциалисттэ еиџакра зыбга џнаџэаз акулакцэа рыџсы аиуа танаты имџчалар руам. Урт аамџала рнаџафы иааргоит џашьыхи Гыди реиџш икоу, здырра лаџоу анхацэа.

Гыд Адлеиба ихаҕсахыа аповест аҕны Шәарах ихаҕсахыа аҕара амехак амамзаргы, еилыкка иаарцшуп – адырра лаҕара иахҕаны акулак иқыта иалахаз, ѳбара злам, анхаѳы ихаҕсахыа. Ари аҕстазаара табырг иахылтыз итиптәу хаҕсахыоуп.

Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пҕхыаҕа» аишыа» аҕны акулак Цәҕамш анхаѳы Ташыых инапаҕы дшааигаз еицш, Шәарахгы Гыд инапаҕы дааганы аҕстазаара ҕыц даҕагылартәы дҕаитцеит. Амала, Гыд итагылазаашыа еиха ирцарны иҕацоуп аповест асахьаркыратә деталькәа. Ташыых акулак Цәҕамш иѳны днеиган, ичеиҕыка ҕышыы дахартәаны акачыцѳы аҕыцакәак анииржә, иаармарианы Цәҕамшраа рыгәра игеит, ирыциргызуа далагеит.

Гыд итагылазаашыа даҕаакын: уи дсашыоуп хәа зыгәра игаз ауаѳы, нцәатцас дызхәацшуаз Шәарах, иажәа хҕаракәа абзырбзан тҕара еицш иҕәҕән, дырхәаеит, зынза ддырлашәит. Аизараҕы дыкәгылт акулакцәа ражәахә зхәо иакәны: «–Ажәлар! Шәара ишшәахауа схы сыркыиоит, – ибжыы ргәҕәаны аҕәажәара далагеит Гыд. – Шәара ишшәахауа схы сыркыиоит, салтцуеит «акомхоз», са сеицш иалоугы шәалтц, уи шхыртәагаз еилыскааит. Аҕыкәреии арахәи иахцәырго аибашыра иаҕу ар рзоуп, идмырбунтразы... Аибашыра ыҕоуп, аибашыра!.. Англия даауеит... уи данааилак арт ацш, арахә рыто хашрыцхраауаз иахар иахзеицәоу акәымзар иахзеиҕу ныкәигашам... Ишәымун!» (ад. 34-35). Абас Гыд, иаргы абзарбзан еицш дытҕеит аизараҕы. Ицзыргызуаз аныкала, амчра акулакцәа иазыкартаз рахь ииасын, аизара ахыкәкы азынамгзо иҕалеит – ихыбгалеит. Ашьтахыгы аҕарцәа реизараҕы араиком амазаныкәгаѳ данрацәажәоз, акулакцәа Басиати, Қыатхәеи, Манчеи аколнхара аказарма рыблырц ишаҕыз аргама илкагәа ианырк, дара иазыкартахыаз анхацәа Саат, Самсон, Едгыы ухәа ирыхыыз иаххәны рыцсахы еиҕәыццо, еилазгаз зуцкәоу рыхызкәа рхәон, аха Гыд уажәгы агәра изгом Шәарах амц шихәаз, дшижыаз:

«– Сара исхәо иарбанзаалак мцрак аҕацаны исхәом, – аҕәажәара далагеит Гыд. – Миха хәа зызбахә хәмоу апартиа иалоу уаѳуп. Сара иацы аизараҕы исхәакәаз кыр цуан

хәанхәахшәа исаҳахьеижътеи, нас иацы зегьы акака ахәара ианалага, саргыи исаҳахьаз схәеит» (ад. 48).

Шәарах игәра убырскак иганы дыкоуп Гьд, уажәшьта ихаҭагыи уи дихкьан, амцхәара далагеит. Гьд ипсихология аныцшуеит ари ахтыстә деталь: ганкахьала Гьд зыгәра игаз Шәарах иҭира уи иламыс иатданакуам. Егыи аганахь – Гьд акреилызцо, зхатәи гәаанагара, зхатәи дунеихәацшышьа змоу азәи иакәушәа ихы дирбарц дафуп. Ари цсабаратәла ииашоу, Гьд иеицш атәим хшыф иарқамсо, зегьы еицырзеицшу типра зуа кәзшьоуп. Урт нас, шамахамзар, иш-неиуа азы нрыҭабаны ахәара иаакәхоит. Ускан икарцара рзымдыруа рхы еимлагәа иркуеит. Гьдгыи уажәраанза ихы зыхтнитцоз, зыгәра игаз уажәи хәтәла зегь реихагыи иара иағаз иакәны дшыкәз (избанзар, Шәарах Гьд ижәлантәи з ауафы дишьхьан), хәицтәс дшижьаз, дышилахәмарыз аргамма ибеит, Гәдоуҭантәи Хьымца изааз асаламшәкәи ала.

«– Сара сзырфашьаз, сеилазгаз, – ихәеит Гьд ипсахы цыжәжәо, – рыргамара мацара акәим, зынза рыкәхра сақәшахәтуп...

Амала, исхәақәаз сырҭашәимтцан, урт са схы иҭысымхәаит, ишыжәбо еицш, сыхшыф аҭыц икәийкәеит азәи... «Акомхоз» салтцуам, уи сшалац салоуп. Шьта икәз еилсыргейт, акулак иажәа уаха ихастдашам сара» (ад. 48).

Гьд ихафәсахьала иаарцшуп, уаанза алашьцара ихәи-цаханы икәз, ағарра иаргәақхьаз, нас аҭсҭазааратә тагылазаашьа аилаҭатара иаркьалаз, аха фбара злам аҭсуа нхафы гәиҭхәлал амфәа иашахь икылсра.

«Аповест «Амаҭ зыбҭа цдәоу» аҭны еиҭаргылоуп социалла еиҭацәоу, еиныхәара зқәим ф-класск рхәтарнакцәа: ганкахьала – акулакцәа Шәарах, Басиат, Кьаҭхәа, Манча. Егыи аганахь – аҭсҭазаара фыц аазго, ажәлар раҭхьагылафцәа, ақыҭантәи апартиачеика амазаныкәгаф Хьымца, ақыҭсовет ахантәафы Сандра, араиком амазаныкәгаф (ихьз хҭылазом цьаргыи), Грышьа Цьыкырба убас егыртгьы.

Аповест аҭны Вл. Агрба иповест «Хқолнхара «ҭхьақәа» аишьа» аҭны еицш, еиҭа активра аманы икоуп акулакцәа рыкәҭара. Урт ирфәгылоу Хьымца, Сандра, араиком амазаныкәгаф ухәа русура епизодтә кәзшьа еиҭа

иазааигэоуп, аповест атекст аҕны атыҕ маҕны иаанна-кылоит. Ус иагья иҕазаргыы, урт акулакцаа рымчра лашь-ца аткыыс аиааира ргеит. Аҕанхаоыжэлар рыоһнуцка аамтала имоахкыаз цыоуки ҕалазаргыы, асоциалисттэ цстазаара ҕыц амоа иаша ашҕа рыргьежьра урт ишрыл-шаз зхэо асахьаркыратэ деталькэа, ацстазааратэ цабырг иашьашэалоуп, итиптэу ацстазааратэ тагылазаашья иаша ишахылцыз убаратэи иҕоуп.

Хьымца аповест атекст аҕны раҕхьаза дцэырцуеит Ғыд иоһата Шэарах даанҕасны даныҕаз дақашэаны ине-ирала. Шэарах ииашацэҕкыаны Ғыд диашьоуп хэа агэра игаратэи ибеит уаҕа дахьнеиз. Ишазгэахтахоу еицш, убри иахкыаноуп Шэарах оба злоу азэи иоуп хэа игэи иаанамгакэа, уи иҕы иезааиртыз Хьымца. Аха ари еицш агха автор Хьымца иахьиитаз машэырны иҕалаз акы акэым. Изаамтанызтэи ацстазааратэ тагылазаашьяҕы ақытантэи апартиачеика амазаныҕэгао иусураҕы, ажэлари апарти-еи рус дацэымаашьякэа гэыкала ихы аҕбабаа ахьаирбо амацара азхомызт. Урт аҕазшья хазынақэа инрываргы-ланы агэаеанызаара ҕэҕа имазар акэын. Хьымца убри агэаеанызаара згу, егырахь ала гха змам партиатэ мацура уоһны даарпшуп. Аха убри агха мацара азхоит аҕацаа ргэашэ ажэлар реилароынтра ашҕа иаартхарц. Абас ала, ари еицш асахьаркыратэ аақэырцэиара, изаамтанутэи цстазааратэ тагылазаашья аҕны типра ҕазцо вариантны иахьиҕоу анаоһсгыы, уи иатцатэахуп иара ахатэи логикатэ мораль. Шэҕэишэеаныз, адэахьтэи абжьи ацшреи шэыхнамхлан, урт ирыцдоу цкыа еилышэымкаацкэа шэеаашэмыртын, амоа рышэымтан изтатэым – ахэоит уи алогикатэ мораль.

Хьымца агха шыҕаитцаз, ашьтахь иара ихала игэи азоаратэи амоа дықэитцеит автор исахьаркыратэ деталькэа рыла: акулак Басиац дидгыланы Шэарах мазак шиеихэоз Хьымца моасшақэ дрыниет. Уинахыс Хьымца Шэарах дзакэу аилкаара дашьтэлет: «Хьымца иоызцаа азэык-оыцыак рлымха иаатишьит «уара абри (Шэарах иоуп дызҕу. Вл. А.) дыждэыруама» хэа, аха изеихэаз зегы дхаздыруам рхэеит» (ад. 33). Абасала, Хьымца имаз агха еилкааны, уи арееирахь амоа дықэлахьан.

Асовет жэлэр рыцстазаараҕы удааһарак ахьяацэыртцау иахьякэзаалак акоммунисттэ партия ахатарнакцэа уи ауадаһара атың ақэтараҕы иаңхьягылаһцэауоп. Ус иҕан 30-тэи ашықэскэа рызгы. Ари еиңш аңстазааратэ тцабырг, асоветтэ сахьяркыратэ литература ианыңшит Давыдов (М. Шолохов – «Ишьтыху адэаза»), Кирилл Ждаркин (Ф. Панфиоров – «Бруски»), Алексеи Столиаров (П. Замаиски – «Лапти»), Захар Балшоков (Ан. Иванов – «Тени исчезают в полдень»), Тарасии Хазаразе, Бачуа Вардосанизе (К. Лордкипанизе – «Колхида ашэахэа») ухэа акулакцэа иреҕагыланы рыкэпаратэ хаҕсахьякэа рыла.

Аңсуа сахьяркыратэ литератураҕы, акулакцэа рцысра иаҕагыланы икэңо, аңанхаһыжэлэр асоциалисттэ цстазаарахь амһа икэыизтцоз раңхятэи акоммунистцэа рхаҕсахьякэа иреиуоп Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьяҕа» аишьа» аҕны иалоу апартком амазаныҕэгаһ Ладикэа инаишьтарххны хзыхцэажэо аповест аҕны ицэыргоу акоммунистцэа Хьымцеи араиком амазаныҕэгаһи. Убарт рышьтахь С. Чанба иповест «Сеидык» аҕны Кэыбрыц, И. Папасқыыр ироман «Темыр» аҕны Миха ухэа рыла акоммунистцэа рхаҕсахьякэа аарцшуп. Ақыта цстазаараҕы аилапаҕара гэҕэа аныкала, асоциалисттэ цстазаара ҕыц ашэартара иантагыла Хьымца дааивагылт араиком амазаныҕэгаһы. Аповест аҕны ахтыскэа рыҕиараҕы уинахыс Хьымца аһбатэи аплан ахь диасуеит, араиком амазаныҕэгаһы ақыта даңхьягыланы иҕынеихоит.

Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьяҕа» аишьа» аҕны ахтыскэа рымһапысшьеи, хзыхцэажэо аповест аҕны ахтыскэа рымһапысшьеи ахьеиқэҕыртқэо ыкоуп. Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьяҕа» аишьа» аҕынгы раңхятэи аизара акулакцэа ирбзоураны ихыбгалеит. Уаҕагы ус араион аҕнытэ апартком амазаныҕэгаһ дааны, уигы акомҕарааи аҕарцэеи ухэа хазы еизганы дырҕэцэажэо, иазыҕаицеит аңанхаһыжэлэр акулакцэа ирыцрытратэи. Хзыхцэажэо аповест аҕынгы хыхь ишеилаһкаахыоу еиңш, раңхятэи аизара акулакцэа ирыбзоураны ихыбгалеит, нас араиком амазаныҕэгаһ дааит, аҕар дырҕэцэажэеит, аҕарцэа реизара ҕатцаны, Ғыд днадкыла, зегы аиаша деилиркааит, аңстазаара

фыц ашка амѡа иқәйтцит. Ахтысқәа рымѡапысышья ахьеизааигәақәоу қалазаргы, урт ртагылазаашьяқәа хаз-хазын. Аповест «Хқолнхара «Пхьяка» аишья» афны аколнхара ашьяқәгыларакәын хықәкыс ирымаз. Арака аколнхара шьяқәыргылары иалгахьан, арахеи ацьықәреии реизгара, рыплан анагзара азтаатәи ақәын еилыргатәиыс ирымаз. Араиком амазаныкәгаѡгы, арака ақытафы ицәыртцыз аус еилаптақәа зегы ртып иқәйтцаанза уака иеааникылеит. Уи ицхыраара иабзоураны, ақытантәи ацьанхаѡыжәлар акулакцәа ратқкыс иаиааит, рнапы еикәырша атынч нхарахь рымѡа ахы археит.

Акулакцәа ратқкыс аиааира акыр имариациәоума ухәо икалеит аповест аптра. Аха арака иазгәататәуп апстазааратә тагылазаашья, уи атоурыхтә мѡа ахьхаз, акулакцәа уи иацне-иуа ракәымкәа, иканажьюа ракәны ишықаз. Убри афнытә урт рымчра еилабаахьаз шьякала ақәын иштаргәаз. Ауаатәиѡса асоциалисттә пстазаара ашка риагаразы амарксист-ленинтә теория абцьарс измаз апартия ахатарнакцәа, иаармарианы ирылшон ажәлар рымчра акулактә цысра иафәдыргылар. Ус иагыкалеит. Акулактә шьяка еилабаақәа еилабгеит, апартия анапхгарала ажәлар рееибыта ианынагәтас. Абасала, аповест афны апстазааратә табырг ииашаны иаарпшуп.

Апеизажтә, ма апатреттә сахьяқәа аповест афны иуцыло (урт даарак ирацәам аха) адәахьтәи рыпшра инаваргылары ирымоуп дара рыѡнутқатәи ртаққәагы. Аповест асиужет афны аекспозиция аантәаны аиқәхәалара иахьналаго итыхуп апсабара асахья абас:

«Атц тәцан, аха аиацәақәа иахьабалак еипшны изылашомызт, аптақәа апшацәгыа иацкьаз аиацәақәа ирхақан рылашара иапырхагахауа. Ашәапыцьап фымт-псымшья еилагылан еилачны, харантәи иааѡуаз арѡаш абжы иазызырѡуа.

Хрыжь-хрыжь иасуан апша, изысон ажәѡан ахь аптақәа, зны еилытца, зны рееибарчны аиацәақәа ирхацауа. Атц еигәаны ацара иафын, апша есааира аеарцәгьон, игәгәаны асра аеазнакуан» (ад. 7).

Ари апеизаж, апсабара уахынлатәи тхык асахья ахьяанарпшуа инаваргылары, иамоуп иара ахатәи символтә тақы:

Арфеямтаҕы икалараны иказ айҕыһарақәа ирцәәшәа – цәалашәароуп ари атх асахьа. «Атх цәцара» – асовет уажәлар рыпстазаара ҕыц иасимволны уахәапшыр аует, «Аиатцәақәа еипшны изылашомызт» – избанзар ауаатәышәса рыһнуцқа уи ақытан зегьы рдырра еикарамызт, рыказшьа еипшымызт.» Ацтақәа зны рееибарчны аиатцәақәа ирхаңон» – избанзар акулакцәа дәықәын рус хәымга еилакәахәқәа рыла Гыдраа иреипшыз ахшышә ааигәақәа, ахшышә кьафқәа рыблақәа шәахауа, ирлашьцакуа. «Ацша иасааира аеарыцәгьон, иғәгәаны асра аеазнакуан» – избанзар аизараҕы аилашынтра гәгәа кәлеит, аизара хыбгалейт, акулакцәа уи аҕы иаанымгылакәа, аколнхараа рказарма амца ацрартарц иалагеит, иразар ицегь кәртцозар акәхарын, аха... «Атх еигәаны ацара иаҕыз уи аамтазы аееитанакит: ацша-цәгьа иацкьаз ацтақәа еилачны рееидкылауа, аиатцәақәа ирхаңаны рыцәахра ианалага – икылкьейт ацша-цәгьа, иасит мчыгәгәала, ишәейт, иқыцкыцыт аду-ней. Аиатцәақәа рыцәахра иашьтаз ацтақәа ирылагьежыт, иацкьейт, иахнацейт, иказказуа ажәван агәы аанарцшит. Ицәцейт икаххаа атх, агәыр каршәзар уаҕы ибартә еипш, ажәван агәы цкьахейт, аиатцәақәа рхыцкьазара иазхаит» (ад. 9).

Абас апейзаж адәахьтәи асахьа иатцәәаху асимволтә цакы ианыпшуейт аповест ахтысқәа рымшәацысшьа. Акулакцәа ажәлар еиларган, аилашынтра, аилашәиласра шыкалаз, аха ацстазаара ҕыц ахь зымшә хаз ацъанхаҕы-жәлар аиааира шырдеипшыз – «ажәван агәы шыцкьахоз» – ухәа апейзажтә сахьақәа рсимволтә цаки аповест ахтыстә деталькәеи асоциативтә цәахәа рыбжьгоуп.

Баша, адәахьтәи ацшра аарцшразы мацара икацтам апатрет сахьақәаҕы: «Шәарах хәа Басиат зтызшәа имаз убра дрылатәан илакта еимарцахәны, ипында итиааз ахәқәа ицәца иалархәын, ишәз инапы ихьнырхәаланы» (ад. 7-8).

Ганкахьала – Шәарах ипатрет – «илакта аимарцыхәра» – иһнуцкәтәи иказшьа аныпшуейт. Егьы аганахь – Шәарах ипатрет дәәазәы исахьа иаламшәшьо, адырга чыдагьы («ишәз инапы ихьнырхәаланы») амоуп, уи ала иаартхарц Шәарах дызустацәкьоу аиаша. Уи еилахқаауейт, ауаҕы

дышыны Бзыңынтәи кулакк Шәарах Мықәба хәа азәы дыб-
наланы дышцази, нас уи ичыдаратә дыргақәа зынны Хьым-
ца ифызә Цыкырба Грышья иҕнытә аповест анцәамтаҕы
иауз асалам шәҕәы ала.

Аповест ажәар еиқәыршәоуп ақытан анхашыжәлар
рцәажәашыала, абзыңаагы абжыуаагы еицырзеипшу
абызшәала.

Уи 30-тәи ашықәскәа раан, аңсуа сахьаркыратә литера-
туратә бызшәа ашықәгылара ианаҕыз аамтазы акыр
иаңсаз лагамтан. Аха уеизгы, иахья уи ханаңхьо, хабла
иаахымгылар ауам ахәоукәа ражәахәаратә еиҕартәышья
рымариацәара; аепитеткәа, асахьаркыратә еиҕырцшрақәа
акыр иҕаруп аповест атекст аҕны. Уимоу, аңсуа жәлар
ражәахәаратә ҕаңыц лымкаала излабеиоу ажәаңкаәеи
афоризмкәеи араҕа имачуп. Аповест абызшәа ҕаруп.

Автор лымкаала иқәманшәаланы ихы иаирхәеит
адиалогтә форма. Уи аҕырцштәкәа рзы цөымзаркыла
ашьталара аҕахзам. Даҕьас иаахуртлак аҕны адиалогтә
еицәажәара ахьуңымло ыҕазам. Адиалогтә форма
Шь. Цәыңьба иповест аҕны ибзианы иаанарцшуеит
еицәажәо доусы рпозициякәа:

«– Дызустада Миха зыхьзны ура уҕы иҕаз? Дабаци
уажәы? – диатцааит араиком амазаныҕәгаф (Ғыд иоуп
дзызцаауа – Вл. А.).

– Сыздыруам, иахагы аҕны дмааит.

– Ихәа ихи-итыхәеи, дуашьатәҕьюума?

– Ааи, дсашьоуп!

– Уажәраанза дудыруазма?

– Сара дсыздыруамызт, аха иара сидыруан.

– А-а-а, ишәахауама иихәо? – днарылаңш-аарылаңшит
араиком амазаныҕәгафгы» (ад.41).

Адиалогтә форма доусы рпозициякәа инрываргыланы,
иааңшуеит доусы рхатә ҕазшықәагы, иара доусы рхатә
бызшәагы.

Афырхацәа доусы рбызшәа ачыдара аарцшраҕы аурыс
бызшәа налато цьюкы-цьюкы рцәажәашыагы давым-
сит. Аңсуа сахьаркыратә литература ашыаҕаркы, Аңсны
жәлар рпоет, поет – аклассик ду Д. И. Гәлиа раңхьатәи

иажэинраалакэа руак афы («Исыбаргэузеи шыта сара!»), «Аңсны даазеит даңсыуоп, ңсышэак ихэашам, даңцагыоуп, атэым бызшэакэа дрызказоуп. Тэыми ѿнатэи еихтнитцоит» — хэа итэылихуаз иреиңшу агэнымыѿ хымдырцэа 30-тэи ашыкэсқэа раангы (иара иахыагы уи ачыма-зара изацэымцац рацэоуп) кыжэбыжэқэак зцаз, аха здырра кыафэу цыоуы-цыоуы рзы имодашэа икан, роу-рыс ажэакэа налато ацэажэара. Л. Лабахэуа исатиратэ жэеинраала «Мазлоу зегы злоу» акны ус икоу ауафы иб-зианы дафэацеуеит. Хзыхцэажэо аповест амоментқэак рфэи Шэарах урысшэала дирцэажэоит автор. Хымца-гыи урысшэала уи атак кэаитцоит. Ари амомент, аѿада ишазгэахтахоу еиңш, доусы рыѿнутцкэатэи рңсихологиатэ кэазшыа акыр инатңнашыуеит.

Ауафы ѿнутцкэалатэи иңсихологиатэ еибарххара аарпшрафэи адиалогтэ форма аихагы амонологтэ форма еиха исахыаркыратэ хырхэагоуп. Аңсуа литературафэи Ал. Гогэуа атыхэтэантэи ирфэиамтэакэа рыла иахбоит аѿнутцкэатэи амонолог инапэфы аагара ишарцауло арфэиамтэ аңсихологизмра.

Хзыхцэажэо аповест акны амонологтэ форма ахар-хэара амазам. Уи абызшэа арғаруеит хэа мацара акэымкэа, аповест зегы асахыаркыратэ еифэартэышыагы ианыңшуеит. Аповест аконфликттэ еибарххара, афырхацэа рхымѿаңгашыакэа, урт реидысларакэа ухэа, ахтысқэа зегы, иаартцэоу адэахытэи сахыакэаны иахыыкалаз рацэоуп. Афырхацэа рыѿнутцкэатэи рңсихологиатэ еибарххара ргэашэқэа акыр иаркхеит.

Ииашоуп, Гыд ихафэсахыафэи иахбоит иѿнутцкэалатэи еи-бырххара амоментқэа ауафытэыѿса имѿахкыара акнытэи игыежыра, аңсстазаара фыц ашка хахэхыачарада ихы ар-хара. Насгы психологиала ириашоуп уи ихымѿаңгашыа, аха уеизгы Гыд иеитэсрақэа, иѿнутцкэатэи аибарххаратэ психологиатэ тагылазаашыа аарпшрафэи ацаулара маңцэахан, аңсабаратэ ееитэкра еиңшымшэа иахыыкалаз рацэахеит. Акулак Шэарах уихэаңшыр, абри усс имоузеи, ихы зыдшыло дзышытоу ицэгыыршрақэа баша цасхэа дырфэума хэа агэаанагара узцэыртцуеит, иңсихологиатэ

еибарххара ргәашәкәа иахьынзахәтаз иахьяатымхаз иахъаны.

Хьымца иакәзар, аҕыц цәыртцракәа ринтерескәа рыхь-чара хамеигзарада дазыкәңоит, аха ҕнудҕала дазыкәтаны дцәыргам аҕнытә, акибернетикатә робот даҕызоума ухәо дҕалейт.

Аповест аконфликттә еиҕыхара ацаррей, ахтыскәа рҕиараҕы иуцыло адрамматизмрей, адиалогтә форма инартбааны ахархәара ахьяиузи ирыбзоураны арҕиамтә алахҕыхра амоуп, аҕхьяа иҕы амырҕыҕуа, дагәыланахало икәцоуп.

Ацсуа сахьаркыратә литература иашьатаны икалахьаз асоциалисттә реализм аметод автор ихәейт, арака ажәйтәрей аҕатәрей рейбарххараҕы, аҕатә аиааиратәы, ипрогрессивтәу амҕа аиҕаратәы алшара инаҕейт. Аповест аҕны ацәгьара ныкәызгоз зегьы аҕаҕеуп, имчыдатәууп, аҕатә аколнхаратә хейдкылара апрогрессивтә мҕа аиааира аҕоит.

Вл. Агрба ишымтә раҕхьазатәи ацсуа повест «Хҕколнхара «Ғхьяака» аишьа» инашьтархх, ацсуа сахьаркыратә литература аҕоурых аҕны ицәыртцыз аҕбатәи ацсуа повест «Амаҕ зыбҕа Ғцәоу» ауп. Аҕсҕазаара еҕа хыхь-хыхьла акәзаргьы ишаанарҕшуа, уи аповест «Хҕколнхара «Ғхьяака» аишьа» инавагылейт хәцсуа сахьаркыратә литература аҕоурых аҕны акрызцазкуа рҕиамтаны. Арт аҕповестк наҕ-наҕтәи хәцсуа сахьаркыратә литература аҕиараҕы атематикатә нырра амацара акәымкәа, асиужети акомпозициатә еиҕартәышьеи рылагьы апрозаҕы инейтцыху аепикатә жанр азын имҕакәтцаганы икалейт. Уи ашьакәыргәҕәаразы иахҕәалахаршәар азхоит С. Чанба 1934 шыкәсазы иҕижьыз иповест «Сеидык».

АПОВЕСТ «СЕИДЫК»

Ацсуа сахьаркыратә литератураҕы Самсон Чанба иповест «Сеидык» иклассикатәу аҕыҕ аанызкыло арҕиамтәкәа ируакуп. Алитератураҕцаара аганахь алагьы аповест

«Сеидык» аус адырулахъеит: Ш. Инал-ица (истатиа «Самсон Чанба»), Н.Лакоба (лмонография «Самсон Чанба»), М.Папаскъыр(истатиа аповест «Сеидык») ухъаубасегьыртгъы. Арт русумтакъаа рѣы икоуп акыр иацсоу ацшааракъаа, ишъахэны итцаау аганкъаа. Урт рахъ ипхъазатэуп аповест аидеиатэ цакы аилыргареи ацсуа қыта 30-тәи ашықәсқәа раантәи ацсҗазааратэ цагылазаашъеи реидхәалара, акласстә еиѣагылара арѣиамта ишаныцшуа ииашаны ацәыргара, асахъаркыратэ анализ ақатцара аѣазкра ухъа убас итцегъы. Аха арт нагзоуп иара аповест «Сеидык» атекст арамқакәа ртыцра шамахамзар рѣырзымкзакәа.

Зынзакгъы иқатцазам аповест «Сеидык» тематикала иашъашәалоу, иара зышътанеиуа аповесткәа ирѣызырцшыша анализк.

Самсон Чанба иповест «Сеидык» тыцит 1934 шықәсазы. Иара ацхъа итыцхъаз рахътә ѣ-повестк, хықәкыла Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхъақа» аишъа», Шь. Цәыцъба иповест «Амац зыбга ццәоу» ртемоуп аповест «Сеидык» тема хадас иамоу.

30-тәи ашықәсқәа раан Хсоветтәыла ду зехъынцъара еипш, ацсуа қытақәа рѣгы имѣапысуаз асоциалисттә еиткрақәа раан, акласстә гацәа рцәыртцреи, урт ирѣагыланы ақәпареи аѣатэ аиааиреи рпроцесскәа раартроуп арт ахповесткгъы тема хадас ирымоу.

С. Чанба иповест «Сеидык» ацшъбатәи повеступ ҳацсуа сахъаркыратэ литератураѣы. Ш. Инал-ица дахъахцәажәо аповест «Сеидык» рацхъатәи ацсуа повестушәа иқалейт.

С. Чанба иѣымтақәа иалкаау ахъаахуртуа иану Ш. Инал-ица истатиа ду «Самсон Чанба ицсҗазаареи ирѣиамтақәеи» хәа хъзыс измоу ақны ҳацхъеит: «С. Чанба иқазара азырхаразы гәғәала шахатра ауейт «Сеидык» (1934). Ари рацхъазатәи ацсуа реалисттә повеступ»¹. Иара убрақа даеа аа-дақъак ҳахъынырхысуа ҳацхъоит: «Сеидык» – рацхъазатәи реалисттә повеступ ацсуа шәыкәѣыра атоурых аѣы»². Высшъа змам афактқәа иаадырпшуейт ҳацсуа сахъаркыратэ литература атоурых ақны С. Чанба иповест

¹ Самсон Чанба. Иалкаау. Ақәа, 1958. Ад. 34.

² Иара уақа, ад. 42.

«Сеидык» рапхыатэи аңсуа повестны ишыкам. Избанзар С. Чанба иповест «Сеидык» (1934) аңхыа иагырьоҥхан, иагытыцхыан Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пҕхыаҕа айшыа» (1931ш.), Шь.Цэыцыба иповест «Амаҕ зыбга пцэоу» (1932ш.), Ш. Чкадуа иповест «Аҕыц аиааиуеит (1932 ш.).

Шь. Инал-иҕа истатиа ацитатақәа хыхь иаахгаз ркны иахбоит «рапхыатэиреи» «реалисттэреи» шалкаау. Аха аңсуа сахьаркыратэ литератураҕы иахыа уажэраанзагы иахдылазом иреалисттэым повест затэыкгы. «Сеидык» аңхыа ицэыртцыз аповестқәа хэа хыхь еиқәааҕаҕазақәаз хгозар, уртгы итиптэу аңстазааратэ тагылазаашыа шаадырпшуа акэу, итиптэу ахаҕсахыақәа рцэыргашыа акэу, адетальқәа рцабыргра акэу ганыс узлахэапшлакгы иреалисттэқәоуп. Насгы асоциалисттэ реализм аметод арт арҕеиамтақәа рҕы инагзаны аеышыақәнарҕэахыеит. Ш. Инал-иҕа зызбахэ хамоу истатиаҕы хаҕхыоит. «Уи (С. Чанба иповест «Сеидык» В. А.) икказа иахнарбоит аколнхарақәа реиҕкаара аан ақытаҕы классла ақәпара имоапысуаз. Уаанза ари атема азэгы даламкыысцыт аңсуа литератураҕы. С. Чанба иҕыпшны, нас пхыаҕа иргеит уи егырт аңсуа шәкэыошцэагы (ара рапхыа ихьз хэатэуп И. Папаскыыр)»¹.

Араҕагы атоурыхтэ цабырг авагылара калеит. Аколнхарақәа реиҕкаара атема аңсуа литератураҕы, хыхь ишаххэахыоу еипш, уаанзагы зныкымкэа иахдылахыан.

Н. Лакоба лмонография С. Чанба изкны илшыз аҕны илхэоит: «Ари апериод азын аповест «Сеидык» анаошгы аңсуа сахьаркыратэ литература – ҕа беиахеит аколнхарақәа реиҕкаара атема иазку арҕеиамтақәа, В. Агрба иповест «Хколнхара «Пҕхыаҕа» айшыа», В. Агрбеи С. Чанбеи рпиеса «Аиааира», И. Папаскыыр ироман «ҕемыр» («Аңсынҕры ду»), Шь. Цэыцыба иповест «Амаҕ зыбга пцэоу» ухэа реипш иҕақәоу рыла»². Аха араҕагы, ишахбо еипш, инҕкааны ихэазам аповест «Сеидык» аҕны акэу егырт зызбахэ цэыргоу арҕеиамтақәа рҕы акэу аколнхарақәа рышыақэыргылар атема рапхыа иахыцэыргоу.

¹ С. Чанба. Иалкаау. Аҕаа, 1959. Ад. 42.

² Н. Лакоба. Самсон Чанба. Жизнь и творчество. Ад. 119.

Аңснйтәи ақытақәа рҕеи асоциалисттә еиҕакрақәа раамтазы иҕаз класслатәи аиҕыһара, хықәкыла аколнхарақәа реиҕекаареи акулакцәа ирҕагыланы ақәҕареи ртема аңсуа литератураҕы ацәыртцра иазкны М. Папасқыыр аповест «Сеидык» дахьахцәажәо иусумтаҕы иҕәоит: «Аповест атема, аколнхарақәа анеиҕыркаауаз класслатәи ақәҕарақәа иҕаз, ишаадыруа еиҕш, итема хаданы уи аамтазы алигератураҕы иқәгылан. Аха ари аоымта (С. Чанба иповест «Сеидык» – В. А.) аҕынзагы ҕара иҕаман, имацзаргы, уи атемала иоқәаз асахьаркыратә ҕтамтақәа. Урт хыхь хзыхцәажәахыоу В. Аг-рба иповест «Хколнхара» «Ҕхьаҕа» аишьа», Шь. Цәыцьба иповест «Амат зыбга ҕцәоу»¹. Араҕа М. Папасқыыр ҕаңсуа сахьаркыратә литература аҕиараҕы атоурыхтә фактқәа ии-ашаны иазгәеиҕеит.

Абасала, икказа иааңшуеит С. Чанба иповест «Сеидык» раҕхьатәи аңсуа повеступ хәа аҕхьазареи аколнхарақәа реиҕекаара атемагы раҕхьа аңсуа литератураҕы иахьцәыртцыз «Сеидык» аҕны ауп хәа ахәаңшреи итабыргу шыаҕак аманы ишыҕам.

С. Чанба иҕцстазаареи ирҕеиамтақәеи ирызкны Ш. Инал-иҕа ииоыз хыхь зызбахә ҕамаз аусумта (аста-тиа ду) еиҕеикыпхьит даҕеа шықәсқәак рышьтахь. Аха араҕагы ириашазам уаанза иамаз агха: «Ари (С. Чанба ипо-вест «Сеидык» – В. А.) зегы раҕхьазатәи аңсуа повестқәа иреиуоуп»² – ҕаҕхьоит уаҕа.

Даҕеацъара интқааны иҕәоуп, «Ирҕеиаратә мѡаҕы (С. Чанба. В. А.) иаҕиҕақәаз аоымтақәа рахьтә аңсуа лите-ратура аҕны иреиҕазоу абаҕақәа ирылапхьазоуп асоветтә тематика ҕыцла еибарку раҕхьазатәи аңсуа реалисттә по-вест «Сеидык»³ – хәа.

Ари еиҕш афакт еиларѡашьара алигератураҕцараҕы ианыҕалалак амилаттә сахьаркыратә литература атоурых аҕны еилкаамкәа инхоит уи аизҕаратә процесс, арҕеиамтақәа реизыҕазаашьа, атемақәа реихылцра, реихеибартәара, ашәкәыѡѡцәа рсахьаркыратә ҕазараҕы азәи-азәи ирымоу анырратә еизыҕазаашьақәа.

¹ М. Папасқыыр. Аңсуа прозеи апоезиеи. Аҕәа, 1970. Ад. 81.

² Шь. Инал-иҕа. Аңсуа литература атоурых. Аҕәа, 1961. Ад. 190.

³ Шь. Инал-иҕа, иара уаҕа, ад. 203

С. Чанба иповест «Сеидык» аада ишеилахкаахыоу еицш, темалалгы идеиатэ такылагы ирышьтәнеиуеит В. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьака» аишьеи», Шь. Цэыцба иповест «Амац зыбга ццэоуи». Арт аповестк ркны иапцоуп Ацснытэи ақытақәа рғы асоциалисттэ еитакрақәа рымөацгара аан, 30-тэи ашықәсқәа рылагамтазы ицэырцыз, акласстэ гацәа, акулакцәа рхафсахьақәа. С. Чанба иповест «Сеидык» аҕны иалоу акулак хада Сеидыки, В. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьака» аишьеи» аҕны ицэыргоу акулак Цэгьамши, Шь. Цэыцба иповест «Амац зыбга ццэоуи» иатэу акулак Шэарахи психологиалеи, нышэарак камцакәа рыкэпареи, ридеиатэ хыкэкқәеи рыла хтак еицтадыршэуеит. Аха урт зынзаск еицшым литературатэ хафсахьақәоуп. Итиптэу апцстазааратэ тагылазаашьа иахылцыз, итиптэу хафқәоуп. Иашоуп рапхьатэи акулак Цэгьамши аповест «Сеидык» аҕнытэи акулак Сеидыки хышықәса роуп аамтас ирыбжьоу. Ус анакәха, азцаара ыкәгылар калоит, апцстазаара итиптэу атагылазаашьа хышықәса затцәык рыла еитакра дус иаиураны иҕази акулакцәа Цэгьамши, Шэарахи, Сеидыки ихаз-хазу, еицшым хафсахьақәахаратэи хәа. Аха 30-тэи ашэышықәса Хсовет қытақәа рзы, убас еицш аамтан «акультуратэ революциатцәкьа» мөапысуан. Зқышықәсақәа раахыс хазы-хазы инцэытцасуа инхоз анхацәа, уцшыр шыбжьонза азеицштэ хеидкылара катцаны, аицынхара иалагахьан.

Апцстазааратэ тагылазаашьа ирццакны аитасра иахкьаны акулакцәа рыкэпашьа аформа аеапсахуан. Урт өнуцкәла гәатцәак акэзаргы еицрыграз, адәахьала уанрыхәапшуа апцстазааратэ тагылазаашьа иканатцаз аеыпсахрақәа ирыкәшәаша асабрадақәа рған.

Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьака» аишьа» аҕны ицэыргоу акулак Цэгьамш асабрада иөамтацзакәа даарпшуп. Избанзар 1927–1930-тэи ашықәсақәа рзы апсуа қытақәа рғы, макьана анхацәа идеилыркаам акулак классла дара ирагоу шиакәу. Аколнхарақәа хәа иапшьаргаз ракэзар, изызку хәа макьана акы рыздыруам, дара рзы тыша лашьцароуп. Ахьзытцәкьагы ииашаны ирмахацт «акомхоз» хәа ауп ишырхәо.

Абартқәа ирыбзоураны Цэгьамш аргаматцәкьа дцэыртцны аколнхара аиөкаара даөагылоит. Уи дымшәа, дмырха арга-

ма ауаа азыкайтцоит, ақыта Зымта социалисттөла айтказы ағыцапшыгара мап ацәыркырц. Иарггы драпхыагыла аколнхара аифекаара иазкны рапхыатәи аизара ахырбгалара алшаратәи икайтцеит акулакцәа рблок, уи алагыи аамтала аиааира агоит.

Абасала арака акулак Цәгьамш ацстазааратә тагылазаашыа илнаршон аргама акәцара. Аха наф-наф ацсуа қытақәа рғы аколнхарақәа реифекааратә пышәа хажәлар ианроу, акаммунистцәеи акомфарааи реандырғәғәа, акулакцәа реырфашыаны, русхәымгақәа мазала имфәарго иалагеит.

С. Чанба иповест «Сеидык» афны иалоу акулак хада Сеидыкгы убас мазала аус зуаз азәи иакәны дааирцшит автор.

Акулак Сеидык иеырфашыаны иқыта асоветгыи далоуп, ицхаи ицкәыни акомфареидгыла иалеитцеит. Абасала, рапхыатәи аповест «Хколнхара «Пхыака» аишыа» арака хазлацәажәо аповест «Сеидык» хышықәса затәык рыда шрыбжыамгыи, рапхыатәи акулак Цәгьамши, арака иахпыло акулак Сеидыки зықәцәо акы шакәуггыи, рхатақәа зынза ихаз-хазқәоуп.

Вл. Агрба икулак Цәгьамш 20-тәи ашықәсқәа рынцәамта дацоуп. С. Чанба икулак Сеидык 20-тәи ашықәсқәа рылагамта.

Акулак Сеидык ихафсахыа аилкаарағы хара иахбоит ө-лагамтак: ганкахыала Сеидык даауеит Вл. Агрба икулак Цәгьамш ифнытәи¹. Егы аганахы Шы. Цәыцба иповест «Амац зыбга цдәоу» афны ицәырцыз акулак Шәарах ифнытә.

Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхыака» аишыа» афны акулак Цәгьамш иқыта Зымта аколнхара аифекаара еитцейфарц иааилшо зегы кайтцоит.

С. Чанба иповест «Сеидык» афны акулак Сеидыкгыи уи ауп дызфәу, иааилшо зегы кайтцоит аколнхара иқытан икамларц.

Вл. Агрба иповест афны акулак Цәгьамш ишытахы мазала дгылоуп атауад Кац.

¹ Вл. Анқәаб истатиа «Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхыака» аишыа». Ажурнал «Алашара» № 11, 1972 ш.

С. Чанба иповест акулак Сеидыкгы ишьтахь мазала дгылоуп аҭауад Казылбақь.

Вл. Агрба иповест аҭны акулак Цэгьамш иқытан аколнхара аиҭкаара алимыршарц иқәҭараҭы ивагылоуп апап Кәаста, ахәаҭыа Шьахан, ахәсақәа рахьтә Нангәа ухәа убас егыртгы.

С. Чанба иповест аҭны акулак Сеидыкгы иқытан аколнхара аиҭкаара алимыршарц ақәҭараҭы ивагылоуп апап, адикәан, амула Исыф, ахәсақәа рахьтә Каиматхан ухәа убас егыртгы.

Вл. Агрба иповест аҭны акулак Цэгьамш иқәҭараҭы дидикылеит аҭар Ташьых. Нас аҭыхәтәан уи Ташьых ихьыз, дшыржъаз еиликаан, аҭҭазаара ҭыц ахь зхы зырхаз дреиухеит.

С. Чанба иповест аҭны Сеидык иқәҭараҭы джьаны, дыршәаны дидикылт аҭар Мыса, аха нас уи Мыса ихаҭы ахшыџ ааин ишьыргәындарагы наҭ днагәҭасын, аҭҭазаара ҭыц ахь диасит.

Абарҭ афактқәа ишьақәдыргәҭеит С. Чанба иповест «Сеидык» аҭны акулак Сеидык ихаҭсахьа аҭҭараҭы Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьаҭа» аишьа» аҭнытәи иаауа шырацәоу.

Аџбатәи алагамҭа хәа иахаҭхьазо: Шь. Цәыцъба иповест «Амаҭ зыбҭа ҭцәоу» иалоу акулак Шәарах иеипш, С. Чанба иповест «Сеидык иалоу акулак Сеидыкгы иеымраргамакәа, мазала еиҭкаауеит ацәгьаурақәа. Амала, Шь. Цәыцъба иповест аҭны аколнхара аиҭкаара зҭаарас иқәгылазам. Уаҭа еиҭыркаахьоу аколнхараҭы ҭаҭа-ҭаҭала акулакцәа имџапырго акласстә кәҭара, ажәлар реилаџынтра, адиверсиақәа рымџангара ухәа роуп дзыдхәалоу акулак Шәарах. Аха Шәарах иеырџашьаны ақытантәи анапхгаџцәа игәра ргартәи иеыҭаитцон, урҭ реизарақәа дрылатәон, ирхәоз иахауан, нас мазала аус еиҭаҭәаҭәақәа аҭҭазаара ҭыц иазымџапигон.

С. Чанба иповест «Сеидык» аҭны ахтысқәа зынза даҭеакала ицозаргы, уи акулак хада Сеидыкгы ақытантәи анапхгаџцәа игәра ргартә иеыҭаитцан, ақытсоветгы далоуп, аилацәажәарақәа раан уа далатәоуп, асовет мчы иҭахушәа

иедирбоит, нас мазала аусейтаҕаҕаҕаҕа дынрышьталоит.

Абасала, С. Чанба иповест «Сеидык» аниџуаз аҕсуа сахьаркыратә литература, акулак ихаҕсахьа аҕцараҕы иамаз апышәа идикылт. Аха асахьаркыратә ажәа азҕаза ду С. Чанба уи иҕы даанымгылеит.

Акулак ихаҕсахьа иртбааны, ирцауланы, еиуеицшым ганрацәала днархәы-аархәны, адәахьтәи иформагы, иџнуцҕатәи иҕрарагы цәыригеит.

Ш. Салаҕаиа аҕсуа проза ахытхырҕаҕа азгәаҕо С. Чанба иповест «Сеидык» азбахә ала иҕәоит:

«...Чанба ихаиҕазом уажәраанза уаџы изымдыруаз, иҕыцзоу алилитуратә типқәа, аха уеизгыи уи иаагәоуҕаратәи иртбааит иааирцшуа аҕстазаара арамкаҕа, ирцаулоит иперсонажцәа рыҕазшьаҕа»¹.

Ш. Салаҕаиа иҕаитаз азгәаҕара зынза ииашоуп. Уи инаҕәыршәаны абраҕа иазгәатәтәуп акулак Сеидык ихаҕсахьа аарцшраҕы аҕсихологизмра С. Чанба исахьаркыратә детальқәа жәпаки ишырнубаало.

Акулак Сеидык иџны аҕауад Җазылбақь даннеи амомент инаркны, анхаџы Җәаблыхә данаарыхтыгәла, Сеидык нцәас иицхьазоз Җазылбақь иахь ихы рханы ииҕәоз ажәа цьбарақәа мыцхәы ддыргәамтцуеит, аха аҕак иҕәар исабрада иҕытыр, даргамахар хәа дшәоит. Убри иџныцҕатәи иҕагылазаашьа, иҕсихологиатә еибарххара ҕазара дула иааирцшит С. Чанба. «Сеидык Җәаблыхә ицәажәашьак иҕәаҕхомызт, дхәытцәыхәытәуа дгылан, Җазылбақь даара дицәыцхашьо. Днеиқәҕаар иҕахын, аха ашәара иман, аҕауад иидгылоит хәа акы изырхәар хәа... Уаҕәытц, дад, Җәаблыхә, уаҕәытц! – Җәаблыхә диҕәәшәа иаарцшқашәа иниеиҕәеит, аха Җәаблыхә Сеидык иҕәхьаа мкыкәа деиҕаналагеит...»². «Уаҕәытц, дад, Җәаблыхә, уаҕәытц!» – хәа араҕа Сеидык ииҕәо Җәаблыхә иҕәаҕкра иахылтцыз, иџнуцҕатәи еилашра ишинархәо макьана Сеидык ицәахуеит. Аха Җәаблыхә аҕауад – эксплуататор иахь анхаџы иаухьоу агәынхарақәа аартны Җазылбақь длиҕагыланы иеиҕәо даналага-

¹ Ш. Салаҕаиа. Апроза ахытхырҕаҕа. «Советская Абхазия», 1966 г., 26 ииун.

² С. Чанба. Иалкаау. Аҕәа, 1958. Ад. 144. (Абри анахыс адаҕақәа рымацара ахарбалоит ахыцқәа ирҕакны.)

лак, данафәымтцлак Сеидык иѡнуцкатәи иѡсихологиатә тагылазаашья, игәыпжәарей иѡынкыларей реибырххара автор ицәыригоит маҗ-маҗ. Қәаблыхәи Қазылбақы ражәеимадара хрыжь-хрыжь инбжьаиргылоит Сеидык иѡнуцкатәи итагылазаашья иахылтуа, арефренра иазааигәоу ахәоуқәа: «– Уафәытц, дад, Қәаблыхә, уафәытц! – Қәаблыхә диҳәошәа иаарпшқашәа инаеихәеит» (ад. 144).

«– Уафәытц, Қәаблыхә, уафәытц мшәан! – иҳәан даахәытцәыхәытцәит Сеидык» (ад. 145).

«–Ҳаи, иараби, уафәымтцуеи ура! – иҳәан ибжьи ааиргәғәеит Сеидык» (ад. 145).

«–Уафәытц, Қәаблыхә! Даеа аамтақ умбазозыс!.. Сара сыѡны, – иҳәан уа иаахижәеит иажәа Сеидык, даланагалацәар игәы ахьцо рдырыр хәа дацәшәаны» (ад. 146).

«– Ҳаи, иараби, уеаанкыл сымхәеи, Қәаблыхә! – изымчхәзт Сеидык Қәаблыхә даахьижәеит (ад. 146).

Акулак Сеидык ихафәсахьяфәы аѡсихологизмра арт ацитатақәа рымацарагы ирныпшуеит. С. Цанба аѡхьяѡ блатцыррала иирбоит Сеидык иицәахырц дызѡу иѡнуцкатәи игәыпжәаратә тагылазаашья, афәыц аѡшьгаѡцәа, Қәаблыхә еипш иѡоу анхацәа рахь имоу ацәымҗра, маҗ-маҗ ишицәәыртцуа. Қәаблыхә аҗауад Қазылбақ дахьиѡагылоу, Сеидык иагья иѡсы еибанаркызаргы, арт ацитатақәа иаахгәз рфәы ишахбо еипш рапхья иаарпшқаны ауп ишхәоу, «– уафәытц, дад, Қәаблыхә, уафәытц!» – хәа. Аха нас уи апшқара хәычы-хәычы амфәыграхь ииасуа, атыхәтәаны ибжьи мчны ауп ишго» – «Ҳаи, иараби, уеаанкыл сымхәеи, Қәаблыхә!» хәа «даахьижәоит.».

С. Цанба қазарыла икаитцеит ѡ-хафәык змоу Сеидык (ақы икулакратә хафәы, егы анхацәа рфәы дынхаѡушәа икаитцо ахафәы) идгылаѡи иагеи рыбжьақазарафәы ицәажәашья. Аѡхьяѡгы ибзианы идыруеит Қәаблыхәи Сеидыки еиышәара зқәым классла еиҗацәоу шракәу, аха Қәаблыхә издырзом Сеидык иара иаҗацәа акулакцәа дышреиуоу. Сеидык идыруеит Қәаблыхә акулакцәа дырнышәараны дшықам, убри азын, нас уажәы аҗауад Қазылбақ диѡагыланы дахьцәажәо азын, дицәымҗуп, аха иажәақәа убас еипш иргызмалны иҳәоит, игәы итацәфьоу

аиаша рнымпшратэы. Қаблыхэгы изгэатазом урт ирыцоу ацэымтра. Урт иажэакэа Сеидык рацхьа ус ызак икаицо абжягажэа еицштэшэа иаарцшканы ихэоит, «уакэйтц дад, Қаблыхэ, уакэйтц!» – хэа. Нас, хэычык ицэгьешо ианала-галак «Даеа аамтак умбазацыз сара сыфны»... хэа наццаны, иагьа умхэан, апсуа исас дидгылар атахыми хэа аанарго, Қазылбақы иара ифны дахьааиз азын атас атэы наигзарц акэушэа каларатэы, атас ипыраикуеит, иеалахиоит.

Сеидык агызмалрагы иалхэдам, аеынкылара гэгэа змоу, иаармарианы зсабрада зфыхра алымшо агацэа дреиуоуп. Нина Лакоба С. Чанба изку лмонографияфы илыоуеит:

«Ииашаны ицэыргоуп акласстэга Сеидык ихафсахьа. Уи икны қэфиарала еихшьалоуп атоурыхтэ етап фыц акны, итиптэу акулак ичыдарақэа»¹. Сеидык икулакратэ шытақэа хиоаразы ирахэгы шаны итынхацэа рахь ишьтуеит, ихшара акомфар иалаитцеит, иара асовет далалоит.

Сеидык икулакратэ шытақэа хиоит, ажэлар игэра ргеит, иаргы иахьей уахей урт русқэа рзы «иеираапсоит», аха фнуцкала минутк адамхаргы изкамыжьзацт икулакратэ цсихология. Насгы Сеидык икулакратэ цсихология ифнуцка ус баша аеыртынч итэаны ицшзам, мазала аус аеуит, Асовет мчы ацъанхафьжэлар ирнацо абзиарақэа реицакьара иашьтоуп. Абасала, Сеидык анхацэа рфы дынхафны, Қазылбақырааи Каимытханрааи ухэа рфы дкулакны, ф-хафык имоуп, цкьа деилкааны исабрада ифырхаанза.

Сеидык ихафсахьа аарцшрафы иахбоит З. Дарсалиа идрама «Ажэйтэра иагаз» (1928 ш.) акны рацхьаза акэны апсуа литература акомпозициатэ еифекаашьафы ицэыригаз, аконтрастра кзцо ф-таацэарак реиваргылар. З. Дарсалиа идрама «Ажэйтэра иагаз» акомпозициатэ еифекаашьафы хадара злоу атыц ааннакылоит атауад Зосхани анхафы Хабахэи реигэылацэаратэ еиваргылар. Урт рконтрастра иахылцуа аконфликт ауп нак-накгы адрама аидеиа шьамхыс иамоу². Арака адрама аидеиатэ цакы аарцшра иазыманшэалоу формахейт, социалла еифкарамыз ф-таацэарак реиваргылар.

¹ Н. Лакоба. Самсон Чанба ицстазаарей ирфеиарамфей. Акэа, 1972. Ад. 128.

² З. Дарсалиа. Иалкаау. Акэа, 1970. Ад. 233.

Аповест «Сеидык» аkyнгы акулак Сеидык инхареи, анхафгар Ҙемыр инхареи еиваргыланы иахирбоит С. Чанба. Арафа, акомпозицияфы ихадоу аконтрастратэ еиваргы- лара, акулак Сеидык ипаразитизмра еилкка ицэырнагеит. Ари еицш асахьаркыратэ хырхэага иарманшэалт ацулаки анхафи рсоциалтэ мѡақэа реицэыхкьара аарцшра.

3. Дарсалиа идрама «Ажэытэра иагаз» акны аҗауад Зосхани анхафы Хабахэи рҗаацэарафы аймак анроу анхафы иҗаацэара ѡахызааит. Аха уи ажэытэра иагаз аамтоуп, ускан ус акэын ацҗазааратэ тагылазаашья цкарас иамаз, анхафы изинқэа кьафын. С. Чанба иповест «Сеидык» акны акулак Сеидыки анхаф гар Ҙемыри рынхарақэа анеифурцшлак Ҙемыр ицсы златоузеи ухэаратэы аарлоуп инхара шыкоу. «Ҙемыр дуаф гарын: иқэацэ мҗэышэза, Ба- зала иеипш икьафэза, ашьака аеанҗаны игылан». Сеидык иѡны акэзар, зыпсы җатцэкьоу абри зтэу иоуп ухэаратэы, уи «Ҙемыр иқэацэ уахьнахыпшуа аѡадара ахарць афькэырша, ауацьяк ду (х-метрак иназо) агэылхэа иатцагылан Сеидык икэаскьа» (ад. 116). Арт агэылацэа рынхаратэ контраст 3. Дарсалиа идрама «Ажэытэра иагаз» акны еицш, урт анхарақэа рыцшэмацэа рыцҗазааратэ лахьынҗа анти- тезара кзтцэ ѡ-мѡакы ирынҗаны идэыкэҗоуп. Амала, 3. Дарсалиа идрама «Ажэытэра иагаз» акны анхафы инха- ра кьацҗажэхазар, арафа анхаф гар Ҙемыр инхара Асовет мчы изаанагаз ахьыпшымреи ацхыраареи ирыбзоураны, аихаҳара мѡа иқэлеит. Аповест асиужет акны ихамбозаргы, нак-нак Сеидык инхара атцкьысгы еиғны анхара еихаҳа зацхьяка изыцпшу шиакэу агэра хгартэ икоуп арфеиамҗа асахьаркыратэ еиқкаашья. Анхаф гар Ҙемыр аизҳара мѡа дықэыргыланы иаарцшуп ихафсахья. Акулак Сеидык ихафсахья Ҙемыр ихафсахья иаконтраступ. Рацхья иҗэы- ипҗа икоу иакэны даацэыртцзаргы Сеидык итэы иацлазом, алақэра амѡа даныргылоуп аповест уахьналаго инаркны. Сеидык ииазаауа акласс дахатарнакуп. Уи эксплуататортэ классуп, Ҙемыргы зны иара ифы аус иуан.

Сеидык иѡны ддэылҗын хазы анхара напы анаиркы, Ҙемыр инагзаны Сеидык дихьыпшымкэа дзыкамлацызт, анырхага маҗэахэла дахьеикэшэамыз иахкьаны Сеидык

имхқәа изицәағәалар акәын. Аха Сеидык Төмыр убри ағғы дицәцеит. Сеидык ииазаара аарцшрағы автор қазарыла еиғикааит, уи ичныр Хабаш Сеидык ионы ныжыны ицареи, ицқа Хыккәыц, лаб акулак имәа данымлакәа, лара бзиа ил-баз Хабаш иахь лхы архареи. Арт асахьаркыратә деталькәа иаадырпшуеит, Сеидык инхара адәахьала еразнак улацш ицашәо, ионы ауацьяк хаккала иқазаргы, ашныцқатәи ацакы уағы дшаднамхало, есаaira уи анхара ачленцәа шеилшәшәо, Сеидык ихаҗа ицсы штоугы ақяацҗажәарахь амәа ишыкәу. Насгы С. Чанба машәырни иқаймцеит, Сеидык ионра кажыны Төмыр ионата хкыдыларҗас Хабаш иахьиитаз. Сеидык ауацьяк хаккала изхагылоу акәасқяа ғызғыз кажыны, Төмыр иқәацә-мцәышә хәычы ашқа ауаа ииасуеит. Ари, арғиамҗа аидеиатә цакы хада ныккәызго, Сеидыкҗраа раамҗа аиазаареи, Төмырраа раамҗа аихаҗареи ирсимволу контраступ.

Сеидык ажәытә аамҗа даҗан. Уи ажәытә аамҗа иара иани-маз дарцәыцәын, имазаара далаҗырбон. Икәасқяа х-метрак иназо ауацьяк агәылхәхәо идирқатаз, «...ари ақара аура аумҗан хәа иархәеит иазтоз, аха ажәлар ирбалап, рылацш аахалап ихәан имуит Сеидык. Амардуангы уағы ишибац акәымкәа, иркәаратцаны иеиҗеит. Амәаду иавганы игаз ахь алра акәасқяа иаңырагылаз, ибжькаа иқайтцеит – жәлары имәасуа икәасқяа ду амардуани иареи рбалап хәа. Ус ани-уаз ажәытә хәынцқар ихаан акәын» (ад. 116).

Абас ицәбыргу амаҗәартә деталькәеи асахьакәеи рыла С. Чанба иахзаairтуеит Сеидык ионудқатәи ицсихологиатә дунеи. Ажәытәан иара акрызку азәы шиакәу ауаа иахьыр-бара дашьтазар уажәы «аитцалара игәапҗеит. Иуацьяк амцхә иахагылазгы игәамцхо далагеит, икәасқяа алра ахашьшы, уағы имбо ицәыцҗагылазар иҗаххеит, алра иахьапырихызгы алғар еиҗасҗап хәа ихшыә азцо дала-геит» (ад. 116). Арақа иаахғаз ацитатакәа рғгы иахбоит антитеза-контрастә форма Чанба исахьаркыратә қазарағы ахархәара шизыманшәалоу. Уаанза хазлацәажәоз ахаҗ-сахьакәа Сеидыки Төмыри рконтрастра акәзар, арақа иахбоит Сеидык ихаҗсахьа мацара аарцшрағы аконтра-стратә форма ахархәара.

Ажэйтэ ахэынтқар ихаан Сеидык ифнуцкәтәи иказшыа зеипшраз С. Чанба адәахытәи адунейтә қәыпшыларала, илабҕабоу аматәарқәа – акәасқәа, амардуан ухәа убас егыртгыы рыла иҳазцәыригеит.

Илабҕабоу, иобиективтәу асахықәа рахытә илабҕабам, исубиективтәу ауафы ифнуцкәтәи идуней ахы хнейт, ипсихологиатә қазшыа агәашә хзаиртуейт автор.

Сеидык ифнуцкәтәи идуней агәашә аартны хәхынталаз иахбоит, уи ипсихологияҕы ишыкоу амешчан-ччиаратә чымазара. Ааи, уи малла дөырбоит, аха игәы ччиоуп, игәыхәуп. Малла иөырбара ахатә игәы аччиара иамоу ауп изхылцуа. Сеидык амал ауафы ипсҕазаара итәы-ипха ақаларазы итагылап хәа акәзам изиҕаху. Сеидык амал иҕахуп иара имам ауафара уи иалахаиртәаарашәа, иалахиөарашәа игәы иабоит азы. Уи ипсихологияҕы икоуп убас еипш ччиаратә чымазарак, иуафара шәагас иамоу, уи малла имоу-ихзу акәушәа изырбо. Уи ачымазара змоу рхаҕы ирзаагазом амал аагашыас еиҕаз, ихатәы өапсатәрала, ицәбаала акәу, егырт дөаө цыоуки рцәапса-өаҕахә гашыак айтоу. Ари аексплуататор – паразиттә психология акапитализмра иацәынхоуп, Асовет мчы анышыақәгыла ашыҕахыгы ақыраамта аҕсы мцацкәа иқан. Хықәкыла уи аҕсы тан акулакцәа рҕы. Уи еипшу аҕсихология акулакцәа ишрымаз ажэйтә ахэынтқар ихаан ицәахтәзамызт. Убри ақнытә Сеидык иөцөырганы имал далаөырбон.

Уажәы, Сеидык ифнуцкәтәи ипсихология аөампсахзейт, аха уи ацөыртара дацәшөейт. Уи ақнытә «деицаларц» иҕаххейт. Иөахыиөара дашытәлоит.

Абас С. Чанба ажэйтәи аөатәи рконтраст ихы иархәаны асабрада зөаҕаны, Асовет мчы иаөагыларц икоу Сеидык ифнуцкәтәи ипсихологиатә тагылазаашыала иааирпшуейт.

Сеидык амал имоуп, аха уи ауафара ацым, дкацбеиуп. Уи имали икацбеирей ирконтраступ ичныр Хабаш дөихыжәеикәыжә иөилахәашыа «...Икәымжәкыө цөыххаа, имақа иакын акәымзар, еицрытта ицарын ухәаратәы иқан; иуапцәа хылца ақә кылжәжәаза» (ад. 129).

Сеидык ибеиара зцәапхзала иаарыху ируазөку Хабаш дөильтын дөицрытта дыкоуп, аха дагырыцхәишөом, имал дөигзаны уи изын акы ахихуам, арахы атауад Қазылбақ

азыс аниџахха ахэ имимхзеит. «Хаи, дад, азыс ахэ хэа изакаэзыеи иухэо. Ахэ шџоумсхуа» – (ад. 146) хэа акы дамеигзазо дцэажэоит.

Ари аконтраст иаанырџшуеит Сеидыџ ауаа социалла еилыхны ишибо. Аџауад изын уи даџа бызшэоуп иџоу. Уи абызшэа хэџырқэџцароуп, хэџгылароуп, иџыхаауп, аџха агэылжжуеит. Казылбақь иџы Сеидыџ изазом ауаа еилыхны ишибо. Сеидыџ Казылбақь дзықэџээз аџэардэ иэџэамшьакэа акэасқьа дныџналан ақалақьтэ кэардэ бзиақ изааигеит. Казылбақь дзықэџэоу иџаақэикырџ далаган, Сеидыџ имуит.

«– Мап, дад, мап, уи ура уқэџэаны иқэнагом, ари уқэџа. Уи иқэџэаша даџа шыоукуп, – ихэеит Сеидыџ» (ад. 140).

Аџауадреи аамсџареи раамџа шџахэоуггы, Сеидыџ уи аамџоуп гыла-џсыла дызхэџгылоны иныџкэиго. Аџауад Казылбақь иџны иџабызшэа хаазар, уи ичныр иџы зынза даџа бызшэоуп иџоу. «Умбои ура, афуџара, ани аџьма иџанатџо? Уажэыггы угэарамлаџи? Улымхэа џыршэазар акэын иуқэнагоз, сабиџ! – ихэан днеитхэахэеит Сеидыџ, Хэбашь адэы дшаақэибааз еипш.

– Аџьмақэа азар рыџџастџон, мшэан...

– џумџын! Сџэажэоит хэа дшаџу! Сыла уаџырџ! – ихэан длаикэџааит (ад. 124).

Абызшэаџы аконтрастра хбоит. Сеидыџ ичныри иџкэыни дышраџэажэо еиваргыланы хэахэаџшыргы.

Сеидыџ ичныр Хэбашь даниаџэажэо ибызшэа хаарак аџазамкэа, «уматџ зуа иџэа дџаургеџьуазар, убасканоуп дқэаџқэаџо дувагеџьуа уматџ аниуа» (ад. 125) – хэа аџџара иманы уи дықэныџкэазар, иџкэын даниаџэажэо, Казылбақь иџы еипш ибызшэа хаауп.

«– Уабаџои, дад? – ихэан ибжы ниқэиргеит.

– Акомџар реизарахь!

– Уџа, дад, уџа! Уиггы акы ихэахэап, иахьатэи аамџа иџоу аџы зеггы ухы дрынураалароуп. Хэара абар хэажэит, дад, иахьакэу уаџэакэу хуџэџашт» (ад. 125–126).

С. џанба исахьаркыратэ кэзараџы абас, аконтрастра ахархэарала Сеидыџ адэахьтэи, наџшыақэџтэи исахьа иаџџэаху иџнуџџатэи иџазшьа, икулакратэ џсихология еиташэарак шамам, аџхьаџ изы илабџабеитэит.

Сеидык икулакратә хәҗы цәәхны, адәәхьала уахьихәа-пшуа баша нхаҗык иакәушәа, ацстазаара җыц пхьаҗа изго иерыларҗашьа дахьыкоу азырхакәа, уи цәҗа-цәҗала аус иуеит асоциалисттә хейдкыларахь ажәлар рынхамәа аиага-ра еитцейҗарц.

Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьаҗа» аишьа» аҗынҗы акулак Цәҗамш дызҗызы иара убри асоциалисттә цстазаарахь инеиуа рымәа аитцәҗара акәын. Уи аколнхарақәа реиҗаара аитцәҗаразы аргама дыкәҗыланы иазыҗаитцон, ауаа иҗны еизганы, аилацәажәара мәаҗигон, уаҗа ирхәаша, ируша адирективқәа рицон. Аповест «Сеидык» аҗынҗы убри еицш аилацәажәара мәаҗысуеит, аха уаҗа аргама акәымкәа, мазала имәаҗигоит аицәажәарақәа. Насҗы С. Чанба иповест аҗны уи еицшу аилацәажәара акулак иҗныҗа иааҗхьаны акәымкәа, рқытан Махә хәа азәы ицсхәра аныруаз, иааигәа иҗаз арасатраҗы мазала реиҗкәыршәаны ауп ишымәаҗгоу.

Арт аҗповестк рҗы акулакцәа имәаҗыргаз аила-цәажәарақәа цакылеи иалахәу ауааҗыра рсоциалтә кате-гориакәеи рыла даара еизааигәоуп.

Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьаҗа» аишьа» аҗны Цәҗамш иҗны аилацәажәаразы еизигаз ачеицыҗка иахартәаны имоуп, уи ала ауаа хихуеит (Убас ихиххьоу ире-иуаны уаҗа иҗоуп анхаҗ җар Ташьыҗи ақытсовет ахантәаҗы Хампали ухәа убас еҗ).

Абар уаҗа аилацәажәара иалахәу рахьтә хадара злақәоу автор дышрыхцәажәо: «Аҗхьаҗа здинқәа еимазкуаз еи-бабаны инымхоз апап Кәастеи ахәаҗьа Шьахани уажәы еидтәаланы еихәаччо, еилацәҗәуа акреицырфон. Аҗхьа уаҗы дзатәазымшьоз, аҗаҗара икны иагоз аҗауад Кац уажәы акулак Цәҗамши иареи еишәак еицахатәоуп, рцәа-рҗы еидуп, акреицырфоит.

Уамашәа иубаша, акулак Цәҗамшҗы анкьатәи аҗауад Кацҗы, апап Кәастаҗы, ахәаҗьа Шьаханҗы зегы Асовет мчра азы ирхәалак еикәшәон, еинаалон.

Арт зегы уажәы рҗацкәымкәа еилартцеит, рыхшыҗ еибырҗеит, рымч еиздыркәкәеит, Асовет мчра иақәҗаразы»¹. Абри аилатәараан Вл. Агрба ииашаны зыҗазшьақәеи зеизыҗказаашьақәеи аазыркьаҗны ицәыригаз – аҗауад

¹ Вл. Агрба. Ишымтәқәа. Ақәа, 1959. Ад. 24.

Каци, акулак Цэгъамши, ақырсиантә динхатцара ахатарнак апап Кэастеи, аңсылмантә динхатцара ахатарнак ахәаңы Шьахани рыдагы иҕан Цэгъамш инапағы иаганы имаз, иитаххалак зылиршоз ақытсовет ахантәағы Хампал, ижьаны акулакцәа рблок ашҕа аамтала ииаргаз анхаө ғар Ғашыых, ахәса реишәа аханы «аббы лыхга» итәаз Нангәа уб. итц.

Абас еиңш асоциалтә категорияқәа реилазаара дықәныкәеит С. Чанба иповест «Сеидык» аҕынгы. Амала, араҕа Асовет мчы иадгыло уащуп аҕнытә, С. Чанба ақытсовет ахантәағы Хампал хәа Вл. Агрба иповест аҕны акулакцәа ирыдгыланы иалаз дидсахит аменшевик ила. С. Чанба абри аменшевик иалагалара ала асоциалтә категорияқәа рхатарнакцәа ралпшаарағы даҕеа шыаға иашак ҕаитцеит. «Арасатра атыхәаны, пхьақыртәк ағы рыезаны итәан: Сеидык, Казылбақь, апап, адикәан, Сабаҕеи, Қыаламат (Сабаҕеи Қыаламатҕи кулакцәоуп В. А.). Казылбақь ауа аңсхәарағы иедимырбазеит, иезаны дааны дыҕан, сасыкгы дицын ахылдарч ихатцаны. Ауацәа ааиуеит, ацәқәа ықәыргалоит анырхәа, дара рыезаны аицәажәара ҕартцеит. Сеилым итәаз зеггы идырит, азәк ида. – Дызустада ари, дысымдырит? – ихәан дааиғааңшит асас. – Рацатәи усущуп, – ихәеит дыччо Казылбақь. – Аа.. Дусущуп ба?.. Нас ара?.. ихәан, иаиххәаара изымдыруа даақәхеит Сеилым, нас Казылбақь дниғааңшит цоу-мцу хәа. Казылбақь дааччан:

– Сыхәмаруеит, Сеилым. Дагырацатәым, дагысущым, хара дахызоуп, дменшевикуп» (ад.199). Абасала, араҕагы иахбоит асоциалтә категориала Вл. Агрба иповест иалақәаз иреиңшу – аҕауад Казылбақь, акулакцәа Сеидык, Сабаҕеи, Қыаламат, Сеилым. Ақырсиантә динхатцара ахатарнакцәа апап, адикәан, аңсылмантә динхатцара ахатарнак амула Есыф, ахәса рахытә ажәытәра зыргьежыыр зтахыз акулакцәа ирыдгыло аҕәыдырцаө Ғаиматхан, ижьаны, иршәаны аамтала акулакцәа рблок ашҕа ииаргаз ағар Мыса, нас С. Чанба апапи адикәани реиңш зыхыз аповест аҕны иаи-мырбоз, ари аилацәажәарағы ада уаха даҕеаңыара зхабар цәыримгаз аменшевик.

Арт реилацәажәарағы збатәыс ирымоу, иаарласны ақытағы иҕалараны иҕоу, аколнхара аиҕекаара иазку

аизараҕы анхацаа шдырбунтра, аколнхара аиҕкаара шал-
дмыршароуп.

Вл. Агрба иповест аҕны акулакцаа рблок еиҕенакааз
ацаажэарақэа рҕы хаҕхьоит: «Сара шэсазтаауазар
уатцэы иаххэаша аоуп: ихамбааит «акомхоз». Абжьыу-
аа ишыҕарцаз еиҕш, уатцэынза хзымқэыргыы, уаха ара
иҕоу еибаххэароуп, нас заа егыртҕыы ираххэароуп уатцэы
аизараҕы адрухэа хаицгыланы «акомхоз» мап ацаахкрацы»¹.
Абри иашьашэалоуп С. Чанба иповест «Сеидыҕ» аҕынҕы
акулакцаа рблок еиднакылаз, арасатраҕы имшаҕысуаз
реилацаажэараҕы ирхэогы. Сеидыҕ абжьааҕны Асовет мчра
дадгылоушэа ауаа зейдырбо, уажэы ари аилацаажэараҕы
иеаартны дыҕоуп, хыс иамоу иара иоуп:

«– Дук мырцыкэа акыҕа аизара ҕарцарц иҕоуп, аколнха-
ра иалацаажэоит» (ад. 201).

«– Убри аизара аколнхара мап азырхэартэ хныҕэароуп.
Убри аҕатцашья халацаажэароуп, – ихэан иажэа даалгеит
Сеидыҕ» (ад. 201).

Сеидыҕ идгылашцаа рсоциалтэ категория урт реила-
цаажэара ацакҕы, рагитациатэ формаҕы ухэа реиҕкаараҕы
С Чанба Вл. Агрба иповест аҕнытэ анырра шимоу ихата
изазом. Амала акулак Сеидыҕ ихыкэкы анагзараҕы, акулак
Цэҕамш ихақэкы еиҕш иманшэаламтэкэа даҕа мшаҕы ала
ддэықэитцеит. Вл. Агрба иповест аҕны Цэҕамш ичеицыка
рҕатцо, ишны имшаҕигоз аилацаажэара ахыкэкы назеит,
аколнхара аиҕкаара иазку раҕхьатэи аизара хдырбгалеит
Цэҕамшраа.

Акулак Цэҕамш аамтала иааникылеит аколнха-
ра аиҕкаара, аха акулак Сеидыҕ иаҕа еиҕирцаазарҕы
аҕстазаара ҕыц иара изын зынзаҕы аныҕкаашэа ааиҕа-
намкзеит.

С. Чанба икулак, еиҕа зфигура хараку кулакны дшыҕоугыы,
иқэҕара еиҕа илтшэаданы иҕазтаз аҕоурыхтэ аамта,
аҕстазааратэ тагылазаашья ирласны аҕеиҕакра иабзоуро-
уп. Абри аҕоурыхтэ аамта цакны иахьнеиуа иабзоуроуп
С. Чанба иповест аҕны атехника ацэыртцаҕы.

Атрактор аповест аидеиатэ хыкэкны акульминациатэ

¹ Вл. Агрба, иара уака, ад. 27.

кәәп ахь ирласны ишьтызхуа сахьаркыратә хархәаганы автор ицәыригеит. Уи асиужет аҕны аконфликт зхылцуа, айбарххаратә еиҕагылараҕы амчра аҕыц азықәпаџцәа рышҕа иаразнак иаақәзыртәиаша сахьаркыратә маҕәа-хәуп. Ма шәара, ма хара хәа анхацәеи акулакцәеи реиқәпараҕы, акулакцәа рблок ыызххаауа абцъаруп. Октябр, 1917 шықәса рзы ареволиуция аиааира абцъар цынца иазбазар, араҕа атрактор ааиралоуп ишызбахаз ақытан аҕанхаҕыжәлар аколлективтә нхара ашҕа массала рдәықәлара.

Зқышықәсала рыцәмәтәа «азыцә еицш» икьахәза иҕаз нцәытқашо, ацсуа цанхаҕыжәлар хаз-хазылатәи рынхашәа инагәтасны, 30-тәи ашықәсқәа рзы коллективтәла анхарахь риасра револиуциатә еиҕасроуп.

«Аамстеи-тауади рыдгьылқәа аконфискация рзура, Октябртәи ареволиуция ақытазы иҕанатцаз рацхьатәи шьаҕазар, аколнхарақәа рахь аиасра калейт аџбатәи шьаҕаны, насгьы, СССР аҕы асоциалисттә уаажәларра аргыларә мџақәызцо, уи ашьатаркраҕы ихадароу етапны иҕоу, зегьы зызбо шьаҕаны»¹, — хәа азгәанатон 1930 шықәса ииуни ииули рзы имџапысуаз ВКП(б) XVI аизара ду.

Ақытан аҕанхаҕыжәлар аколнхарақәа рахь рхы архараҕы ауадаџра дукәа ирыпгылоз аарпшуа, аиааира револиуциатә еиҕақрак еицш ицәыригеит С. Цанба. Ари, ганкахәала, акоммунисттә партия имџапнаго аполитика, уи агенералтә мџа ииашаны дықәныкәо, ирҕеиамта партиатәны иҕаитцеит, егьы аганахь, иреалтәу ацстазааратә рмилатәи рсоциалтәи психология ииашаны аарпшрала ижәлартәу рҕеиамтаны иҕалейт.

Ақыта аҕанхаҕыжәлар рпрогрессивтә мџа С. Цанба ибодит аколнхарақәа реиҕекаара мацараҕы акәымкәа, урт нырхага маругас рнапаҕы ирку алагьы. Машәырны иҕаимтцеит х-маругак С. Цанба иповест «Сеидык» аҕны иахьцәыригаз. Урт ахмаругак анхаҕы ицстазаара етапла аизхара иасимволуп. Рацхьатәи анхаҕы зқышықәсала идгьыл злацәиҕыҕоз ицәмәтәа аповест алагамтаҕы наҕ днаханы инкнеиҕаит.

¹ КПСС арезолиуцияқәа рҕы, II ахәта (урысшәала), ад. 603.

«...Темыр илацш нақәшәеит иқәацә адақьағы, азыцә еицш ахәда ырлакьы, ицәматәа ахьаважьыз.

– О-о-и, рыцқа, иббо ани ана иахьаважью? – ихәан инацәа нақәикит.

– Угәы азыбылуама?

– Сгәы азымбылкәа! Иареи сареи акыр цыбаба еицааба-хьеит. Аха уажәшьта сара уцсы усыршьап, – ихәан, ашырхәа днеин иааигәыдкыланы иманы дааит.

– Саб, иаб, уи иаб, хабациәа жәйтәнәтәгы хандеигас иры-маз ак акәын, ус адәы уқәыжьны усзырбаауам, патуқәцара знаало уоуп, уцоурых дууп. Иубома, уара уцсахга, аамта ҕыц иаанагаз, ара адәы иахьықәгылоу, ацәеиха цырцыруа амра шалахәмаруа? Уара адгьыл убҕыатуан, ари ипырффа иаго-ит. Ажәйтә гәаларшәагас ухамаз уажәшьта, – ихәан, дөахан иварахь атцла игылаз амахә иөхишьит» (ад. 117–118).

Уи ацәматәа Асовет мчра ааиаанза анхащы маругас имаз акәызтгы, Асовет мчра анышьақәгыла анхащы инапағы инеит акәатана. Ари ащбатәи амаруга С. Чанба иповест «Сеидык» аҕны иара ахатәы сиужеттә цәахәа бзиақ аан-накылоит. Апатриархалтә ццзаара еицаха ахьтә ихараку асоциалисттә культура ашқа анхащы инеирағы, ари акәатана аицасратә период иасимволны иалагалууп.

Ахпатәи амаруга, хыхь зызбахә хамаз атрактор ауп. Уи ақыта ацъанхащыжәлар коллективлатәи рынхара иасимволуп. Акулакцәа рблок еиҕенакааз аҕагылара иахьаны аизарағы аиҕыхара гәгәа антцысы (апыжәара уиазгы аколнхарақәа реиҕекаарахь икыдын аха, атрактор, рқытантәи анхащы Озамет-ица дақәтәаны иөеигоит. Зегы ирзымбатәбароуп уи. Атрактор аазгаз Озамет-ица азцаарақәа ртак катцо, иара дораторха, атрактор трибунаха хыхь дақәгылоуп:

«– Аха ари апыр камбашь азәы изы аус ауам! – ихәеит инапы ашырхәа иҕьо. Ари адгьыл атахуп, ахәаа даара иацәымгуп!..

– Аколнхара атахуп, аколнхара! – даахәмарит азәы.

– Ииашоуп, аколнхара! – ихәеит дааччан Озамет-ица, нас инацитцеит: – аколнхара амамба ихынханы ицоит!

– Иҕоуп, иҕоуп! – хәа азәы ибжыы ааиргеит.

– Ибзиоуп, ус акэзар ианфасуеит! – ихэеит деиҗааччан арҗыс – атракторист» (ад. 226).

Ажэлар рҗы уанза алакѡакра змаз, атрактор ана-аи хьахэхьачрада аколнхаратэ хейдкыларахь рхы дыр-хеит. Атрактор аповест асиужет аҗны, мацэысеимҗбарак иафызаны иаацэырҗьеит, аха уи машэырны аповест асиужет аҗы иаланамгалт.

Хара иахьа шьта ибзианы иахдыруеит, илабҗабоу акоюп, Аҗсны ақытанхамѡа техникала аизхара ду иамоу. Атракторқэа ракэым, ачаихыхратцэҗьагы амеханизация азыҗацоуп, акомбаинқэа ачаиртақэа ирхуп.

Ақытанхамѡа механизация иахьа абас еизхараны ишыҗаз С. Чанба иповест «Сеидыҗ» аниѡуазгы ажэашықэсқэа дрылпшны ибон. Атрактор Аҗснытэи ақытанхамѡа механициала аиҗакра иасимволуп.

Анхаѡи акулаки реиванагалара, реизыҗазаашьа аарҗш-раҗы С. Чанба сахьаркыратэ деталны иалеигалеит акэатана. Аповест аҗны атрактор ацэыртра акулак иацахара нагзаны иззбо мчраны, революциатэ цэыртрак иафызаны иҗацазар, акэатана убри ареволюция азырхаратэ аамтаны, асиужет аҗиара иалоуп, хадара злоу тыҗ гэҗэак аанна-кылоит. Апрофессор Шь. Инал-иҗа ииашаны иазгэеиҗоит: «Акэатана Темыр иѡнаҗаҗы анеира акрызтцазкуа усны иҗоуп. «Аамта җыц ианагаз, аихатэи кэатана гьазгьазуа анхаѡы ихьыҗшымреи инхара-нцыра аҗьацареи ирызхэоуп. Еҗы-рахь ала уахэаҗшуазар, Темыр инапы гэҗэакэа рҗы акэатана аҗалара – Сеидыҗ иқэзаара иасимволны иҗацоуп»¹.

Акэатана иадхэаланы иаарҗшуп анхаѡы Темыри аку-лак Сеидыҗи реизыҗазаашьа. Акэатана иадхэаланы ауп Темыр иаҗсахьа злацэыргоугы. Акэатана асахьа ашэыга хазынақэа рыла иаарҗшу дазаатгыланы җсы зханы Темыр игэара иқэу зегы рышҗа ихьаирҗшуеит автор. Темыр икэатана амзырхаҗы ианааига хтыс дуны, гэырҗгараны, гэышьтыхраны агэараҗа ианырит. Темыр ихата »дшэышэуа», дгэырҗго, дыгэҗэаҗацаза дынтгыла-аатгыло днахагылеит» (ад. 115).

¹ Ш. Инал-иҗа. Аҗсуа литература аҗоурых аҗнытэ. Ад. 191.

«Җемир ипхәйс Асия, аматурта даафнкьан, лхатца иахь лҗаалхеит, ихәыцқәагы аадәылибахәан ишлышьталт. Арбагь аатра иаатцагылаз данаагәаната ла лахь инафит. Уи еицырхәхәа инашьталт акәтқәагы. Ақәарт ажәхьа ауац иацкласуа иахьгылаз иаакан афынанахеит, акәчара пшқа шеижьза, акәтагь агәеипш, инашьклапсеит. Җемир псы зханы имаз зегьы изгәырғьошәа зегьы неибарфит иара иахь. Рцыхәтәанза инарыдгылт итәыфазатцәза Җемир ижә. Мбатәбарашәа икны алақәа тызза инахәапшит акәатана, нас, «фыр!» ахәан, ахы нақьа-аақьан, инадцын афынанахеит, адыжәхәа авара цыхәала икыдыршаауа, аңа ахәарта иахьтакыз ахь» (ад. 115–116).

С. Җанба абас иааирпшуеит анхафы Җемир игәарата акәатана ананagara хтыс дуззаны ишықаз. Уи инаваргыланы иахбоит аңсуа нхаф ғар ибззара аетнографиатә хәтақ имазаратә дунеи зеипшроу.

Аулак Сеидық инхарафы аңмақәа, акамбашьқәа ухәа рызбахә ықазар, арақа Җемир икны акәытқәа, акәчарақәа, нас ижәзатцә, иара уигьы «итәыфазатцәза» игәара иқәуп.

Акәатана Җемир игәара афы ианнеи, шақа анырра ду уи иқанатцаз, усқантәи иахьатәи анхаф иидкыланы уахәапшыр, иахьа зхатәы машьына лас згәара иқәзыр-гылазгы усқа агәырғьаратә нырра инамтар қалап.

Иахьатәи анхафы ифнаҗафы арадио дазызырәуа, ате-левизор дахәапшуа данықоу, имхқәа ракәзар атрак-тор ианацәағәо, ипсихология даеакала иқалахьеит, игәахәарақәа хазхеит, итбаахеит.

Иахьатәи анхафы иекономикатә җагылазаашьа, икультуратә гәахәарақәа рфьгхара зақароу, усқантәи анхаф ғар Җемир иакәым, акрызкыз аулак Сеидық дугаргы ипхьызтәқьагы иалашәомызт. Иахьа апионерцәа, ижьак-цаны иахьцәыҗабу ипшааны, аихаза ахьрыдыркыло апунктқәа рахь ирго акәатана, анхафы Җемир игәаратафы ианнанага жәангәашәпхьарак иафызаны иааирпшит С. Җанба. Избанзар, иахьатәи анхафы дтәы-дыпха аизхара иауны дахьынзашеихьоу дацәыхарахон усқантәи акәатана анхаф икынза имнеир. Усқан акәатана анхафы изы аҗакы ғәған, анхафы ихәыстақәа, имхьыртақәа ирҗоу атракторқәеи

акомбаинкәеи ирафсуеит. Иахьатәи анхамфәа аизхара, ауас-хыр ашьтацара зылшаз маругоуп уи акәатана.

Ахәыцкәа акәатана ссиршәа ирбан, инеины инадеи-бахәалан, иацкласуа иалагеит. Адац акәатан иахаз ианналакыыс, ахьхьахәа иаацәажәеит. Даргьы ахьыр-хьыр дырган, ифәибарччеит. Тәмыр иашәаха адац абжыы аккахәа игәы ифтыффит» (ад. 116). Абас агәышьтыхра, агәалаказаара ахылтуа, «адацкәа цәажәо», урт адацкәа рыбжыы «ашәаха» Тәмыр игәы икәыфәуа аарцшрала С. Чанба ииашаны ицәыригеит анхаф ғар ифнуцкәтәи идунеи.

Автор ирххеит Тәмыр ифнуцкәтәи идунеи, акыр дыгәхәитәит, аха уи агәыхәра амешьчанра афынза инеимгзеит. Тәмыр дыгәхәызар уи игәы цнацәахьан ахәура, ахьцшра. Уи дыгәхәуп ихы дакәитны анхаразы. Уи дыгәхәуп иахьа уажәраанза иара дызкәитымыз, инапафы имнеицыз анырхагатә маругазы. Избанзар, Тәмыр иара ицхзы зызкаитәаз, ихала иааирыхыз «ацыкәреи ифырхыз, еикәырчакәа еилажыыз аныршоз цшь-хәтак ркынтә хәтак акәын Тәмыр игартаз» (ад. 116). Егы амаруга зтәыз Сеидык игон.

Тәмыр игәыхәра акацбеира ашкә амалахазгыы ахы архазом, уи анхара итахуп, иара еицш апхзы кәзтәо ауаа бзиа ибоит. Убри иабзоуроуп Тәмыр, Кәаблыхә ухәа анхара иацәымаашьо ауаа, рхы еидкыланы аицынхара иалагарцгыы зырзбо. Урт рацхьатәи аколлективтә хеидкылара уи ақытан икарцеит.

Акәатана ақытанхамфәтә нырхага матәахәуп. Аповест аҕны ари амаруга, акулаки анхаф и рымчракәа реитныцсахлара, асоциалтә еиҕагыларафы акласстә мчра иасимволуп. Амчра знапафы икало уи амаруга зтәу иоуп. Сеидык ақытанхамфәтә маругала дахьеикәшәаз, уи Тәмыр иахьымамыз иахкьаны, Тәмыр цхзашала иааирыхуаз цшьба рахьтә х-хәтак акулак Сеидык игон, избанзар, аарыхга матәахәы акулак инапафы акәын иахьыкәаз, уи инаҕон амчра. Уажәы уи анырхага матәахәы – акәатана Тәмыр инапы ашкә инеит. Уи ала автор иааирцшуеит, амчра уажәраанза акулак инапафы изтаз амаруга анхафы иахь ишиасыз, убри ала уи иацыз амчрагыы. Убри азоуп акулак Сеидык, Тәмыр

акәәтәна ширтәз анеиликаалак дзархаго, ииулакгыы ичныр
Җабашь дазыкатцаны, уи акәәтәна Җемир изицәирзуа.

Җемир аханатәгы ацстазаара җыц ашка ииасыз,
аколнхаратә хейдкыларагы рацхьаза зхы алазырхәыз,
еиҗызкааз дреиуаны даарцшызар, Җабашь згәы бжъа-
жъо азәы иакәны дцәыргоуп. Җемир ихы заанатца Сеидык
ицәигахьан, аха Җабашь лассы ус еицш изыкамцеит. Уи
хкыдкыларта змам еиҗымны дахьыкоуи, нас Хьыкәыц
(Сеидык ицҗа) лахь имоу ацәанырреи ирыхьаны, ма-
кьана Сеидык ихәура дтоуп. Уимоу, Сеидык ицәгыоурақәа
дрылахәхаратәы акара ацсыҗера змоу аргысуп. Җабашь аҗыц
цстазаарахь ииасра, онуцкалатәи иеиҗасра револиуциатә
мәала акәзам ишааирцшыз С. Җанба. Иаххәап М. Шолохов
иroman «Ишьтыхыз адәаза» аҗны Кондрат Маиданникови,
Ф. Панфиоров иroman «Бруски» аҗны Никита Гурианови
реицш, ихазынхаратә шыцылара азеицштә нхамәахь аиага-
ра илымшо, ицсихологияҗы анышәара ицәыуадаәны дыкам.

Җабашь дреицшым ацсуа сахьаркыратә литератураҗы
иара иацхьа зхызҗсахьа цәыртцхьаз аперсонажцәагы,
хықәкыла Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Цхьака» аи-
шьа» аҗны иалоу Җашьыхи, Шь. Цәыцьба иповест «Амаҗ
зыбга ццәоу» аҗны иалоу Гыди. Урт зхатәы хәыштаарақәа
ззеиқәу җарцәоуп, аамтала акулакцәа ижьаны ирымоуп.
Ашьтахь, аколнхарақәа хәа еиҗыркаауа, дара рзын еиҗагы
акыр иацсоу нхамәатә форманы ишыкоу анеилыркаалак,
хьахәхьачарада уахь рхы дырхоит. Җабашь еиҗа дизааигәоуп
К. Лортқицанизе иroman «Колхида ашәахәа» аҗны иалоу Ере-
мо Пиртахиа ихәура иҗоу Меқи. Җабашь Меқи иеицш ахәура
дтоуп. Ачнырра хәа анацшцәа рзы иахьзшәа иказаргы, уи
дқьаранцьуп. Сеидык иҗнытә дцаргы, Меқи иеицш иаргы
дахьнеиуа хәа хкыдкыларта имазам. Уи акыр дыннакы-
лоит, даҗаҗәоит Җабашь. Еиҗаразак, Җабашь Сеидык ицҗа
Хьыкәыц бзиа дибейт, уи дааныжьны, дылцәыхарахартә
аҗатцара ицәыуадаәуп. Убри абзиабара автор казарыла ихы
иархәаны, Җабашь, акулак Сеидык дихьыцшны дшыкаитцаз
агәра угартәы иааирцшит. Җабашь акулак Сеидык ихьцшра
амацара акәым, ацәгыарақәагы инаркәцеит уи ахьцшра.
Җабашь иҗыза Җемир акәәтәна аниоу, Сеидык уи ихы их-

нахуа далагеит. Анхаѡ ґар Ғемир инапаѣы инеиз акѣатана имкѣыцикьарц избеит. Убри акны Сеидык ґанґашра-ла ипґаи Ғабашы реизыкѣаашыа хырхѣагас икѣатаны, махѣыс дѣтахушѣа, ѡныкґы изирґыларц игѣы иѣоушѣа джъаны, Ғабашь иара иѡыза Ғемир икѣатана заны атѣѣь иѣаирижъеит. Ус еґа кѣаицазарґы Ғабашь, Меки иеипш, ѡнуцкѣалатѣи аѣсихологиа аѣсѣазаара ѣыц ашкѣ ихы кыдѣа даман.

Ғабашь ихаѣсахъа аарпшраѣы С. Ғанба ганкахъала мацара акѣым дшазнеиз. Меки иеипш, уигъы еиуеипшым аситуакиаѣа ирхылѣуа иѡнуцкѣатѣи аибарххара даґѣылґаны ауп аколлективтѣ хейдкыларахъ дышнеигаз.

Ари айбырххара автор иѣѣыригоит, ганкахъала, Ғабашь акулак дичнырны, дихѣуѡны дахъыкоу дланаркѣуеит, еґы аганахъ уи акулак ипґа лахъ изѣѣыртѣыз игѣыґрадоу абзиабаратѣ ѣѣанырра дышѣтнахуеит. Ганкахъала, акулак Сеидык ипґа Ғабашь диитѣарашѣа иеихѣоит, еґы аганахъ мазала Хыкѣыч даѣазѣы дизиѣарц дшаѣу Ғабашь еи-ликааит. Ганкахъала Ғабашь Сеидык дзыниѣапшуам, еґы аганахъ – Ғабашь иеиѣымра иахъяны уаха хкыдкыларѣа имам. Ганкахъала – Сеидык икѣаиѣо адѣа анаґзара аткыыс дыкамзар еихѣа еигъышьоит, аѣ дыѣанатѣоит, еґы аганахъ Сеидык ипґа Хыкѣыч лыбзиабара дахзызаауа, диѣѣызыр хѣа дшѣаны Сеидык ихѣатѣы дацныкѣуеит, аиакѣым кѣаиѣоит. Ганкахъала Ғабашь иѡыза Ғемир абааѣсы изныкѣаигоит, икѣатана иѣѣзаны абнараѣы икѣаз атѣеиѣь иѣаижъеит, еґы аганахъ, Ғабашь Ғемир бзиа дибоит, еигъуґы уаѣ димазам, Сеидык иѡны дандѣылѣґы ѣынхѣѣас зыкны хкыдкыларѣас иауз Ғемир иѡнаѣоуп. Абас аконтрастратѣ еиѣарґыларѣа ала иаарпшуп Ғабашь иѡнуцкѣатѣи аибарххаратѣ ѣаґылазаашыа, иѣсихологиа.

Ғабашь инапала Сеидык аѣѣґараѣа кѣаиѣон, пѣхъа зны акѣатана атѣеиѣь иѣаирижъхъан, уажѣы Асовет мѣра анхаѣѣа ирнаѣаз атрактор аѣѣера идиѣеит. Убри адѣа Ғабашь иѡнуцкѣатѣи айбырххара акульминаѣиатѣ кѣаѣ аѣынза инанагоит. Уи иазбеит акулак Сеидыки ахъча Ғабашы назаза реилыѣра. Урт реилыѣра зыхъѣатѣкъаз, рсоциалтѣ еикѣарамра ирыбжъанатѣаз акласстѣ еиѣароуп, аха атрактор аѣѣера иазкыз аймак уи ѣыѣґас иаиуит.

К. Лортқипанизе ироман «Колхида ашәәхәә» аҕынғы атрактор аaira хтыс дуны иалагылоуп. Уаҕа атрактор аазгаз, уаанза ихәуәыз Меқи иоуп. Араҕа С. Чанба иповест «Сеидыҕ» аҕны атрактор аазгаз анхааы Озамаҕ-иҕа иоуп. Хабашь аҕхара, аәра иҕеит Хыкәыч илбзоураны, атрактор арныкәара иҕаргы ауратәы иҕан, аха уи даәа функциак ныкәигоит. Хабашь аповест асиужет аҕны даәа мәак ала даарҕшуп.

Хабашь зхәура дҕаз Сеидыҕ иҕҕа Хыкәыч дигеит, урт махана Тәмыр иәны ауп хкыдкыларҕас ирымоу, аха аҕхәә аәра игоит наҕ-наҕ урт рхатәы хәыштәарагы рыманы ишыҕало, аколнхараҕы иҕырҕшыгахо шракәхо. Аус злаз акулак иҕнытә ахақәитра аиура акәын, убри афункциа акәын Хабашь ихаҕсахыа аҕҕара зызкыз.

С. Чанба уи шхәлә инеигзеит. Хабашь зхәура дҕаз иҕҕа, аб иҕахзамкәа дышиццаз еиҕшу ахтыс аҕсуа сахьаркыратә литератураҕы нас еиҕахҕылахуеит З. Дарсалиа иажәабж «Ауаә-шас» аҕны, аха С. Чанба иповест «Сеидыҕ» аҕноуп уи атема аҕсуа литератураҕы раҕхыа иахыцәырҕыз.

Аҕаацәара рыәнуҕҕа асоциалтә дунеихәапшышьала аәаәшарагы аҕсуа литератураҕы раҕхыаза иахыахбо абри аповест «Сеидыҕ» аҕноуп. Акулак Сеидыҕи уи иҕкәыни ржәйтәра аргәежыразы иқәпоит. Сеидыҕ иҕҕа Хыкәыч аҕатәра дадгылоуп, Триниов ипиеса «Лиубов Иароваиа» аҕны хатәи рҕхыси, Қы. Агәмаа иажәабж «Аишьцәә» аҕны аишьцәә Зураби Гахәи ухәа реиҕш аҕаацәа зықәныкәо, иныкәырго аидеиақәа еиҕагылоит. Ииашоуп, араҕа абцар шытыхрала доусы ридеиақәа хычо, ма ура, ма сара хәа игылам аха, уи аиҕагылара Сеидыҕ иҕаацәара аҕны Хыкәыч лаб иәны далҕратәы, икалыжыратәы дҕанатҕеит.

Аҕсуа милаҕтә рсихологияҕы акыр имчуп, асоциалтә ҕакы змоу аидеиақәа реиқәымшәара иахыаны, ҕаацәарак аәнуҕҕа аби ахшареи аилыҕҕра аҕынза иназго аконфликт рыбжыалара, еихаразак, 30-тәи ашықәсқәа раамҕазы, аҕсуаа рпатриархалтә хылҕшыҕра еидхәалара рсыҕымхацқәа ианыҕаз аамҕазы. С. Чанба зыжәлар рмилаҕтә рсихология бзианы издыруаз шәкәәәы-рккаәын. Хыкәыч лсоциалтә дунеихәапшра лаб иҕагыло аҕаҕараҕы,

амилат рдсихология аетикет еиламгазакәа, аби аңхай реилытра алиршеит. Арака С. Чанба ихы иаирхәеит, адунеи аҕы ауаатәыфса зегы еицырзеиңшу абзиабаратә цәанырра. Хыкәыч лсоциалтә дунеихәаңшышьәла дзыхшаз лаб ифны ддәылтцит уиазгы. Аха, Хабашыи лареи ирымаз абзиабароуп, амилат рпатриархалтә шыахагақәа цнатәтцәаратәы амч рызтаз. Ииашоуп, аповест аңны абзиабаратә цәахәа акыр ицәышуп. Хыкәычи Хабашыи реизыкәзаашы, иара ус баша ауаа гәыхалалрақәа рахатыреикәтцареи ррыцхаибашыареи иафызаны ауп ишахирбо автор раңхәа. Нас уарлашәарла акәзаргы аповест аңны иахңыло иалагоит урт реизыкәзаашы цәанырра хаак шатцоу хзырдыруа асахьаркыратә детальқәа. Абасала, Хыкәычи Хабашыи акулак Сеидык ифнра кажны рцара абзиабара иаша ишахылцыз еилахқаауеит, урт реибагара ырцабыргымкәа инымхеит. Абзиабаратә цәанырра иаацәырганы ихыжжуа икәтамзаргы, Хыкәчи Хабашыи реибагарагы ажәван иалыфрны имтамхаратәы дазырхиоуп аңхәафы.

С. Чанба иоуп аңсуа сахьаркыратә прозаҕы абзиабаратә цәанырра (акыр ицәышзаргы) раңхәаза ицәыргәа.

Уаанзатәи апрозатә рҕеиамтақәа – Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхәака» аишьә» Шь. Цәыцыба иповест «Амаң зыбҕа цдәоуи» нрыдкыланы абзиабаратә еизыкәзаашыа аазырңшуа махәтак рымазамкәа икәзтҕы, С. Чанба иповест «Сеидык» инаркны хәңсуа прозаҕы абзиабаратә еизыкәзаашыа иатәу махәтак злам, жжанр дуу рҕеиамтак уңымло иалагеит. Ғырңштәыс иахҕәалахаршәар калоит «Сеидык» ашьтахь ифыз И. Папаскыыр ироманқәа «Темыр», «Хмур лымфә» (ашьтахь «Аңхәыс лыпату» ахьзицеит), Д. Гәлиа ироман «Камачың» уб итц. Абасала, С. Чанба аңсуа сахьаркыратә прозаҕы раңхәаза акәны ашьата икит махәта рацәала асиужет аилатцараҕы ажәра, аңсра зқәым абзиабара атема. С. Чанба иповест «Сеидык» аңхәа хсахьаркыратә литератураҕы ицәыртхәаз аповестқәа «Хколнхара «Пхәака» аишьә», «Амаң зыбҕа цдәоуи» рҕы ақытанхамфә социалисттәла аитакра мфәҕы изыкәшәаз ауадафракәа раарңшра арамкақәа иртыцуа тема аламгалазакәа, тематика тшәала мацара акәзар ишеикәыршәоу, «Сеидык»

тематикала еиҫа иҫбаахеит. Абзиабара атема ахьалагалоу анаоҫгы – иахдылоит аҫарадара арзра иазку атема ҫыц:

«– Саб... ииашоуп... Саб илеишәа цәҫоуп, имургы ҫалап, – лхәеит, лылахь еиқәҫа, нас ус нацылцеит: – Нас адуцәа ршкол уҫалар?

– Уи арбахын? Сыбнауаоҫыми, уртқәа акрыздырхуама?

– Уи адуцәа рышкол ауп, ашкол изыҫтамлаз аҫар аҫара ддыртцит, абас ура уеицш иҫоу» (ад. 130).

Ари асахьаркыратә деталь Хьыкәыҫи Хабашьи реиыҫказаашьа аарцшра амацара акәым изыску. Иахьа, шьҫа аҫаратә систима, хсовет мчы ахьынзаназаазо аизхазыҫгара ду иаиухьоу иабзоураны, архивтә материалқәеи, ма быргцәақәак ргәалашәарақәеи рҫы мацароуп инханы иахьыҫоу адуцәа рышколқәа.

Асовет мчы ашьақәҫыларә иаанагаз азҫарақәа ируакын асоветтә уаажәлар рыоңуцқә аҫарадара аҫыхра аликбез (ликвидация безграмотности). Хьхь иаахгаз ацыццәаха хәчы иахнарбоит, 30–тәи ашықәсқәа раан аҫсуа қыҫақәа рҫыҫы аҫарадара аҫыхра иазкыз адуцәа рышколқәа, аликбезқәа еиҫкааны ишыҫаз, уаҫа зықәра ашколтә қәра иахыҫахьаз еидкыланы аоҫра, аҫхьара шьддыртцит.

Абасала, аповест «Сеидыҫ» аҫны С. Чанба о-социалтә категориак реиҫаҫыларәи ақыҫанхамоа аколлективизациеи азураҫы аиааирагарәи инрываргыланы, 30–тәи ашықәсқәа раамҫазы аҫсуа қыҫа аҫҫазаарәи инартцауланы ицәырзго еиуеицшым еҫырт атемақәаҫы маҫымкәа иалеигәлеит. Раҫхьаза акәны хсахьаркыратә литература аҫоурых аҫны арҫиамҫа атематикатә рамкақәа рыртбаарахь аҫсуа проза хьаирцшит, аҫпсихологиатә роман «ҫемир» аира алзыршашаз асахьаркыратә ҫазарахь амоақәа иртбааит.

III. АҘСУА РОМАН АШЬАҚӘГЫЛАРА

И. ПАПАСҚЫЫР ИРОМАН «ТҒЕМЫР»

И. Папасқыыр ироман «Тғемыр» аҘсуа сахьаркыратә ли-тература аҘуурых аҕны раҘхьатәи романуп, итыҘцит иара 1937 шықәсазы, алатынтә графика шыаҘас измаз аҘсуа нбан ала икыыҘхьны. Ииашоуп, аҘсуа сахьаркыратә литерату-ра ашыаҘаркөы Д. Гәлиа ироман «КамачыҘ» 1936 шықәса инаркны ажурнал «АҘсны КаҘшы» адаҘьақәа рҘы акыыҘхьра иалагахьан. Аха уи ахқәа зегьы неидкыланы хазы шәкәны иантыҘ 1940 шықәса рзоуп.

Абасала, алитературатә жанр ароман раҘхьаза аҘсуа пхьаөы инапаҘы инеиз И. Папасқыыр ироман «Тғемыр» ауп. И. Папасқыыр ироман «Тғемыр» иахцәажәахьеит Г. Митин, Ш. Инал-иҘа, Хә. БҘажәба, М. Папасқыыр¹ ухәа азәырөы. УрҘ арҘеиамҘа аҘҘаараҘы иҘартҘаз маҘчим.

ИҘаҘоуп афырхатҘа хада Тғемыр иҘсихология аҘуурыхтә аамҘа иадхәаланы ххәаа змам анализ. Ароман «Тғемыр» ишсоциал–психологиятә рҘеиамҘоу зегьы еиқәышахатны ишыақәыргәгәо, доусы рестетикатә гьаеи, рыстатиақәа спецификатә хықәкыс ирымоуи ирықәыршәаны иҘартцеит арҘеиамҘа аидеиа-сахьаркыратә анализ.

Убас ирацәоуп ароман аҘҘаараҘы излацәажәахьоу. Аха уеизгы, уаха азхьапшра аҘахымкәа, изыхцәажәахьоу зегьы рҘы акәаҘ ургыло Ҙалашьа амам.

Ароман «Тғемыр» тематикала иашьашәалоу, иара апхьа итыҘхьоу аповестқәа «ХҘколнхара «ПхьаҘа» аишыа» (В. Агрба, 1931 ш.), «АмаҘ зыбҘа пҘәоу» (Шь. ЦәыҘьба, 1932 ш.), «СеидыҘ» (С. Цанба, 1934 ш.²) рыҘкнытә анырра гәгәа шамоу маҘьана ишыақәыргылам урҘ рсахьаркыратә

¹ Г. Митин. АҘснытәи асахьаҘыхөы (аурыс бызшәала). АҘәа, 1973.

² Вл. Агрба. ИҘымҘақәа. АҘәа, 1959. Шь. ЦәыҘьба «АмаҘ зыбҘа пҘәоу». АҘәа, 1932 ш.

деталькәа реиҕырҕшратә анализ аҕацарала, аҕсуа проза асахьаркыратә ҕазара аеволиуциатә еизҕара мөа цқьа итцаам. Ароман жанр ашьақәыргылараҕы урт арҕиамтақәа тыҕс иааныркыло рызцаатәы, ма зынза игәыгәтажьуп, ма инагзам. Ииашоуп, Г. Митин иусумта «Аҕснытәи асахьаҕыхы» аҕны иеазикуюит ари аус хасыртәауеит хәа. Аха Генрих Митин уи илшаратәы иҕам аҕагылазаашьа. Избанзар, Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьаҕа» аишьа»-еи Шь. Цәыцьба иповест «Амаҕ зыбҕа пцәоу»-и аурысшәахь еиҕагазам. Генрих Митин ихаҕагы иазгәеиҕеит уи: «Сара сызрылацәажәом Вл. Агрба иповест «Аколнхара «Пхьаҕа» аишьа»-еи (1931 ш.) Шь. Цәыцьба иповест «Амаҕ зыбҕа пцәоу»-и (1932 ш.) – урт урысшәала итыжьзам. Сара салацәажәоит С. Цанба иповест «Сеидыҕ»¹. Убри иахьканы уи иҕаитцаз аеазкраҕы аповест «Сеидыҕ» амацароуп аиҕырҕшраҕы дзықәныҕәарц илшаз, хәарада, уи азхомызт. Уи анаҕс Генрих Митин хықәкыла дзыхцәажәо, ароман аҕы хшыҕзышьтра ззиуа арҕиамта афырхатца хада ҕеымыр затәык ихаҕсахьоуп. Уи идунеи аартрала аҕсуа роман, иуадаҕу жанрк аҕасабала, ашьақәыргыларатә ҕоурых ма аарпшра иеазикит. Ииҕызгьы маҕым. Аха аҕсуа литература аҕоурых антыцтәи алигература дамеигзакәа аиҕырҕшратә цәахәа бжыго ихы иахьаирхәоуи, уи иестетикатә дунеихәапшышьеи, имоу аматериал анализ ҕацашьеи ушхырхуагы, игәоумтар залшом, уи исубиективтә логика идгьылтәу аргументқәа азымхакәа зны-зынла аҕауа иалакнаҕаны ишаанхо.

Ш. Инал-иҕа истатиа «ҕеымыр» («Анасыҕ ду ахь»)² аҕны ипозициа иашаны дазнейеуеит ароман «ҕеымыр», аха ихыхь-хыхьцәоума ухәо аҕнынза азеипштә ххәааҕацарала арҕиамта асиужет еилыргоуп. Афырхатца рыҕонуцҕатәи рдунеи иахьынзахәтоу аартра аманы иҕам. Иахьатәи алигературадырраҕы ҕыц аиҕахәапшра иазхьеуеит шыҕа 18 шықәса зхьыцта ари астатиа.

¹ Генрих Митин. Художник из Апсны. Ад. 13.

² Ш. Инал-иҕа. Аҕсуа литература аҕоурых аҕнытә. Аҕәа, 1961 ш. Ад. 301.

Хә. Бҗажәба аңсуа проза дахьалацәажәо еилиргоит И. Папасқыыр ироман «Темыр»-гы¹ (аурыс бызшәала). Хә. Бҗажәба иҗаиттоит иазыркыаҗу аидеиа-сахьаркыратә анализ, ииашаны ахәшьара ритауеит ахаҗсахьақәа, аперсонажцәа хадара зуаны иалоу зеггы дрыхцәажәоит, аха иара зызку аспецифика, – аңсуа сахьаркыратә литература аҗоурых ааилацаланы шәкәык аҗы ахцәажәара иахьаформоу иахьаны излацәажәамкәа хшыҗзыштыра зтатәны аганыхь иавахаз атырҗәаареи арцаулареи ирызпшу рацәоуп. Иаххәап, Темыр Москва иҗазаара инаҗаз анырра, Надиа лхаҗсахьа ухәа зынза ирыхцәажәазам.

М. Папасқыыр истатиа «Ароман Темыр»² аҗны инарҗбааны иҗацоуп арҗеиамҗа аидеиа-сахьаркыратә анализ. Ахаҗсахьақәа раарҗшраҗгы хадара зуаны иҗоу аперсонажцәа, шамахамзар, инеитцыхны дрыхцәажәоит. Аха араҗагы инаҗзам рацәоуп. Иаххәап, иара убарт аперсонажцәа рыҗуҗҗатәи рдунеи аарҗшраҗы ахьысхара җәҗәа амоуп. Ахмат иуаҗ-җсыҗера И. Папасқыыр машәырны ишыҗаимҗаз аилкаара, егырт хыхь зызбахә ххәаз аусумҗақәа рҗы еиҗш М. Папасқыыргы дашьҗамлазеит. Уи анаҗс М. Папасқыыр истатиаҗы атекст ииашамкәа иахьа-аигазгы җалеит. Иаагап, аҗырҗштәы: «...Иара (Ахмат иоуп дызҗу. В. А.) дныхәаныҗхьа Темыр, избахә бзианы аены иреиҗәоит аизараҗы, цыхыраарак ацыхәала жәа-маатк аҗара ахьихишәааз азы»³. Араҗа Темыр аҗара Ахмат ихышәаазшәа ахьихәаз иашазам. Ароман «Темыр» атекст аҗны абас иҗоуп: «Ахмат Темыр ирәхәара даҗын:

– Ахәынҗқарра ацхрааразы җарақәак алагалараны хәҗазаап, ашәара зтахқәамыз Мыкычраа аҗәы аларҗо ианалага, иара (Темыр иоуп дызҗу. В. А.) дҗагылан ажәа ахиҗәаит ахәынҗқарра, жәа-маатк аҗарагы аацәыриган аихабыра инарҗеит.

– Баба, уара акрушәама? – аҗәаора даакҗыҗны лҗәалхеит Зина, Ахмат дизҗаауа.

– Ааи, исшәеит, дад, саргы, ирыҗтеит исымаз аҗыҗ.

¹ Аңсуа литература аҗоурых аочеркқәа. Аҗәа, 1974. Ад. 100–107.

² М. Папасқыыр. Аңсуа прозеи апоезиеи. Аҗәа, 1970. Ад. 94.

³ М. Папасқыыр, иара уаҗа, ад. 117

– Зака рудазеи уара?

Иаатырхэцааны, афырхэа, дагынхьахэны дцааит Ахмат итакаэажэ Селма.

– Хэ–маатк ракэын исымаз, ирыстеит зегы»¹.

Ароман «Темыр» хазы шэкэны 1956 шықаса рзы итытдыз² хэхэапшынын, уакагы абас ауп атекст шыкоу. М. Папаскыыр ииашамкэа изанитца аилкаара удаауоп.

Ари аусумтафэи хара иахтауоп И. Папаскыыр ироман «Темыр» атоурых атцаарей, ацсуа сахьаркыратэ литература афны аромантэ жанр ашьақыргыларатэ тоурыхи реидхэалара. Абри азын, рапхьатэи ацсуа повест «Хколнхара «Пхьака» аишьа» (Вл. Агрба, 1931 ш.) инаркны, ацсуа проза аевулиуциатэ мөала ароман «Темыр» афнынза анеирей, аихылфеиааракаэей, алитература-сахьаркыратэ нырракаэей тыцс ирымаз аарцшра хеазахкуеит. Убырт инарываргылань ароман «Темыр» аидеиа-сахьаркыратэ анализ, арфеиамта иатцанакуа атоурыхтэ аамта инадхэаланы икахцоит. Хыкэкила хэазаатгыларц хгэи итоуп итиптэу ахафесахьақэа раарцшрафэи доусы рыонудцкэатэи рдунеикэа раартышьа. Иара убас автор исахьаркыратэ мафаахэкаэей ибызшэеи хшыфэзышьтра рзаауеит.

И. Папаскыыр ироман «Темыр» афхьафцэа ироуаанза хынтэ ирфэицит. Ахцатэи авариант ауп И. Папаскыыр акыпцх ашка инеигаз.

Рапхьатэи авариант, иара автор ихата излеихэо ала³, фыгхарала уажэи изакароу еитцамызт, аха цакы затцэык ада шьтнамхуа икан: «Ашьа зыбжьаз фыцья арцарцэа еикэшэеит ашьха ацэхэырафэи, ишырхэо еипш, хыхь икоу цака ицоит, цака икоу – хыхь, адыдмацэыс акэзар, уафы дыкэнамыргыло икоуп. Реикэшэашьягы абас икалеит: Руазэк мцакы ахы ааифакшэа, хапкык дытатэаны иеирпцоит. Егы, – алфа аниба, – ахацахьы дниеуеит. Иааифагылоит афөиғацак, гөфара азэгы имазамкэа. Ахацафэи итэоу абцьярла деикэныхла дыкоуп, убри иоуп «ахьымзггы зду», егы абцьяр имазам.

¹ М. Папаскыыр. Ифымтақэа реизга, 1-тэи атом. Ақэа, 1964. (Шьтарнахыс атекстқэа анаагахо, иахарбо абри ашэкаы адакьяқэа роуп.)

² И. Папаскыыр. Темыр. Ақэа, 1956. Ад. 21.

³ И. Папаскыыр. Ажэабжықэа. Ақэа, 1956. Ад. 207–210.

«Ахымызг зду» иага иара ишитаху данигыхыаша, уи акыр ихы иаирхэоит. Иеихамца амца иныехээршэны иааиршын, иага дааилыхны ибга икьякыза адамыг ааирхоит. Нас шыта иахыутаху уца хэа дауишытуеит»¹.

Иван Папаскыыр ари авариант акульминация афатцарафэи ажэлэр рфапыцтэ хэамта, хыкэкила ацсуа лакэ «Х–хэыцк рлакэ»² акны икоу ахтыс, ах имахэцэа, даеазэы илшарала ахыз-ацша архара иашьтаз, аихымца ршны, рызкэа адамыг аарханы иахыауишытуа амомент ихы иаирхэеит.

Ишаабаз ала, рацхыатэи авариант афэи автор ишытихит ашыоура атема. «Ахымызг зду» ашыоуразы ацыхэтэантэи авариант афеипш ауафшыра мап ацэикуеит. Аха, заанатц хэпыфланы иаххэозар ацыхэтэантэи авариант акны ашыоура мап ацэкра аарцшышыеи арака ишыкатцоуи агеи ашыхеи рыбжьоуп. Актэи авариант ацсихологизмра зныцшуа адраматизмратэ моменткэа шамоугыи, ахэыцкэа ирзеитоухэо лакэцас, ареализмратэ цэбыргы иацэыхараны, алакэрафэи ишытоу, ицсыеу рфеиамтоуп. Иван Папаскыыр иара ихала игэеитеит агха гэгэа шамаз, аус адулара шатахыз. Аус адиуло далагеит дмыццакзакэа.

И. Папаскыыр иара ихата ишигэалаиршэо ала, 1934 шыкэса рзы, ишэкэы афра акыр инеицахыаны аамтазы ииоышаз аплан нартбааны ишыақэиргылт. Ари аплан ишытихыз акыр дарманшэалт. Аха уеизгыи инагзаны иазыкамцеит игэы азтынчны ицэыригашаз арфеиамта.

«Ускан ишсымаз ала, — игэалаиршэоит автор, — Темыр идырра иазхаит ақытафэи, Москвака дымцазакэа, Михеи иарейи русеицурала мацара, насгыи Ахмац ишыра дацныркэкааит Зина лыбзиабара имаз»³.

Абас, Иван Папаскыыр афбатэи авариант акны игэеитеит макыана ацхыафцэа рахы инеигартэ ишыкам. Иацитцеит акрызтазкуаз ахтысқэа. Темыр иеитасратэ цсихология ашыақэыргэгэара даара иацхраауа икаитцеит Москвака ацарахыи ишытра. Уи анафсгыи, Темыри Михеи реизыказаашыа еитахэацштэны ишыказ гэеитеит.

¹ Иара уака, ад. 208–209.

² Ацсуа лакэқэа, I атом. Афбатэи атыжыра. Акэа, 1965. Ад. 128.

³ И. Папаскыыр. Ажэабжьқэа. Акэа, 1956. Ад. 110.

Автор игәлалашәарафәы ари аус азын ихәоит: «иҗалон убас зны-зынла Тәмыр Миха иабжәеигоз аҗәыш ажәәқәа данырзымзырәуаз, азызырәра акәым, исымхәандаз ихәо зынза ианифәирхәуаз. Исгәалашәоит, Тәмыр дгәааны аара Миха идцаны данцәажәоз. Игәы иаланы иеихәон иара, ақытафәы аматтура сзалауцауа ауаа сыхурччаларц азы ауп хәа. Михагыы уи зны-зынла дазгәаалон. Атекст афәы убас иҗалейт, арт афыцәа реинраалара ипроблемахарцы егыаагымхауа»¹.

Абраҗагыы аус гәгәа адиулейт Иван Папасқьыр. Тәмыри Михеи реицәажәарақәеи реизыҗазаашьақәеи иҗсахит, иахәа ишахдыруа еиҗш иҗаитцейт. Абас дымццакзакәа аус адуло, И. Папасқьыр ироман «Тәмыр» ахҗатәи авариант аҗхәафә инапафәы инеигейт исоциал-психологиатә рәиамтаны.

Аха араҗагыы иаанимкылт автор ароман «Тәмыр» аус адулара. Ш. Инал-иҗа иазгәеитойт: «1954 шықәсазы автор ифымта рееины, ихартәааны еиҗатижьит Аҗәа урыс бызшәала»². (Уаанза урыс бызшәала 1948 шықәсазы Москва иҗытцхән. 1951 шықәсазы ақыртшәахь еиҗаганы иҗытцит Қарт).

Ари ахәамтафәы иаабоит Иван Папасқьыр ироман аҗхәатәи авариант раҗхәа урысшәала ишҗытцыз. Абри аҗшьбатәи авариант (акьыҗхь афәы ианнеиз аганахь ала уахәаҗшуазар – афбатәи авариант) аҗсышәала иҗытцит 1956 шықәсазы хазы шәҗәны, нас 1964 шықәсазы Иван Папасқьыр ифымтақәа реизга актәи атом аҗны еиҗаҗытцит.

Аҗшьбатәи (аҗыхәтәантәи) авариант аҗны аус адулара иҗаҗоу ахьазгәеито М. Папасқьыр ихәоит: «Ароман афбатәи авариант (акьыҗхь збаз авариантқәа роуп араҗа зызбахә имоу.. Вл. А.) автор иҗижьыз аҗхәатәи аҗкьыс акыр еихауп. Ифыцны ифуп ахқәа 9. Урт рахьтә актәи аҗәшафәы–11, 12, 13, 14 ахқәа, афбатәи аҗәшафәы– 21,22,23, 24, 25 ахқәа»³.

Абасала, аҗыхәтәантәи авариант афәы ифыцны иаҗлейт Мыкычи, уи иахәшья Катиеи, имахә Махметәи рхафсахьақәа

¹ Иара уаҗа, ад. 211.

² Ш. Инал-иҗа. Аҗсуа литература аҗоурых аҗнытә. Ад. 301.

³ Д. Гәлиа. Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи. Қарт, 1912. Д. Гәлиа, агазет «Аҗсны», Аҗәа 1919 ш, март.

тзыртәаауа, Ақәа ақалақь ағы имџапысуа ахтысқәеи, Мыкычи Мырзақани реиниарақәеи, урт рҕеи мазарахқәеи ирызку ахтысқәа. Уи актәи ақәшағы. Аџбатәи ақәшағы иацитҕеит Тҕеыр Москватәи иџызцәа Игнати, Гафури, иа-реи реиықьказаашьақәеи аурыс пхәызба лгәйтбаара ду инатцшыны изныпшуа Надиеи иареи реицныкәарақәеи ухәа Тҕеыр психологиала иеитасра зыртцабыргуа ахтысқәа.

Хәарада арт иацитцақәаз ароман цьарггы бжыккарак аманы инымхеит азухәаратәи итнартәааит, зсоциалтә категориеи здунеихәапшышыақәеи еипшымыз ауаа еиҳа илабҕабатәны ицәырнагеит, аконфликттә еиҕыҳарақәа аргәгәеит, адраматизмратә цәуларә анаҕеит.

Абрысқак ацхыраара атахны, дырџегь жә-хык ҕыц иџны ишацтатәыз ашьтахь иаацәыртцарггы, 1937 шықәсазы аҕсуа сахьаркыратә литература аҕоурых ақны икалеит ашьаҕа ҕыц – ицәыртцит ароман жанр. Ари калеит хәцсуа сахьаркыратә литература ашьаҕаркџы Д. Гәлиә рапхьазатәи ишәкәы «Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи»¹ антытцыз инаркны 25 шықәса аабжысхьаны, рапхьазатәи аҕсуа прозатә рҕеиамтә, ажәабжь «Атәым жәџан атцақәа»² антытц инаркны 18 шықәса аатцхьаны, рапхьазатәи аҕсуа повест «Хқолнхара «Пхьақәа» аишьа»³ антытц инаркны фышықәса аабжысхьаны.

Абасала, аҕсуа проза аҕеиара калеит амџа кәаратца ианыланы акәымкәа, жанр хәычы ақнытә еиҳау жанр ашқәа – ажәабжь ақнытә аповест ахь, аповест ақнытә ароман ашқәа ишиашоу ахаларала.

«Ленинтә милаттә политика хьмырнаакәа инагзо, акоммунисттә партиа амчра зеггы азнакуеит, ажәытә аамтәқәа рзы еитцаханы иқаз ажәларқәа рекономикеи ркультуреи мҕахы тбаала ашьтыҳра.

Уи Асоветтә Аҕсынтәыла ақынгы иҕеырпшыганы еилкка иаацәыртцит»⁴.

¹ Д. Гәлиә. Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи. Қарт, 1912.

² Д. Гәлиә, агазет «Аҕсны», Ақәа 1919 ш. март 17.

³ Вл. Агрба. Амра гылоит. Ақәа, 1931.

⁴ Абхазская АССР, Ақәа, 1961, ад. 42.

Жәаа шықәса рыбжьысит рақхәтәи ақсуа ажәабжьы рақхәтәи ақсуа повести, аха аповест ақнытә ароман ашқа амәа фышықәса роуп иаҭаххаз. Ари, ииашатәқьаны, ақсуа жәлар рыҭсҭазаратә ҭагылазаашья иаақәырҭәианы айғхареи, рдоухатә культура аиҭасра дуқәа рымәа ахьаза-атызи ирыбзоуроуп.

Ақсуа сахьаркыратә литература аҭоурых ақны рақхәтәи ажәабжьы рақхәтәи аповести ирыбжьаз аамҭа, аповести аромани ирыбжьаз аамҭа атқкыс ҭынтә рыла еиҳазаргы иаҭҭаз ажәабжьқәа зегьы неидкыланы: («Атәым жәван аҭақа», 1919 ш. – Д. Гәлиа, «Алло», 1929 ш., «Хәи, дад, аписар, ишаасоухәара закә кампаниоузеи», 1928 ш., «Ацуныхәа акы иаҭсам сҭәан аха...» 1928 ш., «Уара узхсырқьозеи дад-хеит» 1928 ш. – М. Аҳашба), хазы шәқәны иҭужьыр повест хәычык ақарагы ажәпара зыназом. Аха иалшеит еиҳа инеиҭыху алитературатә жанр аповест ашқа амәа аартра.

Рақхәтәи ақсуа повест инаркны ароман аҭынза иҭыҭыз аповестқәа («Хқолнхара «ҭхьақа аишья», 1931 ш. – В. Агрба, «Амаҭ зыбҭа ҭҭәоу» 1932 ш. – Шь. ҭәыҭьба, «Аҭыц аиааи-уеит», 1932 ш. – П. Чқадуа, «Сеидық», 1934 ш. – С. Чанба), ажәабжьтә период иадкыланы уахәаҭшуазар, еаҭарак ақара ҭхьақа аиҭақара қалеит ақсуа проза аҭиараҭы. Ари аповесттә период иалшеит иара атқкыс зымҭахак ҭбаау ажанр ароман ашқа амәа аартра. Ажанр амацара акәым ақсуа прозаҭы аизқара зауз. Алитературатә бызшәа ашьақәгылар апроцессгы аҭышәынтәаларахь ииасуеит, асахьаркыратә қазара ағаракәқәа ҭыҭәҭәаны аперсонажқәа адәахьтәи хыхь-хыхьлатәи рсахьа инаваргылары рыҭнуҭқатәи рҭсихологиатә дуней аартрахь аҭынанахеит.

Ажәлар инеидкыланы рзеиҭштә ҭсҭазара аарҭшра (ажәабжьқәа «Агәақ ашәа» – С. Чанба, «Алло!» – М. Аҳашба) ахьтә, ауаҭы ихатареи, ажәлар рзеиҭштә ҭсҭазареи реизықазашья аарҭшрахь – (аповестқәа «Хқолнхара «ҭхьақа» аишья» – В. Агрба, «Амаҭ зыбҭа ҭҭәоу» – Шь. ҭәыҭьба, «Сеидық» – С. Чанба). Уахьынтә ауаҭы азеиҭш ҭсҭазараҭы ихатара азҭаатәи иҭсихологиатә еиҭасрақәа раарҭшрахь (И. Папасқыр ироман «ҭемир» ақны ҭемир ихаҭсахьа, С. Қәычбериа иповест «Еиҭеиз» ақны Ка-

дыр ихаҗсахыа). Абас хэычы-хэычла аҗсуа проза, ауаҕы идэныҕатэи изеиҗштэ сахыакэеи аколлективтэ портретҗэеи рахытэ ифонуҗкатэи идунеи иҗсихологиала аиҗасра мөеи раарпшрахы инеит аҗсуа сахыаркыратэ ҕазара. Абри иаб-зоуроуп аҗсихологизмра җаула зныҗшуа ароман «Ғемыр» аҗсуа сахыаркыратэ литератураҗы аҗэырҗраҕы.

Генрих Митин диашоуп иахыҗхэо: «...30–тэи ашықас-қэа аҗбатэи рызбжазы иактуалтэны иҕаз «ахатэи ауаажаларратэи» рызҗаара, даҗеакала иухэозар, ауаҕы җыц иаазара азҗаара, асоветтэ, уажэшьҗа аколнхаратэ қыҗаҗы атаҕылазашыа җыц инақэыршэаны избауа, «Ғемыр» убри ала иобиективтэны инеиуан асоветтэ литература ахадараҗы»¹.

Аҗсуа сахыаркыратэ литература ақэра раҗэа зхыҗуа, аҗышэа ду змоу аурыстэ, ақырҗуатэ ухэа реиҗш иҕаз амилатҗэ литературақэа инрывагыло аҗынза иҗеит.

Абри уаҕы ихшыҗ азишьҗратэы иаргамахеит, И. Папа-скыыр ироман «Ғемыр» анҗыҗ инаркны.

Ароман «Ғемыр» иаармарианы акэымкэа, амахэҗа раҗэа змоу, акырҗыара зсиужет еиларсны² иҕаҗоу рҗеиамҗоуп. Аҗсуа проза аҗоурых аҗы уажэраанза иахҗылоз арҗеиамҗакэа рҗкны асеиҗш зтематика җбааз, азҗаара раҗэа зымҗехазкуа ҕамлацыт. Раҗхыатэи аҗсуа повест «Хҗолнхара «Ғхыаҕа» аишыа» аколнхареи акулакҗэеи реизыҕазаашыа аазырҗшуа ақыҗанхамҗа атемала еиқэыршэоуп, сиужеттэ җэахэа затҗык ала ишыақэгылоуп.

Шы. Ғэыҗыба иповест «Амаҗ зыбҗа җҗэоу» акэзар, убри-ҕы сиужеттэ җэахэа затҗык ала ишыақэгылоуп. Уигы аколн-хареи акулакҗэеи реизыҕазаашыа аазырҗшуа ақыҗанхамҗа атемала еиҗартэуп.

Абри атемала ишыақэгылоуп асиужеттэ җэахэа хада С. Ғанба иповест «Сеидыҕ». Аха араҕа, шыҗа, иҗэырҗуеит даҗеа темаҕы. Уи абзиабара атемоуп. Хабашыи Хыкэыҗи ирыбжыоу абзиабара аазырҗшуа сиужеттэ җэахэакҕы ари аповест иаҕэылсуеит. Абасала, 30–тэи ашықасқэа рылагамҗазы аҗсуа прозаҗы аповестқэа ртематика

¹ Г. Митин. Художник из Апсны. Ад.22–23.

² Ш. Инал-иҗа, Аҗсуа литература аҗоурых акнытэ. Ад. 301.

тшәазаргы, аңсазаара ганкахъала мацара акәызтгы ишаадырпшуаз, 30-тәи ашықәсқәа реиошамтахъ ианнеи уажәшьта уафы ибоит атематика аеыртбаара ишалаго, аңсазаара ганрацәала иазырпшуа махәтарацәала еилоу арфеиамтақәа рахъ амәа шдәықәло.

Ароман «Темыр» аҕны автор иҕыцыз темаггы шьтимхит. Хыхъ зызбахә ххәаз аповестқәа еицырзеицшны ирымоу 30-тәи ашықәсқәа рзы асоветтә литература зеггы аҕны итрадициатәны иҕаз аколнхарақәеи акулакцәеи реизықәзаашья атема арака ахырхәара инартбааны иамоуп. Уи анаоҕс ишьтыхуп С Чанба иповест «Сеидык» аҕны иахдыло абзиабара атемаггы. Убарт инарываргыланы ароман «Темыр» иагәылагылоуп ашьоура атемаггы. Абарт ахтемак хсубиективтә хәыцраҕы ароман инагәылганы хазы-хазы ххаҕы иаагар, еиҕау еитцоу узымдыруа, зхатәы сиужетқәа рыла ишьақәгылоу, еиҕароу х-повестк аацәыртцеуит. Ақы – акулакцәеи аколнхарақәеи реизықәзаашья хыхъ зызбахә ххәаз аңсуа повестқәа рҕы итрадицианы ишыҕаз еицш, акулак Мыкыч персонаж хаданы дызгәылоу: Мыкычи – Мырзаҕани, Мыкычи – Катиеи, Мыкычи – Зыкәыри, Мыкычи – Ахмаҕи, Мыкычи – Темыри, Мыкычи – Зиней ухәа убас егьыртгы реизықәзаашьяқәа цәырызго ахтысқәа рыла иҕацоу аповест.

Ҡба – абзиабара атемала зсиужет шьяқәгалоу: Темыри – Зиней, Темыри – Надиеи, Темыри – Гафуррааи, Темыри – Михей ухәа реизықәзаашьяқәа ирыдхәалоу ахтысқәа рыла еиҕартәу аповест. Хҕа – ашьоура атемала зсиужет шьяқәгылоу. Темыри – Ахмаҕи, Темыри – Мырзаҕани, Темыри – Мыкычи, Темыри – Михей ухәа реизықәзаашьяқәа цәырызго ахтысқәеи Темыр иоңуцкәтәи ицсихологиатә еибарххара аазырпшуа асахьаркыратә ҕәырчахақәеи рыла еибарку аповест.

Ашьоура атема аңсуа прозаҕы иҕыцуп, аха аңсуа сахьаркыратә литератураҕы уаанзаггы иахдылахьан Л. Кәытцина ипоемақәа «Шьаризан»-и (1933 ш.), «Даур»-и (1936 ш.)¹ рҕы. Апоема «Шьаризан» аҕны Харихани Шьмаҕи рычкәын Иасон даныршь рыпҕа Шьаризани дарей ашьоу-

¹ Л. Кәытцина. Ишымтақәа. Аҕәа, 1955. Ад. 430–509.

ра даара иргәйрөейт, аха асоветтә псҗазаара җыц ауаҗы идунейхәәпшраҗы иҗанатҗаз аитакрақәа ирыбзоураны атҗыхәтәан ирхадырштит, мап ацәыркит ашьоура. Апоема «Даур» аҗғыы Даур ижәйтәратә психология ауаҗы динаршыйт. Ашьауға ихганы данаауаз ипсихология аеапсаххьан, ижәйтәрақәа наҗ икапсаны дуаҗ җыцханы дҗеҗбит. Иишьыз иашья Сафар – аколнхара иалаз, апсҗазаара җыцла иахәәпшуаз уаҗын аҗнытә, ашьоура мап ацәикит, Даури иарей еиҗызцәахеит. Уи иейтцбы Кәынта ашьоура иеазикит, аха уигы иабцъар имихит. Атҗыхәтәан Кәынтаҗы апсҗазаара җыц дызқәнапоз амҗа иабзоураны ашьоура дшаҗәйтцыз хәилиркаауейт автор. Арп апоемақәа рҗы ишаабаз еипш, ашьоура нартбааны иалацәәжөит, ашьоуратә псҗ баапсҗы ажәйтәра иацәынханы ишыҗоу, наҗ ишагәтәстәу хзырбо ахшыҗтәк цәырыргоит. Ароман «җемыр» аҗынҗы ари азтәароуп излацәәжөу. Аха ароман «җемыр» аҗны адәахьтәи асахьяқәа рымацара рыла аҗымкәа, ашьоура зду, арҗеиамтә афырхатә хада җемыр ажәйтәратә дунейхәәпшышьа аҗнытә аҗәтәрахь иейтәсра иҗнуцкәтәи айбырххара аевوليуциатә мҗала иаарпшуп.

Ароман «җемыр» аҗны атып цыда ааннакылоит җемыр иаб Пахәала ицәқәей иарей ртәурых. Анхаҗ җар ирахә ихцаны, Пахәала ишизыруз еипш, иара дшыҗьатцәыҗьатәуа аҗауад иҗны иршыуа апсҗуа литератураҗы уаанзаҗы иахбахьан.

Вл. Агрба итәурыхтә драма «Ашьа мҗа» (1936 ш.)¹ аҗны аҗауад Александр Чачба Гыд ижә затә иматцүәа идааиргоит. Гыд уи рыстарым, идсыршьрым хәа иеазикын, аха рах ишрыдитҗаз еипш, деидҗәхәаланы иарҗы ах иҗы дааргеит. Чачба иҗамчы Гыд илихкьаны, «уажәйтәқьа унапала ахәда аапқаны ихәутароуп» хәа идитҗейт. Гыд иҗаитцахуази, иара инапала ижәзатә шыны ириҗейт.

Абасала, ароман «җемыр» тытәанза фышықәса рапхья хәпсҗуа литератураҗы ицәыртцхьан анхаҗы имч мырхакәа ирахә ихцаны аҗауад ишыны ишифоз, истом хәа иалагазҗы бзиарак шизалымгоз хзырбо асахьаркыратә эпизодқәа.

Владимир Агрба иповест «Хқолнхара» «Пхьяҗа» аишьа» акомпозициатә еиҗкаашьяҗы ахтыстә детальқәа

¹ В. Агрба. Иҗымтәқәа. Аҗәа, 1959. Ад. 69–72.

рышьақәыргылашьеи аперсонажцәа рылцшаара, асиужет афеиарафы урт реивагылашьеи ухәа рыла уи иашьтәнеиуа арфеиамтақәа рахь анырра ду аманы, имџақәтцаны икалеит.

С. Цанба иповест «Сеидык» ҳахьахцәажәоз иазгәахтахьеит аповест «Хқолнхара «Пхьақа» аишьа» афнытәи иаауеит хәа иуцхьазартәи аишьашәаларала еизааигәоу ахафсахьақәеи, асахьаркыратә эпизодқәеи реизыкжаашьа. Иазгәаҗазарц ахәтаны исыпхьазоит абарт аишьашәаларақәа ароман «Темыр» афынғыы тыцс иааныркыло.

Аповест «Хқолнхара «Пхьақа» аишьа» афны асоциалистә рельсқәа рынхамџахь ацсуа қыта аиагара аамтазы, акулакцәа рблок афеибыта иканатцоз антисоветтә қәгылареи, урт ирфеагыланы ақәдареи рыла асиужет шеифекаау еицш акулактә блок аус хәымгақәеи уи иафеагыланы ақәдареи ирызку асиужеттә цәахәа ароман «Темыр» афынғыы ишыкоу хыхь иазгәахтахьеит. Абрақа арт аџреиамтак рфы иалоу акулакцәа, Цәгьамши Мыкыци хаҗа-хаҗала зынза ихаз-хазу хафсахьақәаны иказаргыы, ацәахәа рыбжьахгар алзыршараны, ирзеицшны ирымоу аишьашәаларақәагыы мацым: Аповест «Хқолнхара «Пхьақа» аишьа» афны, ганкахьала, акулак Цәгьамш ишьтахь аҗауад Кац дгыланы иахбоит, уи дизизырџеуеит, егы аганахь анхаџ гар Ташьых джьаны, дидкыланы ацәгьарақәа ииркәтцоит. Ароман «Темыр» афынғыы ганкахьала акулак Мыкыц ишьтахь аҗауад Мырзакан дгылоуп, егы аганахь анхацәа Зыкәыр, Арсана ухәа хыхны ицәгьарақәа ирылаирхәуа иаарцшуп. Аповест «Хқолнхара «Пхьақа» аишьа» афны акулак Цәгьамш ацстазаара фыц иафеаиргылаша аназыкаитцо ифныкадаарыпхьаны ачеицьыка иахаиртәоит, здырра лақәу рхы дтала имџахкьаны иара ихәатәи иацныкәо, аколнхара мап ацәыркуа икаитцоит¹.

Ароман «Темыр» афынғыы акулак Мыкыц афны аныхәагатә кәитцошәа ауаа неилыцшаа-ааилыцшаашәа даарыпхьаны, ачеицьыка иахаиртәоит, уақа рхы дтала аколнхара мап ацәыркыртә имџахиқьоит Леуарса, Кәынта, Ахмәт ухәа убас зыхдырра лақәу азәырџы (ад. 155–161).

Аповест «Хқолнхара «Пхьақа» аишьа» афны, акулак Цәгьамш ифны абас ачеицьыка аныкаитца ашьтахь ақытан

¹ В. Агрба. Ифымтақәа. Ақәа, 1959. Ад. 23–28.

имѡапысуаз аизараѣы акулакцѡа рблок аиааира аге-ит, аизара ахықѡкы азынамгзеит, акулакцѡа ижыаны дара рхѡатѡахы ииаргаз аѡагылеит, ажѡлар еиладырѡынтит, их-дырбгалеит аизара¹.

Ароман «Тѡмыр» аҕынгы акулак Мыкыч иѡны «аны-хѡагатѡы» иаѡытганы «ачеиѡыка» аныҕаитца ашьтахь ақытан имѡапысуаз аизараѣы акулакцѡа аиааира рге-ит, аизара ахықѡкы азынамыгзеит, акулакцѡа иазыҕартцаз аѡагылаѡцѡа ауаа еиладырѡынтит, аизара хдырбгалеит (ад. 167–170).

Акулакцѡа рантисоветтѡ қѡгылара иаладырхѡыз зыхдыр-ра лаҕѡыз анхацѡа ҕарцѡа, аколнхарақѡа реиѡкаара дара рыпстазаара айҕтѡра иазкухеидкылараны ишыҕоуанеилыр-каа, уаанза ирыхыз амдырра иахьхѡны хьахѡа-хьачарада аколнхарақѡа рахь рхы дырхоит. Ари еипш асахьаркыратѡ маѡѡахѡқѡа аларгыланы арѡиамтѡ акомпозициа айѡкаара хбоит рапхьаза Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Ғхьаҕа» айшьа» аҕны аҕар Ташьых ихаѡсахьала. Нас, Шь. Тѡыѡыба иповест «Амаѡ зыбҕа пѡѡоу» аҕны Гыд ихаѡсахьала. Уи иашьтанеиуеит С. Чанба иповест «Сеидыҕ» аҕны аҕар Мыса ихаѡсахьа. Атцыхѡѡаны ароман «Тѡмыр» аҕны аҕарцѡа Арсанеи, Зыкѡыри, Ахматѡ рхыѡсахьақѡа рыла ицѡыртцыз акулакцѡа рыҕангыашра иалахаланы иамаз анхацѡа рых-дырра аѡшапсахыз, акулакцѡа дара ишраҕаз шеилыркааз.

Абасрапхьатѡи апсуа повест «Хколнхара «Ғхьаҕа» айшьа» иашьтанеиуаз арѡиамтѡқѡа рзы имѡақѡцаганы ишыҕалаз анырра ҕѡҕѡа шыҕанаѡцаз, уи анырра рапхьатѡи апсуа ро-ман «Тѡмыр»-гы ишаиуз шықѡзырҕѡѡо айшьашѡаларақѡа рсиа азырхазар алшоит, аха иаахҕаз аргументқѡа, сгѡаныла, иазхоит. Амала, иазгѡаѡазарц ахѡѡоуп ароман «Тѡмыр» аҕны акулак аҕарцѡа рхы дѡаланы иширҕьалази, нас ашьтахь урт аҕарцѡа рыхдырра аҕышѡынѡаларахь агьѡжьреи аазырпшуа ахтысқѡа ахьаарпшу, аповестқѡа «Хколнхара «Ғхьаҕа» айшьа», «Сеидыҕ» рѡы ишыҕоу еипш акѡымкѡа, аколнха-ра еиѡкааны ианалгахьоу аамтѡ шакѡу, урт ирыдхѡалоу ахтысқѡа анымѡапысуа. Араҕа анхацѡа ҕарцѡа Ахмат, Леуарса, Кѡынта ухѡа аколнхара иалоуп, аха Мыкыч рхы дѡалан аколнхара иалѡуеит.

¹ В. Агрба. Иѡымтѡқѡа. Ад. 34–36.

Ари еиңш ахтыс Шь. Цэыцьба иповест «Амаҕ зыбҕа җцэоу» аҕны раҗхья иахҗылоит. Араҕа Ахмаҕ ишыҕаитҗаз еиңш, уаҕа акулак Шэарах ирҕьалаз, аколнхара иалаз Гьд Адлеиба аизараҕы дықәгыланы... «ибжбы рғәғәаны ацэәжәара далагеит: Шэара ишшәахауа схы сырҕьиоит, салтцуеит «аколхоз», са сеиңш иалоугыи шәалт, уи шхыртцәагаз еилыскааит»¹.

Араҕа, ишаабо ала, Гьд аколнхара ацэыртцра акэзам дызҕагыло, ишыәқәыргәгәатәу иара дызлоу аколнхароуп мап зцэикуа. Ароман «Ғемыр» атекст аҕны ари иашьашәалоу ахтыс җаҗхьоит: — «...Ахмаҕ, Арсана машьхәылтла днеигәтасны даақәгылт.

— Ажәлар ишәылаххәоит, мџагыи шахзыҕамтҗо, аколнхарагыи хшалтцуа, — ихәеит иара, усқан Кан днаихәапшит, даалақәакит, аха дызҕыи даҕәымтцкәа инеигзон:

— Иахҗахым җара аколнхара, уаҕа ихамбароуп аколнхара!...» (ад. 168–169).

Ароман «Ғемыр» аҕны Ахмаҕ инаџсгыи аколнхара мап ацәкуа, Мыкыҗ ирҕьалахьяз Леуарсеи Кәынтеи ақытсовет ахантәаџы Кан иажәа иаҕагылан:

«— Уара иутаху хәала, җара аколнхара җалтцуеит, уажәақәа уара иузынхап, — рхәеит урт» (ад. 170).

Аповест «Амаҕ зыбҕа җцэоуи» ароман «Ғемыр»-и хәышықәса рыбжьоуп. Ақыҗанхамџа ирласны аҕиара ианаҕыи 30–тәи ашықәсқәа раамтәзы хәышықәса рыла аиҗакрақәа маҗымкәа иҕалон. Аха арт әџреиамтҗак рҕынтә хыхь иаагаз ацитатақәа иахдырбоит зынза еиңшу ахтысқәа аџыцьарагыи ишымџапысуа. Арт ахтысқәа рсахьаркыратә ҕәырҗахақәа аҗсҗазаара иадкыланы хәхәаҗшуазар 30–тәи ашықәсқәа рреалтә цабырг лакьякьяшьа амамкәа ирныпшуеит.

Аповест «Амаҕ зыбҕа җцэоу»-и 30–тәи ашықәсқәа рылагамтәҕы аҗсуа қыҗа ахтысқәа аанарҗшуазар, ароман «Ғемыр» аҕы хыхь иаахҗаз ацитата ицэырнаго ахтысгыи убри аамҗоуп изцанакуа. Алитератураҕы еиңш ма еишашәалоу ахтысқәа еиуеиңшым арҕеиамтҗакәа рҕы иахьцэыртцуа абас аамтҗак иатәу атемақәа рыхцәажәара иабзоуроу рацэоуп.

И. Папаскьыр араҕа гәыбҗан узиҗом, ироман «Ғемыр» иџаанза ашәҕәыџџәа рхы иадырхәахьяз ахтысқәа иар-

¹ Шь. Цэыцьба. Амаҕ зыбҕа җцэоу. Аҕәа, 1932. Ад. 34–35.

гы ирфеиамта иахъалаитцаз азын. Аус злаз инейдкыланы афыц изцэыргазар акэын. Абри аганахъ, И. Папаскъыр ацсуа сахъаркыратэ литература атоурых акны ажанртэ форма ыыц ахъцэыригази, арфеиамта афырхатца ифнудкатэи ицсихологиатэ дуней аарпшрахъ ацсуа сахъаркыратэ казара ахъымфакэйтцази рнафсгы, ароман «Темыр» инейдкыланы ыыцла ацхъаф иацэажэо рфеиамтоуп. И. Папаскъыр ироман «Темыр» акны, ейхарак, акулак Мыкыц идхэалоу асиужеттэ цэахэафэоуп уаанза егырт арфеиамтэкэа рфеи ахъпылахъоу ирейцшу, ма ирышьашэалоу ахафсахъакэеи ахтыскэеи ахъцэыриго. Избанзар, акулакцэеи аколнхаракэа реифекаарей ирыдхэалоу атема 30–тэи ашыкэскэа рзын алитературафэи иактуалтэу теман. И. Папаскъыр ироман «Темыр» анифуаз, хыхъ ишазгэахътахъоу ейцш, ашьоура атема акэын дызлацэажэарц хыкэкыс рацхъа ишьтихыз, аханас ари атемагы высьша изамто ишыказ гейтеит. Ироман иахъалеитцазгы ииашаны икайтцеит, Мыкыц ихафсахъеи уи иадхэалоу ахтыскэеи аламкэа ароман «Темыр» иахъа ххафэи иахъзагазом.

Мыкыц ихафсахъа аповест «Хколнхара «Пхъака» айшьа» акнытэи акулак Цэгъамш ихымфакгашъакэа угэалазыршэо амоменткэа шанубаало хыхъ иазгэахътахъеит. Ахан хыкэкыла, Мыкыц ейха дыззааигэоу аповест «Амат зыбга ццэоу» акнытэи акулак Шэарахи аповест «Сеидык» акнытэи акулак Сеидыки роуп. Ейхаразак – Сеидык. Мыкыц, Цэгъамш иейцш аргама икулакратэ ус хэымгакэа мфакгазом. Уи Шэарахи Сеидыки реицш ф-хафык имоуп. Акы, адэахъыка ихымфакгашъала ацстазаара фыци аколнхареи дырнышэазшэа кайцоит. Фба, цака-цакала, мазала афыц-мфак еитцазкъаша аус хэымгакэа мфакгагоит.

Аповест «Сеидык» акнытэи акулак Сеидык асоветтэ цстазаара фыц феанрааланы акытантэи айхабыра русхэарта асоветгы даланы дахбозар, Мыкыц аколнхара далоп, аколнхакэа дрывагыланы аус иуеит. Уимоу, бригадирс дфакцанда хэа рхэо афынза иерылеихалахъеит. Амала, Сеидык атерроризмра иеазикуа цъаргы иаабазом. Мыкыц акыта анапхгафцэа Миха, нас Темыр ишьырец агэтакы имоуп, абцъарлагы дейбытоуп. Арака Мыкыц аповест «Амат

зыбга пцэоу» аҥнытәи акулак Шәарах итерроризмратә ус хәымгақәа угәалаиршәоит.

Абас, ацәахәа зыбжугаратәи иҥоу, егырт арҥиамтәқәа рҥынтәи акулакцәа рҥазшьа ачыдарақәак шинубаалогы, зынза ихазу, даҥазәи иламҭашьо, иҥыцу, итиптәу хаҥсахьоуп акулак Мыкыч ихаҥсахьа.

Мыкыч раҥхьаза дахьцәыртцау, ароман актәи аҥәша V ахы аҥны, Ҥемыри Зинеи арасара рҥхьакырҥаҥы рыбзиабара атәи анеибырхәоз дцәытҥагыланы дырзызырҭоуан, нас Зина уахьынтә дангьежьы лымҭа кны снапаҥы даазгоит хәа даналагаз инаркны, ароман аҭбатәи аҥәша XXX ахы аҥны, аколнхара аказарма амца аҥреитҥарц дшаҥыз дыркын, деиқәырхха дҥахәаны Очамчыра данларга аҥынза цәгьарамзар бзиара ҥазтцо иакәзамкәа, дцәырҥхьацәырасуа зехьынцәара дахьпылоит арҥиамтәҥы. Зны Аҥәа имахә атуцъар Махмет иҥны сасра днеин дыҥоуп, ма аресторан аҥы аҥауад Мырзаҥан дидтәалоуп. Даҥазных Москвантә Ҥемыр аҥхынтәи аканикулқәа раамтәзы аҥныҥа данауа адәыгба акупеаҥы даацәыртцуеит, аха еиҳаразак уи лассы-лассы дахьхьыло, иара дызланхо ақытәҥы ауп. Уаҥоуп ароман ахтысқәа рҥырак ахьымҭапысуагы. Мыкыч ицәгьаршрақәа тәа рымамкәа ихазцәыригоит автор. Зегь реиҳа аҥхьаҭ ибла иаахгылоит уи Ҥемыр диҥагьежьуа дымҭахиҥьарц иҥаитцо ацәгьарақәеи аҥцныхәақәеи. Иашьа Мыта Ахмат ихымтәла дышпсыз Ҥемыр иазхәогы иара Мыкыч иоуп: «— Уара иуаҳахьазар ҥалап, Ансиа хәа Ахмат иахәшьеитцбык дыпсхьан. Уи шықәсык зны лцәалтәымкәа дҥалан, иҥынхацәа еизаны ианлазтәа, зны мап-чап лхәазаргы, данкыдырцалаза, Мыта иоуп исыкәаиаз лхәан, ихьз алҥеит. Убри дахырҥхьаны дыршьит Мыта.

— Дызшьыз дудыруама?.. – Ҥемыр днытцкьан дтәаит.

— Дыздыруеит ааи!.. Зина лаб Ахмат дишьит, уаҳа дызшьуадаз?» (ад. 79).

Убраҥа Мыкыч Ҥемыр ииҥоит Ахмат Мыта дызлеишьыз ашәақь аномер зныз, аҥауад Мырзаҥан иҥнытә иоуз анапатәҭы қьаад. Уи иахәон: «Абри ашәақь номерс 179013 змоу сыхәҥа Мырзаҥан имсхәҥаит. Схы иадыстәеит ахә шисҥо ала, Ахмат. Маи мза 12» (ад. 80).

Ашьтахьгы Мыкыч Җемир таха иимто дцо-даауа иниае-
пникылон абри ашәақь аномер.

Мыкыч аусхәартәфәы днеит ажәлар ркооператив
зыфноу, анкәа иара ихатәны имаз, аха имырххыоу адәқьан
издырхынхәырц, ма уа ицагылоу ачкәын Махаз фызас
дивадыргыларц азын. «— Шьардак иафсоу акы акәым
шәызсыргәамтцау, аха сара сзы уама ацанакуеит. Даара
акы еипшымкәа сшәыхәоит акооператив зыфноу сыфны
сахышәымбаарацы. Убри азын акәын сыззааиз, ишәгәапхар
шәара ишшәылшо здыруеит».

Михеи Җемири неихәапшы-ааихәапшт. «Аңсра уқәшәа-
нда, уцәажәашьоузеи», — ааргәахәт дара.

— Афны хара хусс иалоузеи, ажәлар иртәуп, ажәлар рмал
фноуп...

Афырхәа Мыкыч инаиеихәеит Җемир, ихафыц афәа ытцо.

— Ажәлар иртәызаргы, иаххәап, нас уажәы шәи
хынфәжәи зеижә нызкыи жәаха маат рыхә амафәа шәзытцоу
убра?» (ад. 104).

Арака Мыкыч атыхәтәаны зызбахә цәыриго ацифракәа,
арфәамта абри атыц афны иатәзамкәа иалкыкыуама
ухәаратәы ифоуп ганкахьала, аха егыи аганахь ала Мыкыч
ихатәы логика имоуп, ажәамаанала дцәажәоит Җемир ишьа
ахымуц азын аефныхәа ифә, игәалаиршәоит иашьа дызлар-
шьыз ашәақь аномер.

Ароман атекст афны даеафьарагыи хәфхьоит: «— Махаз
атцара имазамеи, ахәхәхәтшьа иалидыраауазеи, насгыи
иаххәап уажәы, адәқьан афәи ахәхәхәтра шәи хынфәжәи
зеижә нызкыи жәаха маат рыхә иреихәхар имч ақәхап
шәгәахәуоу?» (ад. 105).

Аракагыи Ахмаф Мыта дызлеишьыз ашәақь аномер
ахәхәхәтреи амааткәеи инрыдхәалашәа Җемир инигәа-
лаиршәоит.

Абас изеытцигалакгыи, Җемир афстазаара фыц дзыннатцаз
амфәа дықәийкьарц иеазцәылх дашьфоуп. Зны аконопера-
тив данықәгылоз днеит Мыкыч «— Абрака ацагылара
уқәнагомьт уара, иагызлоугәагызеи ажәлар рыла ах-
гылара, ушьоуратәкьа улымшеит, уаға ма дузымдырхуан-
даз...» Җемир реихә ицәымгыз ажәақәа Мыкыч рфәанаирха

ихэы-ижыы неилагылеит, ифы еилымго, ацкхэара илымшо ихэдацал хены дааканатцеит.

«– Сушьыр еиха еиғын убри соумхэакэа, – абри ажэа еергыхэа инеихэеит Җемыр.

– Сара сзы егыаурым, аха ауаа ухыччоит маза-маза. Ишьа изымуит, дыцсит дшыбзас, апсуара ирзит, апхэыс еицка ихы иҗаирцеит. Абас узырхэоит уҗаҗы, апсшэа уазхэо иахынауафсуа. Аллах, аллах, сзацэажэо дызустада! – абарт ажэакэа нахэаны, дындэылцит Мыкыч» (ад. 100–101).

Мыкыч цэгьацэыпхамшьарыла абас диацэажэо Җемыр ихы игэы ахыршэаны ишьапы дыкэйкьарц дафуп. Ламыси пхашьараки злам, зыбла амса ху уафуп Мыкыч. Зина иара дизхэаны дтэоушэа аргамату, илақэагы аамкэысзакэа амц иеихэоит Җемыр. «– Зиней сарей хус аитцакьара уашьталеит акэу, Җемыр? Иулшару ура убри еицш аус! – иаалыркьаны абас азцаара кайцеит Мыкыч. – Зина сара дсызхэаны дтэоуп шыкэсык аахысгы, – нацитцеит иара, – хатцаки пхэыски реицш хайкэгыгуа хакюуп, акреимаадахьейт, бзиа хайбабойт.» (ад. 77).

Арахь Зина Мыкыч дзыниҗафшуам: Зны лымфа икын ахьтэы мацэаз лыстоит хэа далагейт. Ускан, имацэаз имкэытшэаны абгыжэра ицэылашэан, исыпшаауейт хэа данылакэ, лыпсы ицэылгейт.

Даеазны Мыкыч Ахмат ифны днеины дтэоуп. Зина даацэыртыр иҗахуп, аха лара иара дылбар лҗахым, данцэырымтца, икайтцоци, дфагылан дцейт.

Даеазных азыхь аҗы дылхафаны заагара дахьнеиз иеылзикит, инапаҗы дааигарц, длацэажэарц. Лнапы апхал амаа иадгэаланы икын, мчыла дааныскылоит хэа акыргы иеишэейт, аха дицэцейт. «Ауаа рацэажэарагы сатэасшьом хэа бафуп акэу, азҗаб хымдыршэа икюу, иаабап убас мацара ибзынагзозар!» (ад. 84) – хэа, Зина длыкэмакаруан Мыкыч. Ари ахтыс аныкалас Зина сара дсызхэаны дтэоуп хэа Җемыр ианиеихэаз ашьтахь ауп.

Абас цэгьацэыпхамшьарыла мци цабырги еидыргэагэа-ло Җемыр дышишьтаз еицш Зинагы дыкэыргьежэауа диргэамтуан, лымариа цьара исыпшаауазар хэа длышь-ташэарыцо длышьтан. Зина бзиа дибатцакьшошэа дыл-

ҫынтәаауашәа иеыќатцаны длацәажәон, арахь «пхәысс Зина лгара бзантыкгы игәы итамшәацызт» (ад. 81). Д. Гәлиа ироман «Камачыц» аќны Ҙатластан Камачыц даеазәы инапаҫы днеиаанза лцәа пичеырц дшашьтоу еицш, Мыкыцгы Зина лқәыпшра, лыцшзара деилаханы, инапаҫы дааигарц цәгыамыцәгы иќоу зеггы еитцейќәаќәон. Уи ихатәы логика гәғәаны имоуп. Ҙемыр ушьа узымуит хәа иаеңныхәо, уиала Зина лаб Ахмат дииршьыр, Ҙемыр днаган дтаркуазар акәхап, мамзаргы ифны игәара дыхтәаны абна дылалап. Зинеи иарей еиҫаҫшышьа рымамкәа иќалап. Абасала, Мыкыц исоциалтә гацәа¹ дара–дара хибартәо иахьыќаитцәо анафсгы, Зина, лаб дылхагыламкәа, Ҙемыр длымамкәа адә цәхәы даақәхар, инапаҫы лаагара мариахоит.

Абас аитцарсра-еитцаќәаќәарақәа еиҫкаауа «Беаанкылшь азгаб хымдыршәа иќоу, бара бхала сара сҫы бааира быќоуп» (ад. 81) – хәа Зина гәаныла длықәмақаруа, снапаҫы дќалатцәќьоит хәа агәыгра имоуп.

С. Чанба иповест «Сеидыќ» аќны акулак Сеидыќ рапхьа данаацәыртцау инаркны, исабрада ааиҫырхаанза зынзак иеырфашьаны Асовет мчы иадгыло иакәушәа ихы мфәпигоит. Шь. Цәыцьба иповест «Амат зыбга ццәоу» аќны, акулак Шәарах иакәзар, убригы убаствәќьа. Арт афыцьагы дара закәытцәќьоу зну рхаҫқәа, асабрада ахарцоуп, аконсперация азыќатцаны, итәахны ирымоуп. Абри аганахь ала, акулак Мыкыц акулакцәа Шәарахи Сеидыќи реицш ф–хаҫык имоуп хәа хыхь иазгәаҫоу ххәаа хәычык азыќатцатәны иќоуп. Мыкыц ароман актәи аќәшаҫы иеңәырганы, ҫагыларак ќаитцәо ихамбозаргы, уеизгы асабрада неиҫатцаны икулакратә ҫазшьа итәахуагы дыќам. Хыхь ишаабаз еицш, ақыта активистцәа ируазәку Ҙемыр иҫы иеааиртзома ухәаратәы, агәынхара дуқәа шимоу иажәақәа иргәылхәхәо иубаратәы диацәажәоит. Апартиачеика амазаныќәгаф Михеи, уажәшьта ақытсовет ахантәафы Ҙемыри ажәлар ркоорператив зыфноу, анќьа иара дәќьанс имаз афны издыргьежьырц дрызнейуеит. Уи ала араќа иаргамоуп асоветтә

¹ Ахмат аамтала дымфәхќьаны дыќоуп, Мыкыц ихәатәы хатцаны аколнхара далцит, аха ари шаамталәу, Ахматәи иарей социалла ишеибатәым Мыкыц изеилымкаауа дыќам.

цстазаара ҕыц дшанымшәац, ижәйтә кулакратә цстазаара аргъежьра дшазьуа.

Мыкыц икулакратә хаҕы аханатә ицәахны акәымкәа, абас ибжамазашәа, ибжаргамашәа дахьяарпшу ицстазаара ареалтә тагылазаашья иацәхъяны иҕазам. 20-тәи ашықәсқәа рынтәамтәи, 30-тәи ашықәсқәа рылагамтәи раамтазтәи акулак, аповест «Хқолнхара «Пҕьяаҕа» аишья» аҕны иалоу акулак Цәгьамш иеипш, аҕаартра дацәымшәо, ажәйтәра аргъежьразы агәыҕрақәа иманы дҕанатцон ацсуа қыта ацстазааратә тагылазаашья. И. Папасқьыр ииашаны иҕаитцеит ирҕиамтаҕы ари апериод иатцанакуа ахтысқәа анымѡапысуа Мыкыц икулакратә гәынамзарақәа макьяна иахьиимтәахуа.

Ароман «Тәмыр» аѡбатәи аҕәшаҕоуп Мыкыц икулакратә психология конспирация ахъзыҕаитцо. Еиҳаразак аѡбатәи аҕакра ихганы данаа. Усқаноуп аҕатә цстазаара еҕу шыҕам еиликаазшәа, ижәйтәрақәа дрыгәтасны икаижьызшәа ақытантәи анапхгара агәра андиргоз, аколнхара даналала, аколнхацәа дрылагыланы аус аниуаз.

Акулак Мыкыц, ароман актәи аҕәшаҕы ицәгьаршрақәа ѡазарас ирымоу, акласстә цәыртцра атцкыс, аиндивидуалтә интригақәеи ацәгьахәаратә еичырчарақәеи роуп. Акулактә класс иахатарнакым персонажны арҕиамта далоуцаргыы ажәлар рзеипш ус рацәак иадхәалам, аус еицәаҕәақәа иҕкьаса ирышьтоу ауаѡы хәымга, аеҕыч ихаҕсахья аацәыртцуеит.

Ари агәаанагара шыақәнарҕәҕеит хыхь Мыкыци – Тәмыри, Мыкыци – Зиней ухәа реизыҕазаашья аарпшразы иаахгаз аргументқәеи, Мырзаҕани иарей реы мазарахқәа ртоурыхи.

Ароман аѡбатәи аҕәшаҕы Мыкыц уажәшья кулак иашаны даақәгылеит. Араҕа анхацәа дрыцаланы ажәлар рзеипш усқәа ирҕаиргылауеит, аколнхара иалцратәы иҕаитцоит. Араҕа атерроризмра аиҕкаара далагеит. Ихатагыы апартиачеика амазаныҕагаѡ Миха дысшьуеит хәа абцар има дихаѡоит. Аколнхара ацәқәа заны абнаршәыраҕы дцәытагәыгә ишны ицәхәылырбблы ифоит. Аказарма амца ацрастоит хәа далагеит.

Абас, азеипш ус аитцакыра активла инапы алакун Мыкыч ашәкәы аѡбатәи акәшаҕы. Арт аус еитцакәакәакәа адәахы инубаало икаитцазом. Адәахы Мыкыч асабрада иҕоуп, ауаѡ кыа, ауаѡы цкыа хәа изырхәаратәы ихы мѡапигоит. Мыкыч аколнхараҕы аус бзианы иуеит, аколнхара аускәа рехәаны дрыхцәажәоит. Ацәкәа аниҕыч акәзар, Мыкыч азеипш нхара аҕхаста иаиуз даара игәы иалсуашәа ауаа идирбеит.

– Хәцәкәа ыз захьзузеи, хара аколнхара аргыларәа хәҕуп ихәан, уахи-ени хәа дынгәарлан, илшоз ала деимдеит, аха рхабарк анимахәза, – «Хәцәкәа ҕала ипхастахеит сгәахәуеит,» – ихәан, аколнхара аправление аҕы дынкылсны гәѡаракәакгы нариҕеит» (ад. 279). Абас, ѡ-хаҕык иманы даарпшуп Мыкыч ароман «Ҙемыр» аѡбатәи акәшаҕы.

И. Папаскыыр ироман «Ҙемыр» аҕны имѡапысуа ахтыскәа, шамахамзар, зегы зыдхәалоу иакәны, арҕеиамҕа дагәыцәны дагәылгоуп афырхатца хада Ҙемыр Тәанба. Ганкахәала – акулак Мыкыч Ҙемыр дипышыкласуа, пхәака димштырц, ишьапы дыкәийкарц дишьтоуп. Егы аганахь – апартиачеика амазаныкәгаѡ Миха дцәымзаркыраха Ҙемыр иапхәаҕатәи имѡа ырлашо, акаҳарахь данбҕаҕалак дынитцаххны даанкыло, арҕажәѡаны дивагылоуп.

Аколнхаратә пцстазаара ҕыци акулакцәеи реизыкәзаашәа аазырпшуа ақытанхамѡа атема еихаразак Мыкыч ихәҕсахьа иадхәаланы ицәыргазар арҕеиамҕа злашьақәгылоу егырт аѡтема хадакәак – ашьоура атемеи, абзиабара атемеи, абри Ҙемыр ихәҕсахьа иадхәалоуп.

Арт аѡтемак арҕеиамҕаҕы убас еиласоуп, ашьоуреи абзиабареи еиуеипшым ѡ-темак ракәны икәоуп хәа акәымкәа, нацънатә аахыс еилыхшьа змам темакны икәз пцстазааратә цәыртцра иахылтцызшәоуп ишыкәоу.

Ҙемыр ихәҕсахьа аарпшышьоуп арт атемакәа абас реилалара зыбзоуроу.

Еилкаау усуп ацстазаара тыпк аҕы иаангыланы калашәа шамам, уи пхәака ицалароуп, иҕеилароуп иажәыз, заамҕа ииасыз ацыршәшәалароуп, аҕарҕыцлароуп. Ауаѡытәыѡса идунеихәапшышьеи идоухатә гәахәарақәеи ацстазаара иацнеиуеит, уртгы ҕеиоит, рҕырпсахуеит, рыҕедырҕыцуеит. Аха ацстазаара иканатцо аҕыпсахракәа ирыхьзаны ианзым-

неиуа рацәоуп, ауафы ицәа-ижыы иалаены икоу атцаскәа, ақьабзкәа ухәа ипсихологияфы атып гәгәа аанызкылахыу ашыцыларақәа.

Ғемир ихағсахыа абри еипш атагылазаашыа иадхәаланы иаарцшуп. Аизхарахы, ағиарахы, апрогресс ашқа ацстазаара ипхыоит Ғемир, ажәлар рзеипш ус дуқәа изпшуп, иара хәартарак зланы икам, ажәйтә уаа рықәибахга рцас баапсы – ашыоура гәырғас иманы, днымхахымцәаха ддәықәуп.

Ари ашыоуратә цас баапсы зыпсихологияфы ағышыа-қәырғәғәаны икоу арпыс Ғемир ашыоура дцас итаны, абзиабаратә цәанырра цқяа иишыраны икоу ипқа лахы изцәыригоит И. Папаскыыр. Абасала цыарак еинириеит ашыоуреи абзиабареи. Арт еинышәашыа змам ғ-мчык цыарак реиныриара мацара акәымкәа, руак тамхакәа, егыи аиааира азымго еиғеаиргылт.

Ацстазааратә тагылазаашыафы апрогресс ду калейт, ауафы иекономикатә базис аеапсахуейт, аха Ғемир ифнуцкәтәи идуней заамта ииасыз, иажәыз ашыцыларақәа рдогматә шыамтлахә ашыклахәуа иакуп. Апрогресс ашқа имға изырхар – арақа икоуп абзиабара лаша, анасып, ацстазаара ағиара. Иажәыз ашыцыларақәа рдогмахы имға ирхар – ашыоура, ауафшыра, анасыпдара, ахцәара. Иреигыу алхра мариоушәа икоуп иахыатәи ауафы ихдырра аҳаракырахытә унапшыр. Аха 20-тәи ашықәсқәа рынцәамтәи 30-тәи ашықәсқәа ралагамтәи раамтазы ацсуа қытағы ауафы ихдырра ахынзаказ уахәапшыр еилкаахоит, Ғемир иаразнак еигыу-еицәоу хәа мғақы изалымхкәа дыбжыажыо иказаара амзықкәа зыхкыоз. Ғемир ижәлар дыртәи иашоуп, урт рхәыцшыа ихәыцшыоуп. Ижәлар жәйтәнәтә аахыс «шыа баауам, ипсуам» хәа ашыоура высшыа змам уснагзатәны ирпхыазон, иаргыы усоуп хәа агәра ганы дықан. Ғемир «мғақы изылымхуа, дыбжыажыо дықан» хәа иазгәахтаз аххәаақатцара хәычык иатахуп. Ғемир рацхыа лакғакрада ашыоура гәтакыс иман, аха нас, иашыа Мыта дызшыыз Зина лаб шиакәу еиликаан, ашыоуразы ипсеипш бзиа иибо убри Зина лаб димшыыр камло ишыказ анаацәыртц ауп алакғакра ахы анцсы.

Абас ашьоуратә хьымзги абзиабаратә цәанырреи еи-мырхха иркит Төмыр игәы, рыуа иалнахра азымзбо ө-мцакы ирыбжьахеит.

Арака рыуа иалихра азбараҕы ицхраауеит ацстазаараҕы ашьақәгылара иаҕу амораль ҕыц. Төмыр, макьяна ихаҕа акоммунисттә партия далазам, аха ашәахәа зықәнырпқаз амөахь изымдыруа мчык ихоит. Дызлахаз ашәеиқәара еилаҕаҕа далзгараны икоу уи амөа агәра изымго, ибна-ку ашәарах ацқа ақәлара шазымгәаҕуа еицш дгьыжьны ишьтахьқа дықрашәа, ашьоурахы дхьацшкәацшуа дна-нылоит уи амөа. Зны цшьшьаала, ацқа зтабгар хәа ишәо ауреицш, нас еиха баҕа-баҕа дныкәо иҕынеихеит. Днеиу-еит, бзиа иибо атыпқа лаб ишьра изымгәаҕуа, аха ашьоура-гы дамырцәо, дамыртәо. «Даара ианихасаблак бжьба-ааба шықәса раҕхьа иказ аамҕеи уажәы икоу аамҕеи еицшны ибо-мызт. «Ауаҕы дысшьыр ауеит, аха уи еицш злақастарызеи» хәа, игәы бжьажьо далагон икаитцара изымдыруа (ад. 121). – Абас алкаа изыкаитцоит автор ифырхатца хада, ароман актәи ақәша антцәамтахь ианнеиуа.

«– Сара ауаҕы дысшыуа сыкам, ауаҕшьра згәы итоу сиқәшәар дахьсырхәып акәымзар, исчхаит, сцәа иҕасыгзеит исыдыз ахьымзг, уажәшьта сгәы касыршәит.» (ад. 200) – ихәеит Төмыр ихаҕа Зинеи иареи ирыбжьагылаз ашьоуратә тагылазаашьа атәы анлызцәыриго ароман аөбатәи ақәшаҕы.

Төмыр өнутқала аиҕасра ду иоуит, ашьоура хьахәа-хьачарада игәы азкаиршәит, аха ибжьажьара ацыхәа цымтәазеит. Ацстазаара ҕыц иеаналеихала игәаҕы иҕыхо иалагеит дачеа зцаара збатәык. Ашьоуратә бжьажьара атыҕаҕы иаацәыртцит абзиабара иахылцыз абжьажьара. «Абыржәытцәкья Зина ашәкәы лзыздыроуп. Иласхәахьоу ажәақәа мап рцәыскроуп! Илзысыцхароуп лыда сышхәартам, цхәысс дшызгара!.. Аха мшәан усгы злақастарызеи? Ус қастар лаби сарей хәиньшәар акәхеит! Еишәак сицахатәаны акырзлаицсфарызеи сара уи сашьа гәакья дызшьыз атахмада, инапы мишәанқәа срыхәацшуа» (ад. 247).

Абас дхәыцуеит Төмыр Москва атцара аницо, ижәытәрәтә психология ацәынхақәа инагзаны ркажьрахь афиниш азааигәахара данаҕу аамтазы.

«Икоммунисттә дунеихәаңшра иазхәаңһыаза иаха-иаха икеиңсон уи икәынңсыланы дызкуаз ажәйтәра еиқәарагы»¹ – ииашаны иазгәеиңтеит Ш. Инал-иңа Тәмыр дахыхцәажәо.

«Ароман актәи ақәша нцәоит Тәмыр Москвака акоммунисттә университет ахь ицарала. Ацарахыи дцоит ашәкәи адакыкәа златәыз илакқакрафәи аиааира иманы, тың инамто гәтыхас имаз ашыоура аус атәи зыбны, дакәыңны.

Ақбатәи ақәшафәи азыбра иеазикуюит еихагыи иус хьантаны икәаз азцаара. Уи – Ахмәт иңха Зина цхәысс лгара Тәмыр илшаратәи ақатцара.

Ашыоура ақәыңтра атккыисгыи ари иахагыи ихьантоу, акрызцазкуа акоюп².

Абас азгәеиңтеит Мушьни Папаскыыр иашыа ироман дахыахцәажәо. Ииашаткәканы Иван Папаскыыр ифырхатца хада ашыоура иакәыхра атккыисгыи зырцабыргра удаауыз зцаараны изыкәгылан зшыа идыз иңха цхәысс лгара арцабыргра. И. Папаскыыр илшеит ақһаа лакқакрак игәафәи ицәырымцуа, ахтысқәа цсабаратәни рыкәтцара. Асахьаркыратә деталькәа ареалтә цабыргы иагәылгоуп ақнытә Тәмыр ихақсахыагыи итиптәу, аңстазаара иасаркыоу хақсахыаны икәлеит.

Аңсуа сахьаркыратә литература атоурых ақны рақһыаза акәны арака иахпылоит аперсонаж иоңуңкәтәи идунеихәаңшышыатә психология аеыңсахра аеволуициатә моа ианцаны аарңшра. Тәмыр иоңуңкәтәи еибырххара ганкахыала ахатәңстазаарафәи абзазара иахылқиаауа акыкыык афынза илаганы, егыи аганахь ауаажәларрасоциалтә еифыхарахь ихәнигеит автор. Ашыоура, абзиабара, аңхәысаагара ухәа аиндивидуалтә кәзшыа змоу азцаарақәа рыла иалагоит Тәмыр ихақсахыа, нас уи икәша-мыкәша зееиңакра иафәу аңстазаара, хәычы-хәычла дагәыланахалоит, ауаажәларратә усқәа ихы рылаирхәуа дкәлоит. И. Папаскыыр ифырхатца хада абас ауаажәларратә усқәа дрылахәны икәтцара, Тәмыр ихақсахыа азцаара анақсгыи, ароман зегыи акомпозициатә еиқәашыеи аидеиатә цакы аарңшреи рфәи иреиңгу сахьаркыратә мақәахәны иазиңшааит.

¹ Ш. Инал-иңа. Аңсуа литература атоурых ақнытә. Ад. 306.

² М. Папаскыыр. Аңсуа прозеи апоэзиен. Ақәа, 1970. Ад. 109.

Ауаажэларратә ус хырхага Җемыр иагәылахалара убасшәа ирманшәаланы иҗацоуп, ашьаҗеихымгареи, амқәацареи ркнытә җхьаҗа иҗшыҗеихаз аҗхьаҗыгы даара дазҗлымханы дамыҗхьозар изгәәтазом. Җемыр ихаҗагы изгәамҗаеит имилаҗтә традицияҗы иахьа уажәраанза высшьа змам хәа ирҗхьазоз, аха шыҗа ажәйтәра аҗәынхақәа ируакны иҗалаз ашьоуратә уснаҗзатәы наҗ дрыгәҗасны акажьрахь ахәаа дхьҗны иҗшынеихаз. Ажәлар ркооператив аиҗкааразы аҗара аизгара ихы аналаирхә амомент инаркны Җемыр ихазгыы жәлар рзгыы ихырхагоу аус ашҗа иҗы хеит. Акооператив аҗны акыраамҗа аус иуан. Нас ақыҗсовет ахантәаҗыс дҗартцеит. Ашьахь Москваҗа аҗарахьы дрышыҗит. Уигьы зхатәы форма змоу усуроуп. Аҗыхәтәан Җемыр дахбоит араионтә хәтарнакс аамҗала ақыҗахь иаашьту апартиатә усзҗоны. Дахьыҗазаалак аус ишахәҗаз анагзара данашьҗала, уаанза высшьа змам хәа иаргыы ииҗхьазоз ашьоуратә уснаҗзатә иазикша аамҗа маҗхон.

Аусура ароль Җемыр ихаҗсахьа аарҗшраҗы идунеи хәаҗшышьа аҗеиҗсахны ауаҗ җыҗ иҗсихология ашьақәыргылара алзыршараны иҗаз амзызқәа рахьтә ихадароу аҗыҗ аанызкыло акәны иҗаитцеит И. Папасқьыр. Аҗҗазаараҗы ииашаҗҗкьаны иара иахьагыы хнаҗшыааҗшыр иахбоит еихаразак, ихырхагоу усурак знапы алакымкәа иҗоу шрақәу абжьысрахь зхы зырхо. Урҗ роуп аҗәгьаршәҗәа рнапаҗы иаармарианы инеиуа, амҗа бааҗсы ианнагало, аҗәгьаурақәа зхьынхало.

Аусура ауаҗы иекономикатә җагылазаашьа иахьашьаҗоу анаҗсгыы, идоухатә беиара еихазхауа, идунеи зырҗбауа, ауаҗшыәаратә җшзарадуилазаазо җҗазааратә мҗанызаҗуп.

Җемыр раҗхьа данааҗәыртца акгыы инапы алакзамкәа дшыҗаз даанхар, аҗәгьара изырҗаҗаша амҗа днанылон, дыҗхастахон. Аха аус хырхага инапы аналакха, насгыы уи иус даҗәымаашьакәа иахәҗаз ахьынеигзоз иабзоураны, иҗнуҗҗа деимархха дызкыз аилаҗаҗара бааҗсы далҗит, ахыҗхастатәра амҗа даныҗратәы алшара иоуит, ихазгыы ауаа рызгыы акыр даҗсаны даакәгылеит. «Аҗьаус, – ихәон Фридрих Енгельс, – реихаза ихадоу мзызуп ауаҗытәыҗса иҗҗазаара зегьы азы, насгыы убри еиҗш ашәагаҗы игылоуп,

хара еилкаау абри ахшыџтақ иазаххээрц ахәтоуп: аџа дџанатцеит ауаџы ихатагы.»¹.

Аџстазаараџы аусура иагыакуп, иагыџбоуп. Мыкыџгы дымтәа-дмыџәа ихы аџа аирбон, аха хәартарас иалоузеи? Марксизм атеория ашьатаркџы ду араџа дызлаџәажәо хырхагара злоу аџа инапы алакымкәа ауаџы даанымхарц, ауаажәларратә еилазаара даџәыпхџатцны дымтәарц иабжъазго мџақәџагоуп. И. Папаскыыр ифырхатџа Тәмыргы абри амџа дықәџаны, хсахьаркыратә литератураџы зеипш хамбаџыз аиааира харақзаџы дџеигеит.

Аџәыкәбар хәычы амшын ду ианалатәо акы аџлеит хәа узгәатә иџазам, аха уеизгы еилкаау самарталуп амшын шышьақәгылоу аџәыкәбарқәа реиџыларала. Ауаџы ихата ажәлар дышрыхәтаку еипш, илшарагы, ихәчы иду, џәыкәбаркны азеипш ус аџы иалаларатәы иуаажәлар рзеипш гәтыха, рзеипш ус далазароуп. Иџаус убас еипш амџақәџара амазароуп, иара ихазгы ихәартаны, иуаажәлар рзынгы ихырхаганы иџалартә. Мамзар шәазхәыци: «Франџыз гәыразк аџәа иалхны иџаитцеит амодель, парижтәи аиланхарџа уамашәатџа еипшны, еилкка иубаратәы. Акыр шықәса аџа здибалаз ари аусумџа изнеигеит Конвент.. Конвент, ишдыру еипш, даџәазәы диламџашьо иџазшьа хжәан. Раџхәа уи џимџзеит: аџәа иалхыз аиланхарџа хәыџқәа рыдагы хәџәахы аусқәа дрылан, – архәџақәа акымкәа еиџкаатәын, имлашьуа парижаа акырџәатәтын, акоалиџиа аџәаџымхьчаразы аџагыларатә усқәа џатәтын... Аџыхәтәан амодель аџынза дназеит, иагызбеит: «абрыгь-абрыгь ауаџы ирџеиамџа инагзаны далымгеит хәа узазхәом, аха иџсадгыл ашәартара ианџагылаз аамџазы хырхагара зламыз аус дахьаџыз азы фымз абахџа дџақызааит.»².

Шаџа иқәнагоузеи! Аџазара аџақы изеилымкааит узхәом араџа Конвент, аха икәша-мыкәша иџаз ауаа еибаргәаџуа ианықәыз аамџазы мџа џхарак нахысыр иагы хазынара иалаџоу рџеиамџазаргы инеилаџәата иџо аџәа еилартәиуа адтәалара, хәызмазам аамџа хырхага аламкәа аџжьроуп иаанаго. Ауаџы иуаажәлар ргәахәареи иара иуси еимада-

¹ Ф. Енгельс. Диалектика природы. Москва, 1955. Ад. 132.

² А. Герцен. Ирџеиамџақәа реизга, II атом. Москва, 1955. Ад. 56.

зароуп...» убас ахықәкы ашқа аеанышәара атахуп, ауафы ихазхәтоу ихатәы интерес, ауаатәыџса зеггы рзеицш интерескәа ирықәшәаратәы»¹.

Аамта хырхагада изаџзыжью абжыыси, хәартара злам аус аамта ақәзырзуеи аџыцагы азәроуп. Акызатәык абжыыс хәартара злоу аус џнапыкла икуа иқатцара удаџуп, аашья-ра ихынцаша дакуп, С. Қәычбериа иповест «Еиҗеиз» аҕны Кадыр ихаҗесахьяҗы ишаабаз еицш, аха хәартара злам аус аамта ақәзырзуа ауаџы амџа иаша иқәцара еиҗа имариоуп, ихазгы жәлар рзгы акыр дацсаны ақалара дазааигәоуп. Амала, абжыыс игәатара шымароу еицш, убла даахгылом уи уеизгы уск инапы алакшәа дахыыкоу иахжыаны. (Ғемир уаџы дгәеимҗакәа даанхар, хәартара злоу ауаажәларратә ус далахәны дзықаломызт. Ауаџы изҗлымхара зцаара дуны ацстазаара ишалоу цәырзго акакәны ишьҗихт ари И. Папасқьыр. Ауаџы иқайто иара акәымкәа ианықайто, де-илкааны амџа иашахь инагара даара акратцанакуеит. Аҗа иацәымаашьо ауаџы ус еицш ақьалара дақәшәар қалойт, икәша-мыкәша имџапысуа аусқәа ихаҗы имааикәа дынхар, урт аусқәа рыцстазааратә шыҗеи, ртоурыхтә мџеи реилкаара дашьтамлар. Хаамҗазтәи аурыс шәқәыџы ду Михаил Шолохов иепопеиа «Дон җынч» аҕны Григори Мелихов дааирпшуеит, адунеи акы иннамкыло фырхатца гәҗәзаны. Аха изхәартоузеи игәҗәара, азәы ишьҗахь имгыло дауацшья иқазаара, икәша-мыкәша имџапысуаз закәу аиаша анizei-лымкаа? Ацстазаараҗы иқалаз аҗагылазаашья еилаҗата далзгаша амџа изымцшааит. «Мелихов итрагедиа аамта изахьымзас, ажәлар рыхшыџ айҗатцшья ззеилымкааз ауаџ хатәра ду ихатара иатрагедииоуп, ишьақәымгылаз алшарақәа иртрагедииоуп, асоциалтә идеал еилганы ихаҗы иахьиза-амгаз, ииашаны иахьizeiлымкааз иахжыаны ихыбгалаз, ицхастахаз ауаџы итрагедииоуп.»² – хәа азгәеиҗоит Г. Ломизе ажәытәи аҗыци реибарххара ауаџы иџнуцқа ацәырцра,

¹ К. Маркс Ф. Енгельс. Рыҗеиамҗакәа 30 томны, 2-тәи аҗыҗра, 2-тәи атом. Москва, 1954. Ад. 145.

² Г. Ломизе истатиа «Асамартал еилкаауи еимактәуи», ашәкәы – «Асоветтә литератураҗы амилаҗтәреи аинтернационалтәреи». Москва, 1971. Ад. 19.

Октябртәи ареволиуциа ашътахъ, итиптәу тагылазаашъаны ауатәыџса рыбжьара ишыкалаз дахъалацәажәо.

Григори Мелихов иеицш ацстазаара ҕыц амџа ззеи-лымкааз, анахъгы арахъгы ирзеицшшәа ибжьажьо рхы ахъкыдыртцара рзымдыруа ибжьаз зкъџыла икоуп. Урт еиҳарак абжьаранхацәа ракәын. Хәцсуа сахъаркыратә литератураҕы анахъгы, арахъгы иалахәыз абжьаранхаџы дхәзцәыригоит Ал. Гогәуа иповест «Аси амацәыси» аҕны Иаса ихаҕсахъала¹.

Иаса иситуациатә тагылазаашъа Мелихов итагылазаашъа еицшым. Насгы Мелихов итрагедиа ахылтцит ибжьажьара зынза дахъзалымтцыз. Иаса итрагедиа иахылтцит икәша-мыкәша имџапысуаз еилкааны ихы ахърылаимырхәыз.

Тәмыр дынхаџ ҕарын. Уи имџа аханатә еилкаан – ишиа-шоу ацстазаара ҕыц ашқа инеиуан, аха уигы, ацсуа милацтә қабзаҕы атыц змаз акы дхәынча дааннакылон, иџнуцқа аибарххара ду арцысит. Апартиачеика амазаныкәгаџ Миха дизкамшәар, Тәмыргы итрагедиахараны иказ амџа дкыд-нажьылон ижәйтәрәтә психология.

«Аиҕеира» ахъзитәит аурыс классик ду Л. Толстои ироман Нехлиудов ипсихология аиҕасра ахъааирцшуа. «Еиҕаиз» ахъзитәит абаџхатәра бзиаза змаз, Ацъынцътәылатә еибашъра зырҕеиарамџа иахъныршәаз, ацсуа шәкәыџџы С. Қәычбериа Кадыр ипсихология аиҕасра ахъааирцшуа.

Аха арт еиуеицшым аамтақәеи еиуеицшым атагыла-заашъақәеи ирхылтцыз аперсонажцәа рыпсихология аиҕасра Тәмыр ихаҕсахъаҕы еицш аеволиуциатә мџа ианцаны иаарцшым. Урт, иаақәыртәиананы адунеихәацшышъа ҕыц ашқа амџа ишанылаз хәилзыркаауа асахъаркыратә кәырчахақәа аацәыртцеуит. Нехлиудов, иара ихкәыз ахы-ласра мџа ианылаз Катиуша Маслова, илхаразамкәа лус анырызба, иџнуцқа ауаџра ҕыхан, икаитцахъаз агәнаха аҕнытә аҕыриашарамџа данылт иаалыркъаны. Ахәса хыласцәа рыџны аҕны инанагахъыз, ибжьысхъаз Маслова пхәысс дигарц далагоит, акартоҕа лықәцаны дахъырышътыз длышъталаны дцеит. Абахтақәа рҕы иибаз ацстазаара, ауатәыџса реикарамра асоциалтә шъаҕа шамоу ҕәҕәла

¹ А. Гогәуа. Аси амацәыси. Акәа, 1963. Ад. 99–226.

дазнархэыцт ари аныкэара. Ацыхэтэан адинхатцаратэ шэкэы ауасиаткэа шака маанала еифартэаз ихафэы иаа-иган, иаалыркэаны идунеихэапшышыа зеггы аицеира аи-уеит. «Абри ауха нахыс Нехлиудов изы ишыакэгылт зынзаск ифеыцу ацстазаара, ацстазаара кэзшыа фыцкэа дахьрылана-галаз акэым изфеыцу, иахыа уажэраанза амыкэмабаракэа дзыкэшэахыоу зеггы иара изы цаса ааста зынзаск даеакала акратанакуа иахыкэалаз ауп. Ари ицстазаара аамта фыц нцэашыас иамоу нак-аак аамта иахнарбоит»¹. Абас, Нехлиудов иаакэырцэаианы ицстазаара даеа мэаки ишанылаз хзырбо ажэакэа рыла ихыркэшоуп ароман. Аповест «Еицеиз» акэзар, Кадыр (ииашоуп, Нехлиудов идукыларатэы зфигура хараку персонажым, аха) ацстазаарафэы ижэытэ дунеихэапшышыа аеацсахра калейт иаалыркэаны. Ихы деихсны ахэшэтэыртафэы дахьнанагаз ибла хитит. «Ииашатэкэаны, Кадыр деицаиит абрака хымш рыла»².

Л. Толстои ироман «Аицаира» афырхатца хада Нехлиудов идунеихэапшышыатэ психология иаалыркэаны аитасра зырцабыргыша ахтыскэа рыла арфеамта еифеаауп. Асахьаркыратэ деталькэа рдраматизмратэ ситуация хэычы-хэычла иазнархауеит, иаакэырцэаианы даеакала дхэыцуа аицеира. Нехлиудов еихаразак адэахытэи ахтыскэа рдраматизмратэ ситуациякэа рылоуп ифонуцкэатэи идунеи злаапшуа. Убасшэоуп ишыкоу С. Кэычбериа иповест «Еицеиз» акны Кадыр ихафэсахыа аарпшышыагы. Темыр зынза даеакала икэцоуп иеитасра. Темыр, еихаразак, ифонуцкэатэи идунеитэ еибарххара атагылазаашыа иахылцуеит адэахытэи аситуациатэ хтыскэа. Асахьаркыратэ кэырчахакаэа рдраматизмра убасшэа икоуп — Темыр ифонуцкэатэи еибарххара иахылцны адэахытэи ахтыскэа кэртэоит, нас урт ахтыскэа уаакэырцэаианы, ицеггы инарцауланы уагэылархалоит уи ипсихологиатэ тагылазаашыа моментк аартрахь, нас уи амомент иахылцуеит даеа хтыск. Абас еицоу ахытэ еихау ахь еицакэцэиуа Темыр ипсихология аитасра амоменткэа зеггы хэргэылапшуа, арфеамта акульминацияхь хэеиуеит хэчы-хэчы.

¹ Л. Толстои. Аицаира. Акэа, 1959. Ад. 522.

² С. Кэычбериа. Ифымтакэа. Акэа, 1958. Ад. 60.

Арфеиамта аекспозицияҕы Ҙемыр исоциалтә ҕагылазаашы ахьхаилиркаауа И. Папасқыр инартбааны иаиргшит Ҙемыр иаб Пахәала изиндаратә трагедиа. Аҕауад Мырзақан Пахәала изиуз алаламбатә Ҙемыр ифнуцқа ҕәғәала анырра инаҕаны дықан. Аамта еҕа бжыьсхьазаргы уи аацәырҕеит, Мырзақан иеы мазарахқәа анимырхуаз, Ҙемыр машәырны данрыхтыгәла, Мырзақан «Шәсыцхраа абаацқәа азәыр указар, шәсыцхраа, сдырхәит шәымбои!» – (ад. 64.) хәа ахәхәара даналага, Ҙемыр ифнуцқатәи агәаҕ дыцнарҕеит: «– Ааит, ура алаңында икылкьаз, аңхамшыа, – ихәеит иара, – зынза аламыс уцәызит акәымзар, цәажәарас иуқәузеи Асовет мчы ахатарнакцәа рылаңхьа. Ура уами ағыч, архәыи! Ура уами анхашыжәлар ршыа рылызцәцәауаз атырбел аиңш, иҕааҕауа аенышыыбжьон рырахә рыхцаны иказцоз. Абра изыткәатәартахаша уаштаҕы ауми иузаз саб ицәқәа ахьтоуцаз! Иара ишибоз ишыны иахьуфаз! Рышыта шпәсыдугалазеи хәа; атла дадҕахәалан цәгәала дахьдсхоушыы!.. Устыхә, ура, аңныш цсы зхоу, ура, амахаҕа!..

Ҙемыр акҕыхәа иқышә дацхауан, ипсы дахәарыр атахызшәа иқырқы ҕырхәцааны иакын» (ад. 64).

Ари адрадатә сцена ҕеиуа ишнеиуа, Ҙемыр ифнуцқатәи ипсихикатә ҕагылазаашыа ажәала ацәырцрахьтә ажәыла-рахь аиасра дазырхианы дшамоу аацәырцуеит: «Ҙемыр уажәы дцәажәон икамчы ыркымкымуа Мырзақан иқәкны. Дсытцәҕеит игәахәу здыруада, Мырзақан зымҕа дынхьатцит» (ад. 65).

Ҙемыр абри амомент азы ихымҕапгашыа ахтыс зхылцыз, уаанза ихяны иказ ифнуцқатәи ипсихологиатә ҕагылазаашыоуп. Мамзар Асовет мчы ахатарнакцәа Мырзақан ифны имҕапыргоз аоперация зынзакгы ихы алаимырхәкәа баша напшөык иахасаб ала днаскьаны дгылазар еиха иамҕахон. Ииашоуп ари аамтазы Ҙемыр ифнуцқатәи ипсихологиатә ҕагылазаашыа зхылцыз, Мырзақан акыр шықәсқәа раңхьа Пахәала изиуз ауп. Адра-матизмра цәула зцоу уи асахьаркыратә кәырчаха автор уаанза иахирбахьан.

Аха ииашоума убри асахьаркыратә кәырчаха Төмыр ифнуцкәтәи идуней аартрахь хнанагеит ххәар? Мап ииашазам. Уи асахьаркыратә кәырчәхала еилахқаауа Төмыр иаб Пахәала ихтыс, иара ифнуцкәтәи ипсихологияфәи аныр-ра гәгәа шықанатцаз ауп...

Аперсонаж ифнуцкәтәи идунейхәапшышыа ашыақәгыла-рафәи аныррақатара зныпшуа асахьаркыратә хтыскәеи, уи ипсихологиятә тагылазаашыа аартра иазку асахьаркыратә хтыскәеи акакәзам.

Иара убас, аперсонаж ифнуцкәтәи ипсихологиятә тагылазаашыа аартра иазку асахьаркыратә кәырчахақәеи, еилкаау апсихологиятә тагылазаашыафәи, афнуцкәтәи аибарххара иахылцуа адәахтәи ахтыскәеи рхәаа еилыкка еснагьтәкыа иумбозаргыи реиларфашыара атахзам.

Хыхь иагаз афырцштәафәи Төмыр ихымфәапгашыатә хтыскәа, ишазгәахтахоу еипш, уаанза ихияны икалахьаз афнуцкәтәи апсихологиятә тагылазаашыа иахылцит. Аха ари ахтыс арака иаанымфәскәа, иартцысит фәпхыа Төмыр игәафәи анырра гәгәа кәзцашаз дафәақы, Мырзақан ибз шхамха афәинаирхеит, Төмыр, иахыа макыана, адунейхәапшышыа лақәрафәи дахыгылоу, ахызатә иафызаны игәы кылзыблаауаз афпныхәа: «...Уиақара ухатца бзиазар, ушыа зумузеи, уашызатә деигрыблаа дышьтарцеит, аха акымзарак улымшеит, уага дызустоугыи узеилымкааит, нас узыпцоузеи уара абаа, хәагоу иеишәа уахаиртәааит, ахымзгыдажә...» (ад. 66).

«Итцабыргытәкыаны, Төмыр ихы никәаеит, ихымзгыишыеит иахаз ажәақәа, игәеисыртафәи Мырзақан кәма ццышәк налихәазшәа ибеит» (ад. 66).

Ари Төмыр ифнуцкәтәи еибарххарафәи хырхагара злам аус баапсы ашқа имфәа зырхашаз, зиааира уадафәу анырра цаула зыртысуа сахьаркыратә кәырчахоуп.

Абри еипш анырра изтаз ахтыскәа лассы-лассы ипдынгылоит И. Папасқыири ифырхатца хада Төмыр. Уаанза ишазгәахтахоу еипш, еихаразак ацәгьаршфәи акуләк – Мыкыц икнытә. Нас уи анырра иқанатца Төмыр ипсихологиятә тагылазаашыа иахылтхит дафәа хтыск.

Абас асахьаркыратә кәырчахақәа еихылфәиаауа, еикәтәиуа, зны Төмыр ифнуцкәтәи ипсихологиятә тагылазаашыа

иахылтцау, даҕазных Үөмүр иһунуҕатэи иһсихологиатэ тагылазаашыа катто, ароман ахтысқәа рҕиара есаиара акульминацияхь ихаргалоит.

Афырхатта иһунуҕатэи еибарххаратэ тагылазаашыа иахылтит, асахьаркыратэ кәырчаха бзиазаны ароман иалоу, аҕхьафгыи бзантык ихамштуа анырра ду изнартысратэи казара дула икаттоу Үөмүр иһхыи.

Үөмүр уахык ҕхызла ибеит иаб Пахәалеи зшыаура гәтыхас имаи аашыа Мытеи. Урт афны иааихт рылахь еикәышышыи, инеитә-неитасуа Үөмүр ишыа ахымуз азын аепныхәа иҕо:

«– Иуқәшәазеи, ура насыҕда, акамбашь акара угәтцәа жәпахама, уиасзама зынза, хара хәхәтыр умбаргыи ажелар урцәыҕхамшыазои? – Мыта Үөмүр ибла дынхыҕшылт дгәаан, иһсахы ҕыжәжәо... – Амацура далоуп дхаҕсыраха, акы иоуам, акы ихәхәуам, иазиуеи амацура, абри акара дшәиккуп акәымзар. Еилацәкәны ауаа шихыччо ибазом, иҕәҕы иархәо цабургу ҕышыоит. Өынтә ҕсра хәкәымшәеи, дад, Мыта, өынтә ҕсра!

...Хәхыҕогыи иаабәҕышыөзеи, аха уаала хдәыкәлап, арака хара иахтыҕым! Ари анасыҕда ирҕеиуа егыыкам, диаст ишубо!

Пахәала дөагылан иҕынеихеит, Үөмүр зынзагыи дизхьамҕшкәа. Мытагыи днаишьтәлеит, дзыҕзыҕуа ихалат иҕылахәаны.

– Шәаангыл, шәаангыл! – ихәан Үөмүр, инапкәа рҕаҕо, дыфуа, дҕьатцәыҕьатцәуа днарышьтәлеит, аха дара имҕшзакәа иҕон. Дрышьтымтуашәа анырба, Мыта даагыжыын – «ухынхәы наҕ, аччархәыжә!» – ихәан ицкәа хырҕьаҕьа днаикәкааит» (ад. 112–113).

Шака аһсихологизмра цәула агәылатцаны икаттоузеи ари, асахьаркыратэ кәырчаха! Ари ахтыс Үөмүр иһунуҕатэи иһсихологиатэ тагылазаашыа игәтыха ишахылтцыз хәара-кәым. Ари аҕхыи ашьтахь, хьәхәахьачарада, Үөмүр «... ашьо-урада ус скуам хәа гәгәала иибейт» (ад. 113).

Аепныхәа, Үөмүр ихәҕсахыа аарҕшраҕы атыҕ гәгәа аа-нызкыло, мөанызаф бааҕсцас ҕсгаха имҕо иһаиҕышыкхлаха-уа инеиуеит. Аепныхәакәа Үөмүр иахь хрыжь-хрыжь ажәылара карцоит, ишьоуратэ гәтыха амца атцарцеиауа.

Аецныхәа рацхьаза Төмыр иоуеит Акәа, Махмет ифны, Мыкыч икнытә, зпарақәа Мыкыч ифаз ачкәын диманы дахънеиз (ад. 47). Нас аҫауад Мырзақан икнытә. Ашьтахь дыршагь Мыкыч икнытә. Мыкыч дцо-даауа аецныхәақәа Төмыр ижәтцо псгаха ииҫомызт. Аецныхәа, уажәы ишахьбаз еипш, аҫсәа ркынтәгы иоуеит Төмыр.

Аецныхәақәа рхархәара И. Папаскыыр исахьаркыратә чыдараны ароман иахьалеитцаз, акы еипшымкәа иарманшәалеит ифырхатца хада игәтыхақәа рымшақәтцарей ифнуцқатәи идуней иеагәылахананы аартрей.

Төмыр ифнуцқатәи игәтыха ипсихологиатә тагылазаашьа иахылфеиааз ахтысқәа ируакуп, Москва аурыс пхәызба Надиеи иарей реибадыррагы. Уажәраанза ашьоуратә гәтыха акәызтгы зызбахә хамаз, ахтысқәа зхылцуаз, уажәшьта арака ари ахтыс зхылцыз абзиабаратә гәтыхоуп. Зина лахь имаз абзиабаратә гәтыха, Москватәи аҫхәызба Надиа Зина длеипшушәа инарбеит. «...Илапш налыкәшәеит пхәызба ссирк, лхылца шежьза, аа абар, зынза Зина илеипшу алақәа зхоу» (ад. 218). Ашьтахь Төмыри Надиеи еицныкәо иалагеит, еишызцәа бзиахеит, еизааигәаны икалеит, аха Надиа лыпшра-лсахьа Зина илыдикылара, Надиеи Зинейи злеипшнишьалашаз хәа акгы иалакамызт. Иахьа уажәраанза акадифа еиқәатцәа еипшызшәа, Зина лылақәа зхикаауаз Надиа лыла гәытбаақәа гран, лыцымшькәагы еиха ипан, ихаракны икыдын. Урыла-тбаарыла акәзар Зина латкыс Надиа еиха дкәазын, дтахагыган» (ад.251).

Төмыр ифнуцқа деимырхха дызкыз ашьоуратә гәтыха акәзааит, абзиабаратә гәтыха акәзааит адәныка инубаало дныкәазом.

Төмыр ихафсахьа убасшәа иаарпшуп, ифнуцқатәи ипсихологиатә тагылазаашьа хазына ахатәы мәа ианушәа, адәахьтәи ихымшапгашьагы хазны, уигы хазы ахатәы мәа ианушәа, аха уеизгы еилыхьша змам ракәны аки-аки хеибартәауа.

Төмыр уажәшьта аҫстазаара ҫыц дагәыланахалазартә даннеихьаз ақытсовет ахантәафыс ажәлар рматцура даналаз аамтазы акәын. Абцъар ылырхуан. Төмыр Мыкыч икнытә иаухьан Ахмаҫ Мыта дызлеишьыз, таха имто, ишәипхьызха,

еснагъ ибла иаахгылоз ашәақъ аномер 179013. Уажәы убри аномер зныз ашәақъ Ахмат аусхәартаҕы иааганы ианриҕа Ҙемыр ионутҕатәи еибарххара зеипшрахази, адәахыҕа ауаа дахыырбоз ихымѡаҕашыеи рконтраст ссиршәақәа дақәшәаны иҕеитҕеит И. Папасқьыр. «Ҙемыр ҕымт-ҕсымшыа, илапш зны адәы иқәланы инеиуаз Ахмат инаикәкуа, нас Миха иикыз ашәақъ инақәкуа: – «абри ашәақъ акәхарушь Ахмат Мыта дызлеишыыз» хәа, дхәыцуа дахыгылаз, аҕыр-ҕырхәа амца ицран. Аха дтынчызшәа ихы дирбон, акгы иинирпшуамызт» (ад. 108).

Нас уи ашәақъ, «абҕарқәа ахыѡнартоз ашытахытәи ауатах аҕы иман» днеины аномер иара ахатаҕәҕыа шакәыз ангәеиҕа: «Ҙемыр ихәы-ижыы неилагылт. Иҕсы аакылҕыан ихәлымшәы нҕыырхәцааит. Ашәақъ импытѡрны ишыҕаз абҕарқәа аҕыарахәа инрылахаит. Ацәартаҕы аҕыхәа дныкәтәеит, иѡнапык рыла ихы кны дхәыцуа.

...Ихы ицәыхьантараха дгәырѡо дѡагылан, ашәақъ шытыхны, инархәы-аархәуа икны ахәапшра далагеит:

– Абра итҕыаз ахы цахәцахә ауп, Мыта ихы иҕашәаз. Иахауеи сабиц, Мыта рыцха! Ахы дтапшуа аакыыскыа напы иамкыцыз, иҕымҕацыз ашәақъ еикәжыакца. Мыта ҕыц дышыны иаҕхыа дышыҕазшәа игәы иабон Ҙемыр уи аминутазы». «Зны дцәышхо, зны деикәатцәахо, иҕсы алагаѡагара ицәыуадаѡны ауатах дыѡнан.» (ад. 109). Ҙемыр арака ѡнутҕкала деилашит, абыржәытцәҕыа ашыоура, ауаѡшыра иеазикүа аҕнынза днеит. Аха нас аҕыхәтәан иеартынчны, «Ахмат иааигаз ашәақъ аѡызцәа ахыҕаз иаарылихын реиҕа икәадашәа иҕаз ҕәык ишимчыз дѡахан цәка инытцатан, ихы хыдышышь, илахы еикәтца дындәылцын иѡызцәа рахы иҕынеихеит» (ад. 110).

Ари иаахҕаз аҕырпштәы иахнарбоит Ҙемыр ионутҕатәи ипсихологиатә тагылазаашыа, аххаштра аҕынза днаагама ухәо ишыкоугы, аҕынкылар ахыахәтоу, ихы инапаҕы иааганы, игәеибакыра аҕәра аҕакышыа дшақәшәо, игәырѡа адәахыы, икәша-мыкәша игылоу ауаа идмырдырзакәа, азеипш ус алахәра зылшо, зыҕазшыа ҕәҕәоу уаѡытәыѡсаны дшыкоу.

«Зыказшыа гэгәоу ауафы, ҳатырбарала ихәәпшуеит егырт ауаа, избанзар, урт ирдыруеит зыкны аус рымоу дзакәу... ахықәкы ҳаракзақәа рышыақәыргыларала ауафы, иара ихәтарағы ицәыригоит аказшыа ҳаракза, егырт ауаа рзы дцәымзаркыраны дказцо.»¹ — ихәон анемец философ ду Г. Гегель.

Ҙемыр ихәҫсахыа хшыәзышытралала ҳанахәәпш, игәахатар залшом абри ахәамтағы зызбахә ахәо, аказшыа гэгәәкәа змоу ауаа дшыруазәку. Ари литературатә персонажзаргыи ацстазааратә цабырг иахылцыз итиптәу хәҫсахыоуп.

Ҙемыр ихәҫсахыа аартрағы, апартиачеика амазаныкәгаф Миха диваргыланы икатамзар, уи апынгыла гэгәәкәа иоуз дыриааны, зыказшыа блакыара ақәымкәа уажәы дшаабо еипш, иҫырпшыгоу, егырт ауаа рызгыи дцәымзаркыраны, ахаракырағы дәаганы дшықәыргылоу еипш изыкмллар алшон. Миха ибзоуруп Ҙемыр амәа иаша дықәланы иәнуцка иҫрыхоз аибарххара даианы иоуз аизхара ду.

Миха ихәҫсахыа ароман «Ҙемыр» акны ацстазаара мәәкәызцо акоммунист ихәҫсахыа акәны иктаоуп.

Ҙапсуа сахыаркыратә литература атоурых акны ароман «Ҙемыр» тытаанзагыи ицәыртхыан акоммунистцәа рхәҫсахыақәа:

Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхыака» аишыа» (1931 ш.) акны апаратком амазаныкәгаф Ладикәа, Шы. Цәыцба иповест «Амаҫ зыбга пцәоу» (1932 ш.) акны апартиачеика амазаныкәгаф Хымыца, араиком амазаныкәгаф (ихыз арбазам), П. Цкадуа иповест «Ткәарчал ҫыц» (1932 ш.) акны апартиачеика амазаныкәгаф Тото, С. Чанба иповест «Сеидык» акны апартиачеика амазаныкәгаф Кәыбрыц ухәа убас егыртгыи рхәҫсахыақәа хбахыан. Урт, инеидкыланы иухәозар, азеипш усқәа реиҫкаареи асоциалтә еиҫагыларақәа рҫы акулакцәа ирцәыхычо ацанхашыжәлар рымәәқәтарей рнаәс даҫа зцаарак рацәак реаларгаломызт. Миха убарт әжәлар рзеипш усқәа инархыкны иааигәа-сигәа икоу ауаа рхатә усқәагыи дрызҫлымхауп. «Апартия инартцеит уи классла ақәпара анаәсгыи, ауаәпсы ицстазааразгыи ақәпара, ауаәпсы ицхраара, ҳатыр иқәтара»².

¹ Г. Гегель. Ирҫамтақәа, III атом. Москва, 1930. Ад. 84.

² Ш. Инал-ипа. Апсуа литература атоурых акнытә. Ад. 305.

Темыр ихатэы пстазаара иадхэалоу ашьоуреи абзиаба-реи ирызку аускэа еихагы дрыдхэаланы даарцшуп Миха, ауаажэларра-азеипштэ уснагзатэкэа рааста. Миха иакара зажэеи зуси хэанчарак адумбало, идеалрафы иаганы икацоу акоммунист ихафсахыа хлитературафы иказам. Уи абас дакэшэаны зегы мѡакэиттоит, М. Шолохов ироман «Ишьтыху адэаза» афнытэи акоммунист аграждантэ еибашьрафы изрыжэу, путиловтэи аусуцэа рхатарнак Давыдовгы духаштратэы. Ииашоуп Давыдов, иара аусуцэа ркласс иаазаз, ақытанхамѡа атэы фыцны избаз уафын: «Ахутор иара изын, зеилатцашыа уадаѡу аконструкция фыцла икацоу аматор еипшын. Давыдов зфлымхарыла иеадцала иеазикит уи аилкаара, атцаара, акакала ахэтакэа зегы инапы нарыхшыбуа игэаитѡуан, дазызырѡуан ари амашына кэыш есыенытэи, аанфасрада, еадцаларала агэеисра.»¹ хафхэоит ароман «Ишьтыху адэаза» атекст афны. Ари иахнарбоит Давыдов ауадаѡракэа риааира, аилацатаракэа реилыргара ус днадххыланы ишамуз.

Миха иус армариѡеит, ихатагы дахынхаѡу Давыдов иеипш, уака ақыта Алашара инхо ажэлар изымдыруа, итцаатэны имазам, урт рыцстазааратэ гэхэаракэа, рдунеихэапшышыакэа, рцас, ркыабз, рыцпсихологиатэ тагылазаашыа дхэычы аахыс дызлашьцылоу ауп, ибзианы идыруеит. Насгы, аурыс царизм иканатцоз агэрамгареи, ақыртѡа шовинисттэ меншевизм иканатцоз ахэаереи згэы кыднаргылахыз апсуа кыта, Асовет мчы ашыакэгылареи, нас аколлективтэ нхаракэа реифекаареи еиха ентузиазмла иапылоит. 30-тэи ашыкэскэа раамтазы апсуа кыта аѡурых-социалтэ еифыхареи царизм апызара знатаны иказ донтэи аказакцэа рѡурых-социалтэ еифыхареи ртагылазаашыакэа еипшхашыа рымамызт. Абриггы иармариѡуан Миха ипызаратэ уснагзатэкэа. Миха аус ахыиуа ақытан акласс- социалтэ еибарххаракэа агипербола рзыкацаны, ашыакаршратэ драматизмра ашэыгакэа ахымшьзеит И. Папаскыыр, апстазаарафы ишыкацэфкыз давамгылакэа иааирцшит.

¹ М. Шолохов. Ифымтакэа реизга, IV атом. Москва, 1958. Ад. 106

Аңсуа қыта 30-тәи ашықәсқәа рзын асоциал-тоурыхтә тагылазаашья иқанатцеит Миха икоммунисттә мѡақәцаратә уснагзатәкәа ауадаѡра бааңсзақәа зыңгылам цәахәак ианцданы.

Аңсуа милат жәйтәнәтә аахыс аизызыѡрреи, аихатц-гылареи ирышьцылоу, адисциплина бзиа змоу жәларуп. Абригы иарманшәалон Миха инапхгаратә роль.

Миха ихаҕсахья аҕиара хашьклапшуа хҕынаххар игәахамтар залшом, аңсҕазаара ҕыц знылаз амѡа тагәтасрак, цынгыла гәгәак амазамкәа, цъара-цъара аңсҕазаара ҕыц амѡақәцара иара даҕызу, ус дамѡанызаѡу аауцәеилаѡашьо ишыкоу.

Убасшәа аусқәа имкәыцдманшәаланы инеиуеит: азы-шьтра ылганы иахыкоу италаны зҕылазхаз азы, цъара хахә-цәахәкәак реааизыхәхәо азы тарчуа, имшьтуа ила-цырахаргы, уа иавагыланы илеиуа иеагала днаха-ааха амѡа анаазылихлак ихыҕеаны амѡахыцтрахь идәыкәлахьаз ѡаҕхья азышьтра илталә аҕшыланахо угәаланаршәаратә еиңш.

Ароман «Ҙемыр» аҕны епизодтә хаҕсахьяны иалоу Алхас аҕауад Мырзақан иеы мазарахқәа анимырхуа амомент азы, Мырзақани иареи реиҕанагалара, Асоветтә цсҕазаара ҕыц ауснагзатәы, Алхас уаҕа ишымѡаңигаз еиңш иконкреттәу, адраматизмратә еиҕыхара гәгәа змоу хтыск, Миха ихаҕсахья аарңшра иадхәаланы ацәыргара рацәак дашьтазам. И. Папасқьыр Миха иқытаҕы ацъажәлар реитасратә еизхарамѡа инапхгарала ишыкәло аңхьяѡ иныруеит, лакѡакрада агәра игоит, аха ар ркомандир икоманда иазырзырѡуа ишнеиго еиңш акәымкәа, арежиссиор дахьум-бо цъара дгылоуп, аха асценаҕы имѡаңысуа ахтыскәа зегьы иара ишазыкайтцаз, иара ишымѡақәитцо еиңшшәа иҕатцоуп.

30-тәи ашықәсқәа рылагамтазы аколнхарақәа рышьа-қәыргыларә аус зегь реиҕа ихадараны икоу усын аңсуа қытаҕы. Аха убри аиҕкаараҕы Миха ажәак азәы иахәаны дазыкайтцо хбазом. Ҙемыр иоуп аколнхаратә хеидкыларә закәу деилыркаауа, анхацәа дрылаланы абзәара ҕыц ашқа аиасра иазыкайтцоны иахбо. Аха хара автор ибзианы иахирбеит Ҙемыр амѡа дықәызтцаз Миха шиакәу. Ус анакәха,

араҕаҕы лакшаakraда агэра хҕоит Тэмыр анхацаа Чыхьа, Зыкэыр, Ахмат ухэа аколнхарахь анеира ианазыҕаитцо: Миха уаҕа дгыланы дхамбозаргы, уи инапхгарала шакэу аус шымшаапысуа. Миха ихаҕсахьа дахьалацаажэо Ш. Инал-ица ииашаны иазгэеитоит: «Апартия ахатарнакра даҕсаны дыҕоуп уи ақытаҕы. Уахьихэапшуа тынчк иоуп, аха акыр илоуп, икэша-мыкэша иҕақэоу зегьы ибоит, иезырымгацаакэа аҕьажэлэр дрыпгыланы игоит аҕстазаара ҕыцахь, аколнхара иеҕкаара напхгара азиуеит.»¹.

Азеицштэ усқэа Миха хатала дызлахэны иаабо амоментқэа асоциалтэ конфликт зхылтцау мацуп: Ақыта Алашара аҕьанхааыжэлэр рыбзазара аиҕтэразы акрызтацзкуаз ускантэи аамтазы шыаҕа дуны иҕаз, азеицш-еилахэыратэ хэаахэтырта – кооператив иеҕкаара аус далоуп, имшақэцо даҕхьагылоуп. Уи аус еиҕыхарак ахылымтцзакэа, Тэмыри, иареи, ршызеи (ршыза ихьз арбазам) хайха аҕара еизызго хэа аисара рыбжыатцаны ақыта иналаланы аҕара ааи-зыргон, акооператив ааиҕкааны Тэмыр уаҕа хэаахэтыс дныҕадыргылт. Уи ашьтахь, Миха ақыта Алашара абҕьар анылырхуа аамтазы, абҕьар змоу рсиа катцо, убри аус мшақэитцоит. Иара убри аусгы еиҕыхарак ахылымтцзакэа инагзан.

Асоциалтэ еиҕыхара ахылцит ақытан амшақэа рыкатцара азтаатэазы аизара аныҕаз. Мыкыч «Иныхэагатэ» чеицьыка имшахнаҕьаз ауаа, Михагы дырмышэеит: «– Шэеилытц шэыаынаҕақэа! – дрылакааит Зыкэыр. Кани Михеи лаҕшыла аки ааибырхэеит, нас Миха ихы ааиртцысит дшақэшахэту ала.

– Иахьатэи хайзара ахгоуп, – рылеихэеит Кан убри инакэырццакны. Уи акэхеит. Ихдырбгалейт аенытэи аизара, азэи-азэи еидгэааланы иаҕьуа, еихэлатхашуа рыаынаҕақэа рахь инеимпит» (ад. 170).

Ишахбаз еицш, Миха, араҕаҕы аибарххара гэгэа даламшэазейт. Асоциалтэ конфликт мыргыҕкыкэа, ааиҕаххы-мтазы иаанкылахеит. Уи аминут азын, ииашатцаҕьаны аизара ахгарада ажелэр еиҕамыжкэа еилзыргоз даҕа мшақы ыҕазамызт.

¹ Ш. Инал-ица. Аҕсуа литература аҕоурых аҕнытэ. Ад. 305.

Атагылазаашы ииашаны ахэшъара аҗара, иахъхъаттәуи иахъжәылатәуи гәтән иаалыркъаны иҗаттәу ииашаны избаны амѡақәцара кәышра дууп, фырхатцароуп! Ахъатра ахъаҗаху гәтәны, хырҗагара злам умчра адымшәалакәа ианаамтоу ахъатра, наҗ-наҗтәи аус арманшәаларазы акратцанакуеит. Араҗа Кани Михеи (Кан – ақытсовет дахантәаѡуп) еицырызбызаргыы, аизара ахгарала иҗаттоу ахъатра, Миха иахәсахы аарцшраҗы иахнарбоит атагылазаашы ахэшъара аҗареи иаалыркъаны азызыбтәы адкылареи иазхиоу иакәны дшыҗоу. Ари аизара ашьтахъ Миха, Ахмаҗ аизараҗы иқәгылара баапси, аколнхарагы мап ацәкра иҗаитцази рзы имѡаҗиги Зина ләцәажәара иахнарбоит, ажәлар рзеипш ус аиҗкаара еиҗа изламаншәалахаша амѡапшаара дшаманшәалоу. Ма уара, ма сара хәа, аргама иаацәырганы иҗалаз аиҗаххрагы Миха даналашәалоз ыҗан. Мыкыҗ аколнхара аҗаҗын казарма амца ацреитцарц дшаҗыз, Миха дгәеитан, аибарцсра аҗынза ине-ибаго аиқәцара җартцеит. Миха араҗа, Мыкыҗ диҳәынцеит. Абри аҗын аргаматәи аиҗаххра далахәны дахирбеит И. Папасқыыр икоммунист, аха иара абраҗагы машәырны дақәшәан, ажәлар рмал ахъчаразы иаҗа дымқәңар амуа ианыкала днеит акәымзар, Миха аусқәа егырт ауаа азыҗатцаны амѡақәцароуп еиҗа дызҗу.

«Акоммунистцәа хара хҗы уажәраанзагы иахынзахәтоу ирзеилымкаацт анапхгаратә дҗа закәытәҗыоу, рхатақәа ракәым зәанызшәаша «зегыы» рыҗатцара, рәадшьыло, изахъымзо, 20 ус ирылаго, акгы изалымгазо акәымкәа, игәарталароуп жәаѡыла, шәаыла ахчырааѡцәа русура, еиҗыркаароуп урт рус агәаҗара җақантәи – амасса рыла, имѡақәцатәуп аусура...»¹ иҗәон В. Ленин.

Абасала, Миха, Ленинтә гвардия акоммунистцәа рхата-рнам иашатәҗыа иакәны даарцшуп.

Азеипштә ус амѡақәцара иаваргыланы Миха, аѡада ишазгәахҗахыоу еицш, җеыыр ихатәы цҗазаара мѡақәцо дивагыланы аизхарахъ днеигоит.

җеыыр ажәйтәратә психология ииаины данарбҗағалак, Миха уи дҗамыжкәа ишыапы дықәыргыло иҗынаирхоит.

¹ В. И. Ленин. Иҗымҗақәа, IV атом. Москва, 1958. Ад. 341.

Уи кайцоит Төмыр ихата рацөак игэапыртазакэа азеипштэ усқэа дрылахало. Зны аооератив аиҫкаарыхь днөиөгөит. Нас уи аооератив аҫы хэаахэтөыс дықөиргылт. Ашьтахь – ақытсовет ахантөаөыс. Абас еипш аусқэа рылагаларала Төмыр ижөйтөратө хэыцшыақэа ихарштуа, дахьыгоз инаваргыланы, Миха зны Төмыр иөныка дицнеиуа, даҫазных иара иөныка днаго абжьага-жөақэа дырзырзырөуа, аиөызаратө еиҫацөажөарақэа мөаҫигоит. Төмыр ажөйтөратө цсихологиа даиааиратө амөа дықөыцтаз Миха иоуп. Миха ароман атекст аҫны, Төмыр иөнуцқатөи еибырххара атөы акгыы изымдыруашөоуп дшаабо, аха уи акгыы звымшөө, зеггы гөазтө иакөны дыкоуп.

«– Ишца? Уара иудыруама Зинөи сарөи хус? Зинөи сарөи даара бзиа хаибөоит!..

– Ааи, издыруөит. Иугөаламшөөи, зны уара уҫы снөин, ханөицөажөоз. Атас бааҫқэа ихөмоу ртөы анцөырызгаз?

– Исгөалашөөит, ааи.

– Уи ашьтахьгыы даҫазны, уара ақытсовет ахантөаөыс уаныказ, хқытантөи атыцхацөа Зинөи Цакөынөи ртызшөа ануасхөоз? – Төмыр уиггы игөалашөөит.

– Ускан исаухөаз ухаштхьоу? Сара убри ацхьагыы издыруан Зинөи уарөи бзиа шөшеибөоз, аха зны лтызшөа исхөаз уцөымгхазшөа анызба, даҫааы алацөажөарахь схы сырхөит, агөала шумаз еилыскааит. Еилыскааит уи аҫаацөарөи уарөи айгара бааҫы шшөыбжьазгыы» (ад. 285–286).

Абас Төмыр иөнуцқатөи игөтыха бааҫы еилкааны ишимаз игөшөа куа дышиацөажөоз иара Миха иҫала ихөихөөит И. Папасқыр. Миха абрысқак далкаа Төмыр дызишьтаз, иөнуцқатөи игөатагыы еилкаауа игөаҫра-гөырөацөгыа дамкөкөаны амөа ҫыц ашка днаго, дҫырпшыганы иқатцара иөазтөылх дзаҫу, аиөызара амөаҫгара мацаразын акөым. Миха идыруөит Төмыр иөыыз ацқөан еилкьа, ақьиа, ажөлар рҫы агөрага, азеипш ус иалархөра аҫыцапшыгара апозициакөа рыргөҫарөазы алакөаҫра змоу иара ихьцшразы даараза акрызтазкуа усны ишыкоу.

Миха абас ахатө цстазааратө усгыы ауаажөларра-азөипштэ цакы ахьаиуша амөахь икылигоит. «...Уара бзиа дубөит аҫсуа цасла иуаҫахаз ацхөызба, лгара узымгөаҫыт, жөйтөнөтө аахыс иаҫыз азакөан еилаганы. Убри аҫнытө да-

ара агәәфра бааҕсы ухугеит, аха ашьоура уаҕәытцит... Иулур-шаз жәлары зеггы ирзеиҕу усны иҕахҕап» (ад. 186).

Ашьоура, ауаөшьра ацынхәрас Җемир зшьа идыз ипҕа пҕәысс лаагара, ииашатҕәкьаны, ажәйтәра атас бааҕсқәа ирыгәтасны акажьра, апрогресс ашҕа ашьаҕаҕатдара, ажәлар зеггы рзы иҕырпшыгаз усун.

Атцыхәтәан Миха, Җемири Зиней рчараҕы, Ахмаҕ Мыта дызлеишьыз ашәақь апатронақәа нтацаны иаашьтихит.

«— Уахарнахыс ихьымзгымзааит, ишьызааит ашьоура. Ишьызааит иара зхылҕеиаауа ажәйтә цас бааҕсқәа зеггы, аҕстазаара гәырҕахә ахь акылсразы ҕырхага хазтоны иҕоу! – Миха ашәақь ахы ыыхараикын «атцықь-атцықь» хәа ыынтә дхысит» (ад. 308).

М. Папаскьыр ииашаны иазгәеиҕеит: — Миха «ишьит ашьоура». Уи ала «ишьит» иара дзаҕоу Мыкыци Мырзаҕани раамтаҕы.»¹

Абас Миха ихаҕсахья ҕацоуп, аҕстазаара мөақәызтцо, гха змам акоммунисттә партия ахатарнак иаша ихаҕсахья акәны. Аха иазгәататәуп даеакы: Җемир ихаҕсахья аарпшраҕы, уи иөнуцҕатәи идунеи аартны хшагәылаирпшуа еипш, И.Папаскьыр, Миха ипсихологиатәеибарххара хнагәылахало, уи иөнуцҕатәи идунеи аартны хәгәлаирпшзом. Миха гәыла-ҕсыла асоветтә уаажәларра рыҕстазаара ҕыц дшазааигәоу агәра хгоит, уи хныруа иҕацоуп, аха уи адәахьтәи ахтысқәа рымөаҕысшьоуп иахзырдыруа. Миха ихаҕсахья аҕиара – асоциал-тоурыхтә тагылазаашья иадхәалазаргь акласстә еиҕыхара аазырпшуа ахтысқәа еимақы гәгәазак рхылымтыкәа атышәынтәалара иахьнеиуа иабзоураны, аконфликтдара иазааигәашәа иҕалеит. Избанзар, Миха зеггы ртәи идыруеит, зеггы ртәи ишахәтоу дақәшәаны иҕаитцоит, дзырхәыцша, ихы далазырпшыша ҕынгыла има-ны ҕьарггы дцәыргазам.

Ароман «Җемир» аҕны абзиабаратә цәахәа зыдхәалоу персонажны, атыҕ хатырк ааннакылоит Зина (Шьазина) лхаҕсахья. Абзиабареи–анасыҕи, абзиабареи–анасыҕ-дареи ухәа еиуеипшымы аганқәа рыла иаазырпшуа Гомер иөымтақәа инадыркны цәа змам ахәса рхаҕсахьяқәа адунеитә литература иадыруеит.

¹ М. Папаскьыр. Аҕсуа прозеи апоезиеи. Ад. 107.

Азкышықасақаа иргәйлсны ҳара ҳеынза иаазаз Го-
мер ипоема «Одиссеиа» аҕны Пенелопа лхаҕсахья, аҕҳәыс
лыбзиабара амырхәашьра иасимволны иаарпшуп, иа-
хья уажәраанзагьы иҕырпшыганы иҕоуп. Лара дышпҳәыс
қәыпшаз Одиссеи Троиатәи айбашьрахь дахьцаз җажәа
шықәса дзымаазеит. Пенелопа дызгар зтахыз лҳәацәа
лышны ашә тдырхаауан, агәырҗа еиқәатцәа дтаргыланы
дрыман, аха лара Одиссеи дизицшын, лнапы акырҗа хатқак
илымтазеит.

Пенелопа Одиссеи дизицшын, ицсреи ибзареи ртәи
лзымдырзо, убри аиаша еилылкаанза хәа. Зина Тәмыр
дизицшын уи ионутқатәи ашьоуратә еибарххара ацахәтәи
дахькылнаго лзымдырзо, иара даҕазәи дааиганы, аиаша
еилылкаанза хәа.

Ажәйтәзатәи абырзен рҳәыс Пенелопа лақара акәы-
мзаргы, ииашатәҕкәаны Зина Тәмыр изцшрала даараза
акрылхылгеит.

Ароман алагамтаҕы И. Папасқьыр ифырпҳәыс абзиа-
баратә шәкәи бҕыц хәычык лпыхьашәаратә иаақитқан,
абри инаркны ароман антцәамтаҕынза, быжьба-ааба
шықәса, Зина гәақрагәырҗа цәгьей иҕоу зегьы лхылго,
Мыкыц ацәгьаршәи леицәыхьчо, Тәмыр ибзиабара шәыта-
рак амта дшизипшуп иналгоит. Тәмыри лареи рапҳьатәи
реикәшәараҕы иара ихатә «уара уцсахра зықалом» (ад. 27)
хәа ажәа илтан, усқан лыбзиабара анасып лаша аиураны
иҕоуп хәа агәыҗра лыманы дизицшын. Ишнеиуаз уи агәыҗра,
игәыҗрадаз агәырҗацәгьа нахаҕеит.

И. Папасқьыр зынза ицсабаратәу амилат чыдаратә қаз-
шықәа дынрықәнықәа Зина лыбзиабара атрагедияратә
тагылазашьаҕы инаганы инаиргылт. Лыпсы ақара бзиа
илбо Тәмыри лаб Ахмәти ауаошьяра шрыбжьаз Зина
иаалыццәыригеит (аҕҳьяҗ уаанза идыруан).

«– Иҳабжьоу збасымхәозеи ианцәырызга, ибасхәароуп
инагзаны. Ишыбдыруа еипш, сашья Мыта дыршьгәышьеит,
Мыта дызшьыз баб Ахмәт иоуп.

– Дызхишьаазеи, ажәрацәгьа саб?.. – ашацахәа дҗагылт
Зина, лылаҕырзқәа лҕыкәкәаны икаҕәо, лыбжьы лызнымкы-
ло дқьызқьызуа.» (ад. 204).

Зина илцэуеит изыз лгэыгра, итрагедиахаз лыбзиабара. Лан лнафс зда длымам бзиа илбо лаб (уаха лашья дыкам, лахэшьа дыкам) инапала лыбзиабара разкыдаха иаакэхо икалеит. Закэытэ аахоу Зина лзын, лаб ихкыаны, Темыри лареи ирыбжыхаз ашьоуратэ мкэыл, закэытэ гэырфэцэгьюу иилзаанагаз аанарцшуеит «... ажэрацэгья саб, хэа лаб изын иаалфэцкыаз ажэа. Зина зыказшьа гэгэоу ацсыуа тыпцауап. Уи лгэыгра ажэытэра ацаскэа илрынкыа икэыбаса ицазаргыы, иахыатэи ацстазаара фыц амфэ ианыланы инеиуа Темыр ихымфэцгашьякэа данрызхэыцлак, гэыграк дырфэагы лгэафэы ацсы таны инхон, «... аха уи инагзаны агэра изгомызт, ирыбжыаз ауафшьра цсыхэа шырзамцози еинишэашья шыднамыркатцози усс ицхыазаны. Убригыы агэхэаа мкыкэа – сажэны уаха сыламкэаны скаларгыы, Темыр ииуа збаанза хатца сцом хэа лызбеит Зина. Дагыалагеит убри анагзара» (ад. 206). Иагыналыгзеит.

Ачхара, азпшра насып лаша азкацхеит ацыхэтэан. Зина лказшьа аартрафэы Ш. Инал-ица ииашаны иазгэеицтеит: «Ажэытэра лылсаанза, акыаад бгыыц еицш дшыцкыаз, Асовет мчра ашэахэакэа планы ифэлылалан дааимырдеит имырхэаацэакэа» (ад. 307).

Зина рапхыа данаацэыртцуа инаркны, илуа, илхэо зегыы рфэы мцхэрак лыдубалом. Иутэу, ихэатэу лара илдыруеит илусу акафэы лыгэпхыакны даагылом; дытцэрышкэаза рапхыа данаацэыртц инаркны, лнапы еикэыпцса дтэаны убазом.

Д. Гэлиа ироман «Камачыц» акны Камачыц ахатцампцхэысра лытэны дцэыригазар, уи ажэытэра аамта леишэацэгья лзинкэа фыркэыдаа иахыкыанатцаз иахкыаны, анасыпдароуп разкыс илоуз. Зина Камачыц лакара ахатцампцхэысрафэы дфэагам, аха асоветтэ цстазаара иабзоураны, лразкымфэа бзиахеит. Зинагыы Камачыц леицш дыхшара затцэуп, лани лаби рзы дагыпцауап, дагыцоуп. Автор уи дахирбоит, зны лаб Ахмат имхы акамбашь анталалак, аанда ахыкыаитцо дицхраауа, акамбашь ашьапы иканажыыз ацыкэреи шыатакэа шытылхуа, зхала зэыззаанымкылакэо алабакэа цшааны ирытцалыргыло, ахатца ус акны лаб дивагыланы. Даеазны, афэны дыфэнагыежыуа, абыста луеит, агэафэафэы ачанахкэа

лнапы рылоуп, азкаҥа дцаны азы аалгоит, – аҗхәыс усхә аҗны лан Селма длывагылоуп.

Ахатцареи, аҗыҗареи, ахәыцреи рдуinei дрыбжъар-гылашәә еицылзеиҗштәны дцәыригоит раҗхьа автор, аҗара җсахны Ахмаҗ Зина Очамчыра дигоит, лара даларҗшны илҗаху амаҗәақәа лзааихәеит, ашны иахьааиз лара ишылҗахыз лхала длатәаны илзахуеит. Зина ахәыцрахьтә аҗыҗарахьы леиҗасра аамҗа абас еиҗш иҗоу асахьақәа рыла ицәыригеит И. Папасқьыр. Аха убри аиҗасратә аамҗа амоментқәа рнаоҗгы, автор иҗаилиркаауеит Зина лсоциал-җарратә җагылазаашьеи, лхатә леилкаареи, лымаашьареи. Лымаҗәақәа уашы димыхәакәа лхала иҗшзаза илзахит. Ари асахьаркыратә җәырҗаха хәычы, Зина лнапҗазара ахьаанарҗшуа инаваргыланы И. Папасқьыр уи ала ифырҗхәызба җазәы инапы данҗшыло атәара зцәаоам, зхатәы ус зхала изырееиуа, зхаҗшәмара зылшоны иҗоу дышреиуоу азҗхьагәеиҗауеит.

Ииашатәҗьаны, Зина лхатәымоа лара илылхуеит. Лыбзиабараҗы, сани саби иахырхәаарызеи хәа лгәы мбжъа-жьо, лара лынасыҗ аҗсқы даҗазәы имоақәитцо иҗамҗакәа, ажәа илҗеит бзиа илбоз җеыыр. Мыкыҗ лцәа җиҗеырҗ гәҗакыс ишьҗыхны, җаха лымҗо, длышьҗагыҗежуа данлышьҗоу, даҗазәы иҗкынтә аҗхыраара дамыхәеит, лхала, җәыбҗарыла илзбеит лхы ицәылхьҗарҗ, иагыицәылхьҗеит. Лан Селма лажәақәа дырзызыршыр Мыкыҗ игәҗакы хәымга лылеигзо иҗалон. Аха Зина еиҗа еиллыргоит аиашеи ахәахәеи рхәаақәа.

Иҗоуп аусқәа рхала акәымкәа лани лаби ақәыршаҗатны иҗалҗогы. Аха лани лаби рдуineiхәаҗшышьеи лара лдуineiхәаҗшышьеи еиқәшәашьа аманы иҗазам. Урҗ ржәытәрәтә хәыцшьа алаҗәреи Зина лҗәтәра аҗаракыреи еидуқылар, абарҗ еинаала шнык аҗы илзеицыҗоузеи ухәап. Аха Зина абри адагы аҗаракыра ду лымоуп. Лани лаби ргәы иамырга, дрызнейны иахьатәи аусқәа дар-гыы алалырхәуеит. Зина акомҗарра далаларҗ анылызба, Аҗәантә иаахәаны иаалгаз ауапа лхы иалырхәеит, лаб далалырғәыбзыҗуеит. Зина лан илхәо агәхьаа лкцәам, аха лаб игәы лшәтон. Уи дақәыршаҗатны илҗахыз аусқәа җалҗон. Уажәы Зина акомҗарра алалара азбахә анцәырылга лабгы

ицэымыгхеит, лангы дыцнаркьеит. Нас лаб «баангыл, ма-
кьана цкьа хазхэыцп» хэа иахигеит. Ускан лара, «—Саб иу-
дырузааит, акомсомол алалара азин сумтар шыкамло» (ад.
166). Дақашахатымхарггы, изқэылкыз шыналыгзо илырды-
руеит.

Зина аамта ғыц дақха иашоуп. Уи дзыннатцо амѡахь
анеираҕы, лан лакэзааит, лаб иакэзааит, азэы дылпырха-
гахоны аллыршом. Аха лхы лпызараны акэым. Шьюуки-
шьюуки, иара иахьагы, кыжэбыжэк анырталак дара
зхылтыз шратэарымшьо еипш дныкэом. Лани лаби
рдунеихэапшышьа иацэтэыму амѡала дцозарггы ахшара
ихэтоухақтырбарацъарахьысхаракалтазом,ргэынмырхакэа
лымѡахь анеишьа дақэшэоит. Насгы хатала аанкылашьа
лымамкэа ацстазаара ғыц амѡа дананылоз инаваргыланы
уи амѡа ғыц ашка егырт налгоит. Ш. Инал-ица ииашаны
иазгэеитдоит: «Ари ацхэызба данкэыцшуггы, еихабырак ма
цара дук лымазамкэа,имацзам уи икалцакэо лыкыны, иара
убас лкытаҕы; лаб длыманы аколнхара далалоит, аус-
гы луеит ибзианы, иаха-иаха игэнылкылоит ацстазаара
ғыц; лани лаби рытахмада хшыѡла ишыртахцэамызггы
акомѡарра даланы, амцхатцаракэа дракэпоит.»¹

Ацсуа сахьаркыратэ литература атоурых акны Зина
рапхьатэи колнхафы згабуп. Уажэраанза ахацэа ракэымзар,
ахэсақэа лымкаала аколнхарахь рнеира даҕеа рѡеиамтак
аҕы иахпымлацзар, Зина аеага кны аколнхараҕы аус шы-
луа хирбоит И. Папаскыыр. Уи лусура бзиазы агазет «Ацсны
Капшь» ацхьатэи адакыа лпатрет тыхны даныртцеит: «Очам-
чыра араион,Алашара ақыта, аколнхара «Иреигьу амѡа» иа-
лоу аҕеѡ цхэызба» — хэа атцафны (ад. 244).

Москва, Темыр атцара аницо, дахьыѡноу азеипш нхартэ
ауада атзамц аҕы икыдцаны имоуп уи апатрет. Аузбек сту-
дент Гафур, уи апатрет ала Зина дигэапхан, сара дсымгар
қалом хэа дгылоуп. Зина лыбзиабара зташэаз атрагедиятэ
тагылазаашьа цъабо дтэар, асеипш ахьз-ацша лыманы
дзыкаломызт.

Ацбаус ароль И. Папаскыыр Зина лхылѡсахьагы иад-
хэаланы иааирпшуеит. Ауафы атрагедиятэ тагылазаашьа

¹ Ш. Инал–ица. Ацсуа литература атоурых акнытэ. Ад. 307.

дагәылганы аңстазаара лаша иазнагара зылшо мчы гәгәоуп аңаус. Аусуроуп адунеи ағы зеггы реиҗа ауауы дзырпшзоны иҗоу!

Зина дәахылаггы өнүдҗалаггы иңшзоу уауоп. Махәға-латәи асура инаваргыланы, Зина аҗәса рбригадағы аусмшқә ашәкәи ианызцо җасабеилыргауыс дшыҗарцаз җбоит адыңәтәан. Апартиачеика амазаныҗәгау Миха диц-храауеит Мыкыч ирҗылаз лаб Аҗмаҗ аколнхарахь иргъежь-разы.

Абас, Зина лхаҗсахьала И. Папасқьыр аңсуа пҗәыс аколнхарахь лнеира аарпшра инаваргыланы, ицәыригоит рапҗыза аҗәны, аңсуа пҗәыс ауаажәларра-зеипштә ус аҗны лактивистраггы.

Аҗмаҗ ихаҗсахьа, ароман «Ғемир» иалоу аперсонажцәа дачезәи еипшымкә ибжатцоураны, ибжатцоурамкә иааирпшит И. Папасқьыр. Ганкахьала, аҗауад Мырзаҗани аулак Мыкычи дырцыхәкыуны, егы аганахь, Ғемири Михеи имәапырго аңстазаара ғыц аусқәа зәлымҗарыла иназыгзо иакәны дыҗоуп. Иццоуроу усны Мырзаҗан ибзоу-рала ауаушьра җаитцахьеит. Уи ажәйтәра иагеит аҗнытә ианажьзар җалоит, уажәшьҗа аңстазаара ғыц ихы алаирхәит шаххәо, аулак Мыкыч днизызыршын, аколнхара салтцуеит җәа даақәгылт. Иццоуроу аусқәа рганахь ала уихәапшуазар, дуауы җәымшәишәны, уауы игәацәиыхьа зҗахым иакәны дыҗоуп. Асоветтә җәынтқарра ацхрааразы пҗарақәак ахьаҗахыз Ғемир дниеҗыпшны Аҗмаҗ илшоз ахәиҗы алейгалейт. Аколнхара мап ацәымкыкәа далалоит, илшо алаггы аус иуеит. Кадыри Мыкычи рырехәаҗхьыз казмыршәо ипшәма Селма дылҗагыланы, урт цәгьарамзар бзиарак шыҗарымтцац лейхәоит. Ғемир дирехәеит, аңстазаара ғыц ихы азкыдуп. Аҗмаҗ иҗазшьа уанашьклапшуа абас аиҗагылара аманы иахьыҗоу И. Папасқьыр псабаратәла иртцабыргит, агәра угоит зҗазшьа псыҗеу ауауы итиптәу ихаҗсахьа аҗәны иҗаитцеит Аҗмаҗ ихаҗсахьа. Аҗмаҗ гәыла-псыла асоветтә пстазаара ғыц дадгылоит, аха иҗазшьа псыҗера иахьяны зны анахь дкыднажьлоит, зны – арахь. Уи аңстазааратә җагылазаашьа, ахьпшра ианаршьыҗылаз, зны Мырзаҗан имчра иахьпшыз, уажәи Мыкычраа ирхәо ииашоу, ииашаму аи-

лыргара злымшо, здунеихэаңшышыа ажэйтэра иаҕаҕаахыоу нхао ҕаруп. Иҕазшыа аҕсыҕереи идунеихэаңшышыа ахыҕаҕаоуи ирыхыҕаноуп Ахмат ахыңшымырахы изаатыз амҕа анылараҕы иҕахны, аха ихэартам хэа Мыкычраа ианырхэалак уигы изымҕааҕыуа руакы аҕыраахэа изалым-хуа, анахыҕы датэымкэа, арахыҕы датэымкэа дзыбжыоу.

Ахмат иеиңш зҕазшыа ҕсыҕеу ауао тынч, идунеихэаңшышыаҕы аңҕаҕааха, аҕсҕазаараҕы даара дшэартоуп. Адунеи зышыата анымззаауа ацэҕаршы, аичырчаҕы инапаҕы иаармарианы днанагар алшоит Мырзаҕан Ахмат ишизиуз еиңш, ацэҕоура дазирхиар ҕалоит. Уи идунеихэаңшышыа акыаҕа иахыҕаны ахара дызхэыцуам ацэҕара ҕаҕакыс иоур анаҕзара ахэҕаҕаҕыоу иахэҕау изеилыргом, ахара зду хэа зыҕара имго ахара идцэҕыоу акгы ихаразамкэа игэра имгоу аилкаара ицэыуадаоуп.

Адэахыала уи иҕынчра иабзоураны, асыс даҕызоушэа ауаа ирбоит, агагшыыҕратэ цэаҕа ааигэаны ишыҕоу инумба-ало итэахуп. Уиоуп иаармарианы ауаошыра изыргэаҕызызгы.

Ахмат, ақытан абцар анылырхуаз абцар змоу рсиа аныҕартоз иара данимҕазеит Миха, избанзар, Ахмат «асыс» иаҕызоу ауао қыа, абцар имоуп хэа акэым, дунеиха-ан инапы абцар акхьеит хэаҕы уаҕы игэы иаанагомызт. Арахы Ахмат маи жэаҕа рзы абцар Мырзаҕан имхны игеит, «адырҕаҕаҕы жэаха рзы, Мыта дышыны дышкажыыз рбеит»... (ад. 71).

Дызшыызызгы абри «ауао қыа» азэы игэацэыхыа жэа зымхэац Ахмат иоуп. Ииашоуп, автор Ахмат иҕаитҕаз ауаошыра ажэйтэра аҕас бааҕсқэа ирхареитцоит, Ахмат ирыцхашыарахы дхыаирҕшуеит аҕхыао. Аха ауаҕы ишыра аҕкыс еихау ацэҕоура адунеиаҕы зыхыз ухэара иҕоузеи! Ахмат дхазшыаауа ажэақэеи ахтыстэ ҕэырҕахақэеи рышыҕахыҕа цыара иаватэоуп абри агыгшыыҕратэ цэҕоура.

И. Папасқыыр Ахмат дҕэымшэышэны, дыҕсыҕены дахы-ааирҕшыз машэырны иҕаимҕеит. Абри иҕсыҕера иабзоу-роуп Мырзаҕан игэаҕхарала ауаҕы дахышыызы, Мыкыч игэаҕхарала аколнхара салҕуеит хэа дахыкэҕылаз.

Абасала, Ахмат ихаҕсахыа аарҕшышыа ибжатоураны, ибжатоурамкэа, ибжыратэшэа иҕазаргы иҕоурам

ахаҕсахьяқаа рахь иҕхьазатәуп. Ииашоуп, иҕҕа Зина илыб-зоураны уи уажәшьта имѡа иаша даныланы днеиуеит, ижәйтәра хьахәра амамкәа ицеит хәа агәра угаратәи иҕоуп. Ахмат итдоурамратә усқәагы ажәйтәрәтә аамтә еиқәатдәа иаҕытәхгоит, аха уеизгы уи иеиҕш зқазшьа ҕсыҕеу ауаѡы, асаби иеиҕш азәи дихылапшуа дивагыламзар, еиҕа еилеиѡласрак аақалар, дзыдгылараны иҕоу дшаҕамгыло агәра ганы узиқәгәиҕуам.

С. Ҷанба иповест «Сеидыҕ» аҕны акулак Сеидыҕ чнырс имаз Ҷабашь иеиҕш, Зыкәыр арақа акулак Кадыр (Мыкыч иаб) иҕны чнырс дықан зны. Хәышықәса хәа еицәажәаны ачнырра шнықәигоз, ҕшьышықәса аатхьаны иаб дыҕсын, иан аҕакәажә лымацара данынха, ичнырра кажьны, аѡнықа дымцар қамлеит. Шь. Цәыцьба ипоема «Анасыҕ ду» аҕны акулакцәа Омари Михеи рычныр Мамсыр ҕытҕак нықатданы, итәи имтәкәа дышдәықәырҕоз еиҕш (урт рычныр Шьаруангы ихәтә дахыршьаауан), Кадыр ичныр Зыкәыр иҕхәара нтәаанза дахьцаз инаҕытҕаны «ихьчаҕса абжакгы иимтеит. Зыкәыр аус иалеигалт, акырқәа дашшит, аха Цьат Ҷабыць иҕы («Акаруал шәақь» аҕны) акгы шилымшаз еиҕш, Зыкәыр «акымзаракгы илымшеит Кадыр иҕны» (ад. 166).

Зыкәыр ари ашьтахь акулак иѡны-игәара иган аиер-хеит, «кандидатс апартия далалеит». Ҷабашьи (С. Ҷанба иповест «Сеидыҕ» аҕнытә) Шьаруани (Шь. Цәыцьба ипоема «Анасыҕ ду» аҕнытә) реиҕш аҕстәзаара ҕыц амѡа лаша ианыршәланы ддәықәлахьан, аха Мыкыч дмыждаха имѡа днаҕырагылан: «Уара хҕеицьыка уфахьейт, хәѡны уалахәуп, мдыршақә иҕахьқәаз хҕахарштып, иашьас устәхуп, – ихәан, зейҕақамыз, иѡхьаз алаша замана ииҕеит. Зыкәыр Мыкычраа рҕы иѡнеиҕш акгы дахыбаазамкәа дқалеит. Ианиҕаху днеины ишиҕаху еиҕш дтәон, дгылон, акы даназгәақлак, дымтәаазакәа днеины иааигон. Дышнеиуаз, Мыкыч иҕхәтәи дзахымҕо аҕнынза инапаҕы дқалеит, зынза игәатәахы дадихәалт. Мыкыч иҕахын, аамтә ҕыц иа-аиз дзықәнаршәаз ауадаѡрақәа рақәпараҕы, Зыкәыр ихы даирхәаларцы» ад. 167).

Зыкәыр, Ахмат иеиҕш днымѡахьан, акулак Мыкыч ицәҕаурақәа рынаҕзаѡы иакәны даақәгылт. Ахмат иҕәым-

шәышәра адәахьтәи итынчра Зыкәыр дацәыхароуп. Уи ағьә-ағьә хәа дыкоуп. Ичнырраҕы ихәта анирымта, инапы игәытаҕса дымтәакәа, итәы азын дықәпеит. Акулак Мыкыч итцыхәакәы иакәны данаакәгыла, анхацәа аколнхара иалтцразы, днавагьежь-аавагьежьуа акәымкәа, ағьарахәа дәагыланы аколнхара бзиарак шадимбалаз реицхәеит, алтцра рабжьеигоит. Амәақатцара аиҕәкаара иазкыз аизара анымәаҕысуаз Мыкыч «иныхәагәтә» иарҕьалаз ауаа «аколнхара халтцуеит» хәа ианықәгылаз, аизара ахырбгалара далахәын Зыкәыргы. «— Шәеимытц шәыфныҕакәа! — дрылакааит Зыкәыр» (ад. 170).

Абас иахирбоит И. Папасқыр Зыкәыр, амәыграхь икыдызцәыло иҕазшьа.

Асыс иафызаз ауаф тынч, ауафқыа хәа ирцхьазоз Ахмат агыгшәыг дафызыха ауафы дышны дылкаижьт. Зыкәыр, адәахьы уахьихәаҕшуа иҕазшьала агыгшәыгра еиҕа дазааигәашәа зааҕырҕьа ыкоу, ауафшьра анаайдгыла зынза даеакала дныкәеит.

Мыкыч Зыкәыр атапанча ииҕеит, Миха ишьразы, аха Зыкәыр ауафшьра мап ацәикит. Уи инаваргыланы Зыкәыр илшеит ахатцара гәгәа. Миха дызшьырц ихаәауаз Мыкыч дхәынчаны иахьахәтаз дриҕеит.

Зыкәыр, иара ихала илшоит иҕатцатәу азбара, илшоит иара убас иизбыз анагзарагы. Зыкәыр иеипш, аамтала Мыкыч дирҕьалан, ацстазаара ҕыц изеилымкаа даҕагылоуп Арсана, Арсана акулак Мыкыч диуоуп, аха социалла ағарцәа дреиуоуп. Ҙашьыхи (В. Агрба иповест «Хколнхара «Ҙхьаҕа» аишьа» аҕнытә) Мысеи (С. Чанба иповест «Сеидык» аҕнытә) реипш ацстазаара ҕыц изеилымкаакәа даҕагылоит, акулак дидгыланы дцәажәоит. Уи Зыкәыр еиҕагы дацраланы дықәгылоит аизараҕы. Уимоу, ақәпарагы иеазикын, аха Чыхьа димышьтит акәымзар (ад. 170). Арсана атапанчақәа цәахны иман, Мыкыч иҕнытә иоузар акәхап, абцъарқәа анылырхуаз имырхит. Атцыхәтәан иахбоит Арсана ихьыз амдырра даара ихы даларпшны дшамоу.

Арсана ила И. Папасқыр иаирцшуеит акулак ижьаны имәахиҕьаз, аколнхаратә цстазаара иацшәаны иаҕагылоу,

мап ацэызкыз, неиҗахэарак ззыҗамҗаз ахазынхаҗы ихаҗсахья.

Ароман «Җемир» аҗны шыахэла иаарҗшуп аҗауад Мырзаҗан ихаҗсахья. Ари гэатҗэа зыҗрам, агагшыг иаҗыаз, анхаҗэа рзын аҗсҗэаха иаҗкыс еиҗэуу уаҗын. Анхаҗэа җсҗэык еиҗа пату рыҗэымҗо дрызныҗэоит. Бҗеитдыҗрак нхаҗык иауны җалазом, ианиҗаху рырахэ рыхҗаны ифоит, ианиҗаху рхатаҗэа ипҗоит, аҗаиуан еиҗш икыдҗеаиҗхэалоит, ииҗаххалак рылеигзоит: Җемир иаб Пахэала иҗэҗэа заны иааиган (имаҗуҗэа идааиргазар аҗэап, инапала иауҗаитҗахуаз, аха иара иоуми), рышыҗа дхыланы дахынеиз, дыкны атла ашыапы дадҗеахэаланы уама ихҗихит.

Алиас хэа нхаҗык ибзианы иеиелахэа, аеы бзиа даҗэтэаны аусхэарҗаҗы дахынеиз дааикэшэан: «Уара аҗьяафыр, азин узҗада фызак рзы иҗамло аеы уаҗэтэаны, абас уеиелахэаны, җауадаа ахынеиуа аизараҗы акылсра» (ад. 21), – иҗэан деимархха дыдиркын, иабҗьар ихыхны, икэымҗэы җырффа, иеҗы ааимхны даауишыҗит. Иҗхэыс дыҗмазаҗхан Аҗэа данышыҗеитҗа, Ахмаҗ иахэшыа Аисиа уи длыдиртэалошэа длеигон, лҗэа җиҗеит. Лҗэалтэымкэа дҗалан, иҗэырҗуа ианалага, Җемир иашья арра иҗаз Мыта далырбаратэы дазыҗаитҗан, харарак зыдзамыз ауаҗы, аррахыҗэ дшааҗеҗыыз дызхҗьаз изымдыруа Ахмаҗ ишэаҗы иҗаны дииршыит. Ларҗы лҗыргаразын аҗэушэа дызгарыз ахэшэ лиҗан дишыит.

И. Папасҗьыр абас дамеигзакэа ашэыга еиҗэатҗэала, Мырзаҗан игыанҗашреи игыгшыггреи рсахья җихуеит. Аҗсуа прозаҗы хара иахбахыеит аҗауадҗэа рхаҗсахьяҗэа – аповест «Хҗолнхара «җхьяҗа» аишыа» аҗны аҗауад Каҗ, аповест «Сеидыҗк» аҗны аҗауад Мырзаҗан иаҗара ххаҗсахья нарҗбааны иаарҗшу аҗауад аҗсуа проза аҗоурых аҗны уажэраанза иахҗымлаҗызт.

И. Папасҗьыр иҗауад Мырзаҗан ихаҗсахья аҗҗараҗы еизигеит аҗауадра-мучаратэ класс ахатарнаҗҗэа, иреиҗэуу рыҗазшыаҗэа узырбо итиптэу ахҗысҗэа.

Ароман «Җемир» аҗны ахшыҗзышыҗтра азымуа иузныҗбу-ам аурыс җхэыс лпрогрессивтэ дунеихэаҗшреи лгэыҗбаа-

реи зныцшуа Москватәи атыцха кәыбца Надиа Смирнова лхаҕсахыа.

Аракагы ацсуа сахьаркыратә литература атоурых акны рацхыза акәны ицәыргоуп аурыс цхәыс лхаҕсахыа.

Ароман афырхатца хада Җемыр Москва данстудентз машәырни еикәшәан еибадырт Надиен иарей, еицныкәо, атеатркәа рахь еиццо аиҕызара бзиа рыбжьалейт, Надиа Смирнова аинститут дтоуп, аматцурагы далоуп, англаыз бызшәа лдыруейт, асасааирта «Метрополь» акны тырцманс дыкоуп, ахәаанырцәтәи асасцәа рнагаагарей лцара анагзарей еилалгзоит.

Акалакь иаазаз, ма уака аамтала акәымкәа зәышыақәкны инхо, иахьқалакь уау амацарада рхатәи еапсатәрак рымазамкәа, хыхьынтәи цәка ишытацшуашәа, ақытантә иааз апровинциалцәа хәа иларкәны, дара рхы дубеиа ибо, ицәажәақәо цюуку-цюуку реицш дыкам Надиа. Уи хәтырла лыхгы мәапылгоит, ауаҕгы дымәапылгоит. Надиа ахтнықалакь дшацхау еицш, лыдунейхәапшышыагы ажәйтәра апатриархалтә цәынхақәа ирцәыхараны, адунейтә цивилизация ахаракыраҕы игылоуп. Адунейтә цивилизация акультура харакы инаваргыланы ауатәыҕса ирыцәтәыму ахәапсарақәагы мацымкәа иацрахәоуп. Культурала ахаракыра шлымоу, лыдунейхәапшшыа еиха ипрогрессивтәны ишыкоу, Җемыр дихыхәхәо дышивагылоу И. Папаскьыр ацхәа иирбоит, аха лара Темыр дшихыхәхәо лхахы иаамгакәа, диакараны, ыызара изуа дивагылоуп. Җемыр, ақабз баацсқәа ирхкәны абзиабара разкыдазтәраны иказ ижәйтәратә психология айтәсра нагза аиураҕы, Надиа лоуп зегы реиха анырра изтаз, Зина лахь наунагза дхәхәратәи дказтаз.

Надиа лхаҕагы дылгәамцхо дыказам, аха лара лкәыбцара иабзоураны еилылкааит, Зина длейцшушәа изырбаз Зина лыбзиабара хараны хшәашәара ақәымкәа иахымоу шакәу. «...Уара бзиа иубо Зина лоуп, сара сакәзам. Бзиа бызбоит хәа бзанцдык исоумхәан, инамысым уара узы, избан акәзар, уара даҕазәы бзиа дубоит. Икалап уи зейҕакам цхәызбазар, цабьргылатцәкәа ларгы бзиа улбозар, нас дызхуркьозей, са исзеилымкааит. Илхароузей, илывубазей лара? Уара сашыа

дызшыыз ауаҕы дигҕауп ухэеит. Ибзиоуп, аха уи аныҕалаз лара дхэычынеи!

– Ааи, уи иашоуп, лара егылхарам, – ихэеит Ҙемыр» (ад. 255).

Надиа лпрогрессивтэ дунеихэаҕшышыала Ҙемыр илҕаз анырра, анаҕсгыы, аргама иаарту адҕаҕатарала – зеипш имилаҕ рҕоурых ду иамбацыз ашыаҕа ҕаҕарахь длырҕшуеит: «– Иҕоу удыруама, сыхаара Ҙемыр, – лхэеит Надиа, – уара сынтэа аҕсшыаразы уоурыштыны Аҕсныҕа уанцалак, Зина ҕхэысс даага. Дума уаа абра – Москва, даанумыжыын уа лымацара, дызургэаҕуазеи, дрыцҕауп» (ад. 255).

Надиа аеҕоизмра иацэыхароу ҕхэызбоуп, мамзар лхатаҕыы Ҙемыр дызгэаҕхо зҕабҕас акэымкэа, аиахэшыа гэакыа леипш ауп абзиара ҕалҕарц шиабжыалго. Аҕхэыс лхымҕаҕаҕшыа апрактика шаҕаҕра ҕанатцоит, ахатца лара лахь ихьарҕшра, уи ибзиабараҕы андатла цэымҕыс лыкра, ахатца уи лахь имшыҕразы лыкэҕара, аҕсҕазаараҕы еиха атыҕ шамоу. Араҕа И. Папаскыыр Надиа лхаҕсахыа акыр аидеализация азиума ухэаратэы иҕаитцазаргыы, ахымабзиаратэ цэанырра ссақэа ратцкыс зэыхаракны, зхатэы лҕха даҕазэы ирыцҕарала ашыақаргылара иашытам, акыиареи, агэытбаареи рыла аҕсҕазаара зырҕшзо аҕхэызба ҕэыбца лакэны иааирҕшит. Асоветтэ ҕсадгыл ду агэеисырта ахҕнықалакь Москва ахатарнак ҕхэызба Надиа лхаҕсахыа аурыс тыпҕацэа рыҕазшыақэа иреиҕу ахазынарақэа здитцаз итиптэу хаҕсахыоуп. Убла тэыцны дхызар ихыхны икау-мыжыра лакэны дҕыза бзиазааны, дымҕақэҕаҕны даарҕшуп.

Иван Папаскыыр ироман «Ҙемыр» ифырхацэа рхаҕсахыақэа реиҕкаараҕы ихы иаирхэо шыҕарацэала еилоу асахьаркыратэ маҕахэқэа инрылукааратэы иҕоуп апатреттэ деталькэа. Урт адэахытэи, акы зымхэазо. аҕш-заразы иҕоу сахыаны акэымкэа, афырхацэа ргэалаҕазаареи рыцпсихологиатэ еиҕасреи ухэа рныцшуеит.

Надиа Зина длеипшнишыалоит Ҙемыр, уи раҕхыа данибо: «...Зина заҕа длеипшзузеи!.. Лоура, лытбаара ухэару, лыцымшь кахэхэақэа ракэзар, зынза Зина лыцымшькэа иреицшуп» (ад. 219). Аха, нас, Ҙемири Надиеи анеишыцыла, гэаартыла рыгэтыхақэа еибырхэаратэы аамҕа аннеи,

иаалыркъаны игәеиҗеит Надиеи Зинеи злеиҗшнишьалашаз хәа акгы ишалаҗамыз: «Иахья уажәраанза акадифа еиқәатәа еиҗшызшәа Зина лылақәа зхикаауаз Надиа, лыла гәйтбаакәа җран, лыҗымшьқәагы еиҗа ипан, иҗаракны икыдын. Урылеи тбаарылеи ракәзар, Зина латқкыс Надиа еиҗа дҗәазын, дҗахатыҗан» (ад. 251). Арҗ амоментқәа рҗеи И. Папасқьыр зсахья тхуа, уеизгыи, Надиа лоуп, Надиа лхатә дахбошәа, лыҗшра-лсахья зегьи хабла иаахгыло иҗаитцеит, аха уи инаваргыланы Тәмыр ипсихологиатә тагылазаашья зеиҗшроу, дахьцалакгыи ибла ихгылоу, иҗсы зыҗроу Зина лсахья шақәу алацәыригоит. Зина, ашьоура иахъаны лгара мап ацәкны дыҗоуп, аха игәи дҗыхны дизкамыҗт. Иҗнуцқатәи еибарххараҗеи, Зина лыбзиабара ашьоура атқкыс аиааира аго иалагеит Москва даннеи, атәым пҗәызбгагыи уи длеиҗшнишьало иҗанатцеит игәалаҗазааратә тагылазаашья. Нас ишнеиуаз Тәмыр культурала анизҗа, иҗнуцқатәи еибарххараҗеи абзиабара ашьоура атқкыс аиааира инагзаны иаго аҗынза даннеи, зегьи рҗыпқәа рҗеи ишьақәгылеит. Надиагыи Зина длеиҗшны акәымкәа, лара илхатәу асахья шлымоу аацәыртцит. Шаҗа иссирны иҗаитцаеи И. Папасқьыр Зина лхатә лпатрет: «Аҗармашәа дҗатқато дҗеиуан, ахшцәа лхьыкәкәо. Аҗшькы, лхы-лҗеи аазыҗеҗны, еинааланы, лыла тбаакәа ллақта инытпыр-аатцпыруа рхала иҗыццауан. Лыхцәи пшқа, лмаҗҗахәара аҗынза еҗаагымхо иназахьан. Лажәа хаакәакәараза угәи инаҗынчабло, инадзыҗыло ахәша нықәнашьуан» (ад. 13).

Ари апатреттә җәырҗаха, адәахьтәи Зина лыҗшра ахьунарбо инаваргыланы, җнуцқалагыи, ахаацәа зҗәныхәхәыла иҗоу, аҗыҗа бзиацәа хәҗхья дышцәыртцыз хәилныркаауеит, апҗхәа иаразнак уи лажь агәкыра иауеит.

Аперсонажцәа доусы рхатәи цыдаратә җазшьа рпатрет ианубаалоит. Насгыи еиуеиҗшым ахаҗсахьяқәа раҗцараҗеи автор ибызшәа аҗаҗсахуеит.

Зина лсахья антихуа автор иажәакәа җәымшәышәуп, аме-тафорақәеи аепитетқәеи гәибызгып («ахшцәа лхьыкәкәо», «лыла тбаакәа», «лыхцәи пшқа»).

Убас иҗоуп Тәмыр исахьягыи: «Ахьырхьырхәа дыччо данцәажәоз, абри ахатә акы игәи иалоуп узхәарымызт.

Уахыхэацшуаз ишэагаа уамак иащамкэа, амцабз ифыкэыхэхэы, уафы царык, дышхэдамыз усгы иудырратэы дыкан. Икэымжэзырз ахэзыртракэа калам шкэакэала ирыцхны игэы икыдын. Ихыжэаабжэ тбаа иахагылаз ихэда тыркаца еибаркын, иагыараан дубаргыы. Икэама, итапанча деикэныхла деилахэан» (ад. 15).

Даеацъарагыы хацхьоит: «Икэымжэы, икаба ишэтцаны, изара-па тырфаца, ихтырца ижэаа икэыыршэны» (ад. 202–203).

Абас ахаацэа икэынцаны, икэазшыа угэазырцхаша ажэа лахэыхкэеи («ахыыр-хыырхэа дыччо», «амцабз ифыкэыхэхэ»), иеифэкаашыа бзиеи ихатцаратэ гэамчи зныцшуа Нартаа рцэа зкэнубаало асахыкэеи («ихыжэаабжэ тбаа», «изарапа тырффаца») рыла еифэикааит И. Папаскыыр Тэмыр исакыа. Насгы, 30–тэи ашыкэскэа раамтэзтэи ацсуа хатца итиптэу ипатретэ лабэабаха хацхыа иаацэыригеит. Иахыа акэзар, уи апатретэ атиптэра аманы изыкэаломызт. Ацсуа мацэа акамеи атапанчеи накэцаны изшэу иахыа цэымзаркырала дузыцшауам. Апатретэ ианыцшуеит ахафэсахыа цоуроу ицоураму. Ицоурам ахафэсахыа иатэу апатретэ тэ кэырчыха злеифэкаау ажэар зынза даеакуп: «Мырзакан ила кэбаркэа илацэакэа нарыкэижыын игыамгыауа ихафэ цсыла нхиршэааит» (ад. 18). «Абна дыкан Мырзакан ицашы кылшышь» (ад. 60). «Мырзакан изыгкэа пыпза...» (ад. 177). Абас ицыхуеит И. Папаскыыр ацауад леишэацэгыа цэгыацэыцхамшыа Мырзакан исакыа.

Арака автор иажэакэа мейгүп, иара зсахыа тыхуа икэазшыа рымоуп: («Ила кэбаркэа, ихафэ цсыла», «ицашы кылышышь», «изыгкэа пыпза») дшыгэхыршэагоу, уафра шилам аныцшуеит излахыркэшоу аепитеткэа. Акэыдрцэафы Мсыгэда лпатретэ акэзар: «Дцыыкэза ацэартагэы дыкэыршэуп, лабашыа лацхыа икыдыргыланы, касеикэатцэала лыбгэзара цэахэаны. Лыла кылхэхэакэа ыркэеицеиуа... (ад. 214). Амцхатцащэа ржыага акэыдрцэара ахатарнакра ныкэызго Мсыгэда, лхатагыы убри архаизмра ацэынха акэыдрцэара еипш дажэны иналзеитамхэо «дцыыкэза» «дыкэыршэуп», ахалымцхэара, лыгызмалра «лыла кылыхэхэакэа» ирныцшуеит, ацсыцэгыарагыы лылакэа «ыркэеицеиуа» иамоуп.

Мыкыч даагозар, уигы «...ччапшык илакытца итцшэомызт, «иаб дышыны ихэда дыхшыушэа» дыкан егырааны дубар-гы» (ад. 43).

Ҥемыр Москватэи ишыза аиакэйт «Игнат уахыхэапшуа уафы еилаҥаахк, ҥаҥаҥыҥыак иакэын. Амза еипшыз ихы-иҥы ҥамҥамуа иааҥшуан. Ихы ижэахыркэа ирыласоушэа акэын ишыҥаз, ихэда убри аҥара икыаҥын. Илақэа камкамуа, ишаҥь-шаҥьо ихаҥы ҥыаҥыа ианубаалоз ө-ҥыөра хэыцқэак ирҥыцшуазшэа иҥан, иҥэын урҥ еилашуаз цҥстазаарала, ирныцшуан Игнат иуаөҥыарей иуаөҥыҥбаарей» (ад. 236).

Игнат Зина лсахыа агазет ианны ианиба, илафи ииашей узеиөмдраауа дшигэаҥхаз атэы анихэо, Ҥемыр игэы иила-кыаҥыоит. Убри иабзоураны Игнат хаҥала дуаөҥыазарҥы, дцоуразарҥы араҥа иҥабызшэа амҥыҥрей аҥэымшэышэрей рыбжыара иҥоу жэарла еиҥкаауп.

И. Папаскыыр, абас дазыманшэаланы, рыҥшра-рсахыа, дрыдгыланы урыхэаҥшуа иубаратэы иҥаитцоит, ифырхацэа рхатэы ҥазшыа ачыдарақэа зныҥшуа рпатретҥэ ҥэырчаха.

Афырхацэа рыҥазшыа иадхэалоуп апеизаҥтэ сахыа-қэаҥы. Ароман афырхаҥа хада Ҥемыр ишҥа-игэара уахынадҥшыло: «Есырла ихыбыз имхара заҥэы еицаҥыза иҥалахыан. Шыаҥа өажэа аҥейбахэа, имхара аладахышэа игылаз аматурҥаҥы уамажэ аамҥа ахыцуан, ахыб каҥсахыан, ашышҥы аилаҥэыҥера иаҥын. Ица, ибора, имаҥаза, хыбра ҥыцк изгылазамызт. Зегы аажэхыан, рылахы еиқэшышыы акаҳарахы рхы кыдын. Абраҥа инхо дыҥсыма ухэарын иашҥа унҥалаанза. Ашҥа унҥалар, угэы ааҥҥыргыауан. Амзырха асаркыейцш иказказуан, аөнуҥҥа быбыцк цыара ихыршэлазамкэа» (ад. 15).

Ҥемыр игэырөара, Ҥемыр иҥсихологиатэ ҥагылазаашыа рнубаалоит араҥа иаахгаз апеизаҥтэ ҥэырчаха. «Рылахы еиқэшышыы акаҳарахы рхы кыдын» – Ҥемыр ихаҥаҥы, ашыоуратэ цас бааҥсы гэҥыхас измаз илахыейкэрей, убри ашыоура гэҥакыс иҥаҥаны акаҳарамөахы дахыцшуази угэаладыршэоит. Аха Ҥемыр ицкыара, имашыара рнубаалоит «амзырха асаркыейцш» иказказуа, «аөнуҥҥа быбыцк» ықэыршэымкэа уаргэыргыаратэы иахыҥоу.

Иаахгап даҥа ҥырҥшҥык: «Ахмаҥ, ҥдара дук аҥы дықэнхон, иаҥхыей ишыҥахы акэарақэа ивсуан. Иҥаҥхыатэи

ахкаара интаршэны акэара афынза, хьацара-ккараны инашьтын, акэара нырцэ кызгшэа иохагалан атыраси ацъантэаеи рыда, даеа шэапыцъапк ыкэгылазамызт. Аккара унытдалар, ана-ара, ашэыр, амчымдыр еихахақэа еи-хашышы ишытгагылоу убон, ахьацақэеи дарей еилагылан.

Ахма́т иуафшыша узымдыруазар, аккарафы ашэыр еихазхаз дабатэи хагоу ааугэахэрын. Ишьтахьтэи акэара ахықэа инаватцаны ионы ааттракнынза расатран, бахчан. Арака еилагылан тцаа змамыз ашэыр хыккэа: атцаа, аха, абхэа, атама, ашымха, аца, абгызара, алаха. Аладахьтэи аккара итагылан атцаа еихахақэеи арақэеи. Иутра унтапшыр, убракагы итагылан ашэырқэа, ақалақьтэ тлапшзақэа, нас адапатла, ашыц, акартцахэыл» (ад. 12).

Апснытэи апсабара злабеиоу ашэапыцъап тлахкыс икоуи ашэыртлақэеи реиқэыпхьазара акыр дханагалозаргы, автор ара апеизагтэ сахьала Ахма́т инхара-маашьаратэ казшыа хирбоит. Апсуа нхафы, ашэыр сара исфап, ма еитарсны хырхагак алсхып хэа акэмызт изеихеихауаз. Иахьатэи аамтазы Апсны акурорттэ тагылазаашьа иамоу иабзоураны ашэыреитарсра икоу ускан икамызт. Ашэыр апсабара иабеиароуп, зегы еицырзеипшуп, атира ламыс-дароуп хэа иахэапшуан.

«Ахма́т иааикэыршаны абахча дагэылатэан. Апхынра шаакалалак, уи ахабла еизартас Ахма́т ифы ирыман. Шэырфара иауан ауаа аашьақэа, ихақьпсыкыуа. Ахма́т имзырхафы игылаз ахьаца шэшыра иамтажын, рсамыркэыл иаасуа, ашэырцэа еиқэкакэа илатэан. Ахма́т ибахча дзахыбаауамызт, дара пхашьомызт» (ад. 12).

Иахьатэи аамтазы акэыызтгы, Ахма́т ишэыр бахча, экономика деифызкаараны иказ малын. Аха ускан иаакэшээз ирфон.

Арака апеизагтэ сахьа ауафытэыфса иптстазаарей ицъау-си агэылубаауа икатцоуп. Ахма́т иоуп ари ахаблафы ашэыр аихахара казшыас измоу, акэымзар, аашьацэа рацеоуп, ашэыр аихахара иашьтазам, ихяны ианроу рсамыркэыл иаасуа, ашэыр-цэа еиқэырчакаэа илатэон. Ашэыр акацара хашэалахэк рнатомызт, икашэымтар калом хэа азэы иадицаломызт, нас даеазэы ашэырфара дааилахар ифап, «халалс иоуааит» хэа рхы дыраапсоме аашьацэа? Ахатэы

қыар алхра иашьтамкәә, ауаа рзы бзиарак кастап хәә ахацьарбара зегьы ирылам. Ахмат иказшьафьы «ауаф кьиа» хәә изырхәә дказтцаз, уаанза, аҫауад Мырзақан игьан-гьашра иахкьаны икайтцахьаз ауафшьратә цәгьаура акыр ихызфәуа, ицоуроу иускәә ируакуп ашәыреихахаратә хцьарбара иказшьа иахьалоу. Агуманизмратә казшьа агыгшьыгратә цәәфә инаваргыланы ауафьы ишилоу аанарпшуеит ари апеизажтә сахьа.

Аҫснитәи аҫсабара асахьа ачыдарақәә ибзианы иану-баало икоуп апеизажтә сахьақәә: «... ила ҫаа, зны иапхьа ифашьтыз ахәадахьы дыҫшуан, зны асы еикәыцәашь изкәыыз, игьазгьазуа иаакәпшоз ашьха еифьыцәқәә рахь...» (ад. 60).

...Дынхалт ахәада ақәцә, ила иаахгьлт акыц зқәу афны иакәыршоу абахчеи иарей. Даара ибзартануп арақа. Изтәахуаз ҫарда хьантә дук, азәы днахан иааҫырихызшәә, ибарзаганха, улаҫхьа иаацәырцуеит архей фәфәи, гафәи мшыни рыпшзарақәә каууа иеирха.

Аха ҫеьмыр изы уажәтәи аминут лашьцароуп. Аа, абар, акыц фны ашҫафьы «субома» ахәошәә, еикәхаҫса, ибагьзаз иахьгылоу, иаб Пахәала рыцха Мырзақан дзыдфәеихәалаз араштла» (ад. 60–61). Арақа апеизаж, аҫснитәи ақыҫа ақәыҫшылара, афхаа, ахәада, амшын ухәә рсахьақәә ииашаны иахьаарпшу инаваргыланы, ҫеьмыр игәалакәзаарафьы агәалашәара хьантәқәә изцәырырго, уи ифнуцкәтәи еибарх-хара унахьдырпшуа икацоуп. Аҫсабара аҫшзара «аҫарда хьантә ду» иафьызаха иаахжьын аҫауад Мырзақан иаамтә еикәатәә. Аха уи ажәытәра лахьеикәтәга илҫхауеит «архей, фәфәи, гафәи, мшыни» ухәә Аҫснитәи аҫсабара аҫшзарақәә «каууа, иссирха».

Аҫсабара асахьақәә арақа И. Папаскьыр ифырхатца хада ҫеьмыр иблақәә рыла ихазцәыригоит. Иара убас, ҫеьмыр Москвақа амфә данықәла, Ақәә инаркны алымфанык илаҫш зыдхаларатәи иказ аҫыҫантәи ақәпшылара ачыдарақәә зныҫшуа асахьақәә ссиршәә иахирбоит автор. Уи ифырхатца зны амшын дхуп, аҫба акаиута ақнытәи ааилашәшәымтәзтәи аҫснитәи агафә, хықәкыла Гагра агафә «ацәымзақәә ахарҫьқәә реиҫш еилыхха ашәаҫыҫаҫ ирылпшуа» иахьыкоу дырзыҫшуеит, нас «Шәәча иҫысыз адәыҫба,

аныкәашәа еитцыхзаны, еихатәы лентатцас еитцыхәхәа, амшыни ашьхеи ахьеиларсу ахықә иқәланы инеиуан.

...Илакьылакьуа адгьыл иқәхәазаны инеиуа азырлашә еицшхон. Тәмыр аҗенцъыр дадгыланы, зны-зынлагьы ихы нкылырхәхәаны адәығба ахи атцыхеи дырзыцшуан, изақараз цыашыауа» (ад. 134).

Кавказ ашьхаратә қсабара ақнытә урыстәылатәи акаршәрақәа рахь аиасра ссиршәа дақәшәаны иқәитцеит автор:

«Ибжьыст акыраамта. Адәығба иааннажьит амшын, ашьха җадарақәа, иртысит ақәаҗаҗаҗа дукәа, ирытцсит атоннелқәа, абга еитцыхны зақа алшоз ццакрыла инықәлеит лацшы иазатцамкуаз адәысакара еиужь ду» (ад. 134). «Илақш иахьынзәзеилкаауаз, ақш мхы мацара акәын иибоз. Иқамызт абна кәаза, азтәҗеақәа, ахра тақнахақәа, шьалашьын дуззак ахьшьны азәы иааиқареитәызшәа, амшын еиқарахәтәатцас ишьтан, хәаа змамыз адәы сакара адәығба шьтхысаан иш-цозгы, иара нтәоумызт» (ад. 134).

Апеизаж ақстазаара агәылахәхәа ишамоу анубаало иқәцоуп. Ауаҗытәыҗса ицъаус, ауаҗы инапы зехьынцъара ианыцшуеит: «Ацәымзақәа ахарцъқәа реицш еилыхха ашәапыцъақ иахьрылақшуа» акәыз, «адәығба еихатәы лентатцас» амшыни ашьхеи ирыбжьықәа, атоннелқәа ирхәытцдәраа иахьнеиуа акәыз, «ақш мхы» еиужьқәа ракәыз зегьы ауаҗы имч-илша, ирқәиамтақәа рнубаалоит.

Абас апеизажтә сахьақәа рхатәы қсабаратә қәыпшылара шьахәла иахьырницшуа инаваргыланы, урт арқәиамта афырхақәа рқазшьақәеи ргәалақазареи рныцшуа, ауаҗы-тәыҗса иқстазаара агәылқхаауа, ицъаус ргәылубаауа иқәцоуп.

И. Папасқьыр ироман «Тәмыр» асахьажәатә еиқәашьаҗы инартбааны ихы иаирхәоит аиқырцшрақәа, аметафорақәа, аепитетқәа, ажәақәақәа, антитезақәа ухәа еиуеицшым аметологиатә ажәеицааирақәа.

Аиқырцшрақәа. «Зина днеицрашәеит апырпыл еицш дқапшьза» (ад. 30). Арақа автор иааирцшуеит Зина Тәмыр избахә лаб ианцәырига шақа анырра лнаҗаз. Лаби лани ирзымдыруа лгәатца итацәаху лыбзиабара амч

атынчра лцэырзны ишамоу, ѡнуцќалатѣи леибарххаратѣ тагылазаашья аанарцшуеит «апырпыл еицш дќацшьза» лыќалара. Ари афырцшрафѣ автор Зина апырпыл дахья-дикылаз мацќ агѣеихьшьра унаѣоит. Апырпыл, ииашоуп, адѣахьялала иќацшьуп, аха уабылуа афынза амцхѣ ицаны, амѣыгра аманы иќоуп. Уи аѡнуцќатѣи аќаки Зина лќазшьѣи аишьашѣалара рымам, еицѣыхароуп. Автор араќа иигоз ацштѣи мацароуп, аќаќы гѣыгѣтаижьит.

«Зина лылахь ааиќѣылцан, ардѣына еицш дќѣитца даатгылт дзырѣуа» (ад. 36). Ари аифырцшра Зина цѣгья илнаалоит. Адунеиафѣ цѣгьяра злам ардѣына лќазшьѣа ахьадикылаз гѣыѣбара унаѣо иќалоит. Анаѡс Зина бзиа илбо Џемыр лхы-лыцсы иќаны дизызырѣуа иаанарцшуеит аифырцшра.

«Зан лхѣатѣи хамќакѣа ќѣылара ицоз ацхѣысеиба лќазатѣгьы усќан иалхѣарымызт, Зина лгѣы цшаауа Џемыр заќа дидгьатѣѣыгьатѣылоз аќара» ад. (37). Ари аифырцшра иаанарцшуеит Зина гѣыла-цсыла шаќа Џемыр дизааигѣоу.

Џемыр ашьоура гѣтаќыс ишимоу анлеихѣа уи иахылцраны иќоу арыцхараќѣа ауаѣы дишьыр, иаргьы дыршьыр, дќарќыр шалшо ухѣа, Џемыр дылцѣыззар шыќало данрызхѣыц, Зина лыѡнуцќатѣи лќагылазаашья зеицшрахаз иасарќьоуп. Ацхѣысеиба лќазатѣо ида гѣыгырта шлымам даѣызоуп Зина лзын Џемыр. Уи ида лыцсќазаара ќяацќажѣа иаанхоит. «Алцсаа дыззыкѣоу илахь еиќа еитцихрын, Џемыри Зинеи рааста» (ад. 37). Џемыр ашьоура хѣа хьяас имоу гѣырѣацѣгьяха Зинеи иареи рыбзиабара ишахаќаз аанарцшуеит ари аифырцшра. Автор урт ргѣырѣа аќаулара заќароу ацхьяѣо ифынза инеигоит алцсаа дзоуз игѣырѣа иафырцшны.

«Абардра цѣытцырлашаауа, дшеишеиуа иацхья дахь-гылаз, мраха диѣацшошѣа игѣы иабон, ларгьы убастѣќья, Џемыр дылѣацшошѣа лбон» (ад. 38). Амра шеишеи иафырцшуп Зинеи Џемыри рсахья. Адѣахьтѣи рыцшра инаваргьыланы, арт аѣфырхацѣак рыблеихѣацшышьѣатѣо еизгѣыкра, реизыќазаашья ахаацѣа аќѣынцаны ихирбоит автор. Џемыр иблаќѣа рѣы Зина дымраха дќацхоит. Зина лара лганахьялагьы Џемыр дымраха дылѣацшошѣа лыбла-

қәа ирбоит. Арақа доусы рыѡнуцқатәи рбзиабаратә гәеисра
рыблеихәақшышьа ианыцшуа иқанатцеит аиґарцшра.

Ицдоуроу афырхацәа ирызку аиґарцшрақәа злеиґқаау
ажәар агәыбзыґра цәа ахоуп, ихаауп, аха ицдоурам
афырхацәа ирызку аиґырцшрақәа дара рыцәґаршратә
қазшьа нарцауланы иаадырцшуеит, рхатақәа реицш
имґеыґуп. Иахґап акулак Кадыр ижәланытәқәа еизга-
ны аамстара ашәқәы алхразы данрацәажәоз амомент
ақнытәи еиґырцшрак: «Алагәыбзыґ еицш дцыхәыршәшәо
дқәақеит, иґеирғызмалт» (ад. 42). Арақа Кадыр ала дахья-
дикыло ахаґсахья ианаало, ихаґара инатцшыны иунарбо
икоуп. Аґауад Мырзақан идхәалоу аиґырцшра хґозар, уи-
ґы иқазшьа мґеыґра ажәарґы ианыцшуа иқатцоуп. Иахґап
аиґырцштәы: «Мырзақан ииура изымдыруа, адәхәыцш
иґеизықәымкуа дхәаауан абғыз еицш» (ад. 64). Мамзар-
ґы «Ахґаґа рчы ацсыц аноунашьґауа еицш, ацсыцжәара
зґачыз игәы неидқьышәла ицозшәа ибеит» (ад. 66). Арақа
«абғыз»... ахґаґа рчы» Мырзақан идкылоу ажәақәа иара
инаало, имґеыґра иашьашәаланы икоуп, иқазшьа уаѡымра
инатцшыны иаадырцшуеит.

Акулак Мыкыц иакәзар: «Ацґәы цсыцәґа еицш, дхырбза-
кәырбзо иґәааихеит ахґыста дхыцны» (ад. 83). Зина
лыцшзара, лқәыцшра Мыкыц изы, ацґәы цсыцәґа ахґаґ
ишазықоу иаѡызоуп акәымзар, бзиабарак шимам ханахәоит
ари аиґарцшра. Бзиа дибошәа иґеирғызмалны «ацґәы
цсыцәґа еицш дхырбза-кәырбзо», джъаны инапаґы дааи-
гарц дшаґу инатцшыны иахнарбоит. Мыкыц изы даґәацґара
«Ақина еицш дцыхәаршәшәо» хәа ала дадкыланы
ихцәажәоит Ахґаґи Чыхъеи аныхәаґатә қайцошәа иѡнықа
ианнаицхьо, цґара маанак ацамкәа ишынеимыцхьоз
еибыхәо. Абас, И. Папасқьыр ифырхацәа рқазшьақәа
нарцауланы раарцшраґы, урґ рыѡнуцқатәи рдуinei еиґа
еилкка иубартә ақатцараґы аиґырцшрақәа сахьаркыратә
хархәаґа бзианы ицирхраауеит.

Ихы иаирхәоит убас аметафорақәаґы. «Сґәы иаларсуп,
ишыббо аргәақґа цәымґ ду» (ад. 36), ихәоит Темыр ашьо-
ура шиду Зина ианлеихәо амомент азын. Ари аметафора

иаанарцшуеит Җемыр ашыоура шаќа гәәќра дузза изаана-газ, «атцәымыг ду» изащызаха игәы ишалоу. «Сгәы атцәымыг шаларсу пцхәысс бгара сылшом.» (ад. 37). Еитәицхәоит Җемыр ари аметафоратә ажәеицааира.

«Уи аамтзасы Җемыр игәы хыжжы-хыжжуа дыќан. Дзыщ-натәаз Зыкәыр иматцуртә хәыцы еиқәылашыца иќазшәа ибон. Аха ишпцаиурыз, иашыа дызшыыз иаға ацстазаара ҫыц ахь даницхыо ила иапыраҳаз алашыцара, лашаратцас ипцхызар акәын. Игәатца итыщуаз ахәхәабжы имаҳазошәа, пцшаала ацәажәара даҫын» (ад. 128).

Араќа Җемыр иашыа дызшыыз Ахмат шиакәу анеиликаа ашытахь, рапцхызәа акәны Зыкәыр уи ищны диқәшәеит. Җемыр анхацәа аколнхаратә цстазаара ҫыц ашќа риага-разы аҫцәажәарақәа анымщәапигоз аамтзоуп. Ашыоуратә гәытцхеи ацстазаара ҫыц ашќа ажәлар рыиагара ауси, Җемыр иаға даниҫаҳа амомент азы, цыарак реиниара ищнуцќатәи ипсихологиатә тагылазаашыа аибарххара шыќанатцоз шыахәла иаазырцшуа метафорақәаны иќоуп: «Җемыр игәы хыжжы-хыжжуа иќан», «Зыкәыр иматцуртә хәыцы еиқәылашыца «ила иапыраҳаз алашыцара», «игәатца итыщуаз ахәхәабжы» ухәа хыхь иаахгыз аҫырцштәы иалоу. Ари аҫырцштәәҫы иахпылоит иара убас антitezара кзццо ажәеицааирагы: «Ила иаапыраҳаз алашыцара лашаратцас ипцхызазар акәын». Ари антitezагы иартцаулауеит Җемыр ищнуцќатәи еибарххаратә тагылазаашыа аарпцшра.

Ирацәамзаргы И. Папаскыыр ироман асахьаркыратә жәеиҫартәашыаҫы ихы иаирхәеит абас ифырхацәа рпсихология узырбо антitezатә ажәеицааирақәа: «... Азыршы зырќәандас ипцхызаны стапалап, асы хышәашәа бымбыл цәартас ипцхызаны сылаиап, саашыарым, сшәарым исыдыбтцо аказы. Аха ахымызг ачҳара сылшом, бгәы иалым-сын» (ад. 37).

Җемыр бзиа иибо Зина ашыоура аќәытцра шилымшо анлеицхәо амомент азы абас длацәажәоит. Җемыр ажәытәратә психология шаќа аҫырғәҫәаны илаҫу аанарпцуеит ари амомент. Ибзиабарагы бзиабароуп, ихы ахтнитцоит иатаххар, аха ашыоуратә хымызгы зегы иреицхәу уснагзатәуп хәа агәра ганы дшыќоу шыахәла ицәырыргоит арт антitezатә еицааирақәа.

«Зымѡакахъала лгэы тыпраауа, даеа зымѡакахъала итзызаауа, Зина аматуртахъ деиѡацеит аѡатѡ Катцаразы» (ад. 292). Темыр аиѡасра ду иоуны, ашьоура дагѡѡасны, иишь-раны иѡоу иѡѡа лхѡара Миха дицны лыѡны даннеи, Зина лыѡнудѡатѡи лгѡалаѡазааратѡ ѡагылазаашъа зеиѡшрахаз хнарбоит ари антитеза. Гѡаѡра гѡырѡацѡгъа зхызгаз лыб-зиабара аѡыхѡтѡан анасыѡ лашарахъ агѡашѡ азаатит, лгѡы ѡнарѡраауеит, аха ашьоуратѡ хъымзгы, лаб ишьра зыднатѡоз Темыр, уажѡы уа дахъидтѡалоу лгѡы ѡнарзызаауеит.

И. Папасѡыр исахъажѡа аиѡѡаараѡы ибзианы ихы иаирхѡеит, иара убас ажѡлар ражѡаѡѡаѡагъы:

«Зыкѡты зѡѡызыз исызбал ашьѡеиѡеит» (ад. 17); «Ауаѡы дыѡсуеит, ажѡа нхѡит» (ад. 27); «Амѡѡыба есымша азы аа-наго ѡыбышьѡма» (ад. 33); «Аѡеагажѡ ѡаѡшьа хтыгоуп» (ад. 33); «Иаб дышьны ихѡда дыхшьушѡа» (ад. 43); «Аѡы-ѡхѡи аѡы-ѡхѡи еибабѡеит» (ад. 58); «Ахѡа иашъѡу ахѡа агѡыр-бжы иаѡауеит» (ад. 72); «Ала аѡыхѡа акалапот иѡауѡаргы изиашахом» (ад. 114); «Анхѡы дѡагъахар, аѡмаѡѡа магѡ изахуеит» (ад. 39); «Абнатѡ рбагъ ааин аѡнытѡ рбагъ дѡылнаѡоит» (ад. 145); «Лѡъам злам, лымѡатѡ алатѡ» (ад. 150); «Алашѡ иибаз икит» (ад. 160); «Ианиашъа ихатѡашъоуп» (ад. 190); «Ла иабо хы иаѡсоуп» (ад. 184); «Аѡы иахѡаша акѡадыр иахѡоит» (ад. 261); «Аѡъма имѡсыша аматѡ азылаѡеит» ад. 264); «Аб аѡѡгъа иур, ахшара ихъзоит» (ад. 299) уб. иѡ.

Артѡ ажѡлар рѡѡышра ду зныѡшуа аѡаѡыѡтѡ хѡамѡа хъыршѡыгѡѡа Иван Папасѡыр ибызшѡа ажѡлар рѡѡажѡара иазааигѡанатѡеит. Ажѡаѡѡаѡа доусы иахъырѡыѡу иргы-лоуп аѡнытѡ ахшыѡѡак аарѡшра арманшѡалоит.

Хрыхѡаѡшып акык-ѡбак ихы ишаирхѡаз: «Ашьнаѡмаѡѡа изаѡѡу даргы ирыздыруамызт, дадхеит, харамоу. «Аѡеагажѡ ѡаѡшьа хтыгоуп» хѡа ѡауади-аамыѡтеи ѡѡгъа хтыгас, ѡѡгъа рхѡыхѡгас ирымаз раѡѡын анхѡѡѡа рѡы» (ад. 33). Араѡа Мыкыѡраа рышьнаѡмара дахъалаѡѡажѡѡ Ахѡатѡ иѡѡа Зина илеилиркаауеит ашьнаѡмара заѡѡу, убриала дара аѡулакѡѡа Мыкыѡраагъы заѡѡу. Ажѡаѡѡа араѡа иаагоуп аиѡѡарѡшратѡ формала ахархѡара аѡаны: Ахѡаѡшьа злахыртѡа аѡеагажѡ аиѡѡирѡшуеит Мыкыѡ иаби иареи. Ахѡаѡшьа аѡеагажѡ ала

ианхыртлак, нас уаҕа иҕоу аҕы ттаны, ҕыф ҕыоуы иала-руеит. Убас ашьнаҕмацэа рнапала тауади-аамстеи анхацэа ҕыф рыларуаауа иҕартон. Зхатэы ҕстазаара иҕэы-ипҕа аҕатцаразы зыжэлэр ринтересқэа шыапықэырсла итины, амчра знапы иаку рҕаҕхыа амцақыақыацэа, анхацэа ирылтцыз, аха анхацэа ргэахэарақэеи зхатэ еицэхҕыоу социалтэ гэыпны иҕалаз, аус ағы рыжэлэр ираҕацэаны иаақэгылаз акулакцэа зустакэатцэҕыоу аарҕшрағы сахьаркыратэ маҕэахэ бзианы автор ихы иаирхэеит ари ажэаҕҕа. Иахҕап даеақы: «— Мыкыч дыҕхашьонда, жэаха ииҕээз умбеи. «Ала атцыхэа акалапот иҕоутцаргыы, изиашахом рхэоит, убри даҕызоуп иаргыы». Араҕагы ажэаҕҕа аиҕырҕшратэ форма иахасабны ахархэара амоуп. Ғемыри Михеи еицэажэоит Мыкыч ириашара шамуа, ицэҕыарақэа дшырҕэамтцуа, «ала атцыхэа акалапот иҕоутцаргыы ишиашамхо» еиҕш, Мыкычгыы аиашамҕа иқэтцара шамуа, дзышыцылоу ахэымгарақэа дышзырҕэамтцуа, Михеи Ғемыри убри еилкааны ишрымоу еилкка ицэырнагоит ари ажэаҕҕа.

Абас ажэаҕҕақэа егырт еиуеиҕшым асахьаркыратэ маҕэахэқэа реиҕш, афырхацэа итиптэу рхаҕсахыақэа раарҕшра зырманшэало сахыажэа шыахэқэаны ароман иагэылаҕсоуп.

Ароман «Ғемыр» асахыажэатэ еиҕеаашыағы иупылоит гха ссақэак. Урт еихушар ҕалоит х-категориакны. Актэи: иахьынзахэҕоу агэра угартэ ирцабыргым, ма имыцхэу.

Аҕбатэи: ҕсабаратэла ҕалашыа змам, ма ииашамкэа иар-боу. Ахҕатэи: атекст аҕны аиҕагыларакэа аныҕоу.

Иахьынзахэҕоу агэра угартэ иҕам, ма имцхэу акатегориа иатэу агха акэны иҕоуп, Ғемыр Чыхыа аколнхара далеитцарц даниацэажэо. Араҕа Ғемыр аколнхаратэ ҕстазаара ахазынхара атцкыс хархагара шалоу злаирцабыргра акгы изымҕшаакэа, зеиҕш ажэала, лозунгла диацэажэеит: «Еышэарада аҕстазаара зыҕалом, хэарас иаҕахузеи. Аха умацара уакэым, иуцхрааша уҕызцэеи уареи шэеилагыланы шэеицыхандеиуазароуп. Ари асаби? — ихэан Ғемыр, убри аамтазы, Чыхыа иҕхэыс илыртысуаз агара дназыҕшит. — Уигы дуаҕытэыҕсами, акрыфара бзиа итахуп! Аха, ура уцэмаҕтэа иаанарыхуа ала акэым дызланыҕэгалатэу, жэлэры

еицырзеицшу ацәмәтәа иаанарыхуа ала дныкәгалатәуп. Уи еиҫа даазоит, ауаѡра илнахуеит» (ад. 124). Избан Чыхьа иара «ицәмәтәа иаанарыхуа ала» дныкәигар зыкамло? «Жәлары еицырзеицшу ацәмәтәа иаанарыхуа ала» дызныкәгатәу? Атыхәтәантәи цыжәарас иамоу хәа Чыхьа акгы еилырка-ам. «Уи еиҫа даазоит, ауаѡра илнахуеит» – ихәеит. Аха изла?

Ароман атекст аҕны иахцылазом, аколнхаратә пста-заара Чыхьа ихәыцкәа раазараҕы еиҫа дарманшәало дызлаканатцаша асахьаркыратә ажәакәа. Чыхьа иакәзар дақәшахатхеит, аха аколнхаратә хеидкыларә закәу еилкааны акәым, ус Төмыр иихәо дақәшахатхеит.

Анхаѡ жәытә ипсихология иатцанакуа ажәала еиҕе-каам Ахмәти Зыкәыри аколнхарахь рнагаразы Төмыр данрацәажәогы «– Ихатца Ахмәт, – ихәеит иара, – аколнхара аҕны, ауаа даара рхәоу еикәшәо ишыкәло, рынхамѡа зегы ахьырзеицшхо анаѡсгы, еицшхараны ишыкәоу рхәыцрақәеи ргәаанагарақәеи» (ад. 128).

Аракагы зыхдырра лақәу анхацәа ҕарцәа, аколнхара дара рзын иамоу апыжәара рзеилкаауа икаттам, азеицштә ажәалоуп дышрацәажәо аҕнытә, арҕеиамта ихыхь-хыхьтәу сахьаркыратә ҕарраны иалубаауа иканатцеит.

Акулак Мыкыц ацстазаара ҕыц «шхәартам» Ахмәт иахьиеихәо атыцкәа рҕгы иуцылоит убас еицш иҕоу азеицш ажәакәа: «Иуахәхьоума ухаан, ма иубахьоума цьаракыр абри еицш аамтацәҕа... – ицәа дтәло, дтыцуа, иа-ҕа цәҕа идырузаргы рҕааирхеит» (ад. 144).

Апхын, кәыркәа шоуразы амшын ақәараҕы ауаа амра рҕаата, гәатабгата рыцсы аныршьо аамтазы, угәы уццраауа уеыкәабаны амшын уанаатыц ацслымзра кәымшәышәра ацынхәрас асы бымбыл хьшәашәаза унылаиозшәоуп, ари ацыццәаха ароман атекст аҕны иара иатәзамкәа ишаауцыло. Алирикатә хьатцра ари иалымцит, гәартыла ацхьаѡ иацәажәарагы зыкәмлазеит. Төмыр ихаҕсахьа аарпшраҕы ахтысқәа реихшьаала ақатцара иахәсабзар хәа уахәапшыр, аха уахьгы иузырхом. Иара убасцәкьа имцхәны иалоуп Төмыр апартия акандидатрахь дрыдыркылон, убри дазхәыцуа аҕныка данцоз аҕеуаѡ дахьыцылаз иадхәалоуп ахәыцрақәа. «Төмыр амѡадуаҕы дынкылсит. Уа

еыла азэы диясны дцон. Ари амѳасѳы хара ицо уаѳхарым, зашѳа саргыы сымѳа ааигѳахаша – ихѳеит иара гѳаныла» (ад. 122–123). Аеыуаѳ амѳан дидылар ꙗлон, аха зынзак атекст иадхѳалам аеыуаѳ даниба игѳаѳы ицѳыртцыз ахѳыцра. Насгыы ꙗемыр игѳы изаанагарызеи ари аеуаѳ, амѳасѳы дахыцо харахарым хѳа? Амѳасѳы дахыцо хароу ихараму апхѳаѳ изитахузеи? ꙗемыр ихаѳа уи изымдыруа амѳасѳы иеипш имѳа кѳаѳхар ззитаххеи? «Амѳа кѳаѳхара» аиттарсратѳ цакала уахѳапшыргыы, уеилахаратѳы иꙗазам. Даѳа хшыѳцакык аарпшраѳы ари цыраарак ꙗанатѳо арѳиамѳа иалазам.

ꙗсабаратѳла ꙗалашѳа змам, ма ииашамкѳа иарбоу ака-тегориа иатѳу агха акѳны иꙗѳу рахыѳѳа раꙗхѳаза иазгѳатѳазар ауеит аматѳаркѳа рыхцѳажѳараѳы дара иртѳым аꙗазшыѳаѳа анрыдхѳалоу: «Иѳакѳа еикѳатѳаѳѳа ихаршалан ирхѳуан» (ад. 43). Ихаршалан анакѳа, аѳада рхы хароуп, иѳакѳа ицлымхѳа иатѳиааны иꙗѳуп, аѳада рхаршалашѳас иамоузеи? Иѳакѳа хѳа араꙗа зызбахѳа хѳоу иꙗѳаѳѳа ракѳазар ꙗалап, аꙗѳаѳѳа харшаланы иурхѳыр ауеит. «Зина иаалышѳхлыртѳѳаан, иара ижѳѳа инашѳылѳеит» (ад. 165), – хѳа хѳаꙗхѳоит Зина лаб ауапа анилѳоз атѳы ахѳахѳо. Ауаѳы ижѳѳа иара иꙗѳганы иꙗам, аꙗнытѳа аматѳа иара ишѳѳитѳар ꙗалоит «ижѳѳа инашѳылѳеит» хѳа ахѳара ꙗсабаратѳла ииашахом. «Ахатѳа иажѳа ѳбамтѳкѳа иꙗхѳыс дѳагылан, абыѳѳа кныхны аишѳа инанылѳеит» (ад. 293). Ачанах, асаан ухѳа игѳаѳоу акы акѳазар иануѳар ꙗалоит, аха аишѳа ꙗѳаꙗѳоуп аꙗнытѳа иꙗѳуѳоит. «Аишѳа инанылѳеит ахѳара атѳакы архѳанѳоит. «Убри аамѳазы, арꙗѳаи агѳатѳѳеи ачанах ианѳаны Хапара изаарган, икны дѳагылѳ» (ад. 300). Араꙗа изыхныхѳо «арꙗѳаи агѳатѳѳеи» ахыракѳу иашоума, «агѳи агѳатѳѳеи» ракѳазами аныхѳаѳ дзыныхныхѳо?

«Миха дындѳылѳын, ꙗемыри Зинеи има дааѳналѳ» (ад. 307). ꙗемыр ачара аниуа аамѳазы ашыѳаѳѳоуп иахымыѳаꙗысуа ари ахѳыс. Асасѳѳа ашыѳаѳѳы аишѳа-чара иахатѳоуп. (Уахѳапш ад. 304). «Ашыѳаѳа дындѳылѳит», «ашыѳаѳа дааѳналѳ» хѳа ахѳара иашахом. «Ашыѳаѳа дныѳѳѳит», «ашыѳаѳа дныѳѳалѳ» хѳоуп ишырхѳо. «Инархѳа-аархѳаны акѳымкѳа, амѳа ишиашаз хланѳы иѳашыѳны

иҗагалан» (ад. 174). Ажәа ифашьтын иахнарбоит амѡа хырхартас иамоу шѡадоу. Аха араќа зызбахә цәыргоу амѡа «хлантцы» «иҗагалан», аладоуп иахьцо. Ус анакәха, «хлантцы илашьтны иҗагалан» хәа иќацазар акәын. Аныќәара, аиҗатра хырхартас иамоу ладоу ѡадоу ибзианы еилырганы иуанахәоит аҗсуа бызшәа ииашаны ахархәара анамоу. Аха хлитературафы ирацәоуп атыҗрбагатә ажәақәа рхырхарта ииашамкәа иахьхҗдыло, ажәа «длатәеит» ацынхәрас «дѡатәеит» хәа ахьахәо.

Ароман «Тәмыр» аќынгы иахҗылауеит уи аѡыза – «...Илақәа цырхәны дрызҗшуа дѡатәеит» (ад. 44).

Атәара апроцесс анымѡаҗысуа аамҗазы, ахәамц уаанза иахьыќоу атыҗ ахьтә алада иласкьоит аќнытә, ахырхартатә тыҗрбага араќа аѡада уахьарҗшуа иашамкәа иќоуп.

«Зина лѡыза Тәкәынеи лареи ашәахь рфәаныѡарха, Тәмыр днарыхьзан...» (ад. 201). Араќагы ашәахь унеирц аѡадара уафаланы ацара аҗахушәа иќанатҗеит ажәа «рфәаныѡарха».

Атекст аќны аиҗагыларақәа ахьыќоу акатегория иатәу агхақәа рацәам, насгьы рызбахә ахәара иаҗсам ухәо афынза иссақәоуп цакыла, аха уеизгы хәрзаатгылап:

«Сцара салҗеит, ашьҗахь маҗурақәакгы збеит, ихәеит Тәмыр, иажәа усќак имырхьаацәакәа» (ад. 263). Тәмыр Москвантә аҗхынтәи аҗсшьаразы данаауаз Мыкыҗ адәыҗбафы дикәшәан иеихәоит ари ажәа, аха амц зиеихәара хәа акгы ыќазам. Москвантә арҗ аҗхынтәи аҗсшьара мшқәа рахь ддәықәлараны даныќаз, Тәмыр иѡызцәа руазәы (Гафур) ихәоит. «Саазқәылаз Игнати уареи даара сшәыцәшәо салаҗеит, избан ухәар, еааны шәыхәсақәа шәыманы шәаар, шәара сызшәыцыѡнамло сќалоит, даҗеа шьоуку срыцыѡналар акәхоит, нас шәара шәфы сара снеилароуп» (ад. 261). Араќа иахьбоит еааны дырѡегь арҗ астудентцәа Москваќа иаараны ишыќоу. Уи ихәанахәоит Тәмыр макьана иҗара дшалымгац, арахь «Сцара салҗахьеит» хәа Мыкыҗ иеихәеит.

Абас аиқәымшәара амоуп Нади́еи Тәмыри реицәажәарафгы. На́диа зны «ашкол сҗоуп хәа иалхәеит Тәмыр (ад. 220), даҗеазны ахәаанырцәтәи абызшәақәа ахьырҗо аинститут, аѡбатәи акурс аќны» итәоу студентуп (ад. 235).

Аишатцәкы аѡбатәи ауп. Ашкол иѡу аѡаѡгы аѡара иѡоит, аинститут иѡу астудентгы аѡарадырроуп дзышьѡу, аха уеизгы аѡаѡреи астудентреи акакәым.

Ғемыр ақытсовет ахантәаѡыс даныѡоу, абѡар анылыр-хуаз аамтәзы, Ахмат Мыта дызлаишьыыз ашәақь неиган, иныжьны данца ашьтахь акыр тѡханы Ғемыр итапанча тѡа, афырхәа ашәахь иѡынеихеит» (ад. 109–110).

Ахмат уи аамтәзы Ғемыр ашә ахәаиртуа дгылазтгы, даеакы иамусын, аха уи ааигәа дыѡам, нас итапанча тѡа Михараа ахтәоу дрылсны дѡозма? Ас заа итапанча тѡхны итѡьара Ғемыр ихаѡсахьа ианаалом.

Хыхь иазгәахтәз агхақәа рнаѡсгы, иѡоуп ахтыстә деталь ииашамкәа ахәшьара азыѡатѡара иатәу гхак. Алаѡан азы иѡажьны аѡсызкра, алағәым пѡәаны аѡсыз аныртәара иаѡсуа пѡқьарроуп. Михеи Ғемыри уи аѡқьарра анымѡапысуа иахәапшуеит, бааѡсык злам ус бзиақ акәушәа (ад. 289). Уимоу, апартиачеика амазаныѡәаѡ Миха ихаѡа уи аус далахәхеит – пѡқьаррала индыртәаз аѡсыз доусы рхәы ашара идыртѡан, «даара ргәы иахәо ирзишеит рыпсыз хәқәа» (ад. 289).

Ииашоуп, ароман анаѡѡаз аамтәзы аѡсызкраѡы аѡқьарра иѡоуп хәа уаѡы издырзомызт, аинспекторѡәа урт ирхылапшуа идәықәымлаѡызт. Аха, ашәѡәыѡѡы зѡәанырра тәулоу, ачыѡара злоу уаѡуп, уи заанатц игәеитауеит агәнаѡара ахьыѡоу, арыцхашьара зѡаху, ихьчатәу пекунс дазгылоит.

Д. ГӘЛИА ИРОМАН «КАМАЧЫҶ»

Дырмит Гәлиа ироман «КамачыҶ»¹ иалаѡәажәахьоу К. Зелински, Хә. Бґажәба, Ш. Инал-иѡа, Гь. Гублиа, М. Папасқьыр, В. Атцнариа ухәа убас егыртгы акыр иаѡсоу азгәатарақәа шыѡарѡахьоу хәарақәым, аха ари арѡеиамтә ишьтнахуа азѡарақәа иахьа уажәраанза уаѡы зынзак дызкьымсыц, мамзаргы, инагзаны ишьақәыргылам раѡәоуп.

Убарт рахьтә раѡхьа иургылаша иреиуоуп арѡеиамтәѡы

¹ Д. Гәлиа. Иѡымтәқәа, аѡбатәи атом. Ақәа, 1957.

имѡапысуа ахтыскѡа раамта ииашаны ашыақыргылары, автор иестетикатѡ гъаеи исахъаркыратѡ нырреи рхытц-хыртакъа, афольклори аклассикатѡ литературеи рчыдаракъа арѡиамтаѡеи реиниара ухѡа ранализ аќатцара.

Убарт инриваргыланы иазгѡататѡуп ароман «Камачыц» атцааѡцѡа уаѡы ишышьтымхыц арѡиамта рапхъатѡи авариант. Уаѡы даламцѡажѡацт уи акыпцхъ аќны анеишыа. Уаѡы игѡеимтазацт ароман «Камачыц» рапхъатѡи авариант анкыпцхъа ашытахъ автор аус дырѡагъ ишадиулаз, иќатцазам аварианткъа реиѡарпшратѡ анализ.

Ари аусумтаѡеи хѡазахъкуеит абарт еиќѡахапцхъаз азцааракъа мацзак иадамхаргыи, шѡахѡак нрыкъѡыпхаратѡи аќатцара. (Ароман «Камачыц» аќны имѡапысуа аѡурыхтѡ аамтѡеи ацстазааратѡ цабьрги реизыќазаашыа азгѡатѡ, ахаѡсахъакъа раарпшышыа иныќаныќѡаны арѡиамта аидеиа-сахъаркыратѡ анализ нарѡбааны иќарцахъеит хыхъ зызбахѡ ахарбаз атцааѡцѡа азѡи-азѡи хеибартѡаауа. Хара, убри аидеиа-сахъаркыратѡ анализ аќатцара аус рѡыцуа аѡалагалара мап ацѡахъкуеит).

Зегыи рапцхъаза, ишыаќѡхаргылап арѡиамтаѡеи иахпыло ахтыскѡа анымѡапысуаз ареалтѡ аамта анакъу.

Убри азын ххы иахархѡар ќалоит, ароман «Камачыц» асиужет аќны иахпыло, еицырдыруа аѡурыхтѡ аамта иахъалацѡажѡо атыпцкъа.

«Абри ареволюция ќалеит рхѡеижьѡеи анхацѡа гѡгѡала ицѡажѡо иалагеит» (ад. 155) хѡа хѡпхъѡит ароман атекст аќны, арѡиамта аперсонажцѡа руазѡы – Мырзаќан зыхъзу иѡызцѡа аѡауадцѡа дахърацѡажѡо. Аха ареволюция Урыстѡыла хынтѡгыи иќалеит. Урт рахытѡ рыуа иарбан революциоу араќа излацѡажѡо?

Убри аилќааразы хѡхѡапшып Алхаси Шъарифеи реицѡажѡарак:

«– Уи аус хѡа узѡу ахѡынѡќар иахыгарѡума?

– Ааи, ахѡынѡќар иахыгарѡуп» (ад. 125).

Абасала, араќа икказа иаапшуеит излацѡажѡо ареволюция ахѡынѡќар иахыгара зылшаз ишреиуам, 1917 шыќаса аантѡи ареволюциякъа шракѡым. Уи ала араќа ишыаќѡгылоит, ароман «Камачыц» асиужет аќны излацѡажѡо

рапхъатæи аурыстæ 1905–1907-тæи ашықæсқæа рреволюи-
циа шакæу.

Абас инықæырпшны еилаҳқаауеит ахтысқæа анымѡа-
пысуа аамта, аха итцегыы ҳазааигæахарц азын хшыѡзышьтра
рзаауп арѡиамтаѡы ицæыргоу ареволюционерцæа Ивани,
Леуани Гæдоутæа иқаны ианаа Алиасраа рѡы иахъеидтæалоу
реицæажæара: «Гæдоутæ ирбаз, ирахæз иаармацзаны зегыы
Алиас иархæеит. Уи иатцанакуаз убри акæын – изышьтоу аус
акы алымтыр псыхæа амам дук мыртыкæа, абри аибашыра
ду зтыхæа пымтæо излеиммеханакыз аҳасаб ала» (ад. 149).
Арақæ иахъбоит 1914 шықæса рзы иалагаз адунеизегьтæи
аимпериалисттæ еибашыра иаѡуиужьтæи акыр штцуа, дара
зышьтоу ареволюция акæзар, уигыы, шыта иааигæахап хæа
агæығра шықоу.

Диашоуп, хгæаныла, М. Папасқыр ароман «Камачыц»
ақны имѡапысуа ахтысқæа раамта 1916 шықæса рқынза
рытцаркуеит хæа дахъахæапшуа.

Ииашатцæқьаны, хыхъ иаахгаз аргументқæа иаадырпш-
уеит ароман иатцанакуа аамта 1917 шықæсазтæи февральтæи
ареволюция иѡадгылома уҳæаратæи ишазааигæахаз. Аха
М. Папасқыр диашам «ароман «Камачыц» иатцанакуеит
аамта 1914–1915–1916 шықæсқæа»¹ хæа арѡиамтаѡы
имѡапысуа ахтысқæа зегыы раамта арт ахышықæса
иртагзоушæа дахъахæажæо.

Ароман иалагоит иара афырхатца хада Камачыц даниз
аамта инаркны. Нас уи лызҳаит, хатца дцеит, ахшара илоуз
иан дидырратæи дқалеит. Ари аамта 20–26 шықæса бжыы-
сыр акæын.

Абасала, арѡиамта атыхætæантæи ахтысқæа анеилаҳқаауа,
уи иацраҳхуеит 20-26 шықæса, иагъеилаҳқаауеит Д. Гæлиа
и роман «Камачыц» ақны имѡапысуа ахтысқæа 1890-тæи
ашықæсқæа инадыркны, 1916 шықæсанза шрыбжыанакуа.

Ари апериод азын Ақсны асоциал-политикатæ тæгыла-
заашыа шыахæла иаазырпшуа, даеакы иаламѡашыо,
ижæлартæу рѡиамта қаиматуп «Камачыц». Уи зыжæлартæу
афольклортæ материал ақнытæ ажæлар ражæабжь ссақæа
рсиужетқæеи ажæаққақæеи уҳæа мацымкæа арѡиамта иа-

¹ М. Папасқыр. Ақсуа прозеи апоэзии. Ақæа, 1970. Ад. 128.

хьалоуи ажэлар рѣапыцтə ажəабжь ажəарѣиаратə формей ахьцпылауей азын акəым. Ажэлар рыбзазара итиптəу ацəгылазаашьа ииашаны иахьаарцшу, сахьаркыратə ажəа лыцшаахла ажэлар рыгəцыха иасаркьаны иахьыкəцəу, агуманизмрей апатриотизмрей рыла ажэлар рдоухатə беиара еихахауа, рпозиция шьцыхны аинтеллектуалтə идеия хараккəа рахь амəа ахьылнахуоуп.

Хəцсуа прозаѣы иахьа уажəраанза икəзам Д. Гəлия ироман «Камачыц» акəара ажэлар ражəахəаратə форма иазааигəаны, афольклортə сиужеткəа згəыцəгзаны икоу дача рѣиамцəк. Хəцсуа милац ркьабз, рцас, рынхашьа, рцəажəашьа, руащьа, реизыкьашьа ухəа ари арѣиамцə еилыкка ианыцшуеит, илабѣабанатəуеит.

1890-тəи ашыкəскəа инадыркны ареволуциатə шыкəскəа иорыдгыло акьынза ацсуа жəлар рыбзазашьа иасаркьа иашаткəкьаны икоуп ароман «Камачыц».

Ароман «Камачыц» атцəащцəа зегьы еицѣакны иазгəартəит Д. Гəлия исахьаркыратə ажəеиѣкаашьала ажэлар дшырзааигəоу.

Ари агəаанагара макышьа змам самарталуп.

Уи анащ, ароман «Камачыц» атцəащцəа инатцшьны иазгəартəит афольклортə материал ахархəара арѣиамцə ишаныцшуа.

Ари агəаанагарагы мап узацəымкуа икоу, илабѣабоу афакторкəа амоуп. Аха ииашахом, сгəанала, Д. Гəлия ажэлар рѣапыцтə кəзара амацара дəагəылцны даакəгылазшəа, ажэлар рфольклортə форма ахархəарала мацара ароман «Камачыц»-гы аццəушəа ихцəажəара кəлар.

М. Папаскьыр иусумцəѣы игəоуцəратəы икоуп Д. Гəлия исахьаркыратə кəзараѣы, ажэлар рпоетикатə нырра инаваргыланы, аклассикатə литература ахьтə, аинтеллектуалтə ныррагы атыц гəгəа ааннакылоит хəа агəаанагара цəыригарц иешазыкуа.

Ари агəаанагара, хымцəада, еиха узыдгылаша, аихахара зцəху, атцəара иазцшу аоуп. Амала, аурыс классик ду Ф. Достоевски иповест «Ауаа рыцхакəа» щуп аепистолиартə форма ахархəарала. Ароман «Камачыц» акьны аепистолиартə форма зынзакгы иахцылазом.

Уиазгы М. Папаскыыр иезазикит иааирцшырц Д. Гэлиа ажэлэр русуратэ ашэакэеи, репикатэ хэамтакэеи рформа арамкакэа дыртайкы дшыртатэамыз.

Иишатэбкыаны, Д. Гэлиа, зинтеллект харакыз, асахьаркыратэлитература цэа змам иапхьахьаз, адунеи аклассикатэ беиара зыхшыф иажахэахьаз шэкэыффын.

Убри иабзоураны Д. Гэлиа исахьаркыратэ казарафэи аклассикатэ литература акнытэ анырра имоукэа икамлеит. Убри анырра хбоит ароман «Камачыц» акынгыи.

Ииашоуп, ароман «Камачыц» акны хара иахзыпшаауам А. Пушкин Державин акнытэ иааигаз ажэеинраала «Абака» еипш, Б. Шынкэба иажэеинраала «Агара ашэа» М. Лермонтов иажэеинраала «Казачиа колыбельнаиа» акнытэ ишаауа еипш, А. Гогэуа иажэабжь «Абаллада» индиатэи ашэкэыффы Хьедоиата иажэабжь «Ала кыала» асиужет шугэаланаршэо еипш ухэа убас ицегыи, алитературафэи зны-зынла иахпылало формалеи, ма цакылеи аизааигэаракэа. Аха ароман «Камачыц» акны хара иахпшаар халшоит Д. Гэлиа адунеи аклассикатэ литературафэи дзыпхьахьаз ашэкэкэа рахьтэ чыдала анырра изынзыжыыз арфеиамтакэа. Зегыи реиха улапш ицашэаратэи икоуп аурыс литература 19-тэи ашэышыкэсазтэи аклассика инатаз анырра гэгэа. Уи хбоит апсуа пхэыс Камачыц лхафесахьала апцара дахьалагаз ама-царалагыи.

30-тэи ашыкэскэа рзын асоветтэ литературафэи акытанхамфэа аколлективизация азуреи, акулакцэа ирфэагыланы акэцареи тема хадас ианыказ, хапсуа сахьаркыратэ литературагыи Вл. Агрба иповест «Хколнхара «Пхьака» аишья»-еи, Шь. Цэыцэба иповест «Амаф зыбга пцэоу»-и, С. Чанба иповест «Сеидык»-и, И. Папаскыыр ироман «Темыр»-и анапцдахаз апериод азын Д. Гэлиа ишьтихыз апсуа литературафэи ифыцу атема, машэырума, нас ари?

Мап, машэырзам.

19-тэи ашэышыкэсазы аурыс шэкэыффыцэа дукэа – А. Пушкин ироман «Евгени Онегин» акны, Л. Толстои ироманкэа «Аибашьреи атынчреи», «Анна Коренина», «Аицеира»-и ркны, А. Островски идрама «Адыд» акны, Н. Чернышевски ироман «Икэцатэузеи?» акны ухэа убас

аурыс пхэыс лказшьеи, ацстазаарафы лтыци раарцшразы
имачымкэа аклассикатэ хафсахьақэа апырцеит.

Амилацкэа ркультуратэ еиладара аинтенсивтэ казшьа
шьтнахит асоветтэ аамтазы. Хықэкыла аурыс милац рдоухатэ
культура ду анырра гэгэа канатцеит егырт, аешьаратэ
жэларкэа зегы рахь. Абри анырратэ еиладара иабзоуроу
рацэоуп Д. Гэлиа ироман «Камачыц» аирафгы.

А. С. Пушкин ироман «Евгени Онегин» афны персонаж
хаданы, Онегин дааивафкэало дыкоуп Татиана Ларина. Лев
Толстои иепопеиа «Аибашьреи атынчреи» афны персонаж
хаданы икоу дыруазэкуп Наташа Ростова. Арт ашыцагы
иаадырцшуеит аурыс пхэыс лызгабра атэымтатэ аамтеи,
лтаацэаратэ идеалреи. Хара агэра ганы хакоуп Д. Гэлиа
ацсуа пхэыс лыцстазаара аарцшрахь ихшыф хьацшратэи
иказтаз иреиуоуп хэа абарт, аурыс геницаа иапырцаз, Тати-
ана Ларинеи Наташа Ростови рхафсахьақэа.

Камачыц лхафсахьа аарцшрафы хара иахбоит, хықэкыла
Наташа Ростова лказшьақэа рахьтэ анырра Д. Гэлиа изын-
нажьит ухэаратэи икоу, ацэахэа рыбжугаратэ иказтцо
акомпозициатэ еифкаашьа чыдарақэак. Иахгэалахаршэап
Наташа лыкэашаратэ бафхатэра. Камачыцгыи акэашарафы
здакам абафхатэра лыланы даарцшуп. (Амала, Наташа ау-
рыс жэлар рыкэашара афноуп абафхатэра ахьаалырцшуа.
Камачыц – ацсуа жэлар рыкэашара.) Наташа аеыкэтэара
дазказаны дааирцшызар Л. Толстои, Камачыц аеыкэтэарафы
ахацэагыи лацлабра рылымшаратэи дцэыригеит Д. Гэлиа.
Наташа лкэыбчашьа, леилкьашьа Қамачыцгыи илнаабаа-
лоит. Наташа лани лаби рыфны, атаацэа зхэатэи иацныкэо,
ихадароу атыц афы дыргыланы, зегы лара илызхьацшуа
дыказар, Камачыцгыи, иара убастцэкьа икоу акомпозициатэ
форма дыкэныкэаны даарцшуп. Анафс, Наташа хатца данца,
зхатца ихэатэи инахымшэо, атаацэаратэ, идеал пхэысны
даарцшызар, Камачыцгыи атаацэарафы дидеал пхэысны
дцэыригеит Д. Гэлиа. Амала, Қамачыц лхатца Татластан
иуафшышьа баацсы иахкьаны, лтагылазаашьа дафеа мфакы
дыкэнатцеит. Арафа Л. Толстои ифнытэ хыхшыфзышьтра ииа-
суеит Ал. Островски идрама «Адыд» афны иалоу аперсонаж
хада Катерина лхафсахьахь.

Ал. Островски Катерина дааирцшуеит ацара иарцэыцэны згэы цэымсахаз ауаа дрылатцаны. Урт лара луафратэ гəахəаракəа рзеилкаауам, еилыркааргы ирызрыдкылом. Арахь лара дзанышəом урт рымчєыгреи рыцстазаара цакыдеи. Н. Добролиубов ишихəаз еицш, «ахəынцқарра еиқəатцəа лашара шəахəаны» дналацхеит Катерина. Лара илызлыдымкылт ацстазаара цакыда, ацхəыс лзиндара, аха уи дафəагыланы ақəпарагы дазықатцамызт. Убри иахкьаны икалеит лара лтахарагы. Уи лтахаралагы аиааира лгеит.

Камачыци Катеринеи уафшышьалеи хымфəацгашьалеи, насгы социалтə хылцшытралеи зынзак иузеидкылом, аха асахьаркыра-композициатə формафы урт рыцстазааратə тагылазаашьа қатцоуп иахьеизааигəоу рацəаны.

Камачыцгы лыцстазаарафы Катерина леицш луафратэ гəахəара зыназом. Лынасыц тэы-ипцха ақалара иапышыкласуеит амучацəа цəыркқəа раамта еиқəатцəа имфəацнагоз аегиост-мчєыгратэ шыцыларақəа. Уигы протест қатцафык иахасабалала даарцшуп. Амала Камачыц лпротест еицха ипрогрессивтəу ақəпарагы ацуп. Арфəиамта ацтрафы Камачыц лхата лакəзам итахо. Уи аиааира лгеит лхата иштылхыз абцар, класлатэи лага иқəкны атыркьарала.

Дахгəалахаршəап аурыс классика ақнытə дацəа персонажк.

Лев Толстои ироман «Аицаира» афырцхəыс хада Катиуша Маслова лыцстазааратə хтысқəа апсуа цхəыс лыцстазааратə цоурых зынза иазымдырзо иреиуоуп. Аракагы, азык азын Камачыц дугəалазыршəара акгы ыкамшəа убоит. Аха Катиуша Маслова леицсиратэ чєыцсахра аамтазы, атцыхтəаны, ареволиционер-народникцəа Симонсонраа дырзааигəаны дахирбоит автор.

Ари асахьаркыратэ форма Камачыц лыцстазааратэ цоурых ақны иалагылоуп ареволиционерцəа Ивани Леуани дырзааигəаны лцəыргарала.

Ивани Леуани Лев Толстои и-Симонсонраа реицш инародникцəам. Урт социалистцəоуп! Аха зегы ацоуп урт револиционерцəоуп. Насгы, Камачыц атеррортə хысра анародникцəа рреволициатэ теория иазааигəоуп. Аракагы Лев Толстои иклассикатэ фышьа акомпозициатэ форма ахтə

анырра ыказар калап. Уи адагыы, иазгэататэуп Камачыч ареволюционерцэа дырзааигэоуп, аха активратэ усура далахэны акэымкэа, Катиуша Маслова леипш ипассивтэу мѡанызаѡны мацара. Дара ареволюционерцэагыы ипассивтэу атагылазаашьяфы инаганууп ишцэыргоу. Аракагы Лев Толстои исахьаркыратэ казара ахьтэ анырра ыказар калап.

Абасала, Камачыч лхафсахья аццарафы асахьаркыратэ хьцдыртакэа рышьакэыргыларазы ашэшыкэсакэеи азкышыкэсакэеи ирыцнаскыахьоу ажэлэр рфольклортэ фырхацэа рахь аткыыс, иара арфеиамта ишьтнахуа атоурыхтэ аамта иазааигэоу аклассикатэ литература афырхацэа рцэыргашья акомпозициатэ формацэа рышка еиха ухьяцшратэы икоуп.

Иара убас иазгэататэуп Лев Толстои ирфеиамтакэа рфы анхацэеи атауадцэеи реизыказаашья азцаара, лымкаала азфлымхара шазыкаитцоз. Уи иповест «Аамста ишыжь»-и, ироманкэа «Анна Каренина»-и, «Аицеира»-еи ркны хшыѡзышьтра ду азыкаитцоит анхацэеи атауадцэеи реизыказаашьатэ тагылазаашья. Д. Гэлиа ироман «Камачыч» акынгы абри азцаара, зцаара хаданы ишьтыхуп. Амала, Л. Толстои анхацэеи атауадцэеи рыбжьара асоциалтэ конфликт ырцсыены, еиныршэашья змам акласскэа еиныршэо, аутопизмратэ мѡала дазнеит.

В. И. Ленин убри атдыхэала ихэон: «Афэгылаѡы цахэцахэ, иацраланы афэпѡы, акритик дузза ирфеиамтакэа рфы, убарт инрываргыланы, Урыстэыла ахатцэара иафыз акризис зыхкыаз хэа ицэыригеит убас еипш азеилымкаара, ипатриархалтэу анхаѡы гэзыиан иакэымзар, иузиафэашьярым европатэи атцарадыррала еибыцоу ашэыкэѡы»¹. Д. Гэлиа ироман «Камачыч» акны анхацэеи атауадцэеи реизыказаашья, еинышэара зкэым класслатэ еицараны ишыкоу, ишсоциалтэ конфликт дуу аарцшуа, асоциалисттэ реализм аметод ахархэарала ииашаны дазнеиуеит.

Ирацэоуп абас Д. Гэлиа ироман «Камачыч» аѡрафы аурыс классика акнытэи, еихаразак Лев Толстои иахьтэ анырра шыкоу зныцшуа, аргументс икоуцаша асахьаркыракомпозициатэ моменткэа.

¹ В. И. Ленин. Иѡымтакэа, атом 16. Ад. 295.

Уи хбоит акомпозициатә еишьтагылашьафы, адеталькәа реиҕкаашьяфы, апеизажтә сахьақәа раарпшышьафы, амилат аетнографиатә қьабзқәа рчыдарақәа рцәыргашьяфы, аретордациатә аатгыларақәа рҕы ухәа убас итцегы.

Лев Толстои иепопеиа «Аибашьреи атынчреи» аҕны абалқәа, асалонқәа рҕы ифырхацәа еизганы, азнытрыс ала аҕхьяф илапш хәаа итцеигзоит, еиуеипшым аказшьақәа рконтраст лабҕабартәуеит.

Д. Гәлиа ироман «Камачыц» аҕны абалқәеи асалонқәеи рцынхәрас, аҕсуаа рцабырг ишатаанакуа ала, аныхәақәа раан, ма ахылапшцәа ақыта ианатаауа аамтаз, атауадцәа рхатҕэынқәеи аусхәартәқәеи рҕы еизигойт ифырхацәа.

Лев Толстои иепопеиафы Ильяи Ростов иахтынрафы Кутузов дсас дахьны даныртаа, аперсонажцәа хадақәа зегы араҕа реиниара, убри ала иҕатцазар, Д. Гәлиа ироман «Камачыц» аҕынгы Мырзаҕан Чачба иахтынрафы ахылапшфы дитаауеит, арҕеиамта аперсонажцәа цьарак реизгара ҕаитцеит араҕа, аҕхьяф илапшхәаа азнытрыс итацаратәи изнеигеит.

Л. Толстои иҕны, Шерер лсалон еизнагозар арҕеиамта афырхацәа, Д. Гәлиа иҕны Нахарбеи Чачба иахтынрафы мшапытәи аныхәазы, иара аҕшәма иаара ауаа еизнагойт. Абас иҕоу аизарақәа, ауаа-жәпа реиниарақәа сахьаркыратә хархәагас иҕатцаны, ахаҕсахьяқәа ахьцәыргоу Д. Гәлиа хымпада Л. Толстои иҕнйтә имоу анырра иабзоуроу, хгәаныла имацым.

Амала, Л. Толстои еинириауаз атауадцәеи ахцәеи ухәа, амал зкыз ауаа рхатарнакцәа ракәын. Д. Гәлиа, асоциалисттә реализм аметод иабзоураны ироман аҕны атауадцәеи ахцәеи инрываргыланы, арт аизарақәа рҕы ицәыригойт анхацәагы. Уимоу, анхацәа роуп хадара зуаны арҕеиамта асиужет иалоу.

Атауадцәеи анхацәеи рсоциалтә контраст аарпшрафы, арт аизарақәа, иреиҕу сахьаркыратә маҕәахәны икалеит Д. Гәлиа ироман аҕны.

Аҕсуа жәлар рфольклортә поетикафы иаҕья хаимдаргы иахзыпшаауам Д. Гәлиа ироман иамеханакуа асахьаркыратә еиуеипшымра зымехазкуа хәамтақ.

Ароман «Камачыч» аңдарағы Д. Гәлиа ажәлар рәапыцтә хәамта мацара дагәылцит хәа ашьақәыргәғәара, аинтеллектуалтә поетика дацәтәымушәа ацәажәара аиаша иацәыхароуп. Акы иамусуп Д. Гәлиа дарбан аңсыуа шәкәыџџаалак, зегь реиха ижәлар дахьырзааигәоу, урт рыуаџышьа, рказшьа, рцәажәашьа ишьа-ида иахьалоу рфольклори, рқьабзқәеи ахьидыруа, ижәлар дахьырцеи иашоу.

Ашәкәыџџы, дарбанзаалак, иара дызхатарнаку ажәлар рдоухатә беиара анырра инамтәкәа калашьа амазам. Д. Гәлиагы ижәлар ражәахәаратә кәышра ду анырра инумбаало инымхеит. Уи ирәиамтәғы зыпсҗазаашьа ааирпшырц дызхцәажәоз ажәлар рреалтә цәбырг ииашаны ацәыргаразы дара шыкәтәкәыоу хирбар акәын, рқьабзқәа, рцасқәа, рышьцыларатә хымџаҗагышьақәа, ражәахәашьатә еицәажәарақәа ирзаатгылатәын. Артқәа зегьы абызшәағьы ажәлар рстиль дазааигәанатәуан. Аха ашәкәыџџы ажәлар рсахьа ахьтихуа, амилат рказшьа ииашаны иахьааирпшуа, рцәажәашьа ахьцәыриго ухәа артқәа зегьы рыла ажәлар ражәарәиара дахьызааигәанатәуа азын, ажәлар рәапыцтә кәзароуп ирәиамтәқәа шыатас ирымоу хәа ашьақәыргәғәара иашахом.

Хара еитәххәахуеит, арака амалахазгы хгәы итам Д. Гәлиа ажәлар рәапыцтә кәзара, афольклортә поетика аҗнытә анырра имазамкәа дықан хәа шыақәхаргәғәарц. Ганкахьала, Д. Гәлиа ажәлар, имилат рдоухатә беиара анырра ду инаҗаз, ицәа-ижьы иалан. Егы аганахь ала, адунеи иархәхьаз аинтеллектуалтә беиара ихшыџ аҗны иаңшәымахахьан, иҳаракыз иара иаамҗазтәи ацивилизация дахатарнакын. Убри иабзоураны, ажәлар рәапыцтә поетикеи аинтеллектуалтә кәзареи еилазџоу сахьаркыратә хархәаганы цьарак еинириет Д. Гәлиа. Зцара маҗыз ижәлар ркультуратә ғығхара аҗнынза иеылагзаны, иара иаамҗазтәи ацивилизация адоухатә беиарахь аихаҳара кәҗо, ароман «Камачыч» асахьаркыра-композициатә еиҗкаашьала, аинтеллектуалтә кәзара аҳаракырахь аҗхьаџ амџа дықәнатцоит.

Дырымит Гәлиа ироман «Камачыч» афра далагеит 1933 шықәсазы. Бжышықәса аус адиулон. Уи нагзаны ионы далгаанзагы аҗхьащәа ирылатцәаны икалахьан.

1930-тәи ашықәсқәа раан, хсахьаркыратә литература аҗхьащәа рахь иназгоз, ашәкәыщәәеи аҗхьащәәеи еи-маздоз цханы иҗан раҗхьатәи аҗсуа журнал «Аҗсны Каҗшь». Атыцра иалагеит иара 1933 шықәса рзы.

Абри ажурнал адаҗбақәа ирнылануоп ароман «Камачыч» раҗхьатәи аҗхьащәа рахь анеира ишалагаз. Уа ианыло иалагеит 1936 шықәса инаркны, номерцыпхьаза хҗа-цшьба хы ркыыпхьрала.

Ароман «Камачыч» 1930 шықәсқәа раан ажурнал «Аҗсны Каҗшь» адаҗбақәа ирнылаз аварианти, 1957 шықәса рзын итыцыз Д. Гәлиа иоымтақәа реизга ащбатәи атом аҗны иану, ароман «Камачыч» ацыхәтәантәи аварианти еидкыланы хрхьааҗшыр, иахьбоит арҗеиамта агәылыршәара, аиҗтәра иазкны аус адулара гәгәала ишамоу.

Раҗхьаза улаҗш ицашәоит аперсонажцәа азәыршы рыхьызқәа шыҗсаху:

Камачыч лан арҗеиамта афырхацәа хадақәа ируазәку дреиуоуп. Уи раҗхьатәи авариант аҗны Таҗыгәагәа лыхьзын. Ашьтахь, автор уи лыхьз цсахны, Есма лыхьзитцеит.

Ацыхәтәантәи ахьз еиҗа ишеиҗу хәарақәым! Акы, аҗсуа милаҗ ирхатәхаз, ирылатцәаны иҗоу пхьаыс хьзуп. Цбагы, уи ахьз злашьақәгылоу ашьтыбжь цыбжыҗкақәа «С», «М», егырт аиашьаратә милаҗқәа рыбызшәақәагы ирыцәтәымым, Есма ахәара рзымариоуп Таҗыгәагәа ааста. Иахьап аурыс бызшәа. Уаҗа ахьз Таҗыгәагәа Таджгәагәа ма Таджгәагәа хәа акәымзар хәашьа амазам. Аҗсышәалагы иаармарианы уәаҗы иааиуам, аха аурысшәаҗы, зынза убз уҗы иҗабылгы иаауәанархон.

Абасала, ароман аперсонажцәа руазәы лыхьз Таҗыгәагәа ацынхәрас Есма хәа иахьыҗатцоу аҗхьараҗы еиҗа уаҗы дзырманшәало акы акәны иҗоуп.

Убас иҗсахуп егырт аперсонажцәа цытшык рыхьызқәагы. Иахьатәи авариант аҗны Леуан хәа иахьдыруа, ақытантәи аписар асоциалист, раҗхьатәи авариант аҗны Котца ихьзын. Цорҗан хәа иахьа иахьдыруа аперсонаж, раҗхьатәи авариант аҗны Сосран ихьзын.

Арт, рацхьатәи авариант ахьызқәа, ароман «Камачыц» егырт абызшәақәа рахь реиҭагара аан зхәара маншәалам, аҭаҭы имааиуа аҭақы шытырхуан. Ахьз Котциа аурысшәаҭы, ацыбжьыҭа «Ц» ииасуеит «Ц» ашҭа, иагьыҭалоит Коциа хәа. Уи ақыртҭа данапхьо, афырхатца ихаҭсахьа иатцанамкуа ахшыҭақәа змоу, ажәа агәызра иахыршаланы иҭанатцон.

Ахьз Сосран акәзар, аурыс бызшәа аҭны ацыбжьыҭа «с» шытыбжьыла «з» иахьазааигәоу аҭнытә ипцшзам ажәаны иуахауа, уҭаҭы имааиуа, иузымхәо иҭан.

Абасала, Д. Гәлиа ироман «Камачыц» афырхатца рыхьызқәа рыцсахралагы арҭиамҭа абызшәа аиҭҭаҭахь аус ауа иҭаитцеит, ацхьара маншәалахартә ахьызқәа гәылиршәеит.

Ароман рацхьатәи аварианти ацыхәтәантәи аварианти ртекстқәа еидкыланы ханрыхәацшуа, даҭҭацыцхьаза шамахамзар, иахцылоит убас арҭеирақәа, арҭыцрақәа, ацсахрақәа.

Х-категориакны иахшар ҭалоит авариантқәа ртекстологиатә еиҭырцшраҭы иахцыло аиҭакрақәа:

1. Рацхьатәи авариант аҭны иахцыло ажәақәеи ахәоуқәеи, ацыхәтәантәи авариант аҭны зынза иамху.

2. Рацхьатәи авариант аҭны иҭамкәа, ацыхәтәантәи авариант аҭны иҭыцны иалагылоу ажәақәеи ахәоуқәеи.

3. Рацхьатәи авариант аҭгы иҭаз, аха еиҭа еиҭу асинонимқәеи ажәа ҭыцқәеи рыла ицсаху.

Иаагап аҭырцштәқәа:

«Инаҭым ашкол иаанамхәозаап»¹ зыхьзу ахаҭы, рацхьатәи авариант аҭны иахцылоит абас еицш ахәоу:

«...Азәы цхәыс дааигар – ауахәамахь днеигароуп, уаҭа ажәлар еизауеит: убарт зегьы ишырбо ацкәыни азҭаби иқәацә-қәацәза, атәыҭақәа ркыақәа аҭы рхаргыланы ишәыма шәгыежыуа ауахәама шәҭоуп, насгы абраҭа агәыргынхыҭы хәа хәыпцхак, ма ҭауадк, ма аамстак абра даҭахуп»².

Ацыхәтәантәи авариант атекст аҭны, – «икәацә-қәацәза атәыҭақәа ркыақәа аҭы рхаргыланы ишәыма шәгыежыуа

¹ Ажурнал «Аҭсны ҭацшь», 3, Аҭәа, 1937 ш., ад. 52.

² Ажурнал «Аҭсны ҭацшь», № 3, 1937 ш., ад. 54.

ауахэама шэтоуп» хэа иахцыло ахэоу зынза ибжыыхуп. Уи ацынхэрас иёыцны ибжьаргылоуп абри ахэоу:

...Акыраамта жэлэр рёы еиццэырымтцау шэара инаганы еивашэыргылоит».

Абартқэа рышьтахь атыхэтэантэи авариант калеит абас:

«...Азэы пхэыс дааигар — ауахэамахь днеигароуп, уака ажэлэр еизоит: убарт зегы ишырбо ачкэыни азгаби, акыраамта жэлэр рёы еиццэырымтцау, шэара инаганы еивашэыргылоит, насгы абрака агэыргынхыхоы хэа хэпхакы, ма тауадк, ма аамыстак абра датахуп» (ад. 60).

Епитетлеи метафоралеи еибытаз ахэоу ари атекст иамхны ацынхэрас, баша ажэахэаратэ хэоук ахьалатцоу агэеихьшыра ааунатаргыи алшоит. Аха цкэа уазхэыцыр, иамихыз ахэоу, автор ихыкэки иавагылоз, ичыдараз хшыотдакык шахылтцауаз, ииашатэкэаны ишымцхэыз умбарц залшом.

Алиаси апапи рдиалог ала автор иааирцшырц итахын, иагэааирцшит агэыргынхатцара ацсуаа рмилаттэ кьабз иацэтэыму усны ишыкоу. Аха уи инаваргыланы, агэыргын ххазцо зегы рхыччарахь, рыркарикатурарахь ахы архо икан уи ахэоу афны «икэацэ-кэацэза, атэыоакэа ркыакэза акы рхаргыланы» хэа кышэкетцарала ихэоу ажэакэа.

Агэыргынхатцареи уи иадхэало ацеремониакэеи зкышыкэсала имоапызгоз ажэлэркэа рацэоуп, урт уи милаттэ кьабзны ирзыкалахан. Амилаттэ кьабзкэа, атцаскэа, изтэызаалак, ратэамбара иашам, хатгылашыа змам уафымроуп... Д. Гэлиа ироман атекст афны, ас еицш ашэшыи ххылтцауны рапхэтэи авариант афны ицэалашэаз гэмтакэа инимыжит, иахэтангыи иамихит. Ацсуа милаттэ кьабзкэа рчыдарагыи даеакала ишыкоу, уртгыи ишубалак рызнеира шиашам аарцшра акэын арака автор хыкэкыс имаз. Убри кылкааны иахэоит атекст иамихызи, иёыцны иацитцази ирыбзоураны.

Даеа хык афны, апапи Леуани реинымаалара ахэааирцшуа, урт рдиалог рапхэтэи авариант афны икоуп абас:

«— Ааи, ура ишухэо акэап, сара ссоциалиступ. Уара уакэын ари сазымхэацыз»¹.

«Уара ишухэо акэап, сара ссоциалиступ» хэа Леуан

¹ Ажурнал «Ацсны Капшь» № 3, 1937 ш. Ад. 57

аераргамара икаитцо ацыхэтэантэи авариянт аҕны иам-хуп. «Ааи, ура уакэын ари сазымхэацыз» (ад. 69) хэа ахэоу аапцэаны иалгоуп. Ас, хымҕада, еиҕа еиҕхейт. Апап дизгэааны, ажэлар рразкымҕа алхразы маза икэҕо ауаа дышрейуоу араргамара, аецэыргара Леуан ихаҕсахыа иана-аломызт.

Иахҕап даҕа ҕырҕштэык:

«Алиас дтаркит» зыхызу ахаҕны, раҕхыатэи авариянт аҕы иахҕылоит абас: «Убри аамтэзы астражник иҕы дынҕыжэлейт»¹.

Ацыхэтэантэи авариянт аҕны «убри аамтэзы астражник дынҕыжэлейт» (ад. 37) хэа икацоуп. Араҕа ажэа «аҕы» ииашатэҕыаны имцхэын, дҕыжэлейт анихэа еилкаан дызҕыжэлаз шеу.

Абас, амцхэрақэеи ажэарацэарақэеи раҕхыатэи авариянт аҕны иалашэаз кылпшааны, урт иаҕыа иепитет ҕшзазарҕы, иаҕыа иметафора шыахэзарҕы дырмеигзакэа иамихит асахыажэа азкэа ду Д. Гэлиа.

Атекстқэа реиҕырҕшратэ анализ иаанарҕшит, амцхэрақэа рамхрала икаитцаз иажэаразара инаваргыла-ны, Д. Гэлиа ахартэаара иазкны ҕыц иалеигалаз ахэоуқэеи ажэақэеи шырацэоу.

Иахҕап ҕырҕштэык:

«– Ари ззы ибзиоу тауади-аамстеи шэара апапцэеи шэзоуп, кралашэырхауейт, хара анхацэа уи хахнарцэейт, аҕхыашэа ишысхэаз еиҕш, иахҕырхагамзар акы ихахэазом, – ихэейт Алиас дааицрашэан, – абасоуп шэара азакэан бзиақэа шаҕышэцауа!

– Уи зегы рзы изакэанны икоуп, ура узы мацара акэым, – ихэейт апап» (ад. 63).

Араҕа, «Иахҕырхагамзар акы ихахэазом, – ихэейт Алиас дааицрашэан, – абасоуп шэара азакэан бзиақэа шаҕышэцауа! – Уи зегы рзы изакэанны икоуп, ура узы мацара акэым, – ихэейт апап» хэа хыхы иаахгаз, раҕхыатэи авариянт ажурнал «Аҕсны Каҕшь» аҕны икыҕхыыз иналазамызт, иҕыцны иацитцейт автор².

¹ Ажурнал «Аҕсны Каҕшь» № 1–2 (5–7), 1937 ш. Ад. 11

² Ажурнал «Аҕсны Каҕшь», № 3, 1937 ш. Ад. 54.

Ари аццарала Д. Гәлиа асоциалтә мотивқәа еиҫа ублаҫы иаиуа иҫаитцеит анхаҫы Алиас агәынамзара ахәынҫа-рратә ҫҫарақәа рахь ишимоу ааирҫшит, уи инхаҫратә позицияи имилаҫтә темпераменти хнырхыпшыратә ицәыригеит.

Иахҫап даҫа ҫыргҫштәык:

«— Ишпкәу сара сызҫаб дышзакәан ҫхам, сара дсыҫҫаами, нашҫҫҫаума нас?»

Абри еиҫш ажәа соумхәакәа уаасысны сушьыр еиҫа еиҫғын, сара еҫа схәарҫы уи баша исоухәоз ҫыысшьон.

— Баша ишҫауасхәеи, уи азҫаб уара дупҫхам, упҫхәыс дылхымшеит хәа акәым сара исхәо, агәыргғын ухамкәа ахшара иумоу, хара хзакәан ала, хара апапцәа хнапы аус ахсаб ала, закәан хшароуп хәа ашәкәы сызүтом» (ад.66).

Араҫа, «сара еҫа схәарҫы уи баша исоухәоз ҫыысшьон... баша ишҫауасхәои» хәа иҫоу, раҫхәатәи авариапнт ажурнал «Аҫсны ҫаҫшь» ианыз аҫны иҫазамызт¹, иҫыҫны атҫыхәтәапнтәи авариапнт иалатцоуп.

Арт ажәакәа ирыбзоураны, ганкахәала, Алиаси апапи рдиалог аидхәалашәа еиҫа еиҫҫхейт. Ахшыҫҫҫақ аҫиара логикала аишьтаҫылашьаҫы ажәеи ажәеи реихылҫиаашәа еиҫа еизааигәахейт. Еҫы аганахь ала, Алиас ицәажәараҫы ихы имҫкәыҫҫыҫуа ухәаратәы иргғыны иамхәхәахыз, ажәакәа акыр ихәадыршшауейт. Алиас иҫаҫылазаашәа зеиҫшраз, иргғыны ииҫәахыз хәаимыршшар ада ҫсыхәа имамкәа дҫанатҫон, избанзар Алиас дзышьҫаз ашәкәы апап иакәымзар, уаҫа даҫазә иҫнытә иауамызт. Уи иаур, хымҫада иҫҫа ашҫол даанахәарашәа игәы иабон.

Абасала, Алиас инхаҫратә ҫаҫылазаашәа бааҫсы иахҫаны, игәы ахәзтамҫы дхәмҫыр шамуа хирбоит автор.

Иахҫап даҫа ҫыргҫштәыкҫы:

«Алиас даахәыҫхәыҫын, абри шыбзиарамыз идырит, аха иикыз. Иҫы изынижыргғы уи амала ихәоит, ҫыс изынижыуа еҫыҫам, аха уи мазарахзар акәхап, снақәзы сҫоит, убри атҫкыс ус истап, игааит, исымҫарҫы цәҫас салаҫаитҫоит, хырҫаҫас исиҫом, мчыла исҫәаигарҫы ҫалап ихәеит гәаныла» (ад. 36).

Алиас иҫны аҫауад-абраҫь Салыбеи даннеи, убри инеира

¹ Ажурнал «Аҫсны ҫаҫшь», № 3, 1937 ш. Ад. 56.

хьантараны Алиас икѳаѳѳа ишыкѳахаз ахьааирпшуа атыцкѳа иреиуоуп арака иаахгаз аѳырпштѳы. Рапхьатѳи вариант ажурнал «Апсны Капшь» ианыз аѳны иѳамкѳа арака иаларгылоуп абарт ажѳакѳа: «Абри шыбзиарамыз идырит, аха ии-кыз», «Мчыла исцѳаигаргы калап»¹.

Арт ажѳакѳа иаадырпшуеит анхаѳы абас иаалырѳьаны длеитцаргѳѳа дызкыша, кажьшыа змам аидара баапсы уи аамтѳазы еснагъ ишизыпшыз. Уи инаваргыланы, арт ажѳакѳа иуцѳѳырыргоит Алиас иѳнудѳкатѳи иеибарххаратѳ тагылазаашьа. Ганкахьала, аѳауад-абрагъ аѳы данахѳа, мап ицѳаикыргыи шбашахоз, ацынхѳара узынсыжып хѳа иихѳазгыи шдѳѳыбгабызшѳаз, насгыи уи абрагъ иѳы Алиас иѳы ацынхѳарас иааныжъзаны дѳкаларгыи, уи хиррак шаццамлоз Алиас изеилымкаауа дшыѳкамыз аадырпшуеит. Егыи аганахь, аѳауадцѳа руаѳышыа зеипшроу иахѳьаны, анхаѳы урт рыгѳрагара шицѳѳызхьоу, Алиасгыи уи ззымды-руа шиакѳым рныпшуеит.

Ароман «Камачыц» атыхѳтѳантѳи вариант иѳыцны иалагылоу ахѳѳоукѳеи ажѳакѳеи, абас ажѳахѳаратѳ еишьѳа-гылашыа еиѳнатѳит, аилкаара марианы иѳанатѳеит, ахаѳсахьакѳа ртыртѳаара иацхрааит, ахшыѳццак аѳауалара иацнатѳеит.

Ароман «Камачыц» атексткѳа реиѳырпшратѳ анализ иаанарпшит, иара убас, арѳеиамтѳа атыхѳтѳантѳи вариант аѳны еихѳа еиѳы асинонимкѳеи ажѳа ѳыцкѳеи рыла апсахракѳа ахьрымоу атыцкѳа шырацѳоу. Убри акатегориаѳы иатцанакуеит хыхь иазгѳахѳахьоу ахатѳы хьызкѳа ѳацъгѳагѳеи, Сосрани, Котѳеи аѳыц вариант аѳны Есмеи, ѳорѳкани, Леуани хѳа ипсаху.

Убарт рнаѳсгыи иаахгап аѳырпштѳѳа

Ароман «Камачыц» рапхьатѳи вариант атекст аѳны иахѳылоит:

«Алиас дааилашѳан дѳагылт иѳама ахы кны»².

Атыхѳтѳантѳи вариант аѳны ари ахѳоу катцоуп абас:

«Алиас дааилашѳан дѳагылт дазгѳаашѳа» (ад. 65).

Арака, ишахьбаз еипш, рапхьатѳи вариант иатѳу ахѳоу

¹ Иаѳшѳырпшы ажурнал «Апсны Капшь» №1–2 (1–7) 1937 ш. Ад. 36.

² Ажурнал «Апсны Капшь», № 3, 1937 ш. Ад. 56.

иалоу ажэакэа «иҕама ахы кны» ҕсахуп ажэа «дазгэаашэа» ала.

Излеиҕнатызеи уи ажэа ҕыц ахэоу атцакы?

Асахьаркыратэ литератураҕы зегыи реиҕагыи хшыџзышьтэра зтаху акоуп, ишэа-иза иҕоу, иахьымхысуа, иатданамкуа, ахшыџцакцэҕьара кылкааны агэҕатэҕьа иҕазыршэо ажэа апшаареи, уи иахьахэҕоу атыҕ аҕы арҕылареи. Араҕа иаахҕаз ахэоу ҕырҕштэи аҕны раҕхьатэи авариант ала, Алиас дгэааны «иҕама ахы кны» дангыла, уи аҕама аус аирур аҕэын. Мамзар, баша ҕаҕьчаҕьрахон. Алиас иаҕаҕсахьа иаднакылом ихшыџдоу, иҕацэу аҕаҕьчаҕьра. Уи зхы атыҕ аҕны иҕоу, анхаџыжэлэр рсоциалтэ категория иахатарнаку, итиптэу, насгыи иҕоуроу хаҕсахьоуп.

Алиас иҕама аус аиругьы ҕаломызт. Ускан арҕиамҕа асиужет аҕиашьа аеаҕсахыр аҕэхон, автор ихыҕкэки дацэхнарҕьон... Абасала, Алиас «иҕама ахы кны» иҕырҕьара ҕьцэан, амцхэ иахысуан арҕиамҕа ахшыџцакцэҕьара. Ацынхэрас «дазгэаашэа» хэа аҕыц вариант аҕны иҕацэу аҕьара агэҕа иазҕамыршэуазаргыи, еиҕа иазааи-гэанатэуеит.

Иахҕап даҕеа ҕарҕштэык.

Раҕхьатэи авариант атекст аҕны иахҕылоит абас: «Акы зтаху акы шҕакэым, хара аҕахмадацэа хажэымтыҕеа хмитаҕкчитаҕэуа хайхэҕагыла ауахэамаҕы хааны агэыргьын хацара ура ишҕоубо?»¹.

Абри ахэоу аҕны ажэа «хайхэҕагыла» ҕшзам, уҕаҕы иа-аиуам, авульгаризмра ашҕа икыднацэылоит. Атцыхэтэантэи авариант аҕны автор уи изгэамҕа инымхеит, иагыиҕсахит асиноним «хайшьыҕагыла» ала (ад. 66). Ари ажэа еиҕа ишлитературатэу хэарақэым. Иахҕап даҕеа ҕырҕштэыкгыи:

Раҕхьатэи авариант атекст аҕны иахҕылоит абри еиҕш ахэоу: «Нас дара аџны иааныжьны дцан, прошениак зџышаз шэҕкэыџык дааиган, ирҕахыз еиҕш апрошениақэа акы аначальник округ ихьз ала, даҕеакы апрогимназия (азҕабцэа зҕаз ашкол) аиҕаб ҕхэыс лыхьзала ирџит»².

Атцыхэтэантэи авариант аҕны, ари атыҕ аҕны ажэакэа

¹ Ажурнал «Аҕсны Каҕшь», № 3, 1937 ш. Ад. 56.

² Ажурнал «Аҕсны Каҕшь» № 1–2 (5–7), 1937 ш. Ад. 24.

«прошениак», «шәкәыџџык» җсахуп ажәәқәә «арзахал», «азәы» рыла (ад. 56).

Ажәә «апрошениа» ҳаҗсуа жәар иаднамкылазеит. Уи ацынхәрас ажәә «арзахал» Д. Гәлиа ироман аҗны иалаи-галаз ҳаҗсуа жәар аҗны ибзианы аеышыақәнәргәгәеит. Уи, ажәә «апрошениа» аҗкыыс амилаҗқәа ахоуп, убри иабзоу-роуп ажәлар ирхәтәны иахыыҗалазгы.

Ахәоу иалоу ажәә «шәкәыџџык» җсахуп ахыҗхьазаратә хызыцынхәра «азәы» ала. Ари ажәә ахәоу ахшыџқәк еиҗа ииашаны иаанарҗшуеит. Мамзар, ажәә «шәкәыџџык» хәә ҳанаҗхьо ҳахшыџ зызцо асахьаркыратә рәиамҗқәә аҗызҗо ашәкәыџџыҗқәыа иоуп. Ус еиҗш ашәкәыџџыҗқәыа иакәхарымызт Алиасраа арзахал (апрошениа) рзызџыз. Ус баша, аҗхьарей афрей здыруз азәы иакәхап. Аҗыхәтәантәи авариант аҗны ишхәоу еиҗа ииашоуп. Араҗа уаанзатәи агха җшааны ириашеит автор.

Абасала, атекстқәә реиҗырҗшратә анализ иаанарҗшит ароман «Камачыҗ», аҗыхәтәантәи авариант аҗхьаџ инапаҗы инеиаанза, Д. Гәлиа аус гәгәә еиҗа ишадиулаз. Уи җыра акы амихит, җыра акы аҗитцеит, арыҗкьарақәеи аҗсахрақәеи раҗәаны иазыҗаитцеит.

Арәиамҗа асахьаркыратә детальқәә еилыхха, шәытарак амамкәә еилгахартә, аҗхьара мариахартә, ахаҗсахьақәә типтәхартә, ахшыџқәк аҗауларә иаҗлартә иҗаитцеит. Арәиамҗа гәылиршәеит.

АҒСУА НОВЕЛЛАҚӘА

(Акритика-еилкааратә очеркқәеи,
астатиақәеи, арцензиакәеи)

АҔСУА МИЛАТТЭ ПСИХОЛОГИА М. ЛАКРБА ИНОВЕЛЛАҚЭА РҒЫ

Адуinei ағы уасхырк зтам ынык ыказам. Амилацқаагы, доусы дара рмилацтэ психология ачыдара аазырцшуа уасхырк рымоуп.

Ацсуа жэлар рмилацтэ психология уасхырс иацоуп Аламыс. Убри азоуп ацсуа жэлар ражэабжықэа ирылхны иоу М. Лакрба иновеллақэа реизга «Аламыс»¹ хэа захьзитцаз. Ари ашэқэы ацсуа милацтэ психология иаенциклопедиоуп хэа хацэымшашьякэа иаххэар халшоит. Аха уи агэаанагара ашықэыргэғэара халагаанза, иаазыркыағэзаны халацаажэап даға зцаарак: изақэызеи ановелла, зақэытэ литературатэ жанрузеи?

Ановелла италиа бызшэала, навагылара-аавагылара амамкэа, иаанаго ажэабжы ауп. Ари ажанр рдыруан ажэытэзатэи амрагыларааагы, антикатэ период абырзенцаа, аурымқэа (аримлианаа). Аицеира аепоха аан, рацхьаза иацшыгеит ажэицшытэи ашэышықэсазы италиатэи ашэқэышэы Джовани Бокаччо. Уи иишэыз иновеллақэа реизга «Декамерон» (иаанагоит «жэамшнтцара») иахья уажэраанза еимакны иацхьоит.

Ажэафтэи ашэышықэсазы афранцыз шэқэышэы, апринцасса Маргарита Наварскаиа ановеллақэа рышрафэь» лылша цылшэон. Уи лновеллақэа реизга «Гептамерониахья уажэраанзагы иаинтерес ду амоуп.

Аицеира аепохазы алитературағы ари ажанр ирылатэаны иказ жанрын. Ановелла ажанр ала авторцаа ирылшон аиғагылара гэғэа змоу ахтыс дуззақэа ааиларцэаны рыхцэажэара. Ицьюшьаратэы иказ ахтыс дуззақэа рылоуп ишаадырцшуа ановелла иалоу афырхацаа рхағсахьякэа. Насгы урт, зцакы повестк, романк акара ицбаау, дакьяқэак ирныгзалоуп. Ғырцштэыс иаагар калоит адунеи зегы еицырдыруа англиатэи адраматург дузза Шекспир итрагедиа

¹ М. Лакрба. Аламыс. Акэа, 1959.

«Отелло». Уи Шекспир италиатәи ашәкәыџџы Ыьиральди Чинтио (1505–1573 ш. ш.) иновелла «Венециатәи амавр»¹ иалихит. «Ромеои Ыьульеттеи» акәзар, уигы италиатәи ашәкәыџџы – ановеллист Матео Банделло (1480–1562 шш.) иновелла «Ромеои Ыьульеттеи» (1554 ш.) ауп излыху.

Ановеллақәа реизга «Аламыс» афгы ирацәазоуп убас атрагедиагы злыцратәи икоу («џыцьа аишьцәа») аповест, ароман злыцратәи икоугы («Аргәын Сеидык», «Асас», «Аб», «Агәырџа» уб. итц).

Уаанза иаххәон ановелла захьзу италиа бызшәала ажәабжь ауп, ановеллагы ажәабжьгы дара роуп хәа, аха, ус иагьа иказаргы, аиҗеира аепоха инаркны, ановеллақәа хрыҗхьо хәааххар, игәахамтар залшом урт дара рхатәи чыдарақәа шрымоу. Арака иуҗылом алирикатә ааҗыларакәа. Афырхацәа рказшьақәа, ма адәахьтәи реиҗартәишьа рсахьа дахцәажәо, ма аҗсабара аҗшзарақәа дырзааҗыло, апеизаж дахцәажәо инҗырхәцаа асахьа тыхуам автор.

М. Горки иажәабжьқәа рҗы ифырхацәа хархьырпшуа хашнеиго, аҗсабара аҗшзарақәа, ма дара афырхацәа адәахьтәи рсахьа данхнахлак, дакьакаҗынза уи иарганы, нас ауп ахтыс хада ашка деиҗанааиуа... (Игәашәҗ ажәабжьқәа «Мальва», «Кайни Артиоми уб. итц)

Алыкьса Гогәуа иажәабжьқәа рҗы лымкаала маҗарк, детальк лапшықәҗаны, уи ала ицәыригоит ахтысқәа, иаҗитоит ахаҗсахьақәа. Иааххәап «җакар аблақәа», «җагалантәи аҗшақәа». Ажәабжь аҗы митәрак злазам хтысзаргы, еиуеипшым асахьаркыратә чыдарақәа ихы иархәаны, автор илшоит ахаҗсахьақәа раарпшра, ажәабжь аитдыхра, арҗбаара. (Шәахәаҗш «џыцьа ашьакауаа».)

Ановеллақәа рҗы асахьаркыратә чыдарақәа мыцхәи дрыламхароуп автор, зҗақы тбаау аштрихқәа ирҗсахуеит аепитетқәа, асимвол-социациатә еиҗырпшрақәа ухәа, убас егырт асахьаркыратә чыдарақәагы. Убри аҗнытә ановеллақәа рҗы ахтысқәа еиҗа хадара рылоуп. Аха ажәабжьы ановеллеи, хыхь ишаххәахьоу еиҗш, баагәарак рыбжьаны хәа иказам.

Аурыс шәкәыџџы ду А. Чехов ирҗеиамҗақәа ианрылацәажәо, шыоуки Чехов иажәабжьқәа рхәоит, шыоу-

¹ А. Аникст. Творчество Шекспира. М., 1963. Ад. 448.

кы Чехов иновеллақәа рхәоит. Аха Чехов ирҕеиамтәқәа нтырхәцаатцәкыаны урыхәапшыр новеллақәоуп. Ус узхәом И. С. Тургенев иажәабжьқәа, еиҳаразак «Ашәарыцаџ иантәамтәқәа», рзын. Урт ановеллақәа хәа узрыхьзытәуам, ианаму аочерктә жанр еиҳа иазааигәоуп, аха усгыи иажәабжьқәоуп.

Аиҕеирааепоха аантәи ановеллақәеи Чехови новеллақәеи реицш, М. Лакрба ишәкәы «Аламыс» иану ановеллақәагыи, иихадоу ахтыстә детальқәа (ахаҕсахьақәа аазырцшуа) ацхьаџ илапш еиҳа итәшәаратәи иҕазтәаша асахьаркыратә деталь ссақәа, аштрихқәа рыла ишьақәыргылоуп.

Иаагап, ановелла «Маршьан Лашә»¹.

Шәахәапш шака ажәа качбеила Маршьан Лашә исахьа ттәааны итыху: «Кьахәк, махәажә-шьахәажәк, иҕы ашәахстақәеи ацәырцшза тыҕи иаганы, ицшра цәгьан. Аха уи дахьынзаказ деиқәкаца, ижышәақәа аихеицш икьакьаза, амч чыда злаз уаҕын» (ад. 109). Арака Маршьан Лашә имч хадара злоу детальуп, аха уеизгыи, шака ажәа мацла иртәоузеи адәахьтәи исахьа.

Ановелла «Аргәын Сеидык» (ад. 17) аҕы Кәычыта дзакәу, иҕазшьоу макьана еилахамкаазацт. Автор ибжьеи-галеит штрихк: Цьарнази иарейи реицәажәараҕыи, Цьарназ Кәычыта дизтәауеит, урт заазаз Сеидык изын, «Уара, акыр цуоу думбеижьтәи?» хәа, «Имтыкәа, хәышықәса тып шыта, дсымбеижьтәи,» ихәеит Кәычыта, иихәаз дагьаацәыпхашьашәа» (ад. 17). Арака џ-цәахәак роуп иҕазоу, аха Кәычыта нак-нак ацәгьара згәагьраны иҕоу иуаҕышыа, игәымбылра аазырцшуа штрихуп.

Ацснытәи ацсабара ацшзара, иаххәап, хашьақәа, азыхь лбаачеарақәа, хамшын агәеисыбжь, ашәтқәа рыфџы хаа ухәа дырзаатгыла рсахьа тыхуа, инартбаа дрыхцәажәом автор. Аха ацсуа новеллақәа рҕыи џбака-хҕака жәа рыла Ацснытәи ацсабара агәеисыбжь хәауауа, иара хшалахәу хдыруа икеитцеит. Шамахамзар ановеллақәа рҕыи Ацснытәи ацсабара цәала-жыла иаласоуп. Цәала-жыла иаласоуп, аха ацсабара адәахьтәи асахьақәа ракәым, иара иқәынхо ажәлар рмилаҕт цасқәа, рқьабзқәа, рчыдаратә ҕазшьақәа –

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 109.

рцсихология ауп ианарцшуа. «Аламыс» иапсыуа милаттә рҕеиамтоуп адац инаркны.

Аиҕеира аепохазтәи ановеллақәа рҕагылан усқантәи аамтазы ауауытәыџса дызшьахауаз, ацстазаара жьымдырс, цырхагас иамаз. Урт иаадырцшуан ауахәамақәа, абертыцқәа рыхцша цшза шбашаз, џныцқала еилабааз хеидкылартаны ишықаз, иаадырцшуан апапцәа, аберцәа, адәахьы ицсыцкьоушәа реықатцаны џнуцқала ишгъангъашцәаз, иш-цәыбзацәаз, иштцыртышагацәаз ухәа уб. егь.

Урт ановеллақәа рҕеи зны-зынла апарнографиатә елеме-нтқәа рацәан, ма ашьазагәаза зцыркәкәа ицо, аибарцсра иазкыз рҕеиамтақәан. Убри аҕнытә урт зықәра намзац дацхьар, дыбжьнахуеит хәа ицхьазаны ицәырцәахуеит.

М. Лакрба иновеллақәа акык-џбак ракәымзар, зықәра мназац ицәуцәахуа иқазам. Уимоу, ауауы ақазшьа хазы-нақәа иланатцоит, уи дарцхьо ихшыџ итагало даазазар. Дхәычы-дду, М. Лакрба иновеллақәа ирыцхьо дарбан-заалак, идырцоит аиџызара бзиа, иланатцоит афырхатцара, ацсадгьыл абзиабара, инартцоит излымшо ишицхраатәу, зымч мхаз дшаататәым ухәа, ажәакала, ацсуаа рмилаттә цсихология уасхырс иатцоу Аламыс иахылҕеи ааз ақазшьа бзиақәа акырза.

Аламыс азы ацсуаа рхатә ирхәоит: «Хара ацсуаа убасқак хмачуп, хамч зегьы еизганы арбагьк атцоукыр, игарыгаео ишнеиуагы, иаашьтҕааны иаманы ицоит. Аха хапсуа Ламыс – џышә цәкамбашь аурхаргьы, ирзырцысуам». Избан акәзар, ацсуаа рмилаттә цсихология иауасхыруп Аламыс, ацсуаа рмилаттә қазшьа, рцас, рқьабз ухәа зегьы иара иахылцит. Ацсуа изын ацсра еиха еиғьуп иламыс аҕрагылара атцкьыс. Аламысда хәа иархәоит «ишыбзоу ицсыз». Ацсра атцкьыс амч амоуп Аламыс.

Гагра азхьитра анықала, ауаа рацәаны рхы иамыхәо ам-шын ашқа иаган, иалазызгьы мацџымхеит. Калдахәаратәи ацхәызба Шьазина ацәқәырца дақәцо, дызсаны лҕеаалхеит. Азы дахьяанахәази ацәқәырцақәа дкьо дрымман иахь-хьызи акәхап, лцәа-лжьы зынза ихтын. Ақәараҕы ажәлар ықәгыланы илзыпшуан, аха цхыраашьа рзықатцомиызт. Илу-лак, лхала ақәараҕы даазеит. Ацәқәырцақәа шьтахька ице-ит. Шьаҕақәак арахь дааитатцыр, уи уаха ацәқәырцақәа

злыхъязом. Аха ажэлар ирылагылаз чкэына мзышэак ибла ламысдакэа лцэа-лжыы ахтыра ишафэимгоз лылацш даацашэеит. Ускан игэалтэит, илгэалашэеит дшыхтыз, илхаштит иахъантэарак ацсра дшақэпоз. Лцэа-лжыы ихтыз лцэахырц уақа днатэеит. Ацэқэырцакэа еиґааихуаз налыхъзан, дынґахэахаагы дыргеит...

Автор ари ановелла хыс иеиґеит «Ацсра атцкыыс игэґэоуп»¹¹ хэа, ибзиангы иааирцшит Аламыс ацсра атцкыыс амч шамоу.

Ацхэызба дыриааит азхыцра-зеибафара, агбақэа заа-зырфэрыло амшын цэқэырца, аха Аламыс атцкыыс дзымиа-аит. Насгы иазгэататэуп даґеа ганк: ацхэызба лыпцсазаара, убаскак бзиа илбоз, дыззыкэпоз, амац азын илырзит.

М. Лакрба ишэґэы «Аламыс» ацсуа милаґ рцпсихология аганқэа зегы аанарцшуеит. Ацсуа милаґтэ фазшыа ззымды-руа ари ашэґэы дацхьар, ацсуаа уаанза иидыруаз шыоуки ракэушэа дырзааигэанатэуеит.

М. Лакрба иновеллақэа рылихит ацсуа жэлар ражэа-бжьқэа. Аха урґ шааиахаз ианимцеит. Уи илшеит ажэытэ жэабжьқэа ацэа фыц рхатцара, илитературатэ шымґақэан раґцара. Аурыс критик Риурик Ивнев М. Лакрба иновеллақэа рзын ихэоит: «Автор абхазских новелл «заставил» дышать нашим дыханием столетних абхазских стариков, устное творчество которых он кропотливо собирал во время своих поездок по самым отдаленным уголкам Абхазии. «Заставить» дышать это, конечно, не значит заставить говорить общие фразы и гримировать столетних стариков под комсомольцев. Правда жизни такова, что «Аламыс» перекидывает мост от глубокой старины к кипучей современности без всяких усилий со стороны автора, которым руководит только правда».²²

М. Лакрба ишэґэы гэыцэс Аламыс атаны, ацсґазаара аганқэа зегы рыла дазнейны, ацсуаа рмилаґтэ психология аарцшра анафсгы, илшеит амилаґтэ психология ипрогрессивтэны аґатцара, ихшыфортцагоу, иазагоу, ифыр-цшыгоу ацэа ахатцара.

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 4.

² Рюрик Ивнев. «Заря Востока». 1958 ш., сентябр 4. Астатиа «Абхазские новеллы Михаила Лакербай».

Аңсуаа наңнәтә ашьоуразы рлеишәә цәгъан. Хәарада, Аламыс иранахәон «ахьмызг» ркәәкә икәырхырц. Убри иахкьаны ажәләкәә дара-дара анаакәибәхзалозггы ыкан. Ашьә зду ауафшьра итәхымзарггы, ауаа рфы аңхашьара, Аламыс иднатейт ашьоура – ауафы ишьра. Итәцәу, игәәаза икоу бжәгажәәла ашьоура згәы итәзкыз дакәысхуейт хәә уалагар, аңсуа иламыс еихаггы иурцыхцухуейт, ишьоуратә цәанырра еихаггы еибәуркуейт.

Ишпәкаицәо хзыхцәәжәо ановеллакәә равтор, ас еиңш ауадафракәә раан?

Аңсуаа рказшьафы икоуп цәә змам атас хазынакәә. Уртггы аңсуара Аламыс иахылцыз роуп. Автор сахьаркыратә деталькәәк рыла иааирпшуейт атас бааңскәә, ипрогрессивтәым (иаңыхтәу, икажътәу), ипрогрессивтәу (ифьырпшыгоу, ихшыфртцагоу) афаргыланы, атас хазынакәә рыла абааңсы афәаңера.

Иаагап, ановелла «Асас»¹. Атәхмада Цыгә Ханашә ифны дааит арңыск: «Сыршьразы исышьтоуп ауаа, сцәахы, ламыс умазар!» хәә. Аңсуа асас дизнейт, иңсы аңшәма инапы ианитейт. Ханашә дитцәахит исас, иаңсуара Аламыс ишианахәоз дныкәейт. Пытрак ашьтәхь, Ханашә иңазатцә Төмыр асакаса данцаны агәар даатаргалеит. Уи дызшьыз асас Ханашә итцәахны имаз иакәын.

Автор арака еифәаиргылт Аламыс иахылцыз ө-кәзшьыак: ашьоуреи асасдылареи. Аиааира аиргеит афбатәи – ипрогрессивтәу, ифьырпшыгоу, икажътәым.

Аңсуаа наңнәтә аахыс ирдыруан ашьоура шыкәибәхыгаз. Аха уи ихы ларкәны аныкәара иламыс иатцанакуамызт. Ихы шытхыны аныкәаразы, ашьә идхаланы дыкамзар акәын, ашьоура хызера аобиективтә фытца цәыргамкәә ихы изышьтыхумызт.

М. Лакрба иновелла «Аб» афгы илшоит аобиективтә еытца цшааны, абри ашьоура афәагылара.

Анхәә ақытан дынхон Таркьыл Шьааб хәә хатца кәышк. Ёнак убри иңа Ардашьыл (дыркьынцыцны даазан, дымзышәәшәә дыкан) тацаагацәәкәәк дфәрылахысын (ашәәхәара иахьакәымцыз иахыркьаны), амахә иеы ици-

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 7.

шыааит. Амаҳағы дааитамхазакәа иаафиркьаз Арда-
шыыл дагеит. Атаркьыл даныршь, Таркьылаа атацаагацәа
иларыжәлан, амаҳә дҕархәеит. Уи д-Гәынбан. Икалаз анраҳа,
Гәынаа хытны иааит, «хаҷкәын дҕашәымтар, шәқыта зегы
ццышәахтәуеит, шәықәххуеит» хәа. Таркьылаагы абцъар
шьтыхны урт ирпылт.

Псырзха азы нырцә-аарцә Ө-жәлакы аибашьразы,
анибарцәаразы иааифәтәеит. Зегы Шьяб изыцшуп. Уи
иихәо ауп аус злоу. Уи иоуп аб, уи иоуп изылшо Ө-жәлакы
рныртәара, ма реиқәырхара. Арака иатахым ацәанырра
такьаҕас. Арака иатахуп здакам ахшыө, ихышәашәоу ахшыө!

Ацсуаа ирдыруеит атәымуағы аззеис, иашьас, цас
икаҕара. Убри аҕаиргылт атахмада кәыш арака ашьоура.

Автор ишихәо еицш, ацсуаа наҕьнатә аахыс хатцарас
ирцхьазомызт ашьоура бзамыкә. «Уаҕоу дуатабуааит»
ихәоит ацсуа, «иҕабуп» хәа аниоухәалак. «Уаҕа уара
«иҕабуп!» хәа уеихәо дузыкаҕозар акәын уанфырхатцаз,
ауағы бзиатцәкьа хәа анузырхәозгы. Иус дуум ашьоура.
Ахаиуанкәагы ирылшо ауп уи: ашьоура анакәха, – аеадагы
удтыгылоит, алагы уцхауеит – иургәаар. «Иҕабуп» хәа аҕа
иуизирхәартәы узныкәозар ауп, уанхатцабзиоу! Убри азоуп
«уаҕа дуатабуааит!» – хәа жәйтәнәтәгы ацсуажәа иаланы
изырхәо¹¹» ихәоит автор иацхьажәаҕы.

Таркьыл Шьяаб зда димама иҕазатцә иакәын Ардашыыл. Уи
ус иаразнак игәы далхны икажьра шымаиамыз ззымдыр-
хуада, «Бганаа, реиха ахьтаҳаз реигәышәгы тарыжьуан»
хәа, иҕа дҕахәхьан усгы, арахь уи ҕытцгас икаҕаны, ицегы
ауаа еибарцсыхыр, хатцарас иалаз?

«Сықкәын дахымаазеит шәаргы саргы», хәа реихәоит
Шьяаб иашьцәа Таркьылаа, ашьоуразы зыҕецәылх игылаз.
Избанзар, ацсуаа аазара, ауағы иказшьа ашьақәгылараҕы
хадара злоу проблема дуны ирыцхьазоит.

Ауағы данилак ашьтахь, икәша-мыкәша зеицшроу,
иаазашьа зеицшроу ишьақәнаргылоит иказшьа. Даара
кратцанакуеит жәйтәнәтә аахыс ауағы иаазара аҕақы. Убри
азоуп ажәлар рхәамтақәа рыҕегы изиз аазара апроблема
иазку ажәабжькәа. Урт руақы ақыртуа поет, аклассик Ака-

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 4.

ки Церетели апоема «Абаззеи» алихт. Иара убри атема М. Лакрба иновеллақәагы ирылеитцеит «Аргэын Сеидык» хәа ахыызтаны.

Шьоуки ирхәоит, «ари ажәабжь уаанза даеа шәкәыџоык апоема алиххъан, уажәы изаҭахызеи ановелла алхны араҭа анцара»? хәа. Убас рхәоит ановелла «Абгыыц иахәап»¹² азгыы (уи еицшуп И. Коҭониа ипоема «Наџеии Мзауци»). Хара хәхәахәацшуа, арт ановеллақәа аизга «Аламыс» иахьалатдоу ииашоуп хәа хгәы иаанагоит. Арт рҭақы ашәкәы зеггы аайдкыланы аҭақы ахарҭәаараҭы иацхраауеит. Ари ановеллаҭы Сеидык ииаазаз Кәычыта ацәгъара ҭаитцеит: иџыза Цьарназ ипҭхәыс ишакәым длызныкәеит. Сеидык иаазамҭа абааҭсы аныҭаитца, ахара иара Сеидык ихы иадитцеит, «ишахәҭаз дысзымаазеит» хәа иеишыт.

Ауаџытәыџса иаазамҭа иҭазшьазы аҭакпхықәра дзааз идзароуп, ауаџы иаазара ацклацшра гәгәа аҭахуп. Шәгәышәеаныз ахшара иаазараҭы, ианаамҭаз ишәцәагхаз уашьтан шәара шәарпхашьо, шәардамыҭуа, аешьраҭы шәнаанаго, уаҭа хәҭышьяк шәзымпшаауа шәықәнархар алшоит хәа ауп араҭа автор иххәо иаанаго.

Аргэын Сеидык илшон ацәгъара зуз ачкәын ишьра, аха усҭан ахара зду аҭакпхықәра дацәытәаххон.

Аиџызара, апатуеиқәҭара, аицхыраара аҭсуаа лымкаала ахә ршьауеит. Аха аиџызара зеггы еицшны ирызныкәгом. Шьоуки рхы аҭкыыс уи ахә ршьауеит. Шьоуки идырмариауеит. Аеашьоуки алахәаахәҭуеит... Аиџызара зызныкәымгаз дреиуоуп уаанза хыхь зызбахә ҭамаз Кәычытагы (Аргэын Сеидык) аҭны). Уи иџыза Цьарназ, хеигзarak ҭамҭакәа иара иус дшашьҭаз, ипҭхәыс ишакәым длызныкәеит.

Аиџызара бзиа аџганк рылагы иныкәызгаз рхаҭсахьақәа аабоит ановелла «Аиџызцәа»²¹ аҭны. Араҭа Махаз иџны, ҭхыбжьонк дааит иџыза бзиа Беслан, уск аҭхыәала. Махаз абгәаахәа Беслан имаҭәақәа неишәҭданы, дцеит уи иус аҭаҭаразы. Беслан изымдырзакәа иџыза Махаз ипҭхәыс Шькәакәа лывараҭы дышьҭалеит. Шькәакәа уи лхатца иакәу цышьа дылгәыдлыргәгәалоит, дылгәызуеит, аха бес-

¹ Иара уаҭа, ад. 27.

² М. Лакрба. Аламыс. Ад. 14.

лан ицэанырра иееимтеит, ихшыџ ацшэмара айргеит, ацэа дзаламцуашэа кайтеит. Избанзар, Шькэакэа иџыза бзиа Махаз ипхэыс лоуп. Беслан Кэычыта диеипшым кэзшьала.

Ауаџытэыџса ипцстазаараџы ианакэзаалак џнуцкэтэи еиџагыларак, еибарххарак ыџоуп. Ауаа анеицэажэо лассы-лассы иуаџауеит: «Сгэи-сгэи еилацшуан, акы «ааи» ахэон, егы «мап» ахэон». Мамзаргы: «сыџнуцкэ џ-гэык еибарххон, акы «уаагыл» ахэон, егы «уца» ахэон». Ари еипш џныцкэлатэи айџыхара зыпцстазаараџы игэазымтац уаџы дыкэзам. Ауаџытэыџса гэык ауп имоу, хэарада, аха арака еиџагылоит ауаџытэыџса ихшыџи ицэанырреи. Ииашоуп, ахшыџ ауаџытэыџса ицэанырракэа ргышэоуп изхылцыз. Аха уеизгы, урт роуп аймак змоу. Ари аймак аџы аиааира згаз ауп аус злоу.

Ановелла «Аргэын Сеидык» акны Кэычыта ацэгэара кайтеит, избанзар, ицэанырра аиааира агеит. Ановелла «Аиџызцэа» акынгы Беслан ицэанырра аиааира агар, уи диеипшхон. Аха Беслан ихшыџ аиааира айргеит, убри ауп айџызара бзиа аныкэгара илзыршазгы.

Ацэанырреи ахшыџи еимадазароуп, еицэакзароуп ианакэзаалак. Уи ус шакэу ауаџытэыџса ипцстазаара агышэа ду ишьакэнаргэгэахэит.

Ахшыџи ацэанырреи реикэџара, нас ацсуаа урт ишры-хэацшуа, ибзианы иаарцшуп ановелла «Абгыыц иахэап» акны.

Шьоудыд икэла, игэыла Манча ипхэыс бзиа дибоит. Ари ацэанырра иара ихшыџ атцкыыс ииааин, ихшыџгы иаргы тэыс иканатцеит, Манчагы динаршыит. Ашьтахэ уи Шьазина иара цхэысс дигеит.

Ацэанырра зныкыр хадара агар ахэтоуп хэа уаџы ипхэязар калозар, ановелла арака инцэон. Аха ановеллаџ, автор арака дзаанымгылеит. Ацэанырра иканатцаз агэымхара џаџиџеуеит. Шьоудыд зхатца дышьны иааигаз ипхэыс Шьазина лџы имхацэыргеит, лара лыбзиабара иахкыаны икаитцаз ацэгэара. Шьоудыд хэзыда-цэада ипхэыс лнапала дтахоит.

Ановеллаџы иаарцшуп ауаџы ицэанырра аиааира анага, иакэым шинаркатцо, насгы ацэанырракэа зегы ратцкыыс амчи ахэзи змоу абзиабара акэзаргы иужэланы иуиааиз, зе-

гы а коуп, иунаркатцаз ацэгъара атакпхыкэра ушзацэымцо. Иагъа маанала дныкээзаргы, иагъа итэахызаргы, Шьоудыд ицэцэыртцит ацэгъара икаитцаз, дзацэымцеит уи атакпхыкэра.

Ацэгъа знымзар-зны ицэырымтыр ауам, ма абгъыц иахэап, ма ацша иахэап, ма ацхыз...

Ацстазаара лымкаала еиха иануцаху, еиха ухы угэы ақэбзиан уаныкоу, уи ауал(ахара умхэыцра иунаркатцаз ацэгъара) шэатэыс иааудгылоит. Убри азоуп ацсуаа «цэгъа зуз цэгъа ипылоит» зырхэогы.

Абзиабара ацсуаа дара рмилаптэ хэапшышьала иазнеи-уеит. Ажэытэзатэи абырзенцаа, нас аримлианаа, еихаразак ацхэыс адэахтэи лыпшзара акэын зыхэ харакны иршьоз. Абзиабара анцаақэа Афродитеи Венереи адэахтэи рыпшзара акэын асахьагыхыцэеи аскульпторцаеи еиха изцыршыуазгы. Ацсуаагы иахьа уажэраанзагы ирхэоит «Анцэахша», «Ацааимбар тыпца» хэа. Аха уеизгы ацсуаа абзиабарафэи хадара зырто ауафэтыфса ифнуцкалатэи ипшзара, иказшьа, игэата зеипшроу ауп.

Ановелла «Абхэеи амахэи»¹ акны зыпшра иафцамыз, зыкэрагы хатцаара инхыцахьаз Абыц ипца Саида Данакеи дигеит. Абхэа Абыц имахэ ифэи сасра даннеи, имахэ Данакеи инхашьа, иуафышьа, иказшьа ухэа, мыцхэи дигэапхейт. Сыпца лакэмызт ари икэнагаз, Данакеи шака дхатцабзиоу ала, аамста тыпца бзиак димазар акэын, сыпца рыцца лфынза иахьа уажэраанзагы ихы наганы дахьыказ азын, итабуп, уажэшьта икэнагоу ацхэыс дааигааит, сара сыпца афныка дызгоиг хэа Абыц имахэ Данакеи ажэа инитцеит.

Данакеи уи дызгэааит: «Сара ари еипш икоу агэын-чыхьяжэа сахап хэа сыкамызт... Сыпцхэыс длабуп, насгы деикэышлахэа дтахмадоуп азы ианасыжьюеит урт ажэа баапсқэа. Адунеи афэи азэы ифэи иаатыхны «упцхэыс агра лымоуп» хэа са сфэи ахэара дакэитыстэуам... Сара пцхэысс исымоу агэыртцкэыли ахшыфэи рзын акы лыгны дыкам, сгэи дахэоит, бзиагы дызбоит...»²

Ацшра еижьагоуп, ацшра наунагзам, сасык ифызоуп.

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 86.

² М. Лакрба. Аламыс. Ад. 87.

Ақсабара аңқарақәа ус икоуп, ахаҕы ңшза, ацәа кәымшәышә ажәуеит, иҕаҕахоит, ақәра иаркычуеит. Агәра ауп имажәуа, зыңшзара наунагзоу!

Данакеи иңхәыс Саида уахылыхәаңшуа дыңшзазам, аха бзиа дибейт. Бзиа дибейт, избанзар, уи ылымоуп бзанцык имажәзо аңшзара – өнүцқалатәи аңшзара.

Аңсуаа, аңхәыс ахатца дивақәыло, ахатца диаргъажәәаны, ианатахха, ахатца ицынхәрас игыло лакәны ылыхәаңшуеит наҕынатә аахыс. (Ишәгәалашәыршәа Сағанеи-Гәашыа, Баалоу-ңҕа Мадина, алитератураҕы Камачыц, Саида...)

«В народе женщина пользовалась уважением. Особенно мать была особой священной, оскорбление которой приравнивалось к кровной обиде. Не допускались неприличные выражения, ссоры или драки в присутствии женщин...»¹

Аңхәыс даргъажәәоуп! Уаргъажәәа умышәо, ихъаа-ха ианухынхала, иулшараны икоузеи? Убри азоуп аңсуа сахьаркыратә литература ашьаҕашыҕатцаҕы Д. Гәлиа еизигаз аңсуа жәаңқакәа рахьтә аңхәыс ылызку «ацәахәа зрыҕишь»: «Аңхәыс бзиа думазар, ачарахь узцозеи, уоны чарамил!», «Аңхәыс бааңсы думазар, ацәыуарахь узцозеи, уоны иумами ацәыуара?»² хәа.

Аңсуаа лымкаала пату ақәыртцоит ахара хәыцра. «Раңхъа иузбаз уара иутәыз, ашьахьтәи – сара ысыт» рхәоит ажәлар рҕы. Ари иананоит ауаҕытәыҕса иңсҕазаараҕы наҕ-наҕ ишпақалари хәа, ахара дымхәыцкәа раңхьатәи ицәанырра иееитар шиашам. Ахара ихәыцуа уиқәгәыҕ, уи ауаҕы дыңхастейтәуам, избанзар, ихатца дуаоуп!

Ановелла «Хара инаскьаз»³ ала ишьақәыргәгәоуп ари агәаанагара. Арака Саида лхатца Адлеи Шьмаф айбашьрахьтә дымгьежызыт, аашықәса дизыңшын. Аха нас лашьцәа хатца дымцар рымуа ианалага, ларгы хатцацара иақәылкит. Дзыццаша иалхразы лхатца Шьмаф «хара инаскьаз иоуп бзыццаша» хәа иихәахьаз дацныкәеит.

Раңхъа дызхәарц иааиз Қаө Ааиса, ашьыжь аоны аатра даавагьежыт ауп, уаха хара дымнаскьейт. Лашьцәа

¹ Ш. Инал-ипа. Абхазы. Сухуми, 1965 г. Ад. 477.

² Д. Гәлиа. Ишымҕакәа. Ақәа, 1962. IV атом. Ад. 54.

³ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 35.

уи иагъа ддырчэхээзарггы, лара мап ицэылкит. Убас даеа шықэсык цеит, аха лхэара иааикэаз хара уафы днаскьомызт. Атцыхэтэан дааит даеазэы – Нафэафия Алтцыкэ хэа, уи ахара днаскьейт. Ларггы иццара дакэшахатхеит. Аха Алтцыкэ Саида лкынтэ еиликааит лхатца Шьмаф бзиа дшылбо, дыпсу, дыкоу еилыргатцэфьаны макьана ишылзымдыруа, ицеггы дизыпшыр шылтаху, аха лашьцэа ишырымуа. Алтцыкэ даеа шықэсык уи лхатца дизыпшрацы леиразеит.

Ицеит уи ашықэсгы. Убаскан иақэыршэаны дааит Саида лыпсы зыфэхэараз, бзиа илбоз лхатца Шьмафггы.

Арака еиқырпшуп Қао Ааисеи Нафэафия Алтцыкэи. Нхарала, пшра-сахьала Ааиса деигьуп, аха Ааиса иццара дакэшахатхар, Алтцыкэ иеипш, лхатца бзиа илбоз даеа пытрак дааизыпшырц диртэомызт. Уи ахара дшымнаскьаз еипш, ахараггы дхэыцзомызт.

Махэта рацэала еилоуп ацсуа милаттэ етика ачыдарақэа, убарт амахэтақэа зеггы рхатарнакыс автор арака ихы иаирхэойт махэта хэчык – ахара анаскьара. Уи ала ихаихэойт ауафьтэыфса ихымфэапгашьяфы рацэак улапш итдамшэошэа икоуггы аду шырхылфэиаауа, ауафьтэыфса ихымфэапгашья ацклапшра мыцхэы дазфлымхэазарц шихэтоу.

Ауафьтэыфса ахдырра имоуп, ихшыф аус ауейт, ахэыцшыа идыруейт, икэша-мыкэша икоу ауаатэыфса рхымфэапгашья, ретикатэ пкара идыррафы иапшэымазароуп. Ауафьтэыфса имилап рыпцстазаашья зеипшраз иахылцыз, рказшыа ишыақэнаргылаз апкарақэеи азинқэеи изгэамтозар, урп, дрыцныкэаратэы ихы дзацклампшуазар, уи иазхаша агэынкылара имам ауп, иказшыа псыеуп ауп. Абас еиуеипшым ахэыцрақэа узаанартуейт ановелла «Хара инаскьаз». Арака рацэак тцазымкуашэа икоу «ахара анаскьара» деталь хадас икамцакэа, ауафы игра ду фэафэа изныпшуа детальк ала ановелла шыақэгылазар, ускан ари хазлацэажэо ановелла иахэашаз уи адеталь иаанартуан, нас ановелла ахата цэышхабиза икало, ихьшэашэахон.

Ауафы изысхароузеи хэа адэы дықэымзароуп, сара схы шыстаху имфэапызгап, егырт рфы сара ус сымазам хэа дыкамзароуп. Ауафы дызлоу рахатыр дацныкэауазароуп.

Аҕаҕырбара аҕаатәыҕса зегы еицырзеиҕшу моральуп. Аҕаҕы дызлоу рҕаҕхыа иахыатәи ихымҕаҕашыа уатҕы дамырҕашыо иҕазароуп. Аҕхырҕаажәара иламзароуп. Изыҕамҕаша, ма иҕаитҕарц игәы иҕам иҕаитҕарашәа даҕазы даҕәимыргәыҕроуп, дызкәургәыҕыз изыҕауҕароуп. Мамзар, ухы апатугы пугеуеит, иаргы джыаны дурҕшуеит.

Ановелла «Аҕәыргәыҕра» ибзианы иаанарҕшуеит ари атема. Араҕа автор ихәоит адәыҕба дҕаланы дышҕоз Урыстәылаҕа ҕара, акупе аҕы шыоуы реиҕаажәараҕы иахаз. Зыкәрахь инеихыаз дҕәыск ажәабж хәычык ралхәеит уаҕа. Убри ажәабж хәычы ауп ановеллаҕы хадара злоугы.

Анкыа зны лхатҕеи лареи Аҕәа рыҕсы ршызоаарын. Ускан гастрольра Аҕәа иааны иҕан оператә театр бзиак. Аопера азызырҕары абилетҕәа рыҕшаара проблема дуун. «Схатҕа иидыруаз хатҕак хәкәиргәыҕит» – лхәеит уи. Аопера иазызырҕараны ианыҕаз ауха, хатҕеи дҕәыси атеатр ашҕа аҕара ишақәнаҕахашаз рееилархәеит. Даара акыраамҕа иҕшын, абар хә-минутк роуп инхаз, аха азәгы дыҕам. «Хәиҕеит» рхәан, инатәоны, апхзы иҕашы дҕыхәнеит уи аҕсуа. Арыскак иахырҕшыз азын минауатра шыҕеитҕеит, абилетҕәа ригеит, аха иара атеатр ахь дрыҕымҕеит. Ашыҕахь, излеилыркааз ала, уи иан дыҕсызаап ақытан. Убас шақәызгы, ашыҕа қытантә дахо дааит, «шыоук сырҕшит, сан дшыҕсыз иалырдыраауазеи, изжар, ламысым» хәа.

Шаҕа дуаҕы иашоузеи ари ахатҕа! Ановелла ашәагаа зынза имачуп, аха иухамыштҕа (избахә зхәоз апхәысгы дылбеиҕҕеи акырҕуан, аха дылхамыштит), еснаҕ иҕырҕшыгоу хәҕсахыоуп уи ахатҕа.

Ановеллаҕы ихәам уи ахатҕа иҕшра, иоура, иҕбаара, иныҕәашы, итәашы, игылашы ухәа убас иҕегыҕы, аха иаҕхыаз ила дхымгыларц залшом уи дзакә уаҕыз.

«Да, «аламыс», как волшебный талисман открывает нам внутренний мир каждого человека, он служит своеобразным компасом, указывающий путь к правде, волнует своим кристаллическим благородством.

То что мы узнаем из абхазских новелл, отображающих многие мысли и чаяния абхазского народа, является лучшим доказательством того, что эти новеллы имеют не только чисто

художественное, но и огромное воспитательное значение, особенно для молодежи, перед которой только открывается широкая дорога в жизни» — абас дрыхцэажэоит аурыс критик Риурик Ивнев ацсуа новеллакэа, хыхь хзыхцэажэахьоу астатиафьы.

Абри агэаанагароуп имоу М. Лакрба иновеллакэа агазеттэ рецензиа рзызыфхьоу Р. Петрозашвилигы. Уи ихэоит: «Многие его (М. Лакрба — В. А.) новеллы, как притча, помогают формированию характера, будят сознание человеческого достоинства, и в этом их большая ценность»¹.

Амилаттэ психология ачыдара еиха иналкаа иахьбабара даеа новеллак хажэапшып.

Иаагап ановелла «Q-тынха дукэак».² Тьыркэтэылан амхацьырра инанагаз тахмадак зда димамыз имоҭа дычмазафхеит. Ахақым дирбазар акы ихэарашэа игэы иабоит, аха уақа ахақым иитара акапеи имам. Икаитцари, иабеипшаари? Уаха псыхэа анимоу, избеит инапы ауаа инрымцакуа дрыхэаны капеиқэак изрымхыр, уи ала имоҭа ахақым диирбарц.

Имоҭа арака угылаз, сара анацьара снеины сааиуеит, хэа иара ауаа дышрыхэо имоҭа иахымбара цьара дааныжны, атахмада ауаа ахьеилысуаз цьара днагылеит. Аха изымгэагыт уи инапы ииасуа инарымцакуа рыхэара.

Агэаҭрақэа амитэ зхызгахьоу, зыпсадгьыл хазына иацэхкьаны фныда-гэарада, атэым дгьыл афьы хкыдкыларта рымамкэа, амлашьра иннарцэо цэгьала игэараз ацсуа мхацьыркэа ируазэкыз атахмада неитамхэа рыцха иоуп аригы. Дгылоуп уи уақа, ауаа ивеибахэа иафуп ацара, аха иара игэагыны инапы изрымцакуамызт. Изыгэагыуам, избанзар, уи дуафуп, иуафра ахатыр днагэҭас, ахэынцэа инылажны, дхэаркьиуа шьоукы рымкэытцапшра ауафьы иламыс иатцанакуам.

Ауафратэ хатыр ацсра атқыс амч амоуп. Ауафьы ихым-оаҭгашьеи илшареи зеипшроу ала иауеит ихатэы хатыр. Ауафьы ихата дыпсуеит, аха уи иахатыр ашэышықэсақэа

¹ Р. Петрозашвили. «Советская Абхазия», январь 10, 1958 ш.

² М. Лакрба. Ашэаҭыжьырта «Алашара» аҭны ишьтоу, атыжьра иазыр-хиоу анапылафьыра.

ирзынхоит. Ахатыр ацсра аткыыс еихауп! Убри азоуп уи ацсуа иламысгы иахэтакны изалоу. Убри ауп зда царта амам агэафра ианиаз атахмадагы, инапы дѡаха, ииасуа рымцакра илзыршозгы.

Дгылоуп уи уаќа ус, ииасуа ауаа дрыхэапшуа, уажэы-уажэы игэагырц иеыназикуеит. Ус, атдыхэтэан, акыр зку туцьаруп ухэаратэы иќаз, азэ дааивалт. Атахмада инапы дѡахан, уи инимцеикит, агэафра дшаќэшээз ажэак ихэарц акэхарын, иќышэќэа ааихихит, аха ажэак изымхэакэа, длеиќэахаит. Имота иеиќэырхаразы иуаѡра ахатыр лаимырќэыр ада цсыхэа анимоу, игэы цжэаны дыцсит.

Ари ановелла ацстазаарафы иќалахѡу, аиаша иал-ху ѡымтоуп. Ари ахтыс ќалеит Ыркэтэылан, азежэтэи ашэышыќэса аѡбатэи азбжазы, ацсуаа рыцсадгыл иахца-ны амхацъырра ианыргоз аамтазы.

Атахмада имилаттэ цсихологиа илнамыршеит ауаѡратэ хатыр-иламыс – днагэтас, ахэынцэа инылажэны, ихъзыда-цэадоу ацстазаара аеаныршэара. Ари уаѡра дууп, иагьхат-цароуп! Уи азоуп ажэабжыгы ауаа изышьтырхыз, ановелла хазынагы залцыз.

Ирацэоуп абас ацсуаа рмилаттэ цсихологиа ачыдараќэа зныпшуа ановеллаќэа, ицегы хазлацэажэаратэы иќоу.

АПСАДГЫЛ АБЗИАБАРА

Ауаѡытэыѡса ихатэ цсадгыл аќара дачеа тэылак дахзызаауа, уи алахынцэа игэы иалакыакы аќалара ицэа-ѡам.

Дарбанзаалак иѡныцќатэи иќазшыа: ипатриотизм-ра, ифырхатцара, ма ишэаргэындара, ичархэара ухэа иуаѡшыа иашатэќыа цэырызгоны иќоу атагылазаашыа хэанцэа ауп. Ари аабоит хара ацсуа новеллаќэа «Даури Сеиди», «Ахазыртраќэа», «Атырас», «Армахэыт», «Уажэхэеит, рхэеит», «Отхаратэи ацхэызба хэычы» рфы.

Ановелла «Даури Сеиди»¹ аќны Даур ихаќсахыала, ацсадгыл абзиабара – апатриотизмра хэныгоуп зда царта

¹ М. Лакербай. Тот, кто убил лань. Сухуми, 1966. Ад. 17.

амам акәаҗ аҕытәҕьа. Ановеллаҕы ахтыс мѡаҕысуеит
Аҗсны аменшевикцәа рнапаҕы ианыҕаз аамтәзы.

Зыҗсадгьылгьы зыжәларгьы неидкыланы изтиуаз амен-
шевикцәа, амшыннырцәтәи аинтервентцәа рыла, рым-
чра аамтала ишықәыргәғәо, Аҕәа еиқәных ирызхгылан
ахәаанырцәтәи айбашыга җбақәа «Гевен»-и «Бреслау»-и.

Арт аҗбақәа иртәз ахәаанырцәтәи аматросцәа-еиба-
шыцәа Аҕәа ианналааллак, ишырбалак рхы мѡаҕыргон.
Абри иахҕьаны иҕалаз ахтыс ауп ановеллаҕы Даури Сеиди
рхаҕсахьақәа (рпатриотизмра) цәырызгазгьы.

Даур хәа қыта чкәынак ақалақь тәцәы далаланы дышнеи-
уаз, урт аматросцәа шыҕьа пхәызбак ишакәым дкыдцаланы
дышрымаз ибеит. Даур аҗхәызба даурышытырц рыдитцеит,
аха абҕьарла еиқәных иҕаз урт айбашыцәа уи рылазозма!
Ианыцәҕараха, Даур аҕама өтиҕаан, рѡыҕагьы ишыт.
Уи иахырҕьаны аменшевикцәа рахь априказ ҕартцеит,
уатцәы ашыыбжьон асаат пшьба рҕынза хматросцәа зшыыз
дыпшааны данхмоу, шәықалақь еилаҕәыбаса, анышәи иарей
еилазѡа ишытәхтоит хәа. Адырѡачены аҗбақәа рыѡбагьы
рыбзарбзанқәа аархәны ақалақь илақәкны илагылт. Ақалақь
аҕны ахантәаынтәра ду ҕалеит – иаланхоз зегьы рыѡнқәа
кажьны, еипҕаҕәҕәа, рыпсқәа ахьеиқәдырхара атыпқәа
рахь идәықәлеит. Аусхәартақәа рышәқәа акит. Ари ажәабжь
Аҗсны ахьынзаназаазо ирылатцәеит, аха иҕартцарыз, бзарб-
занла еибытоу айбашыга җбақәа ирҕагыланы рықалақь
еиқәдырхартәы амч рымамызт. Абар, асаат пшьба ҕаларц
рацәак агым. Аматросцәа акоманда роут, абзарбзанқәа
еитартцеит, реихабы исаат дахәапшуа, инапы шытыхны икуп.
Убасқан Даур, ихатә псәзаара агәхәа мкыкәа дкылсын,
ихы ритеит, даҕахьзеит уи ақалақь амца ажәырцаанза.

Ажәлар еизганы, зегьы ирбо-ирахауа, Даур иҗсы штоу
аҗба ауаҕьаҕ хыхь алѡа ахьтытцау дтәжьны дрыблырц
изырызбеит. Атыҕантәи ауаа уи ала ихаршәап ргәахәзар
акәхап, аха аҗсадгьыл абзиабарей аҗсра ацәшәарей
еинышәара змам цәаныррақәоуп.

Даур ауаҕьаҕ итажьразы даныхәнырга, ановелла араҕа
интәеит хәа аҗхәаѡгьы игәы иаанаго ишыҕаз, автор иалеи-
галт уамашәа иубаша, даарагьы уаазырхәыцша дача хтыск:

ажәлар рахьтә азәы – Сеид захьзыз – арцәаахәа дыхәхәеит, «шәйкәатц, уи акгы ихаразам, сара соуп аматросцәа зшыыз» хәа. Сеидгы инихан, «хматросцәа зшыыз уара уакәымзар калап, аха урыкәшәар уаргы иушыуазар акәхарын...» рхәан, Даур дыниваргыланы уигы амца тәаз ауацәақ дтарыжт.

Ацсадгьыл абзиабара – апатриотизм иаша иаздырзом ахатәы цстазаара ахзызаара, ахатәы цстазааразы ахеигзара. Апатриотихатә цстазаареи ицсадгьыл алахьынтцеи еилихзом, уимоу, ицсадгьыл алахьынтца еиха дахзызаауеит, ихатәы цстазаара аткьыс, ианатаххагы, ицсадгьыл хьахәхьачарада ихы акәитцоит. Даургы убас ауп икаитцаз. Уаха цсыхәа ани-моу, ицсадгьыл ахтнықалақь Ақәа хазына айқәырхаразы ихатәы цстазаара деичаха иеыпхьеимкит. Уи иагацәа рахь данкылсуаз, ицсы еикәдырхап хәа, дыршырым хәа дгәыгуа калашья амамызт, аха иуафышыа, ифнуткәтәи иказшыа зеипшраз ала, уашьтан иламыс таха инамто ацстазаара аткьыс, хьзы бзиала ацсра еиха ишеигьыз дазхәыцит.

Даур ихафсахья, аргама иубоит, аха Сеид ихафсахья еиха аеытәахны икоуп. Сеид усда-хәысда, башаза зхы тазырхаз, ахәахәдеипш инбжъазыз диофызахеит. Уи уафы дизымдырзо дшыказ, даацәыркьан, амца длалацалан длеимгәаццышә дцеит. Ари ихшыфдоу гәыцъбарароуп ганкахьяла. Ганка-хьяла акәым, зынзак ихшыфдароуп, илшап зигәахәуаз хәа иахәацшуагы калоит. Аха асцәкья уназыгәтасуа дреиуам-зар калап уи.

Сеид фнытқала згәы цқьоу, ажәлар рыцстазаара зыцстазаароу, урт ргәырғара згәырғароу, ргәыхь згәыхьу ауатәыфса дреиуоуп. Уи иаатыркья револиуциатә цәыркьарак иафызоуп, аха ареволиуциатәкья уи ифызцәоу ирзыкәтазом. Ажәлар ргәаанагара, ажәлар рыгәтыха, ажәлар рфәахы зхәо иахасабк алоуп ишытқьо Сеид иеипш икоу ауаа, аха ажәлар иаразнак дара ирыцнеиратә заанатц азыкәтцарак ахьымфәцырымгац иахкьаны, ажәлар шама-хамзар рыфдыртысзом. Урт ргәыразра убасқак иарлашәуеит, аиаша нтырхәцааны, егыртгы еилыркааратәы ирызхәар, дара рхатақәа реипш, егыртгы хшатарак кәмтцәкәа, ажәыларахь агәыркьхәа рфынархарашәа, убри иазхианы икоуп хәа ргәы иабоит.

Убас ауп ишихъыз Сеидгы. Арака ажэлар рыгэтыха, ргэаанагара Даур икеитцаз афырхатцара иадгылон, цхы-раашыак итаны ифыхра ргэы ахэон, аха псыхэак амамызт ифыхра. Сеид иара ихы Даур ицынхэрас иаирбар, дшоурмышытуаз агэра ганы дыказаргы, иара иуафратэ казшыа зеипшраз ала фымткэа дзаангыломызт, дагытккбеит ажэлар рыгэтыха зхэо уафны. Аха аракатэи атагылазаашыа зеипшраз иара зынзакгы, мацзакгы ихэо икамызт акнытэ, иаацэыркыашьеипш, итахашыагы ласхеит. Ацсадгыл абзиабареи афырхатцареи ацстазаарафы иузеидымго, ихеибартэаауа казшыа хазынакэоуп.

Ишаххэахыоу еипш, атагылазаашыа ицэырнагоит ауафы ихафэра. Ановелла «Ахазырттракэа»¹ акны даарпшуп зыпсадгыл ахычаразы аибашырафы, жэаф хы икэшэаны дшыказгы, гыптрысрак змышызакэа, фырхатцарыла звызцэа аиааира дзыргаз атцеи хазына Барцыц Иажыгы ипа Сеид. Сеид ифызцэагы иаргы акэылацэа ирфагыланы еибашыуан. Ашыа иткыаса ишцозгы, акы змышызаз иеипш, иеыртынчны икылкаа ахысра дафын. Ускан, ашыантца зфаз ацсуа шэакыкэа ракэын хысга абцарс иказ. Урт ирласны реитцатцаразы, заанатц ахи ахэшэи заны ахазырттракэа иртапсаны ирыман, уи иарманшэалон аццакрафы. Аибашырафы ахатцаткыа, ауадафэра гэгэаза данакэшэо акэымзар, ахазырттракэа рахь диасзомызт, хазы артмак итапсаны иман ахи ахэшэи. Уи ала еитцеитдон иабцар. Иатахзамкэа ахазырттракэа тазырцэуа дхатцоуп хэа дрыпхызомызт.

«—Ухазырттракэа рахь уиас, уанацалбеит! Иумбои икоу? — дыхэхэеит Карым.

—Умыццакын, Карым! Уагымшэан, аиааира хара иа-агароуп. «Иццакыз ипа длашэхеит» рхэоит. Умыццакын, — ихэеит Сеид. Сеид ифызцэа Карымгы дналатца, Сеид дныжны ихытцуа иалагеит:

— Ант иааиуа умбазои? Иааскыазеит абар! Хакэтып шыта нак! Хцап.

—Иабыкэу хыхыцэ?! Хакэцэа афныка иаагома? Ухэашыоузеи?! Умшэааит, Карым!? — ицыашыаны дцааит Сеид.»

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 99.

Карым зыңсадгьыл бзиа изымбо иакәзам, аха иказшыа зеиңшроу ала, уи аҕагылазаашьеи рымч закарази еиликаауа дзыкамлеит. Зыңсадгьыл алахьынҕаз зхы зымшаҕо рышка дмиаскәа, шытахька деихеит. Аха Сеид, аңсадгьыл аңсахра ахәааҕы иказ ашааргәындақәаҕы, иара ифырхатцарала афырхатцарахь иргъежыт.

«— Ахы, Карым, шыҕа ани ауапаш зшәу уизыңшла!» Ауапаш зшәыз ақәылацәа реихабы иакәын, длаишьтит. Нас Сеид ахазыртрақәа рахь диасит, еиқәырццак ахысра далагеит. Аҕацәа раңхьагыла данҕаха, иханҕаоынҕаха еилахеит, шытахьлагы иҕрысит. Карымгы дгәыргьатцәа дыхәхәон: «Арахь! Арахь аңсуаа! Хәҕацәа хьабылҕеит рышьтахька! Ихашьҕрым, хрышьҕашәҕа!..»

Карым, уаанза згәы ҕрысыз, уажәы зеггы ихыыңшын, раҕацәа ркәаҕеит, аиааирагы ргеит.

Дыкоуп, икаитцо лҕшәас иаиура агәхьаа мкзакәа ауаа иахьырбо азын, ауаа рыбаҕы арехәапхьыз архаразын (еихаразак, ихазын ҕьара қьарк алигаразы) иңсадгьыл дапатриот иашаҕәҕьоушәа ихахачахо иқәу.

Убас иказ апровокаторцәа ирыхьяз рацәоуп, аңсуаа азеижәтәи ашәышықәсазы рыңсадгьыл Аңсынтәыла хазына ныжьны, атәым дгьыл ашка амҳаңьырра иахыҕны ианҕоз.

«Амҳаңьырагы иара убастәҕьа ицәырнагеит имаҕымкәа ауаа хәаңсақәа, ацәҕьахәыццәа, ахәымгақәа: ауаа жьаны, шәаала, шәаала хәа амәа иқәырцшы, нас рмал, рҕан ирҕынхо ала ибеиахаз.

...Ана, ара ирыман ажәлар ижьо, еихьырцшуа... Изҕахы-мхазгы – изакәызаалак уамак рызхәыцны, иқәҕны имҕар цыххәа рымамкәа икарҕон.» Арт ажәақәа, аңсуа жәлар ртрагедиа ду иадхәалоу аңсадгьыл абзиабара, аңсадгьыл азгәыбылра ду зныңшуа ановелла «Аҕырас»¹¹ аҕнытәи иаагоуп. Арака ганкахьала иаабоит, аҕагылазаашьа бааңсы аныкала, «амшәҕьа ицәырнагаз ахәаңса», ажәлар ирыхәаша, амилат еидызкылаша, аңсадгьыл еиқәзырхаша аус амәаңгара ацынхәрас, урҕ ауаа аганахь ихьарцшуа, ижьаны, еихьырцшы амшын ишхыртҕаз. Рыжәлар жәоахыркны еидгыло икамҕакәа еицәхдыркьеит, ирылахәхәхәҕит.

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 150.

Егьи аганахъала ари аҕагылазаашья бааҕсы ицэырнагеит апатриотцэа-афырхацэа иашақәатәкыагы:

«Шэымцан ҕаргы! Шәабации, шәыҕсадгыыл кажьны?! Хақәпап! – рхәан, игылт ажәлар рҕацэа иашақәа азэыршы. Дал аҕстаҕы убас ицэыртцыз афырхацэа драҕызан даагылт Азын Данаҕеи хәа арҕыс еиҕамхазак.»¹

Абри Азын Данаҕеи иеиҕш иҕоу афырхацэа роуп аҕстазаараҕы ажәлар рыламыс еиқәзырхо, аҕсадгыыл абзи-абара ду шрылоу аус аҕыгы хеиҕзара ҕамҕакәа иаазырҕшуа. Ановеллаҕы, ииашоуп, инартбааны иаабазом Азын Данаҕеи абҕьар шытыхны ақәпарақәа иҕаитцаз, ифырхатцарақәа зегы, аха уеизгы ановеллаҕы иҕоуп ω-моментк: Акы, Данаҕеи Чаҕымаа тхәаны ианцоз амшын ахықә аҕы дрыхызаны ианрылеихәо рыҕсадгыыл ныжьны иахьцо шиашам, игьежыырц шахәтоу. Ихтәаны идәықәлаз рыргьежыра удаадын, аха уеизгы ихәатәы хатцаны иаанхаз маҕоымхеит. Җба, урт Чаҕымаа Тьрқәтәылан ирзынаишьтит ачықьмаҕы азна аҕхәыс касқәа. Уи ала идеилиркааит, рыҕсадгыыл алахьынҕа агәхьяа мкыкәа, зхатәы ҕстазааразы зыҕсадгыыл кажьны, ишәаны иқәтцыз ирықәнаго аҕхәыс касы рхартцар шақәу.

«– Акасы зхазҕо аҕхәыс лоуп. Арсҕак касы захзаарти, иҳалшаша гәартарц азоуп! – ихәеит даҕазәгы. – Иагьхақәнагоит! Шәаала хәхьынтәааз хәҕсадгыыл ахь! Аҕсныҕа! Зегы акоуп – ара хаирс иаабо егыыҕам. Хҕап иахьатәкыагы!»

Зыҕсадгыили зыжәлари рыбзиабара злам уаҕы дыҕазам. Аха, рыцхарас иҕалаз, ауаҕы ихатәы ҕазшыа зеиҕшроу ала, иуаҕышыала, доусы рхатә ҕстазаареи рыҕсадгыыл алахьынҕеи еилыхшыа амамкәа иахьырымбо ауп. Амц рыҕхәааҕхыыз архара мап ацәызымкуа, ма аматцура иашьталаз, аҕыҕ пха ду ихнахыз, амҕақьақьаф, ма аҕәрышь зыбла хнакыз аҕсықамқам, ма ашәаргәындара злоу ухәа, абарт реиҕш аҕазшыа мыхьтә чыдарақәа, уаҕы ихатәы уаҕышыаҕы шаҕа амчра рымоу аҕара ихәәхоит иҕсадгыили иуаажәлари рыбзиабара, иацәыхарахоит апатриотизмра. Новелла хәычык аҕны аарҕшышыагы амам ас иҕоу аҕазшыа чыдақәа зегы хаз-хазы хәҕсахьақәаны, аха

¹ Иара уаҕа, ад. 151.

уеизгы ановелла «Атырас» акны Чагымаа апхэыс каскэа ироуз хымызгышыны, рыламыс рыцсадгыл ахь ианрыха, иара уакагы ицэыртцит ашэаргэындареи амцкыареи зланы Чагымаа ргэеилгара зхэачеуаз ауаа. «Уажэыла Ацсныка ахынхэра – хыдароуп!» – зхэоз.

Абас, Чагымаа азныказы ргэафы инеибакыз, рыцсадгыл абзиабара акэицкэа мцаха аибакыха иахымыгзакэа, азы нахэлэтэа арцэара иналагеит даеа цыоуки. Икалон идырцэазаргы, иаацэырымтыр ачыкымакыа атцафы акаскаа ирытцаз, рыцсадгыл гэакыа икэиааз атырас.

«– Далтэи, Чагыамтэи атырас! Чагыамтэи атырас! – хэа иааилалеит зегы. – Ацснитэи атырас!»

Ари атырас еимдо, еикэырччо иафыоуан, иргэызуан, рыкэа итарцон, иргэыддыргэгэалон.

Ари атырас иарфыхеит хэаа змазамыз ауафытэыфса илоу ацсадгыл абзиабара, иагдыкэалеит Чагымаа рыцсадгыл ахь, Ацсныка.

Автор арака иссирзаны илшеит ацсадгыл абзиабара мчы ду змоу, ауафы агэагыра ду илазцо, дфырхатцазтэуа цэафса хазынаны ишыкоу.

Ацсадгыл абзиабара ду аарцшуп ановелла «Енагь иццакуа ажыоуп»¹ акынгы.

Ханашэ дыткэаны дырган, фажэа шыкэса нхытц Тажедин Гиреи хэа азэы ифы дыкан.

«– Сычкэын затцэ, гэыгыртас сызхэапшуаз азы дагон, дамухит. Суркыатеит! Хамтас иустараны иутахузеи? Исымоу, исылшо сеигзом.»

Ханашэ ас еипш жэоангэашэпхыра анизаа, икамлози дахэар амал, ахы, апара, аха иара ипсадгыл ашка агыжьра ада даеакы дакэшахатымхеит, дагыыхынхэит ипсадгыл ахь Ацсныка.

Ановелла «Армахэыт»² акынгы иалоу афырхацэа ртагылазаашыакэа «Енагь иццакуа ажыоуп» даара еипшуп, амала, ахтыскэа рымфакысышыа ахьхазхазу иабзоураны, ановелла атцакы хазуп.

Атлы Кастеи дыткэаны данырга, Ханашэ иеипш, Нхытц дыкан. Ханашэ иеипш уигы издырзомыт иара данырга

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 162.

² Иара уака, ад. 172.

ицхэыс лцэа ахшара дшалаз, нас иара ишьтахь ица дышиз, ишизхауаз. Армахэыт ихьзын Кастеи изымдыруаз ица.

Жэаа шықәса зхытцуаз Армахэыт, иаб ицшаареи уи дфыхны иаагареи рзын афырхатцарақәа мачымкәа икаи-цеит: Ашьха амџақәа, ахытцыртақәа итцеит, атшәарақәеи ахытцыртақәеи рфэи ашәақьқәа хыла-хәшәыла еиқәыршәаны итәахит. Нас Нхытц дцан, иаб дицшааит.

Уи иаб, Атлы Кастеи, ибзианы идыруан, амџақәа убас иш-кыз, зычезаны идәыкәлаз аткәа ацсра шизыпшыз, аха Кастеи дақәшахатхеит ичкәын Армахэыт идигалаз, ацсадгьыл ах агъежьразы абнаalara. Ари агәагыра ду Кастеи илазцаз зегь рапхьа игылоуп ацсадгьыл азгәышьра, ацсадгьыл абзиабара. Ииашоуп, ари ановеллафэи тема хадас икоу, жэаа шықәса рыда зхымтцуаз Армахэыт хәычы илшаз афырхатцара ауп, аха ишаххәахыоу еицш, афырхатцареи ацсадгьыл абзиабареи еицрыгашьа змам, ихеибартәаауа уафытәыџсатә цәаџақәоуп. Атлы Кастеи ицсадгьыл абзиабара аабоит дыткәаны дыргаанза ақәылацәа рабашьра дахьалахэыз алагы.

Ажәлар афашизм ианафәгылаз, Ацынцәылатә еибашьраан иказ афәгылазаашьагы ицәырнагеит апатриотизм дуззеи цәа змам афырхатцәеи. Ацсуа новеллақәагы ари атема даара ирныцшит. Ановелла «Уажәхьейт, рхәейт» аҕны шәи џынџажәа шықәса зхытцуаз ацсуа тахмада Смел ихафәсахьала ицәыргоуп хәаа змам ацсадгьыл абзиабара.

Ацсны ашьхақәа рфэи ага дааины данхықәгылаз, атахмада Смел аибашьцәа ротриад далартцарц, аштаб афэи днеин ахәара кайтцеит, аха уажәхьейт хәа мап ицәыркит! Иара ашьха мџақәа бзианы идыруан, кәаратца-мџала афашистцәа рыштабафэи днеин, реихабы дишьит, иарггы ихы нақәйтцеит.

Ацсабарафэи идыру усуп, цәыкәбарк амацара амшын азыкәтдом. Аха ацәыкәбарқәа зегьы анеицылалак, амшын дуззагы кәрцоит. Шәи џынџажәа шықәса зхытцуаз атахмада Смел ицсадгьыл абзиабара, ипатриотизм иааирцшыз даара кратцанакуейт.

Ари атахмада аибашьрахь инашьтра мап зацәыркиз, уи дажәхьейт (иқәра пату ақәцарагы хымцәа, икоуп аха), илшара мацуп хәа ауп еихаразак. Згәышцы атбаара мацу аи-

башыра дрыштзом хэа, иахыхэмаршэа иархэеит, аха иара атак кайтеит: «– Хым...егьа аҗбаара мацзаргы, макьана хык ааннакыларатэы йкоуп.»

Цакыла ановелла «Уажэхьейт, рхэейт» иазааигэоуп ановелла «Отхаратэи аҗхэызба хэычы».¹ Амала, Смел шэи ѡынѡажэа шықэса ихыцуазтгы, аратэи ахтысқэа зыдхэалоу аҗхэызба хэычы Шьесиа жэеиза шықэса зацэык роуп илхыцуа. Шьесиагы, лара лхэыч хшыѡ иахынзеилнакаауа, илтэхуп илылшо акала лыцсадгыл ахычарафэы цхыраарак калтар. Аха Шьесиагы, Смел иеипш, аштаб афэы аотриад салашэтарц сшэхэоит хэа дахьнеиз, дрыдрымкылейт. Нахьхы Смел уқара хыҗахэейт хэа иархэазар, арака Шьесиа бхэыццэоуп хэа дрыштит.

Аҗстазаара аҗышэа излагэанаҗахэоу ала, аҗсадгыл абзиабара ахэчы-аду хэа еилых дамамкэа зеггы ирылоуп. Амала, ахэычы йкны, хымҗада, аус алоуп уи иаазарафэы, ипсихологиа ашықэгыларафэы, икэша-мыкэша йкоу рыкнытэи анырра иауа зеипшроу. Шьесиа хэычы лыкэша-мыкэша йказ ауаа рфэинтэ, хымҗада, илбон, илахауан анемеч-фашистцэа шаҗацэаз, ишныртэаѡцэаз, таацэацыпхьаза азэазэа, ѡыцья-ѡыцья, мамзаргы хыы-хыы аибашырахь ишыказ, урт рымшала иштэхоз. « –... аѡыза акомандир, хэѡны уаѡы дыкам уаха, Хаҗсадгыл ахычаразы аибашырахь ицаша. Хатца дыказам, сабду аҗахмада имадара.»²

Еихаразак абри лабду ақэылацэа рцэымҗра имази, иажэрей изацэрей ирыхкьаны урт рахыырхэаразы илшарак уаѡы ибон-иахауа иахыизцэырымго ахыгэнигои ракэхойт Шьесиа хэычы лпатриотизм зырфыхазгы.

Ановелла «Уажэхьейт, рхэейт» акны Смел аотриад даларымтеит, аха уеизгы иҗсадгыл ахычаразы акы илиршеит, афырхатцара кайтеит. Ановелла «Отхаратэи аҗхэызба хэычы» афгы, Шьесиа аотриад ахь дрыдрымкылазаргы, лара дзакараз ала лыцсадгыл цхыраарак алтеит, афырхатцара лылшеит – зэырѡашыаны йказ алемса фицарцэа еилкааны идлырkit.

Арт аѡновеллак рфэы аҗахмада Смели аҗхэызба хэычы Шьесиеи рхафэсахала автор иааирцшуейт ауаѡы, сыхыз

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 179.

² Иара уака, ад. 216.

хэаны исмыгхьеит, асиаггы санзам, усс исымоузеи хэа акэымкэа, дпатриот иашацэкьазар, дахыкьазаалак, дзакаразаалак ицсадгьыл алахьынтэазы илша шыкоу, илшара шырацеоу. Хзыхцэажэаз ановеллакэа рыла хара иабоит ауафьтэыфса ихатэы цсадгьыл акара, дача тэылак дахзызаауа, уи алахьынтэа акара игэы иалакьакьо, игэы иазааигэоу шыкам.

Ацсадгьыл абзиабара – апатриотизм иаша иаздырзом ахатэы цстазаара ахзызаара, ахатэы цстазааразы ахеигзара. Апатриот ихатэы цстазаареи ицсадгьыл алахьынцееи еилихзом, уимоу, ицсадгьыл алахьынцэа еиха дахзызаауеит ихатэы цстазаара атцкыс, ианацаххаггы, ицсадгьыл алахьынцэа хьахэхьачарада ицстазаара ахтнитцоит.

АУАФРЕИ АМАЛИ РТЕМА

АМАЛИ АУАФРЕИ

Иахьатэи ауафьтэыфсеи адунеи рацхьа икэнагалаз ауафьтэыфсеи злеипшым рацэазоуп. Шэазхэыци рацхьатэи ауафьтэыфса иказшьа зейцшраз. Уи итаацэара иалаз зеггы еикараны ирымтцейтзон рхэы. Ипыхьашэоз ихэчы-иду еикараны ирзишон, азэггы лымкаак, чыдахэык идхаланы иеахаргэгэа дахатэомызт. Иара убри азоуп ускантэи аамта рацхьазатэи акоммунизм хэа изашьтоуггы.

Рацхьатэи ауафьтэыфса, дызлаз ма дызланагалаз ауаа рылымкаа чыдак уеизггы исоуам хэа дазхэыцны акэзарггы, илша пхьейкырц иеацшьигомызт. Иеацшьганы дкаларггы, урт рморальтэ кодекс иананажьуамызт. «Ускан ахэса ракэын афны ахра зуаз, ирымаз зеггы рзейцшны, лхатца иоума, ма дтэым хатцоума, иаашьаз, мамзарггы еилкьамхаз цейцшцэгьан имаз» – ихэоит Ашер Раит¹. Аха ауафьтэыфса ицстазаара ашьақэгылашьа атоурых тагылазаашьа хэычы-хэычла иарфыхейт амал азын ацсыцэгьара. Уи ацсыцэгьара, иара изгэамтазакэа днанагеит ауафьтэыфса фыцбараны

¹ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Госполитиздат, 1963. Ад. 51.

рейкәшара – классла айкарамра аепохаҕеи. Ауаҕы иуаҕратә ҕазшыа хазынақәа амал илахәлабга ицо иалагеит.

Амал ауаҕытәыҕса иҕазшыа ишаныруеи, насгыи уи амал аҕаҕхыа ауаа зеггы рхы шыладмырҕәуеи иҕәоит М. Лакрба иновелла «Гарсон прене»¹ аҕны.

Шәышықәса уажәаҕхыа Монте-Карло хәа адунеи аҕеи еицырдыруа аказино (амацасырҕа) аҕн ду аҕны (уи ыҕоуп Париж ааигәара) днеит Аҕснынтәи Париж инеины иҕаз Ғаргь Чачба. Ус, баша ибаразы, амаца иахыасуаз стол дук днахагылт, иҕызцәа дрыцны. Икәымжәы, икаба, иҕама, ихтарҕа ухәа, дахыинеибыҕаз зеггы шкәакәала деилахәан. Уахынаихәаҕшуаз, даара угәы даахәаратәы деинаалан. Дызустадашь, дызмилаҕдашь хәа инеизтцаа-ааизтцаауа иалагеит. «Коказус» иҕәеит азәы. (Д-Кавказ уаҕуп аанагоит). Уи азал аҕеи изысуаз «очко» акәын. Астол аҕеи еикәырчақәа икәжыын ҕ-миллион франк ирзынаҕшуа руазәк иигахыаз аҕара. Ғаргь амаца асра анидыркыла, иҕызцәа ирхәарызеишь хәа днарҕаҕшын, нас шәкы ицоз иҕыыба иааҕыхны иныкәиҕеит. Ғаргь уи инымаалеит, даҕахеит. Ии-ааиз уи ашәакаҕара ахыкәыиз ахь иаларҕар имукәа, «Гарсон прене» иҕәан, икыышә иныкәҕташәа днагәҕасны аматцуҕы инииҕоит. Ғаргь уи ус цасхәа ишыҕаитҕаз изгәамҕакәа иҕамлеит, аха ақәғимҕит. Аҕынтә раан ианааиуаз, Ғаргь хышә ыкәиҕеит, аха усқангыи иара инымаалеит, даҕахахт. Ицәызгаз, уаанза ишыҕаитҕахыаз еиҕш, уиггы иаҕәамшыакәа, днагәҕасны аматцуҕы ииҕоит. Нас Ғаргь иахь дцәыҕтыҕшны дыҕшуан, иҕаитцо збоит хәа. Ашьҕахь Ғаргь аҕәы илхуа ус иҕәеит: «Уаареигза уҕара хәычқәа!»

Мацасрала саатқәак уажәаҕхыа имиллионерхаз, ма-кыаназы иигаз аҕара иҕыыба иштәимҕтацгыи, иуаҕышыа, иҕазшыа иаразнак аҕеиҕтанакуа иалагеит. Икәша-мыкәша иҕоу ратәамбара ааизцәыртцит. Ауаҕытәыҕса дарбанзаалак иуаҕра анаҕсгыи, ицәа иалоуп игыгшәыгтәу цәаҕакгыи. Ауаҕ шака иуаҕра ҕазшыа пату ақәҕаны имҕаҕиги, шака иуаҕара хараку аҕара, ицәаҕа бааҕс лаҕәхоит, ихәаҕхоит, аҕазцәыргом. Аха уи иуаҕра ҕсыҕехо ианала-галак, игыгшәыгратә цәаҕа аҕцәырнагоит. Ауаҕытәыҕса

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 119.

иуафратә ҕазшыа аҕсыехара зыхҕыо рацәоуп (иаазашыа, икәша-мыкәша зеипшроу, иҕоу аҕагылазашыа, ухәа убас итцегы). Аха аҕара адунеи иқәнагалеижыҕеи, амал арҳара аҕсихология зегь рацккыс иҕкуп.

Саатқәак раҕхыа уи амацасоы иҕыыба Ғьаргь ишәмаатк раҕарагыы тамызт. Ускан, хәарада, Ғьаргь иҕаҕхыа уажәы имоаҕиго атәамбаратә политика амалахазгыы ихы иҕашәоомызт. Уимоу, иара ихаҕа ихы урт ашәмаатк рзын мыцхә илаиркәыргыы ҕаларын. Уажәы амацасразы астал дахынахатәаз, афортуна анасыҕ леигәйдхалан, дбеиахеит, дмилионерха дааҕалеит. Ари амал ду змоу азәы иакәны ихы аниба, иаразнак ауаофра ихаштуа далагеит. Иуаофра ҕсыҕехо ианалага, игыгшәыгратә цәаоа ахы оцәытцнархәхәеит, иаргыы ауаофитәыоса иахәтыр днаҕрагыларгыы цәҕыа имбо дааҕалеит.

Аҕстазаараҕы амал акәым хадара злоу – ауаофитәыоса иуаофроуп. Цыоуки амал акәушәа ргәы иабоит, амхалдыз аихаҕамаҕа шадчабло еипш, урт амал инадчаблоит, ирызгәатазом урт амал ишаку, итҕәаны ишамоу. Рыуаофра, рыпату, рыламыс рхы иақәитүшәа рөыҕатцаны, зыуаофра змырзыз реиҕагыы рхы ҳаракны иркырц иялагоит.

Амал анимоугыы ианимамгыы инеибеипшны ауаофра злоу иоуп афырхатцатәҕыа! Ауаофра адунеи аҕы зыхыз ухәара иҕоу ҕсы зхоугыы, ҕсы зхамгыы зегы рацккыс иҳараку ҕазшыоуп. Уи ҕарала, малла ахә узшыауам. Уи хәы амазам.

Монте-Карло амацасыртәҕы ишаҕыз ала, еиқәырццакны жәантә амаца здылаз иҕарақәа ықәихыр ҕалоит. Аха араҕа иацхзаап даҕеа ҕҕаракгыы – атцыхәтәа еидызкыло ажәеизатәи хәа даҕеа знык ахәмарра.

Амацашаоы уи ихаирштырц даналага, зегы еиба-рхәхәеит, ажәеизатәи, ажәеизатәи хәа.

Азныказ иаатынчрахеит.

«–Халгап нас, ажәеизатәи ахәмарра зтаху дыҕамзар, – ихәан, дөеихеит амацашаогыы.

– Иауазеи дзыҕам!? Сара сыҕами! – ҕааитит Ғьаргь... – Абанк зегы!»

Амацашао амаца риҕеит.

Ианыхәмар, Ғьаргь деиҳахеит очкола.

Аха Ѓаргы ацара рацәа игәйдхалаз дыхнамхит. Ихи икәыжь игәйдхалаз амал иманы ддәықәымлеит.

Ауаа рґаґхьа ибла аарты, ихи шытых дныкәартә, изакаразаалак иахатыр зырхәанчара цықәсылак имамкәа, еґныхәак азәы ибла ихимбаало дыкәзаарц, дарбан уащызаалак итахуп.

Аиашазы, уи еиґш ацәәәа бааґсрак хәа алазам. Ауащы ауаа гәык-ґсыкала, гәыщбарак ацамкәа пату икәыртцартә, иахатыр рбартә дыкәзар гәазырхагоуп! Уи ус иагыкәалоит, иара иахатыр иуащрала акәзар излашьтых. Аха, зны-зынла икәлалоит цыоуки ауащра инагәтасны, амал, ацара, ма даґеа мцкыарак ахтынцаны ахатыр анырхәхауа.

Амхыртаґы, астанок аґы ихгы ауаагы ирыхәо аус аґы аґхзы казтәаз, ма амал агәхьаа мкы, ацәа игырха, ахшыщ рханы ауаатәыщса идзырхәаз—убри иоуп зыуащра ахатыр шытызхыр зылшо. Ауащра шака пату ақәутцо, шака ауащы уизґлымханы бзиа дубо, ауащы изын аґыыка шака ухы икәухуа акара, уахатыр харакхоит.

Аха аґьабаа зхы иазырбар зтахим, ауащра днагәтасны дашьталоит даґеа маанак ала, ма мариак ала ахатыр ашьтыхра, ахатыр ахәхара.

Ус акә, егыс акә, зегы аकोуп, ауащытәыщса цсыхәа зламоу ала иахатыр шытыхыр бзиа ибоит.

Аґсуа цкәын Ѓаргы Чачба иахатыр амацасщы даґықәс-леит. «Адәахьтәи уеиґқаареи уеилахәашьа ехангылеи иалоухузеи, ухаґа рыццхак, ччиак уоуп», — хәа акәын иаанагоз уи Ѓаргы иахь икаитцоз ацәылацара.

Ѓаргы ускан акгы имхәеит, избанзар аґагылазаашьа иара идгылартә икамызт. Баша ус ажәа кәышк хәаны, уиала иахатыр шытыхыр алшо ибомызт уака.

Аґсуа ламысла ирхаз иахатыр уахыкәласыр ацкыыс, душыыр еиха еиґаишьоит. Захатыр бжыысыз ауащы — ишыбзоу иґсыз хәа дрыцхьазоит аґсуаа.

Абри ауп Ѓаргы агәаґра изтаз.

Ѓаргы игәаґрала иахатыр иргьежыит. Аха Ѓаргы сахатыр сырґежыит, шыта иазхоуп хәа уака иибоз зегы дырнышәа даанымгылеит.

Ацаразы аґсыцәґара аґсихология иткәаны иамаз, уи амацасыщгы раґхьа днаргыланы, зегы ирдырыр итаххеит

ауафра малс икоу зегы ишреихау, дача малк афацхья ауафра шыларкэтэым! Насгы иара арскак ықәцаны амаца дзасыз, амал сырхап хәа шакәым, иуафра ахатыр хәашьыр шимуа деилиркаарц азы шакәу. Убри инахырхәхәаны иакәикит ауаа зегы аңара афацхья рхы шыладмыркәуа деилиркаарц. Аха арт зегы ажәала рхы итаигаларц даламгакәа, усла инеигзеит: «Гарсон, прене!»— ихәан Ѓьаргь,ашә илагылаз аматцуоы (уаанза егы амацасоы Ѓьаргь иңарақәа атәамбакәа изиңаз) дааиңхьян, Ө-миллионк франк ирзынаңшуа иказ аңара наиитан, уаха уи амал пату змоу акашәа импхьяза, дындөылтцны дцеит.

М. Лакрба ари иновеллаңы ибзианы илшеит зңсихология еиңшым шыңа еиваргыланы ауафра ахатыр ашьтыхра!

Хыхь иаххәаз амалахазгы иаанагом, амал, абеиара, ауафтыәоца имңан иқәимыжьлароуп хәа, имңахь иқәлар, уеизгы-уеизгы нақ дагәтасроуп хәа.

Ауафы экономикала иеиқәыршәара — аңсҗазаараңы ада цсыхәа ықам, хадара злоу проблемоуп. Ауафы амла дамкразы иифашеи ахыта дамкразы ишәйтцашеи имазароуп. Дахышьтәлаша, иңсы ахышьаша, дтынчны дахыцәаша атың имазароуп. Арт зегы раңхыатәи ауафтыәоца иңсабаратәны акәын ишидыруз, игәгы иаанагомызт мышкы зны қбаад кәамқба хәчык урт зегы агәылатәаны иқалоит хәа.

Ауафы ицәафоуп агәымтәра. Ауафы игәымтәра иахқьян, аңара агәыблра аңсыцәгъара ашқа ицәиасуа далагеит. Иара изхаша ақара аңгы даанымгылакәа, изымфашазгы дкылашьа зламоу ала идихәхәало далагеит.

Азә имацара имч азхом амал раңәа аарыхра. Убри азоуп акапиталистә тәылақәа рңы ауаа идыхрауа маза, ма аргама изларцәыргаша изашытоу. Убас избоу амаанақәа ируакуп ауаатәыоца рыбжьара ажәла «бзиакәеи» ажәла «хархықәеи» хәа айкәшара иқалазгы. Азәы даамсҗан, ма дтауадын, уи амал раңәаны иман, имазамзаргы уи ижәла «бзиа» азинқәа раңәаны инаҗон. Егы дынхаоын, изинқәа хырқәыдаа-ңырқәыдаа иқан, уи амал имамызт, имазаны дқаларгы, ижәла «хархы» аҗеитцыхырта инаҗомызт. Нас

уи зыжәлә «бзиоу» ани зыжәлә «хархьу» датәеимбо далагеит. Егьырт ауаатәыџса злакам жәвантә чыдарак иара далакоушәә, ихаҭагы агәра иго аҕынза дназеит.

Аҗснытәи аҕ иҗа пхәыс дизааигон (ановелла «Маан Хасан – аҭацаагаџы»¹), аҭацаагацәә еиҕабыс, Маан Хасан дынрыццаны идәықәйтцеит Жәыргьытҕа. Урт агыркәә раҕ Адиян Котциа ипҕа лакәын тацас иааргараны иҕаз. Котциа иахтынраҕы ачара ду хиан, сасгы ацшәымагы, зегы Аҗснытәи аҭацаагацәә рнеира иазцшны итәан. Маан Хасан иџызцәә ицны агәар дшынталазтәкьа, иаразнак игәеиҗеит ацшәма Адиян Котциа итәашьақәә. «Абырскәк еизаз исасцәә рыгәхьаа имкызаргы, хара Аҗсны аҕ иаишьтыз аҭацаагацәә ма хзатәеимбазеи?» – ааигәахәт Маан Хасан.

«– О-о, қәмортио, ханга аҕхаза? – ҕәаиҗит Адиян Котциа, уа дахьықәтәаз арахь албаара иҕазымқзақәә, – шәхал арахь, шәхал!»

Ишыжәбо еиҗш, иара иаҕара иаҗсоу адунеи азәы дықәуп хәә игәы иаанагом уи.

Шаҕа дырҕагыаны дамази уи амал мыжда, шаҕагы агәатәажәпара иланатцәзеи!

Ари «хҕырхатца» Адиян Котциагы, имал иахкьаны ихы шыршышьуаз, убаскәк ихы дубеиа ибо дкалеит, ипҕа дзатәеишьаз ауаагы рхатцгылара иаҗәеимшьо аҕара, нас лафк аахәаны, иара дышуаџ дуу ззымдыруагы ихы дирдыррацы, иара дахьтәаз инеины ацшәә иархәарц дрыцхьоит аҭацаагацәә.

Аҗсуа наҗнатә аахыс милаҗтә кәзшьаны имоуп инамцхәцәоума ухәо аҕынза ауаџы пату иқәцареи азәы иҕаҕхьа ахыламыркәреи реилагзара.

Аҗсуа иара ихы еснагь иагижьуеит, ауаџы дтәы-дыҕха дибарц азын, аха душьыр еиҕа еиҕаишьоит, иахәтыр лауркәыр атқыс. Уи ахыларкәра шицәымҕу еиҗш, ицәымҕуп аҕаҕарагы. Уи азәы иҕаҕхьа ихы лаиркәыр иҕахым. Аха уи иахәтыр азәы илаиркәырц далагар, усқан ус еиҗш згәаҕыз агьангьаш ҕаҕа убас дахьирхәуан, убас даҕаҕиҕеуан, иаҕаҕара акәым, анышә дыцазар иҕаххартә аҕара.

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 158.

АПСЫЦӘГЪАРА АФОРМА ҒЫЦҚӘК

Амал азы аңсыцәгъара зда царта амам ағынза ихаракхеит иаххысыз ашәышықәса антәамтазы. Иахьягъы акапита-лизм ахәура иҫоу ахәынтқаррақәа, амал азын аңсыцәгъара, ауафарағы чыдара мцхәык злам, қәызбаракгъы зтахым ҫқараны иахәаҫшеуит. Иаартыцәҫьан уа ирылацәоуп ауафы иатқыс амал ахатыр ашьтыхра, амал аҫаҫья ауафы арцук ашәагъы имҫхьазара. Даҫакала иухәозар, ауафы дтәуп, амал аҫауп, ауафы амал ахәура дтоуп!

Хара хҫы Октиабртәи аревوليуция иҫанатцаз аиҫкра дуқәа рыла назаза иагәҫасуп амал фетишизм азура. Ауафы иахатыр адунеи ағы иҫоу зегъы иреихауп, амал ахра амхуп, ауафы иоуп амал азын аҫас иҫоу! Амал ауафы иҫстазаара аиҫтәразы иматцуоуп! Ари хара хтаацәара ду иалоу ауаа зегъы неилыхрада еицырзеицшу ҫқароуп. Ауафы дзыҫсоу аилкааразы имал акәзам изхәаҫшуа, иара ихата цакыс имоу ауп. Аха ажәытәра иагахьоу абуржуазиятә психология цәынхақәак иахья уажәраанзагъы излаҫны иҫоу ҫара-ҫьара иахҫылалоит. Убарт раҫаҫҫеразоуп М. Лакрба амал азы аңсыцәгъара аҫпсихологиеи ауафара ахатыри неиваргы-ланы амал дзагәҫасыз.

Хара ихафсхьоу аамтазтәи ахтысқәа рнафсгъы, М. Лакрба иахирбоит, урт ацәынхақәа иахьягъы иззынханы иҫоу ҫьоуки ирыхҫьаны ишцәыртцыз аҫаразы аңсыцәгъара форма ғыцқәак.

Ачеиҫьыка ианакәзаалак ауафы пату иқәцаны имоаҫгара акәын изызкыз. Аңсуа, иара ихы ианаму иаха иагижьуеит, аха ауафы изын игәы тыгыҫбаа илшо ҫаитцоит. Уи амилаҫтә ҫазшьа чыда хара ихамоу ачеиҫьыкеи асасдкылареи иахагъы идырғәҫоит. Аңсуа ианакәзаалак имоу иреиҫьу асас изын итәахуп: ифны иреиҫьу ауада асас изын иалхуп; иара ихата дызгәылаио атқыс хараза еиҫьу ашьталарта асас изын ихияны игылоуп; аҫшәмацәа таацәала ҫәйдки быстаки рымацара рыда анрызцәырымтуагъы, аҫшәмаҫхәыс бзиа хәа ззырхәо, ҫьара кәтаҫьк иадамхаргъы, асас изы ихәытцәҫахны илымоуп.

Аңсуа чеиҫьыка ауафы дзыҫсоу ала пату иқәцара иаз-куп, уи азыхәан аҫшәма ҫьара акы ихашәалап хәа ама-

лахазгыы игэы иташэом. Уи ачеицьыка ауаа алеибабоит, ауаши ауаши гэыла еизааигэанатэуеит. Аха абри атцас хазына цъара-цъара иахъа цъоукы аграгыло иахъалагакээз ыкоуп. Гэышбарак этцазамкэа, ауашы пату икэтцара, ауашы дтэы-дыпха иныкэгара азын мацара иаңыз ачеицьыка иахъа цъоукы абжъахэахэтрахъ ииаргеит. М. Лакрба иновелла «Ачеицьыка» аҕны иаабоит ари еипш хтыск: аргылара ду афэти анцьныр хада изын афара-ажэра дамеигзакэа ирхианы ашныка дааипхъан, ичеицьыка дахаиртэеит уи аргылара ааигэара инхоз Нодар. Нодар акэаскыа замана иман, аха апсыцэгъара мыжда дача кэаскыакгы ипха лыхъзала иргыларц иабжънагазаап. Анцьныр хада чеицьыкала дхыхны, уа аргыларафэы иаарго аргыларатэ матэахэкэа амала, ма хэмариала изицэгозар хэа игэы итеикзаап. Анцьныр хада уи аницих, абригъ-абригъ аамтазы аус ахызуа унеи, цкыа хайцэажэап хэа иеихэеит. Нодар ишыстахыз сеикэшэеит хэа дгэыргыатцэа афэхэаразы анцьныр хада ифэы днеит. Анцьныр хада уи уакатэи аусушцэа ркрыфартахъ днеиган, иара Нодар ишны астол шхиаз аткыыс еицэамкэа ачеицьыка дахаиртэеит. Акрыфа-акрыжэ ианалга, анцьныр хада ус ихэеит: «Уара ачеицьыка хатыр ду уалахэахэхэтырц, учеицьыка сфатцаны, уи ала сырпхашыаны, ахэынтқарра амал сцэугарц уафэын. Уара ачеицьыка исфэоутцаз ацынхэра ачеицьыка иахъа саргыы иузыкастеит. Шыта хайтоуп, уал сыдым. Аринахыс учеицьыкагы уаргыы уаха шэсымбааит, аламыс зцэызыз уара!»

Арака анцьныр хада иахэтатцэкыаны икаитцеит, асасдылареи ачеицьыкеи ртцас хазына еилазгаз ишихэтэз дымшацигеит.

Ацаразы апсыцэгъара аформа фыцкэа ахыцэырцыз ыкоуп иахъатэи хатцстазаарафгы.

Убас ахыуа иалагеит хатцсуа чарагы.

Шыца ауаа рынасыц аилатцара ауаатэышса рышыаа мырзкэа азырхара, ашыаа аихахара ауп иаанаго. Уи агэыргыара ачара уны иазгэартэит милатс икоу зегы, доусы дара рхатэ кыабз ишатцанакуа ала. Уи еипш аан апсуаагы ируеит ачара ду. Ашэахэара, акэашара, аеырхэмарра, ачеицьыка ухэа зегы рыла агэыргыара-гэышытыхра узтара

мацарала итэны акэын ишымѡаѡасуаз аѡсуа чара. Ачараѡы инеиз, згэыргъара уиала иаазырѡшырц зтаху, иара илшо зеиѡшроу еиѡш, атаца аѡсшэа анлеихэо, амхараѡы ачабра зхаршэны астол иѡэгылаз аваза ѡэрышьѡэак наниѡсалон – ахаршэ хэа. Уигыы атаца дымбакэа изымѡоз атынха ааигэа иакэын еихарак иѡазѡоз. Ус акгыы ѡазымѡазгыы ѡхашьарак ихэда иѡэло иѡазамызт. Азэы уи ачара шаѡа деигэыргъаз убри ахаршэ ала иааирѡшуан, азэы икэашарала, ма ишэахэарала, еазэы иеырхэмаррала, ма астол ахатыр шаѡа ибзианы имѡаѡигоз ала, даеазэгыы ачараѡгыы имѡаѡысуа агэыргъараѡэа зегыы шаѡа лакыѡа хаала иеалаирхэуаз ала... Инеидкыланы зегь рзын ныхэа дуун, гэыргъара дуун, ачарахь анеираз иааѡхьахаз, ииашатѡѡьаны, гэыѡбарак злам агэыргъара роуан. Аха абни ахаршэ анагара иахьа аѡсуа чараѡы форма хьанѡа мыхьтэѡ, форма ламысдарак шьтнахуа иалагеит. Уи аформа ѡыѡ уаанза ныхэа дук еиѡш аигэыргъара иамаз, иахьатэи ачара иаѡэнарзит. Ачара ашка иааѡхьахаз, рыбжаѡык уи аигэыргъара ацынхэрас, хьанѡарак рѡэаѡэа илыѡэханьы илеитцанарѡгэгоит, нас рѡэаѡэа иѡэхаз ахьмызѡ аѡэхразы иѡоит урѡ ачарахь, мамзар ѡнуѡѡкала гэыѡбарак аламкэа агэыргъара рыматѡѡьан изыѡалом. Игэыргъошэа адэахьтэи рѡазшьала рѡыѡарѡоит, аха урѡ ѡхашьаны ауаа рѡжоит, рыхгыы рѡжоит.

Нас изтахыда ас еиѡш иѡоу ачара?!

Ари зтаху аѡшэма ѡсыѡэгьа затѡык иоуп. Амал алаирхарѡ иидыруа ауаа зегыы дрыѡхьоит.

Нас урѡ асасѡэа, дзыѡхьаны аѡны инеигаз, злаѡхашьаша аѡагылазаашьа рзыѡѡаны, аѡсуаа рѡабз аѡшра аѡаны, амал рѡэигоит. Уатѡых, ачараѡы амал исзаанагаз абырсѡак аѡара-шьара хэа, аеухэаѡхьыз акыѡа иѡрылаирѡэоит. Изахауагыы, хаи, шьыри, хара хэѡнгыы зашэа чарак ѡало хэа, иатѡашьыѡуа иалагоит. Абас ирѡхашьаганы, нас иѡкны иѡоуп амал архара иазкны излагаз иахьатэи аѡсуа чараѡэа. Ановелла «Ачеиѡьыка» аѡы аѡсуа ламыс иамоу ачеиѡьыка хазына, амал азын аѡсыѡэгьара иахѡынѡаны, ачеиѡьыка алахэаахэтра иалагаз иеиѡш, араѡагыы ачара ишьтнахуа аформа ѡыѡ, ачараѡы ауаа ирѡарѡо ачеиѡьыка алахэаахэѡроуп иаанаго.

Убас ала ановелла «Аччареи алағырзи» аҥны иҕырдшыгоу афырхатда аҕхьаѡ ихата иакэны даақэгылоит. Аҕхьаѡ иоуп абри еипш азалымдара аҕаҕера зықэшээз, иаргыи уи азалымдара цэымгыс излеикыз ала, хымпада, ипшаауеит уи злаҕаҕиера ахшыѡцъбара.

АМАЛ АТЦКЫС – АЖӘА БЗИАК

Абас, амал ауаѡымрақәа шахылцыз, ауаѡы дшыбжь-нахыз еиуеипшым аганқәа акыр аабейт аҕсуа новеллақәа рҕны, насгыи амал азын аҕсыцэгъара хцэымгызтәуа акәиц хгәи иҕадыршәуеит. Уи акәиц есаaira еибайркуеит ауаѡра, ахатыр, амал атцкыс акырза ишыҳараку хзырбо ахаҕсахьақәа раҕцарала. Аха М. Лакрба – ашәкәиѡѡы гуманист ду, амал азын аҕсыцэгъара ахылци, ауаѡра иаша ахылци реиҕырҕшра аҕгыи даанымгылакәа иааирҕшуеит ауаѡытәиѡса иахатыр ашытыхразын мацара шакәым уи амал апату зылақәу, уи амал иаастаххалак зеггыи алаасхәоит хәа агәра ганы иҕоу ауаѡы, иара ихатәи цстазаара аҕыцәкыагыи акы ианаҕсам шырацәоу. Нас автор ҕырҕштәиыс игоит ажәа кәишк. Убри ажәа кәиш бзиа затцәиыгыи амал атцкыыс ишеиҕу ааирҕшуеит.

Ханашә хәишықәса аибашьра дыҕан (ановелла «Енаг иццакуа ажьоуп»¹), даҕа жәохә шықәса дыткәаны асазқәа дрыман. Атцыхәтәан зыматц иуаз асаз тауад Тажедин Гиреи, аҕстазаараҕы аҕышәа ду змаз, зықәрагыи акыр изфахьаз хатцан. Уи имоҕа затцә азы дшагоз Ханашә дамихит. Ас имоҕа данеикәирха, Тажедин Гиреи ииҕоз ахамтақәа зеггыи Ханашә иреиҕеишьейт ахақәитра – иҕсадгыыл ахь агьежьра.

Ханашә ахақәитра данахәа, Тажедин Гиреи мазала (асазқәа рах иаҳар, иуамызт) Аҕсны ахәаа аҕынза дааскыаганы доуижьит. Ѡаха-ѡымш мазала амѡа иқәын. Аҕсны ахәааҕы дааганы аѡныка даноуижьуаз, абас иеиҳәеит: «... Жәашықәса уцъабаа исыду, сыцкәын азы дахьаумыргаз –ирацәоуп ура иуқәнаго... Аха аҕара сымам иустара. Кәиш ажәак уасхәап, аҕарей амали рцынхәрас: зейцш камлац

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 161.

егыѳкам, зныкыр угэы ңызжэара акы уакэшэаны, ацынхэра ацэгъара уурц анузбауа, – ичха иахьынзаулшо, умццакын. «Акыр зычхаз – акыр ибеит» хэагы ажэа иалоуп, умыццаклан иахьабалак».

Ханашэ ѳажэа шықэса атэымцьара ацьабаа баны аѳныѳка данаауаз, малс ирханы иааигазоз абарт ажэакэа ракэын. Ишылашьцарыз илашьцахьан, иѳны-игэара данаадгыла. ѳажэа шықэса ипхэыс пшза Шьазина лхабартцэѳагыы имахацыт. Уажэы алақэатцэѳагыы дрымбакэа иѳны данаадгыла, атзывара дынкылпшит. Иаразнак дидырит ипхэыс Шьазина! Уи амца дахагыланы абыстаура дафын, арпыс наза-аазакгыы уа дычэатэан. Лара убри арпыс пшза, арпыс гэгэа ишѳа уажэы-уажэы дынхьапшны, дихэаччо акы иалхэон.

«Ахы, ари азэ длымазаап, – игэахэт Ханашэ. – Сара атахмада исылалхузеи, ас арпыс ѳаимаѳ дылхатэазар!? Ных, сцап наѳ, сырпырхагахарым.» Абас игэы иаанаган, ѳажэа шықэса хэыцыртас имаз ипхэыси, иѳни, игэареи ныжьны ихы ахынахаз дцарц иакэикит. Уи арпыс дызустоу шеилкаатэызгыы дзазымхэыцит. Аха, абар, игэалашэеит амал ацынхэрас иауз ажэа ѳэыш – еснагь иццакуа ажэоуп, умццаклан иахьабалак хэа Тажедин Гиреи иеихэаз. Ханашэ дымцакэа ичааникылт, аха уеизгыы ихы-иѳы хтарпала иѳеихэахэеит, дырзымдырратэ иеыѳатца, састцас днеит иѳныѳка.

Апшэмацэа асас иааира еигэыргэеит, пату икэыртцар ртаххеит, аха иара урт акгыы ибла иабазом. Иибо ипхэыс Шьазинеи арпыси еизыгэдуны еиѳагэыбзыгэуа реицэажэара затэык ауп. Уи уаанза арпыс Шьазина дылхалыртэеит хэа игэы иаанагаз ашѳа дшьақэнаргэгэоит. Ахыбаара ихы игэы илталеит. Агыгшэыгра цэаѳа ахы цэырнаго иалагеит, избеит уи ачкэын ишьра.

Уи арпыс пшза ипсы штоу араѳа ипхэыс длызныжьны, иара днықэтцыр иѳахымхеит. Абас ахыбаара лашэ иуаѳра иаха-иаха иарпсыгеуа мацара, игыгшэыгратэ цэаѳа иазылнахт амѳа ѳбаа.

Акгыы игзам, абар, ахэызба леигырхэа, дышьны дылкаижьырц, аха иаразнак иааигэалашэеит Тажедин Гиреи иажэакэа, урт мацк иадамхаргыы дааикэырхэалт.

Избеит даеа хамтакы даамццакырц. Уеизггы урт хатцеи пхэыси роуп аха изысхароузеи, ихэан, Ханашэ хэычы дшэымазами хэа дрызтцааит.

Ари еипш ирахаз иаршанхеит, ирхэараз рфамшэо икэнархеит азнык азы, аха нас:

– Унан, хаас, исахауази, сыкамьндз!

– Ухэашьозеи, хасас бзиа? Ари сан лами! – инап дукэа аалыкэиршан, даагэйдикылеит арпыс иан.

Ханашэ аракоуп иахьеиликааз Тажедин Гиреи икэыш ажэа зыцсаз.

АБЗИАБАРЕИ АИФЫЗАРЕИ

Амилаҭ рлитература амилаҭ рыґцстазаара иасаркьоуп. Аґсуа литература ианыґшуеит аґсуа милаҭ рыбзазаратэ ґазшыагы. Хаґсуа милаҭ литература ахьтэы фонд аґы иґоуп ароманґэа, аповестґэа, апоемаґэа, тґоа змам ажэабжыґэеи ажэеинраалаґэеи ухэа абзиабара еиуеипшым аганґэа аазырґшуа ашымтаґэа. Аґсуа милаҭ ґазшыаґы абзиаба-ра тыґс иамоу (аганґэа зегы рыла интырхэцаатґьканы акэымзаргы) иахьа ихамоу хлитература хар амазамкэа ианыґшуеит. Аха хара араґа хыґкыла халацэажэарц хґэы иґоуп абзиабара атема аґсуа новеллаґэа рґы ишаарґшу.

Абзиабара адунеи иґэу ауаатэыґса зегы еицырзеипшу, ауаґы ишьаґа еихазхауа цэанырра хазыноуп. Аха уи ауаґы адунеи дышныґэлаз еипштґэґа иаразнак иницґэымлазеит.

Раґхьатэи ауаґытэыґса издыруамызт абзиабара закэыз. Ахатцеи аґхэыси рыґцстазаратэ цэалашэара арцэаразы реизааигэахараґэа зегы абзиабара ахьзахтэыр ауам. Хымґада, уи аизааигэахара абзиабараґ хадара злоу хэґоуп, аха уеизггы ауаґытэыґса ихдырраґ иґалаз аизхара дукэа роуп абзиабара иаша зхылцыз.

Аґхэыси ахатцеи рыбзиабаратэ цэанырра ауаатэыґса рыґцстазаараґы атыґ аманы иґалаанза, акыр зґышыґэ-саґэа бжысит. Ауаґы иґсихология маґ-маґ аеаґсахуан. Еиуеипшым аепохаґэа раан, ауаатэыґса рыбзиабаратэ цэанырра азнеишьа еиуеипшымызт: Ажэларґэа рыґста-

зааратә тагылазаашья шеицшымыз еицш, культура-ла рызхашьяггы еицшымызт. Уи иахкьаны ауаатәыџса казшьалаггы еицкьахон. Еихаразак ауаатәыџса клас-сла реикәшара еицәнакьеит ауаа рказшьаггы. Ицәыртцит еиуеипшым ауаажәларкәа рҕеи еиуеипшым атқасқәа. Цьюк рҕеи ахәсарацәа раагара қәызбара зтахым цасны ирцхьазо икалеит. Ғацъарах – ацхәыс лыцира, лыхәхара ауан, тәык иахасаб ала илызныкәон. ДаҒацъара азҕаб хатца дцаанза лхы шымџапылгалак дақәитын.

Абас хатцеи цхәыси зинла реиқарамра казцаз еиуеипшым атқасқәа, абзиабара ма идырхәашьуан, ма ацстазаараҕеи тыцк зынза иамазамкәа иқартон.

Ацсуа милацггы рхатәи цоурыхтә мџа ианысноуп, иахьатәи абзиабаратә цәанырраҕеи ишааиз.

Ацсуа шәкхәыџцәа рновеллақәа ирныцшуеит абзиабараҕеи ацсуа милац рцсихология ачыдарақәа.

Иаагап ановелла «Анацәкыс¹».

Цыгьарда инхоз Азын Темыр дцеит нхыцтәи иџыза Арстаа Бамац иҕеи сасра. Уака Бамацәи иареи ҕеижәланы ише-ицнаиааиуаз, цъара таацәарак рҕеи иибаз ацхәызба Назиа игәи дақәшәеит, длылатцәаны бзиа дибейт. Темыр ицралаз уи лыбзиабара амца дабылзо ианалага, ихьыз Бамац иҕеи имырзакәа дгьежбит иџныка – Цыгьардака.

Азәи гәырџак иџныцка ианталалак, иагья ицәахырггы, уи акы дшаргәакуа изааигәоу иџыза имбарц залшом, амала, аџыза иуаџышья зеицшроуи, игәеилгашья шыкоуи ирхкьаны, ма имбазшәа иеирдагәоит, ма иџыза дзықәшәаз еилкааны иара илшо ала ацхыраара иицойт.

Арстаа Бамац ановеллаҕеи ихаҕсахья шаабо ала, зыламыс хараку, аџыза изҕлымхау хатца еибагоуп. Уи ииулак, Темыр иџыза Сеид ила еиликааит иџыза адәахьы ицәахырц дызҕыз агәырџа зыхкьаз. Рацәак мцыцкәа, уахык ааилашәшәымтазы, Цыгьарда, Темыр игәараҕеи ҕеәәкәак лҕеижәцит. Ари Бамац иџызцәеи иареи ракәын. Темыр бзиа иибоз атыцха Назиаггы уа дрылан.

– Сара сҕеи уаныказ ургәамцуа узмаз Назиа лакәзаап, издырт Темыр, – ихәеит Бамац, – дузаазгеит, ачара уы! – нас-

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 136.

ггы инацицеит:—ҳара ҳзаанхом, ҳхынҳәыроуп ҳашьтахька, ҳаҗоумҗан...

Бамаҗ иҗызцааггы иарггы изнымкылакәә ицеит.

Ғемыр дызқәымгәыгуаз анасың ас иаалырқьаны иани-зықала, ачара ду иуит, ауа-тынха, ақәла, адыр азәы даги-мыжыт.

Ғемыр, иара иҗыза Бамаҗ иеипш, иламыс ҳараку, ауаҗы изғлымҳарағьы акы зцаагым хатца еибагоуп. Амҳарағьы дан-неи, Назиа лқазшьала иаразнак еиликааит уи гәтыхак шлы-маз. Илирхәеит иара Бамаҗ бзиа дшылбоз, Бамаҗггы лара бзиа дшибоз: «—Бамаҗ баала аниҳәә — ҳаҗоны сдәылҗны сиццеит, иара ихазы сигоз җышыа. Иара араҳь сааигеит... ура уахь. Сразқы уаҳа акы аламзар акәхап. Сахьяанагаз сьқаз...»

Ғемыри Назиеи арақа амҳарағьы иахынзеицәажәоз, иаҳгәалаҳаршәап даҗәә новеллак «Маршьан Лашә»¹ захьзу:

Маршьан Лашәи Маҳмаҗқьарии, Бамаҗи Ғемыри реипш, даара еиҗызцаә бзиақәан. Урт Нхыҗқа еибаго, Аахыҗқа иааибаго, шықәсык ахь хәымз-фымз иааицрымҗзакәә еицныкәон.

Ажәакала, Бамаҗи Ғемыри реиҳаггы еизааигәоу еиҗы-зцаәоуп ухәаратәы иқан, адәахьала уахьрыхәапшуаз.

Маршьан Лашә дизхәаны дтәан аҗхәызба Қәеиза. Аха Лашә иҗыза Маҳмаҗқьари Қәеиза дхыхны мазала дигеит. Маҳмаҗқьари арақа аиҗызара изынамгзеит.

Арт ҳазлацәажәо аҗновеллакггы рғьы иқоуп җыҗьа-җыҗьа аиҗызцаә. Аҗыҗьараггы аиҗызцаә бзиа деицырбоит пхәызбак.

Раҗхьатәи ағьы Бамаҗ ибзиабара инасың шықәнар-гылартәы ацапқақәә зеггы иара инапағьы иқоуп, аха уи ихатәы насып, ихатәы җсҗазаара ашықәыргыларата атқкыс, иҗыза пату иқәҗара еиҳа ихаракны иахәапшуа, ламыс ду змоу хатцоуп.

Аҗбатәи ағьы Маҳмаҗқьари даҗәзәы бзиа дызбахьаз, ажәаггы зҗихьаз, иҗыза бзиа Маршьан Лашә инасың иазпшыз аҗхәызба длышьҗалт, аҗхәызбеи иҗызеи шеизықаз шидыруаз. Ишыжәбо еипш, Маҳмаҗқьари арақа зхы ада хы зымбо ламысдак иакәны даацәыртцит.

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 109.

Бамаџи Махматкъари и адѣахъала уанрыхѣаџшуа, доусы рѣызцѣа рѣы даара иѣызцѣа бзиақѣоуп. Рѣыџъарагы азѣы еиха деиџны аѣызара ныџѣигоит, егы еиха деицѣоуп хѣа амалахазгы ухахы иаираны иџазам. Аха араџа еиџшу тагылазаашъақѣа рѣы доус разнеишъа зеиџшрахаз, доус ихы шымѣаџигаз ала еиваргыланы ханрыхѣаџшуа, аргам аацѣырџуеит аиѣызаратѣ џсихологиаѣы арт аѣыџъа амалахазгы ишеизааигѣам, агеи ашьхеи шрыбжъоу.

Бамаџ адѣахътѣи иѣызаратѣ хымѣаџгашъа еиџштѣџба ѣныџџкалагы, аиѣызара иаџаххар, иџсы ахџнитѣоит хѣа ззырхѣо иакѣны даабоит. Махматкъари, адѣахы ухахыѣаџшуа, дѣыза бзиоушѣа дыџоуп, аха ихы иазеиџгы азын, иаџаххар, иѣыза днеиџгѣтасны дѣџуеит.

Махматкъари иеиџш, аѣызара адѣахътѣи аџшра маџарала имѣаџызго ауаа аџстазаараѣы даара ишѣартѣоуп. Ѧыза думаџамкѣа уџазар еиха еиџгуп, уаџѣы узыџсахуа, узџиуа иахъа уиџзар атџкыс.

Абзиабара – аџстазаараѣы зегъ реиха ихараку – џѣанырроуп! Аха иџалом ауаѣы абзиабара иеавакны егырт ауаа дышрызныџѣалакгы. Зны-зынла ауаѣы иахѣлоит аѣѣѣаѣѣарақѣа: «Ее, дад, уақѣшѣар иудырп, уақѣымшѣаџ азоуп изухѣо», «Абзиабара уиааир, уаргы убас ауп иунарџаџо», «Аџхѣыс дзызыхыз дѣтѣуп, аѣыза иахѣтыр хѣа узѣу арбан?», «Аџхѣыс лыхраѣы аиѣызара иџазам» ухѣа убас иџегъгы.

Аѣыза иџстазаара арлашьџара, аѣыза днасыџдаха икѣырхара зхароу ауаѣы, хара идџамшѣа, абзиабара зегъ нахаратѣны ихы ааѣихуеит. Ауаѣы уисыр, душъыр, иџыба уџаланы дурхѣыр, иѣны уѣналан уиџѣгычыр ухѣа, ас еиџшкѣа рзын ашьаустѣ кодекскѣа иџоуп, ауаѣы инасыџ аниџѣугъыч, иџстазаара дамеиџгѣыргѣо ианурлашьџа, игѣы уџала иануџа, шъаустѣ кодекс ақѣнагаџами?

Азѣы бзиа иибоз, изхѣаны итѣаз даѣазѣы дхихзар, азѣы иџхѣыс дѣџхны даѣазѣы дѣгазар, азѣы иџхѣыс даѣазѣы лхы дылџаланы ихы лгѣаирџхан, лхатѣа атѣыѣақѣа ихалыргыло дџаитџазар, аха арт реиџшкѣа рѣы дѣмшьит, ма дѣмпѣеит, мчыла дырхѣхѣо ма дымџарсны дѣмгеит, мчыла ахымызг лимыргеит, лара дзыкѣшахѣтыз акѣын хѣа, иара атѣкџхықѣара аџнытѣи ихы дақѣитуп.

Ас еицшкәа раан зеггы ацхәыс илхаратәны, лара лоуп зегь зыдрыжьло, аха ганкахьала мацара ас азнеира иашам.

Ацхәыс лхымѡацгашьазы ахара ларггы илыдымкәа, калашьас иамоузеи, аха арака ахатца атакцхыкәра гәгәала-тәкьаггы идзароуп. Хара хәхьахәацшуа, ари ацхәыс мчыла ахьымзг лзыргаз, ма дымтказырсыз, ауаѡы дызшьыз иреипшу ацәгьарақәа ириваргыланы изхәацштәу мцкьароуп. Мам-зар шәазхәыци: ауаѡытәыѡса ахахә хьшәашәа далхым, уи ацәанырра хараки имоуп. Уи икәша-мыкәша икоу зегь изеицшны акәымкәа урт, доус зеицшроу еицш, иртәит еиуеицшым анырра. Уи ицсы тоуп! Зеггы рацхьаггы иргыла-ны, уи дуаѡытәыѡсоуп! Дуаѡуп! Ауаѡы имоуп еазә иеацхьа ахыларкәра дацәызхьчо, зыцера, зыхәхара уадаѡу ацәаѡа. Аха урт инриваргаланы ауаѡы имоуп ацсычерақәаггы. Уи ихатәы цсихология зеицшроу еицш, убарт ицсычерақәа ма еснагь ихәаеуп, ма ахақәитрахь рымѡа аартуп.

Ацхәыс, илымоу ацсабаратә тагылазаашьа зеицшроу иабзоураны, ахатца иакәра илзыхәаеуам лыцсычерақәа.

Абри ацсычeroуп иаирцшуа автор «Маршьан Лашә» афгы.

Махматкьари дыбжьамлар, Маршьан Лашә инасыц шьакәгылон, Кәеиза иара дизхәаны дтәан, бзиа дылбон афнытә ажә илтахьан. Урт еибагон. Лара Кәеизаггы Маршьан Лашә дахьиццаз дахьхәуа икаломызт. Избанзар, ановеллафы ишаабо ала, Маршьан Лашә хатцаралаггы, уаѡышьалаггы Махматкьари иатцкьыс деигьуп. Махматкьари цшрала затәык ауп Маршьан Лашә иатцкьыс дызлеигьыз. Иѡыза иахатыр дазымхәыцкәа, Кәеиза лхыхра иеаназик, ицшааит уи лыцсычерицгагы. Арака ихы иаирхәаз Маршьан Лашә аблафы дахьымааиуаз, уи иатцкьыс иара дахьыцшз аз ауп, лгәы хырхартас уаанза ишьтнахьяз амѡафнытә имѡахызкьарыз дыбжьамлар, Кәеиза Лашә инихырхәхәаны даеазәы дихьтәыуо дишьталомызт, лыбзиабара уака аеышьакәнаргәгәон.

Ацстазаарафы еигьу, еицәоу нтәазом. Ауаѡытәыѡса игәымтәраггы цыхәаццәара амазам. Еигьу икәманшәа-лахошәа ангәеиталак, уаанзатәи каижьуеит. (Ииашоуп, ус зеггы икарцом, аха ауаа цсычкәа роуп хазеу.) Абри ауп

Қәеизагғы илыхьыз, уаанза илтихьаз ажәа зылыпсахыз. Аха ас икоу ауафы ацыхәтәан дзыхьхәраҕы днанамгар зыкалом. Қәеиза лыблала илбартәы икалеит илпсахыз ауафы, дзыц-цаз иеиҕа, ахатцарагғы ауафрагғы шилаз.

Ановелла «Анацәкьыс» аҕны аҕхәыс лыпсыҕера ихы иаирхәарц уаф дашьтамлазеит. Арака аиҕызцаа рҕыцәагғы рхы еиҕа рҕыза дхәаракны ихәапшуеит.

Бамаҕ бзиа иибоз аҕхәызба Назиа, иҕыза Ҙемыргы бзиа даниба, ихы агәхьаа мкыкәа, иҕыза инасып ашьақә-ыргыларазы икаитцаз хыхь ҳалацәажәахьеит. Назиеи Ҙемири амхараҕы еизынхажьит усқан.

Ҙемир амхара дындәылтцын, иҕыза Бамаҕ иахь ауаа дәықәйтцеит уеизгғы-уеизгғы дааргарцы: «Мчыбжык саҕәытцуам счара, ҕымчыбжьагғы, мызкгғы—уара уааианза, сыуацәа зегғы еизаны ишыкоу, иашьас укастцит,— хәа изицхаит.»

Ҙемир дызҕынцәауаз аҕхәызба иара Ҙемир ихәатәы анагзара дақәшахатны инапаҕы даныкала, истахыз сыла иабейт, шыта ҕызагғы дыкам, лара илгәаҕхо-илгәамҕхо сара сусс иалоузеи, аламыс хәа зызбахә рхәогғы башоуп хәа, шыоуки-шыоуки ишыкарцало еипш, игәйдхалаз анасып иеылахажь дымтәазеит. Иаргғы, Бамаҕ иеипш, ахатцара ду, ахатырбара дузза мҕаҕигейт.

Ҙемир изымдырзакәа, машәырла ҕыцәа бзиа еибабоз рынасып еиҕәызтхауа салны дыбжьанагалеит. Иара ихкьаны урт убаскак еиҕәйтхахеит, урт уажәшыта уаха хатцеи пхәыси ракәхартә еизааигәахашьа рымоуп хәа уафы игәы изаана-гомызт. Назиа Ҙемир иҕнаҕа дтацахахьейт, Ҙемир игәараҕы ачара еиужьны иахатәоуп. Ҙемир ихаҕагғы амхараҕы днеихьейт. Уажәшыта Назиеи Бамаҕи рыбзиабара дара ирынасыпхап хәа уафы дызлақәгәыҕри?

Ауаф кәыш, ахатца бзиа ианакәзаалак ипшаауеит аҕагыла-заашьа бааҕс злаирҕеири ауснагзатә.

Ҙемир ипшааит Бамаҕи Назиеи рыбзиабара амҕа ааир-тырц иара ибзиабара злеихәачерыз алшара. Уи еипш алшара ирҕейт Ҙемир ихшыҕи иламыси, насгғы уи илшейт зыр-гьежьра уафы дақәымгәыҕуа ихьшәахахьаз анасып амҕа злааиртыз ауснагзатә аҕшаара.

Темыр, Бамаҕ данааи, иеихэеит, диҳэеит иара бзиа иибо, бзиа дызбо аҕхэызба иара пхэысс дигарц: «Назиа иахья нахыс сара дсахэшьоуп, дыцкьоуп. — Абарт ажэакэа хэаны, инапы дѳахан, — абри снацэккыс ала сылккысит, абриггы хабжамзааит!» — иҳэан (ад. 139), ашырхэа иҕама аатиҕаан, уаанза Назиа дызлалккысыз инацэккыс нхиҕэыцэааит.

Хазлацэажэаз аѳновеллак рѳы абзиабара инаваргы-ланы иаарцшуп айыызара атемаггы. Айыызареи абзиа-барей аҕстазаараѳы еицимкэа калашья амазам. Урт дара аки-аки еибарцшзоит, ихеибартэаауеит, аѳновеллак рѳы ахацэа рхаѳсахьякэа ирыцаззама ухэаратэы иҕоуп ахэса рхаѳсахьякэа, избанзар атцакы аарцшраѳы ахацэа роуп хадара злоу. Ахэса араҕа ахацэа рхаѳсахьякэа раарцшраѳы цырааганы иалоуп. Аха уеизгы ахэса рхаѳсахьяггы, иныкэырцшшэа акэзаргы, уаѳы ибаратэы иҕоуп.

Назиа Бамаҕ бзиа дылбон, аха иара лыбзиабара дазымтаазакэа Темыр диитеит. Ари еиҕш аҕатцара, хымпада, аҕхэыс дланарҕэуеит, ас шҕаҕаитцоз хэа, аеҕныхэа изто изцаара ыкэгылар калоит.

Ари иазааигэоу ахтыс аабоит ановелла «Кьяабахан»¹ аҕынгы.

Кьяабахан лашья Маҕыт иҳэатэала илзымдыруаз арҕыс Басланҕэыр дитан. Назиа, лара бзиа илбоз Бамаҕ иҳэатэала, уи иѳыза Темыр дитан.

Маҕыт ауаѳы агэаҕра дызтагылаз аҕнытэгы иѳыхраз, иахэшьызатэ (лыда цсыхэа амамкэа ианиба) лыбзиабара ѳыханы, уи иалылхуа дызбаанза хэа дымпшит.

Бамаҕ айыызара ахатыр ицэылаҕэымхарц, иара бзиа иибоз аҕхэызба иѳызаггы бзиа дшибоз анеиликаа, иара ибзиа-абара азбахэ цэыримгеит.

Арт аѳхацэак рхы ахтнырцдоит ауаѳытэыѳса иламыс иархаз атцас шыахэкэа. Нас ахацэа ас еиҕш (аламыс рхы ахтнырцаратэы) аҕсихология анроу, ахэсакэа ирылымшазои аламыс ахатыр рхы ахтнырцар? Иара абри ахахтынцара акэзами иаанаго Кьяабахангы Назиаггы иҕарцаз агэаҕра?! Хэарада, усоуп!

Кьяабахангы Назиаггы, ахатцара ду мѳаҕызгаз Маҕыт Бамаҕи ирываҕэыло ирывагылоуп! Уимоу, иагына-

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 103.

реихазаргыы ꙗалап. Акы, дара ирзааигээз рахатыр рбе-ит. Ǫба, аус ианатахха, уашытан хыхьхэрыма, хнасыгдаха хакэхарыма хэа ихьамцит. Арт ақтыпқацэак агэагыра ду аадырцшит. Урт агэагыра рыланатцеит ирзааигээз аз ауаа рфы агэрагара ду ирылаз.

Қыабахан агэра ганы дықан лашыа лара лзын уашытан ибаацсхатэкьараны икоу шыкаимтцо. Иаххэап, баацсык лара лзын иахылтчны икаларгыы, илдыруан, иахэшыа лзын ианатахха, ицсы шитиуаз, ихы шақэитцоз.

Мацыты Бамаћи атыпқацэа зырт аз ахацэа рыгэра ргон. Атыпқацэа Мацыты Бамаћи рыгэра ргон, уи иабзоураны урт здыркылаз ахацэагыы рыгэра ргеит.

Арака икоуп ауаатэыцса рыгэреибагара дузза. Иара абри ами ацстазаара зырцшзо, абзиабара хазынагыы зхылтца!

Ацстазаарафы агэреибагара еигу икоузеи, аха зажэа иацшэымам, зажэеи зуси еикэитым ауаа тақцхықарадакэеи ауаа мцкыа гьангыашкэеи ирыхкьаны, ауаатэыцса рыбжыара азэи-азэи рыгэреибагара анызлои ыкоуп акэымзар.

Ановелла «Маршыан Лашэ» афы даабейт зажэа иацшэма-мхаз ацхэызба Қэеиза.

Ановелла «Қыабахан» афынгыы Хамжэажэ, Қэеиза леицш, лажэа дацшэмамхеит. Диццарц ажэа зылтахыаз Баслангыер ацацаагацэа иманы данааи, Хамжэажэ дыказамызт, даеазэи диццахьан.

Арака, Қэеиза леицш, Хамжэажэгыы имцапылгеит амцкыара.

Ацстазаарафы еигу, еицэоу нцэазом. Нас ауааы иеигу дивацыпхыаза, иажэа цсахны, иеицэоу дигэтасуа далагар, уи атыхэа анбацтэо? Арт ахэсақэа уаанза ирхээз ражэа изацшэмамхакэа, ажэа зыртахыаз ирыгэтасны, даеаццоуки еигыашыаны ирыццеит. Аха нас урт зыццаз ахатца иатцкыыс еигугыы дшылпымлара здыруада?

Ус иагыа иказаргыы, ацстазаарафы аамтала, машэырла зны дымцахкьар алшоит, иццакрак иахкыа, ма даеакы иахкыа, ажэа иитаз дахыымхэыр ада цсыхэа ыкамкэа икалеит. Ускан атыхэтэа абаацс афы икылымсыртэ, зыцшрак камцакэа атып икэцатэуп.

Абри азы иҕырыҕытэи хазынаны иҕоуп ановелла «Ҥадгэҕэ айҕамс»¹. Ҥадгэҕэ хэа пхэҕызбак Чыкэбар Мсоуст ажэа илҕахьан, дизхэаны дтэан. Ачара аҕхэара ааиаанза, Ҥадгэҕэ адырра калцеит, илҕихьаз ажэа дшахьхэҕыз, Мсоуст иццара мап шацэылкуаз ала. Мсоуст ари ихы иакэитцеит, рыҕедырцэҕеит иашьцэаҕы.

Иакэҕымыз шахылтуаз анылба, Ҥадгэҕэ дрыпхэеит хар змамыз ауаа. Чыкэбараа рыкнытэ иаауа Мсоустҕы уеизҕы-уеизҕы дрыцны даарц лыцхаит.

Иеизылгаз ауаа апхэҕызба, ишлаҕэаз еипш, рахатыр дацклапшуа, нас Мсоуст иахь ус лхэеит: «Ииашоуп, Мсоуст... излеилыскааз ала сара саҕхьа пшьоык ахэсахэҕыцкэа ажэа рутахьазаап. Рыхьзкэа схэом, иазхазааит ура иахьудыруа... Сара саҕхьа ауми урт апшьоыкҕы ажэа анруҕа? Зны инагза уажэа убарт рҕы. Уареи сареи нас хайцэажэап».

Мсоуст уаха иихэараны иказ, ихы ликэаеит. Ҥадгэҕыг илхэаз иашан, лажэа илҕаз дахьахьхэҕызҕы иахэҕтаны икалцеит. Насҕы, Хамжэажэи Кэеизеи реипш, имырхэа-мырза даҕаҕара лхы мырхакэа, данахьхэҕы, ишахэҕаз аҕып икэылцеит.

ҕыбҕан змоу арака Мсоуст иоуп, уи иоуп амцкьара моапызга. Илымшаша, икаимцаша, икаитдарц игэы иҕам кайцарашэа зегы ргэы дтала ижьаны днарпирцлон. Издыруада уи амц рахэаны дызпирцыз аҕыпхацэа рахьтэ азэы, ма оыцьа (икалоит хоыкҕы, пшьоыкҕы), енак иадам-харҕы, иара икэҕэҕыны иахьаапшыз иахькьаны, рынасып лрывыоорны ицазар? Ацстазаараҕы иупылоит шака утаху аҕырыпштэкэа.

Ацстазаараҕы уажэа аҕакпхькэра уазымхэҕыцкэа ахы иоуужьыр, уашьтан рееишьа змам, ихэдахэыгоу аҕагыла-заашьа ухаҕаҕы утанаргылоит.

«— Аламыс ламысуп, ианеилоугаҕы рееишьа амазам, — ихэеит Шач, иашьцэа ицны иказ днарҕапшын, нас Ҥадгыгэ лахь даахьапшын, ус ихэеит: — бара бҕы уаха ус хамам, дад. Хаир быкэзааит! Шэаала, шэаала! — Уаха мхэакэан, инеҕжэлан, пшьышала иахьааз ицеит Чыкэбараа».

Ирхэаранҕы иказеи? Мсоуст иашьцэа, иҕынхацэа абри ихьзала хантыцрыз хапсындаз рхэаратэы, рыхэда хеит. Урт

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад.197

анаауаз, уи апқхәызба илзымақаруазар акәхарын. Аха иа-хьааиз иацәыртцит зажәеи зәи еиқәйтымкәа, зәи нархәы-аархәуа ицәажәоз, даргы жьаны иаазгаз, дара ртәы, дара рыцкәын Мсоуст шиакәыз. Уи еитцейкәәкәаз аахәны, ихаҭа дарччархәит, иашьцәагы иҭынхацәагы рылахь ада цнацәеит.

Ҥадгәыгә арака афырқхәызбара лылшеит: лыццакра иахкьаны илцәеилахәаз аус, аҭыхәтәа баапсымхартә, аҭып икәылцеит, ҭакқхықәра зхы иамҭазо амцқьара мҭаҭызгоз ауаҭы, ауаа ирбо-ирахәуа даҭаҭылцеит, дахьлырхәит.

Хамжәажәи Қәеизеи ус изымныкәеит, избанзар урт Ҥадгәыгә леипш уаанза ажәа зырҭахьаз рҭы, рмап зла-шьақәдыргәгәара аобиективтә хыриашага рымамызт. Аобиективтә хыриашага рымамкәа, рмап цәырыргар, усқан уи аҭакқхықәра (Мсоуст имцқьара ааргамахан, иаахәны ихы ишҭаҭаз еипш) иаахәны дара рхы инҭаҭон. Уи рды-руан азоуп имырхәа-мырза иныбжыҭцны, ажәа зырҭахьаз рерыцәзаны даҭа цьоукы изрыццаз. Ус икоу ауаа ир-зымариоуп аҭсҭазараҭы амцқьара амҭаҭгара, ражәа нархәы-аархәуа, рхы ныбжыыга-аабжыыго ахныкәгара. Урт ацәалашәара ссақәа ирыхҭныртцоит ауаҭы ламыс, рыбзиа-бара, рмилаҭ, рыҭсадгьыл зегьы.

Ус икоу ахәсақәа роуп, нас ашьҭахь маншәаларак анаа-роулак, зхацәа атәыҭақәа рхаргыло, аганахьтәи ацәыбзацәа аахәаны ацәыҭарақәа ирывало.

Хәхәаҭшып ановелла «Аисара» аҭны Чынчор ипқхәыс лхатца иаармарианы дшылыҭсахыз: уи лхатцеи лареи Каламаҭ иҭы сасра ишыказ, апшәмеи лареи еисеит. Аисараҭы диаа-ирц, ауха ҭхыбжьон мазала дҭагылан, Каламаҭ ихьча Қьрым дахьтәаз аҭып аҭы дцеит (уи ахьыказ ааигәан). Ахьча дхых-ны лхәатәаҭы дылзаагар, аисараҭы лара уеизгы-уеизгы даиааиуеит хәа агәра ганы дықан. Қьрым дхылхырц азын уи ауха лара дилатәаны, бзиа дылбозшәа, дылзымычхәзт азын даазшәа ләыҭатца, ахьча деилалгеит.

Иарбану уи зцәа-зжыы аҭирала акрырхара иашьцы-лоу дызлареипшым? Акызатәыкоуп дызлареипшым: лхымҭаҭгашьа лхатца илалтәахуеит. Лхатца длымамкәа ианыкала, еиха даргамахоит. Лхатцагы длымамкәа, ахныкә-

гаразгы илкуа-илштыуа аҕны рацәак дманшәаламкәа, лекономикатә тагылазаашья аакәадахар, усқан хьахә-хьачрада, лцәа-лжыы аҕирала акрырхара далагоит.

Ҷахәаҗшып ановелла «Аримсада лтоуба»¹ аҕны Аримса-да лхымҗаҗгашья: Аримсада лхатца Дадын Нхытҕка дцараны дыҕан, амҗа дықәлеит. Аримсада лхатца даныналҗырхәхәа, ауа лгәыла ахьча Қәабзач адырра наилтан, лыҗыка даал-геит. Атқ акыр инеихьаны, Аримсадеи Кәабзачи реыртынч-заны ишеицышьтаз, ргәырҗанзамкәа, Дадын дахьдәықәлаз дзымцакәа, дгьежьны дааит...

Аримсада хыхь зызбахә ххәаз ахәса зцәанырра зызн-ымкылакәа цәала-жыыла ахәахәтыҗцәа ркатегория даланакуеит. Ииашоуп, уи лыбзиабаҗ Қәабзач иҕнытә җарак, малк лоурц дашьтазам, аха уи лара дазыриашазом. Адәахьала уахьлыхәаҗшуа, хыхь зызбахә ххәаз ахәсақәа ркатегория даланамкуашәа убоит, избанзар, уи лхатца иҗны дныҕәнагоит.

Аҗада ишаххәахьоу еиҗш, Аримсада лҗызцәа аҗста-заараҗы рхада хәыцырҗа рымазам. Аримсада исфари, исшәысҗари, схи шҗаныҕәызгари хәа дымхәыцратәы данеиқәшәа, зегь рыла дтәы-дыҗха даныҕкала, лгәы цәыцәын, уажәшьта лцәа иадло ахатца ида уаха хәыцырҗа лыма-мызт. Лхатца лгәы дамбо далагоит, лгәы иқәҗыҕуеит. Лхатца инаивырхәхәаны даҗа хатцакгы «бзиабаҗыс» мазала дышьтылхуеит.

Зызбахә ҳамоу ахәсақәа ахацәа анрымоу, ркалтҕьашьяра мазоуп еиха. Уи, рыламыс аиуа маҗзак нханы иахьыҕоу иабзоураны, иҕартцо аламысдара иацәыҗхашьбоит азын мацара акәзам рхымҗаҗгашья зырцәахуа, аҗакҗықәра иацәшәаноуп ркалт ҕьашьяра амцхәартца иҗатцәахны изрымоу. Урт рхацәа шаҕа ирыцәшәо аҕара, ркалт ҕьашьяра цәахуп.

Ус акә, даҗакала акә, зегь акоуп, зхатца дзыҗсахуа аҗхәыс лҗагылазаашья шәартоуп. Уи лҕазшья бааҗс знымзар-зны иҗымҗыр ада җсыхәа амазам. Уи аҕыч диҗызоуп – лхатца ибзиабара ҕычны даҗазәы илҗоит.

җытҗрак анбжыыс ауп Дадын игәыла ахьча Қәабзач цәыбзас иҗхәыс дышлымаз ихшыҗ азцо даналага, аха

¹ М. Лакербай. Тот, кто убил лань. Сухуми, 1966. Ад. 162.

Аримсада убасшәа ләыҕалцеит, «уи ахьча гәамажә» дахь-лыдыкылазгы ләахылшьяауама ухәаратәы. Дадын, иакәым акы самхахәатцәҕызаап хәа, уи лыжьжыара далагеит. Уимоу, ләаҕхья ахара иара ихы иадцаны, ианалыжьыирц ахәара ҕаитцоит: «Абзиабарей ахыбаарей зынза сдырлашәзеит, исхәо закәу саргы исыздыруам... сатабымцан, быгәра згоит...» хәа (ад. 166). Чынчор, «Аисара» ановеллаҕы иахпылаз, иыызатцәҕыа иоуп Дадынгы. Арт рыхәсақәагы категориак иатанакуеит, даргы ҕазшьала еизааигәоу, зыхәсақәа рәаҕхья ихәәеу, зуара ахәтыр иахьахәтоу аҕы иззықәмыргыло, уаа рыцхақәак роуп.

Урт рыхәсақәа ирхацәазам, итәцәоуп, рыхәсақәа рхәура итоуп, аха дара уи рызгәатәзом. Игәартәзаны иҕаларгы, урт рыцстазаашья аитакразы рәы ҕеихпхьараны иҕазам, избанзар урт зхатәы ҕазшьа змам уаауп. Дара урт рыхәсақәагы дара рәы рәаанкыланы изыкоу убри азоуп. Урт реицш икоу ахацәа-хәуцәа ахьрымоу аҕнытә, урт ахәсақәа аҕак иыызаны рхы рбоит, мамзар урт ахәсақәа рхацәеи дарей кеибамыжьыр ада цсыхәа амамкәа иҕалон.

Асовет мчы шыақәгылаанза ацсуаа рыҕонуцҕа ажәлақәа «рейҕарамра» иахькыны абзиабара апықәсыла дуқәа айуан, аха ауаа ҕөышқәа еснагь ирдыруан абзиабараҕы ажәала айҕарамра ус шамамыз, ацкәыни азҕаби, дара ангәапхейбашья, ажәла дуи ажәла хәычи хәа еилыхра ҕамцакәа еинасыпхарц шахәтоу.

Ановелла «ҕинаҕи Синаҕи¹» аҕны иаарцшуп абри ахшыҕтакы. Маан ҕамлаҕ, цшьынҕажәа шықәса анихыцуаз, пҕа диоуит. Уи анлызхә, даара дыпшзахеит. ҕамлаҕ ицсы ахьынзәтоу махәык диоур итахын. Ацснитәи ах диацәажәеит ауаа реизара ду ҕатцаны, еиуеипшым аицлабрақәа мҕапыргарц, убраҕа иреиҕхәауа, зегы ири-ааиуа диитарц ицхә.

Ас еицш аҕатара, атыпҕа лыбзиабара иазымцәазакәа хатә ддәыкәызтцо пҕароуп, аха ацсуаа рәы анкыа иҕан асеицш аицлабрақәа рыла амахә иалпшаара. Анапшцәагы, дара атыпҕацәагы ари уамашәа ирбазомызт, насгы амахә

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 167.

ари еипш аизараҕы даналырцшаауа, дара атыҕҕацаа иргэаҕхода, иргэамҕхода хэа ирматцаауатцэҕаҕы иҕамызт. Аус злаз лара атыҕҕа илгэаҕханы иалылхуаз иакэын, аха лара инеиужызаны илтаху иалцшаараҕы ахақәитра лымамызт. Лыуа-лтынха ирхэо дазхэыцыр акэын.

Лыхнашҕа дуаҕы, ажэлар еизаны аисарақәа иахыырҕыыз, иаха еиҕу арҕызба хэа Ғинат илзалырхуа арҕызба лара Ғинатҕы дылгэаҕхар акэын, урт, лынасыҕ ашацәа ирхэо амчра анаиуаз.

Ацснытәи аҕи аҕауадцәеи, Маан Ғамлаҕ ихаҕаҕы дналацаны, агәра ганы иҕан, араҕа аиааира зго, уеизҕы-уеизҕы ҕауад цкэыноуп хэа. Нхаф цкэынак араҕа игәаҕны дкылсуеит хэа амалахазҕы урт ргэы иаанагомызт.

Аисарақәа ирылагаанза, Ғинат лылацш даатцашәеит, лара дкылкааны илыхәаҕшуаз, арҕыс шьахәзак. Уи илацши ицшреи-исахьеи иаразнак лара убас дрыткәеит, уинахыс уи арҕыс ида даҕазәы лылацш лызидкыломызт. Ашьтахь уи арҕыс аисарақәа зегы рҕы аиааира иго далагеит. Аха арҕыс дшынхәы цкэыназ, дыш-Шамбаз аҕ ианеиликаа, уаха аисарақәа рылахәра азин имоуит. Ғинат уи гәынганы, уаха аисарақәа дрыхәамцшырц дгыланы дцеит. Лаб данаахьаҕш, ицҕа димбеит. Длышьталаны ауадаҕ дахьнеиз, лара еимаҕәаны атцәыуара даҕын.

Иҕалаз аб ианеиликаа, аҕ диҳәеит ацкэын аҕырхәма-рраҕы азин иитарц.

Синат араҕаҕы аиааира игеит. Аха Ғинат иара дирым-тарц аймак калеит. Маан Ғамлаҕ ицҕа нхафы цкэынак диганы шҕаҕало, рхәан, аҕауадцәа рыҕедырцәҕеит, еиҳаразак Маанаа, Озбақь рацхьа днаргыланы. Ғамлаҕ ицҕа илхәаз дахыҕар иҕахзам, насҕы Шамы Синат еҕьирт арҕарцәа раткыс дшеиҕу идыруеит. Еиҳаразак уи ацкэын иара ицҕа дылгэаҕхеит, бзиа дылбеит. Абзиабара ишубалак уаҕышыкласыр шиашам, ацәҕеи абзиеи акыр збахьоу аҕахмада кәыш идыруеит. Уи избеит иашьцәа Маанааҕы еҕьирт аҕауадцәаҕы рыгәхьаа мкыкәа, ицҕа бзиа илбаз ауаф диитарц. Еиҕыыхарахеит, еимакрахеит, ус илашьцеит. Арт реилафынтра рхы иархәаны, Ғинаҕи Синаҕи ааицәажәан, ибналеит, алашьцара реаладырзит.

Автор араҕа абзиабара аиааира аиргеит, аха иҕалоит икэҕылар азцаара, ас иаалырҕкыаны абзиабара арт аоыҕа ишҕарызкылҕеи, хэычык агэра ахатара удаоҕами, ари бзиабара иашатэҕьюума, мамзар аамталатэи цэала-шэароума хэа?

Хара хэхэаҕшуа, Ғинат ас иаалырҕкыаны, ҕенакала Синат бзиа дахһылбаз, бзиабара иашатэҕьюушэа аабоит, лыбзиабараҕы агэра аагоит. Авторҕы уи ауп иҕаихэо.

Ииашоуп, абзиабара иаша арҕызбеи аҕхэызбеи рыбжыара иирц азыхэан, урт наҕ-ааҕы цыҕа еибадыруазароуп, урт реилибакааразы аамтаҕы мачымакэа иақдырзхыазароуп. Аха иҕоуп убас еиҕш мышқэак аҕстазаараҕы, ҕенак шэымш ианраоуа. Иара убри амш аеноуп Ғинат Синат данылба, данеилылкаа.

Хэхэаҕшып Ғинат Синат ҕенакала шаҕа деилылкааз.

Раҕхыза иргыланы уи иҕшра-исахыа лгэаҕхеит. Уиҕы абзиабараҕы атыҕ ҕэҕэ амоуп. Уи ашытахь Аҕсны ахыынзаназаазоз арҕарцэа зегы еизаны иахьеицлабуаз, зегь реиҕа еиҕны дхысит. Аҕснытэи ах ауаа рғаҕхыа дырчехэаны, зегы ишырбоз итапанча ааҕыхны уи хамтас ииҕеит. Ариҕы аҕхэызба лыбзиабара арҕыхаразы даара акратцанакуеит. Уи ашытахь Аҕсны ахыынзаназаазоз арҕарацэа-кэашацэас иҕаз зегь рацкыыс еиҕны дахыкэашаз азын, Аҕсны ах уи ииҕеит ачабыр еимаа ссирқэа. Араҕаҕы ауаа зегы еизырзырҕоны дирчехэеит. «—Уст абарт! Иушьоутар, зынзаск аҕсаатэ уеиҕшхап. Ибзиазаны укэашозаап, афырхатца!»

Аҕыхэтэантэи аицлабраҕы Аҕсны ахыынзаназаазоз аеҕаза рҕарцэас иҕаз зегы ахьеицлабуаз, Синат зегь реиҕа дышчыбҕаказаз лыблала илбеит.

Ишыжэбо еиҕш, Ғинат ҕенакала еилылкааит, абжыааҕны, акыр шықэса атыҕа илзеилымкаашаз.

Ус анакэха, Ғинат ҕенакала диҕынцэаауа Синат бзиа дахһылбаз, аамталатэи цэанырроуп хэа хэхэаҕшыр иаша-хом. Ари бзиабара иашоуп, инагзоу, иҕшьоу бзиабароуп! Иара Синат иакэзар, уи уаанзаҕы дидыруазар акэхарын...

Ари еиҕш абзиабара цыҕа амҕа ылнамхыкэа иаанхар, атрагедиа ашҕа икылсуан, уи еиликааит азоуп шэышықэса

зхытцаз, ацэгъа-абзиа акыр збахъаз атахмада Маан Камлат ипцаи Синати икартаз иашоуп хэа изипхъазаз.

Абзиабара абас икоуцар, абра ицэыртцеит, абас ухьыр, абра изуеит хэа, пқарак аманы иказам. Уи цэыртцыр калоит уанымгэыгзо, угэы иахъаанамгазо.

Убас икалеит ановелла «Хауида»¹ акынгы. Хауида тауад арпыск длышьталан, аха даницымца, мчыла ахьымзг лсыргоит хэа, бнарак афы лымца икит. Хауида лымч мхошэа анылба, иара атауад цкэын икама уака икэныз, имырбазакэа иаатылхын, илилатцаны дылшыт.

Хауида ауашьра ахьыкалцаз дахьыркьаны лус рызбын, аашықэса атакреи хэышықэса Сибрака ахгареи лықэыртеит.

Хауида лус анырзбуаз, уака азбырта азал акны изыроуаз арпыск, Чычын хэа, Хауида дфехрацы иакэикит. Илхэо азбащэа ихарымцартэ агэра дирган, ақхэызба доуишьтит, иара уи лцынхэрас дынтаркит. Уаанза Хауидеи Чычыни еибадыруа хэа икамызт, аха уинахыс ашэкэы рыбжьалт. Жэохэ шықэса лара уафы дицымцеит, Чычын дизыпшит, дгьежыны данаа, иаргы лара длывымсит, дигеит. Абар, урт шэышықэса ирзынапшуа ирхытцеит, аха рыбзиабара уажэгы хэанчарак аманы иказам, фыц иааиднагалаз реипш ауп ишеихэапшуа.

Чычын Хауида лахьтэ насыпк дакэгэыгны акэымзаргы, лцымхэрас ихы заирбаз, иара игэапхаз ақхэыс иара ибла ишабо абахтахь дизышьтуазма. Ацсуаа ақхэыс лахатыр мыцхэы ихаракны иахэапшуеит, уи пату лықэтцара ацсуа психологиафы ичыдара гэгэаны иалоуп. Ақхэыс пааимбар хылтцшьтраны, быбыц зкысыр камло маалыкыны ауп ишлыхэапшуа. Еихаразак уи лыламыс цъара акала ихэашьыр, ахацэа рызгы ихьмызг дууп. Ақхэыс абахта данташэа нахыс, лыпату хеуп хэа ипхъазоуп. Ииашоуп, абахта аташэара зегы рзын ипатудароуп, аха ақхэыс лтэы зынза ихазуп.

Чычын ибзиабара Хауида лфы ифыхеит, уи икалцаз ахатампхэысра иабзоураны, лыпцстазаара зегы кказа иапхъа ианаагыла.

¹ М.Лакрба. Аламыс. Ад. 144.

Хауида лыбзиабара ҕыхеит, лара дызгараны иҕаз аҕнытәи дҕыхны, лцынхәрас ихы анеиҕа. Иҕалап, Хауида Ҙыҕын изҕлымхара зназы ус уалны илыпхъазозтҕы, аха нас асалам шәыҕәқәа рыбжьысра ишаҕыз, хәыч-хәычы абзиабара цқьа цәыртзар. Аха уеизгы урт жәохә шықәса ианеизыпшы, рыбзиабара еихагы иҕәҕәхеит, анасың хазынагы аиуит.

Ауафытәыҕса иҕстазаара убасҕак икьаҕуп, ахатца жәохә шықәса ихганы дырҕагы аҕстазаарахь сеиҕакылсып, стаацәарахо, сынхо, сынтуа сҕалартә аамта сыҕстазаараҕы исзынхоит хәа агәыҕра, аҕсуа иқәра ду иақәгыҕуа азәы изын акәымзар, иуадаҕуп. Лара аҕхәызбагы, Хауида Ҙыҕын дшизыпшыз еиҕш зылшо, зҕазшыа ҕәҕәза ишьақәгылахьоу, зцәанырреи зыхшыҕи еимадоу, ицқьоу лоуп.

Арт рҕыҕагы ҕазшыала еизааигәаз шракәыз гәыла еилибакааит, ҕаҕьаҕас еибамбазакәа рыбзиабара цәыртцын, еиднахәалеит. Агәаҕьреи ачхара дуи рыбзиабара анасың гәыртҕахә ашҕа икылнагеит.

АУААТӘЫҘСА РЕИЗҘҒЛЫМХАРЕИ РЕИЦХЫРААРЕИ

Аизҕлымхареи аицхыраареи ауаатәыҕса еицырзеи-пшу, аҕстазаара ашьапы иқәзыргыло тас хазыноуп. Азәы ицхыраареи, насгы азәы иҕнытәи ацхыраара аиуреи ауафытәыҕса иҕсихология убасҕак иалашьцылоуп, хара ихазгәатәзом хаҕстазаараҕы иахьеи уахеи шаҕа цхыраара хауа, харгы шаҕаҕы ацхыраара рахто.

Иаххәап, ура аҕатын уахар уҕахын, аха амца умазам. Ақалақь аҕы еилысуаз ауаа рацәа рыҕнытә азәы унидгылт. Уи узустада хәа дцаазом, амца имазар, иуитоит. Ари уадаҕрак злоу ак акәым, аха уеизгы ура узы уи цхыраароуп.

Мамзаргы, ура иахьа ушымҕасуаз унидгылт (унлыдгылт) азиас иахакнахау ацха зымацара изықәымсуаз, зыблахац гьежьуаз азәы. Дызустада хәагы уцаазом. Унапы неиуркын, ацха днықәугеит.

Арт зеггы имариазоу, имацзоу, дарбанзаалак уащы мап зцэимкуа усуп, аха уеизггы аицхыраароуп иаанаго. Уарггы, арака имацзарггы, ухы алаурхэт ауаатэыџса реицхыраара атцас хазына.

Иаагап дырџегг ыырпштэык: уара ушэарыцо ахракэа ушырџаз, азэы анакэоу айкэџара дшыбжыажыыз убеит, уивсны уцазом. Иулшо зегг кэуцоит, дтугоит. Ма уицэагыланы, ма укэафэа дыкэжыны дтугоит ицстазаара ахьеикэурхарахь. Ари цхыраара дууп.

Еиуеипшым ахтыскэа ирхылцуа агэафракэа рџы ауащы ауащы реицхыраара ацстазаараџы ишыкоу еипш, алитератураџггы зехынџыара иахпылоит.

Ашьха апшыхэцэа Светлови Нинбеи азэы абахэ далкыаны азыж дыштахаз анырба, дызуста хэа иазымхэыцзакэа еибарыџуа ицан, дахьтахаз цшааны, ауащы азыж дамырхит, нас дырган, дырхэышэтэит. Уи ахьча чкэын Шыаруан иакэын¹.

Кэыдры азиас азэ даманы ишлеиуаз, Даур ибан, дызустоу шизымдыруазггы, азы иеалажыны дамихит. Ари Кэынта иакэын².

Арака ауащы ауащы реицхыраара атцас хазына Шыаруани Кэынтеи ацстазаарахь иаргьежыт.

Аха ацстазаараџы икалалоит илабџабам агэафракэаггы. Уи агэафра ауащы иџныцкоуп иахыкоу, игэыцџкыа иаграла, ицрыхо иалагоит. Азы иаанахэаз дгэатаны дшамырхуа еипш, уи илабџабам агэафра иакэшэазггы дгэатаны ацхыраара ианаамтоу имоур, уи ицстазаара зынзаск иаимнахзарггы калоит. Аха арака иуадаџуп уи агэафра агэатара. «Азэы игэафра џазэы издыруам» ахэоит ацсуаа ражэафкаггы. Ауащы џнуцкала дзыргэакуа аацэырганы абггыжэжэа ауаа инрылеитдом. Иагья ихьантэазарггы, ауаа рахатыр амџафгаразы, ауаа дахьырбо итэахуеит ихьяакэа. (Азэ дубап, хьаа имазамзарггы, еснагь ақыра иаџуггы, аха урт рыла ацстазаара шыакэгылам. Хара хэзлацэажэо ауаатџкыа роуп.) Насггы ауащы иџнуцкэатэи игэафра

¹ Шь. Цэыџыба ипоема «Анасыц ду». Ишэкэы «Иалкаау». Акэа, 1963. Ад. 211.

² Л. Кэыцниа ипоема «Даур». Иџымтэакэа реизга. Акэа, 1955. Ад. 509.

адәахыы инубаало иахыыкам аҕнытә, амц ихәома хәа уафы игәы иаанагар хәагы ацәшәара ицсихология иалоуп. Ауафы фнытцкала ихъаа, илабҕабам ихъаа аилкааразы ауаатәыфса рыбжьара иҕоуп ҕазшыа хазынак. Уи ауаф иреизфлымхара ауп.

Ирацәоуп ацсуа литературафы аицхыраареи аизфлымхареи ртемала ифу арҕиамтәкәа, еиҳаразак урт уцыхъашәоит М. Лакрба иновеллақәа рфы.

Аизфлымхареи аицхыраареи роуп иаанарцшуа М. Лакрба иновелла «Қъаабахан» .

Шармат Басланҕәыр Цыҕардантәи аҕацаагацәа иманы Аацы дахъааиз, изхәаны итәаз Аргәынцха Хамжәажә даеазәы диццахъан. Афзы Мацыыт хәа Ешыра ақытан инхоз хатца бзиақ Басланҕәыр дзықәшәаз арыцхареи, насгы фара-жәра рымазамкәа харантәи иааны ишцоз анеиликаа, аҕацаагацәа афныҕа имфәахиган, рхәы ҕацаны иныҕәиҕеит. Аха Басланҕәыр икәша-мыкәша иҕазгы, рыстол изхатәазгы аky ибла иамбо, ихы икәәчы дтәан.

Мацыыт ауафытәыфса изфлымхәу, зацсуа чеицыка хараку, ламыс ду змоу уафы гәыбылфуп. Уи аабоит аҕацаагацәа ирыхыыз гәынғаны, насгы рымлакра гәаҕаны иахымфәахигаз амацара затцәык ада фырцштәы хамгаргы.

Мацыыт игәеилгара иавымсит Басланҕәыр иҕагылазаашъа. Уи игәеиҕеит Басланҕәыр агәәҕра, ахмыызг дхәәчы дшамоу, ацхыраара шитәху, аха цхыраашъас иитарыз?

Азы даанахәар, дамихырц иаргы иеалаижьрын. Еилкаауп уа иҕататәу. Абахә дафәахар, иаргы уах дафәаларын. Уаҕагы аргама иубоит иҕататәу. Имариан. Ихы дамыхәо анаҕәоу аиқәпара дшыбжьажьу дибар, ииулак дтигарын, иҕәәкә дықәыжь бахәи шъхеи дырҕигарын, ицсы еиқәирхарын, аха ара?

Ауафы, изысхареи хәа акәымкәа, гәык-цсыкалатцәҕы азәы ацхыраара иитарц данашьтала, акафы икылигоит. «Хәшәы змам ыҕазам» ахәоит ацсуаа ражәацҕак, уеизгы-уеизгы дзышьталаз хәшәык азицшаауеит.

Мацыытгы избеит Басланҕәыр дызлаицхраарыз, уи диман иахәшъа, Қъаабахан хәа, зырехәапхыыз ахара инафхъаз.

Маңыт даалаган, убри иахәшьа хазына, дара тацас иа-аргараны иказ латцкысгыи еигъыз, уажәада иимбацыз, аха ацхыраара иаргәафуаз Баслангәыр дыниџан, аҗацаагацәа еикәыршәа идәықәйтцеит.

Шьюкы-шьюкы, ирацәаџуп ауаџы изфәлымхара ацын-хәрас, аеырдагәара, рааигәа икоу азәы дара рыцхыраара ада цсыхәа шимам рбаргыи, ирымбазшәа катцаны зхы наф илазыркәуа. Ус икоу абахҗа иҗоукыргыи, аеытцгақәа цшааны ахырқьиара иалагоит.

Маңыт аеытцга ацшаара иқәшәо уакәытц, уи ахьзала аафимтзаргыи, азәы игәафы гәыбганк иара изын ицәыр-цраны икамытц, аха иуаџра гәы иазымчхаит Баслангәыр игәафра имбозшәа аеырдагәара.

Маңыт Баслангәыр ихьымзг ихихит, игәала ихазыр-штшаз ахәшә изицшааит.

Ииашоуп, уи ахәшә иара махәфала ацхзы катәо, ма ихатә цҗстазаара ацсреи абзареи ирыбжьаргыла, хацәнымырха дықәцаны иааимгеит.

Уаџы ихәар калойт, иара ицәагозеи, иахәшьа лыла абзиара ихы иаиргеит, длыгәтасны илымбазацыз, илзымдыруаз азәы диитцеит, иабакоу абзиабара, иабакоу ахатәы насыц азын уаџы ихакәйтра хәа? Аха «Сан, Шармаҗ Баслангәыр дзыцсоу дырны, ус сгәы дамыхәар, ари лыдызгаломытц Қьаабакан» – ихәойт Маңыт, иани иареи реицәажәарафы(ад. 105).

Иара абри аицәажәара амацарагыи Қьаабакани Баслангәыри рацхьакатәи рыцҗстазаара шымџахымкьо атәы акыр ханахәойт.

Аха уртц ракәым арака уажәы қәкыс ихәмоу, аус злоу Баслангәыр итрагедиятә тагылазаашьеи ацхыраара иаузи роуп.

Ари аныкалоз ақьабзқәеи атцасқәеи шака игәгәази, ацсуа милат рцсихологияи зейцшрази рыла Баслангәыр дзықәшәаз ахьымзг атцкыс, ус дақәшәаанза, ацсра идыр-кылар, хьахәхьачарада ацсра акәын иалихуаз.

Ауаџы ибла изхымтуа, ихы шьтых иқәлацәа дзырыламцшуа, ауаа ахьеизо еыцныхәак рыбла ихибалар хәа дшәаны дзымнеиуа дыказар атцкыс акамзаара

еиҫа еиҫуп. Басланҫәыр идунеихәәпшышьа абас иҫоуп, нас уажәы иара иқыҫа дышқаналалоз? Игәараҫы ачаразы еизаны иҫоу ауаа, аҫаца даабандаз хәа ипшу шқанеиҫәпшырыз? Иаразнак иқыҫа аҫәы дахатцо, деимхадодрыма иаакәлон. Гәарабжьарак дныбжьалар, зыпхәыс дзыцәцаз дахьнеиуа хәа деибадырбаларын. «Изқәикра изымдыруа, дыпхашьаны азәы дзиҫампшуа дрышьтагәышьан амаҳәгы. Дгәыгуазма ас ахьмызг баапс изыҫашкып хәа» ихәоит автор (ад. 104). Ас еипшқәа раан, апсуаа шыақатәарада изеилгазомызт, аха Маңыыт ауауытәыуа изфәлымхара ду илан акнытә, атрагедиятә тагылазаашьа ықәырцәианы, анасып гәырҫхәхә ашқа ахы ирхеит. «Агәырҫхәара ззыхынхәыз аҫацаагацәа акихәа аҫацаагарашәа аатдырҫеит. Иблақәа ааихаччан, ипсы аавигеиг Басланҫәырҫы»(ад.108).

Ари ановеллаҫы Маңыыт ихаҫсахьа ауауытәыуа ауаура иланатцоит, иунацоит ауаатәыуа рызфәлымхара ду узто ацәанырра, ауаатәыуа рыбзиабара. Ановелла аҫақы ауауи ауауи реицхыраараҫы иҫырпштә дуззоуп.

Басланҫәыр уауы иблала иимбо агәәқра дтагылан, аха уи ацхыраара иоуз илабҫабоу, иаргамоу цхыраароуп: аргама Қыабахан Басланҫәыр дицоуп, игәараҫаҫы уымш раахыс еизаны ачара иахатәаз, зегьы дырбо-драхәауа аҫаца ддаргеит.

Апсҫазаараҫы иҫоуп, ауау игәәқра аргаманы, аха уи аргама илабҫабам цхыраарала данҫыхтәугьы.

М. Лакрба иновелла «Уыҫыа аишьцәа»¹ акны Шәарах абахә тақнаха баапсы даҫаналан дшықаз, иқәыхәлан, уа даҫахеит. Атц ықәха ацара иаҫуп, иара ергьхәа изшьапык апында дықәгылоуп, изнапык аарла иамкәйтцазаратәы, ацақьа иалыхәхәоз хахәык иеаларпс икуп, уаха днызкыло имамкәа, апсреи абзареи дрыбжәагылоуп.

Уи иашьа Қыазым, Шәарахи иареи рыбжьы еиньуратәы, дласкьаганы дыкоуп, аха дөеины цхыраашьак иитаратәы икам. Атц лашә аан абахә аҫы еитатцшьа амазам, арахь ауауы апсра ахықә дықәгылоуп, ацхыраара имоур, дылтахәаша дцоит.

¹ М. Лакрба. Аламыс. Ад. 45.

«Сааңсеит, Қыазым... Уаха сылам, – ибжбы тааза иаа-уеит Шәарах» (ад. 49).

Дааңсоит, хәарада! Ауафы имаха-шьаха аихеилартәа иафызам. Уахык шаанза ауафы ихәамц аанкылара шыап җынцак иацәыхантоуп. Ианазнымкылагы – тахароуп, абахә длаҗаҗыххаа дцоит ауп ии.

Ауафытәыҗса иҗстазааратә тагылазаашья иахҗыаны агәкаҳара анизааилак, адунеи аҗы зегы изеиҗшшәа дҗалоит, игәитәшаз игәйтәны ихыыз данышәоит, җаҗхья иҗстазаара аргъежъразы аҗәҗара даҗәйтцуеит.

Ауаф игәы бзиа, ихы бзиа, деибга-дызҗыда дшыҗоу, аҗагылазаашья бааҗсы иоуз данымшәар ада җсыхәә имамкәа даныҗкала, ии трагедиа дуззоуп!

«–Сара стәы уажәшьта егыҗкам, – игон Шәарах иб-жбы...» (ад. 49).

Шәарах ари еиҗш иҗоу аҗагылазаашьяҗы дышнеиз, Қыазымгы еиликааит, аха цхыраашьяс ииҗарызеи, иашья дызлеиҗәирхари?..

Ии абахә дшаҗагылоу, дамхаҗәаны абахә диҗәамгарц, уахантәарак ибжбы иҗәиргон, ахаҗәа рашәәкәа изцәыригон, игәы иргәҗәуан, аха шыта урт рыла уаха иау-ам, абар диҗәтахоит, иҗаитҗарызеи?

Аҗсуа жәлар жәйтәнәтә аахыс амаҗәмабарақәа амбатә зхызгахыоу, аҗстазаара аҗышәа ду змоу жәларуп. Аҗагылазаашьяқәа, изеиҗшразаалак зегы рҗы ауафы ажәәҗкала маҗарагы дымҗақәыртон. Убри азо-уп иагзырхәо: «Ауафытәыҗса агәәҗра дақәшәар, имч илзаауеит, агәыҗжәара дақәшәар – илымшашагы илнар-шоит хәа» (ад. 49). Қыазым ари ажәәҗка ихы иаирхәеит, Шәарах дзыргәаарыз, игәы җызжәарыз ажәәқәа җшааны игәыдиҗо далагеит. Қыазым игәәанагара, ихшыҗ дам-жәеит, Шәарах имаха-шьаха ииашатҗәкыаны амч рылалеит, шаанза абахә дшаҗагылоу ичхаратәы, дыҗәҗәахеит, ии ала-гы аҗсра дахыҗеит.

Қыазым ихаҗсахьяла араҗка иаарҗшуп ауафытәыҗса дызҗыҗшра ахаҗсахья хазына: ии Шәарах иеиҗш дҗаҗьатасым, аҗстазаараҗы илшашеи илымшашеи иды-руеит. Шәарах илшашаз изымдыркәа, ақәасаб абахә иаҗәацаланы, напыла искуеит хәа далагеит.

Аңсҕазаараҕы ауаҕы ылымшаша ҕаитцарашаа иеазикыр, дзырҕхашыара аҕагылазаашыаҕы мацара акэымкэа, Шәарах ихыыз еиңш атрагедиатә ҕагылазаашыаҕы днанагар алшоит.

Шәарах, Қыазым дааизкамшәар, ауа абахә дагон.

Қыазым илабәбаоу ацхыраара Шәарах истоит хәа уи ауа абахә дөағалар, Шәарахгы дизаҕыгомьт, ихаҕагы дҕахон.

Иаххәап, Шәарах иакэымкэа, Қыазым иакэьтгы абахә иаҕахаз, усқан Шәарахгы ацхыраара дашьтамлакәа иурымыт, аха уи иҕазшыа зейцшроу ала, Қыазым иеиңш хшыҕла дзымныкәар ҕаларын.

Аңсҕазаараҕы ауаҕы аҕагылазаашыа шицныкәауа гәатаны илша аизшашыа данзақэымшәа, рыцхароуп.

Қыазым илшеит аҕагылазаашыа иацныкәаша цшааны, аңсра ахыкә икәгылаз ауаҕы ацхыраара иҕаны иеиқәырхара.

М. Лакрба иновелла «Ғыңыа аишьцәа» аҕны ибзианы иаарцшуп илабәбаам ацхыраара ауаҕытәыҕса иңсҕазаара ианаңшәмахаз моментк, аха уи ала иңимцәеит ановелла: ари еиңш иҕоу ацхыраара аргама убла иахьаахымгыло аҕнытә, ауаҕы уи изгәамтәкәа данавсуа рацәоуп. Уи-моу, уи ацхыраара ҕазцаз деилкааны, ҕабуп хәа иахәара ацынхәрас, агьангыашцәеи агәтцәажәпақәеи дрыншьала, данигәтасуагы ҕалалоит.

Шәарах абахә даҕаңсраны дшыҕаз, даҕызгаз Қыазым шиакэьз изеилымкаазакәа, абахә аҕы игәы цызжәарыз ажәакәа ахьиеиҳәаз дахырҕкәаны дишьит.

Ахшыҕ кәаҕера, ахара амцшра, даеакала иаххәозар, ауаҕы ихшыҕ ацкыыс ицәанырра аҕасыр, абасоуп иахьақәнагам дышнанаго, иҕаимцаша шинарҕатцо.

Ацыхәтәан иеиликааит акаамеҕ шыҕаитцаз, иңсы еиқәзырхаз иашыа акгы ихаразамкәа ахара идцаны дшишьыыз, аха шыҕа аңсы дизыргыломыт.

Раңхәатәи итрагедиатә ҕагылазаашыаҕы диман ацхыраара изтар зылшаратәы иҕаз, аха уи бзамыкәрала иңсҕазаара далиххьейт, уажәшьҕа ицхраауа адуней аҕы иҕазам.

Илабҗабам, адоухатә цыхыраара аңстазаараҗы агәца-
ракра ду зтаху цыхыраароуп. Ус шакәу, ановелла «Җыңыа
аишьцаә» аҗны Шәарахи Җыазыми рхаҗсахыақәеи
рыхтысқәеи рыла, уаҗы игәы атцанза инеиратәы, бзантзык
ихамштратәы иаарцшуп.

Дызустазаалак гәаҗрак итагылоу ауаҗы, иахынзатаху
ихы дахәаратәы иазхаша алшара имазам азоуп уи агәаҗра
дызтагылоу. Иахыа уи дызтагылоу агәаҗра аҗнытәи ацхы-
раара итаны дтыгазар, уатәы ихгыы дахәауа, егырт ауаа-
гыы азәырҗы дрыхәо дҗалоит. Мамзар ацхыраара имоур,
иңстазаара зегыы уи агәаҗра илтаз ицазар алшоит.

Доусы ргәаҗрақәа зеиңшроу еиңш, азәы цыхырааҗы ди-
моургыы, игәаҗра ихала ииулакгыы дтыцратәы иҗоуп, аха
аңстазаараҗы зхатә гәаҗра зхала изызымрҗеиуа рацәоуп.
Зхы иззамыхәакәа, ацхырааҗ данимоу, зыңстазаара
атцыхәа ццәараны иҗоу раңхыа дгылоуп асаби.

Ан ахшара раазареи рыхычареи рзыхәан ааңсареи
хшатареи лзымдыруа дҗазцаз, адунеи аҗы цсы зхоу зегыы
еицырзеиңшу цсабаратә инстинктуп, аха зегь аҗоуп уигыы
цыхыраароуп.

Аңсабараҗы иҗазам ан ахшара изын иҗалтцо ацхыраара
иавакәыло даҗа цыхыраарак.

Аңстазаараҗы азәы ацхыраара итахуп, аха итагылазаа-
шыа убас иҗоуп, цыхыраашыа хәа имданы иҗазам, мамзар-
гыы уи ацхыраара итаразы даҗазәы иңстазаара зегыы
нақәирзуама ухәаратәы, аңы адимбалакәа цсыхәа амазам.
Иҗалалоит иңстазаара зегыы анақәирзуагыы.

Иҗахуп, ацхыраара зтаху игәаҗра иагыа ихыантаргыы,
ацхыраара җазтцо изын ацхыраара аҗатцара удафрак,
хыантарак аналам.

Җыазым ахшыҗ җәыбца имамзар, Шәарах абахә дана-
җаха, дизаҗгомызт.

Азсара ззымдыруа ауаҗ аз ду иеалажыны, уи иаанахәаз
дизамхуам. Игәы иазымчхакәа, дамсхуеит хәа иеалаижыыр,
азы иаанахәаз дазымхозшәа, иаргыы бзамыҗәрыла уахь
ихы аиҗеит ауп.

Уаанза ишаххәахыоу еиңш, дыҗоуп, җазә игәаҗра изгәам-
тазашшәа, еснагь зеырдагәа, азәы изын знапы имҗахо

агәтәажәпагы, аха ирацәәууп згәы былуа, ауаы еснагь изфлымҳаны, цхыраарак ахьрылшара зхы зымшаҭо ауаа хазынакәа. Урт иреиуоу уаанза ихы зырымга, ганкахы дтәазаргы, ацхыраара уанаргәаҕуа аамтазы, уҕсы даҕшәмаха дааувагылоит.

Агазет «Аҕсны Каҕшь» адаҕыак аҕны хаҕхьоит очерк ахы: «ҕшь-нызкы жәафәык аҕсра иахзырҕаз ауаы¹» хәа. Амшын ианталалак ма азсара рзымдыруазу, ма даеаки иахкыоу здырхуада, аха аҕәара ашка изымаакәа аҕаа-кәрылара иалагоз гәтаны, Мамед Бедиа иҕсы ахынзатаз ҕшь-нызкы жәафәык ауаа азы иамихит.

Арака Мамед, иара илшоз аҕны иеырдагәа, ихы ныҕхыак днагылар, шакафы рыҕстазаара иалцуаз?! Ғшь-нызкы жәафәык ауаа Мамед ицхыраарала ҕыц аҕстазаарахы игьежыит!

Даеазәы изын иагышәартан, иагыадафын амшын иагоз ауаа рамхра, аха Мамед, амшын ахыкә аҕы ииз, иагыызхаз аҕсуа хатца азсарей ахәзаатәирей дрызказан. Иара изын уадафара дуззак аланы иҕамызт азы иаго ауаы иамхра.

Аҕстазаараҕы азәы аки далаҕоуп, даеазәы даеаки. Уара сара акала уара иулшо аҕы усыцхраа, саргы исылшо ҕара ак ҕалап. Аҕстазаара абас еибаркуп. Иаххәап, абзиара сзыҕоутдан, усыцхраан ҕара, аха сара иахыа сахызаны аҕак сзузыҕамцеит, аха уи ыззом, ма сара схата уатҕы сахызап, ма сыхшара ухызап, сыуа, сөыза, стынха азә дахызап, ацхыраара ҕаракыр знымзар-зны иуҕахымхар зыҕалашам, усқан иаауҕылап. «Абзиара ҕатаны азы иоутаргы, мышкы зны ҕара иуҕылоит» ахәоит аҕсуаа ражәаҕка.

Ашәкәыфәы И. Папаскыыр иновелла «Агәыблра²» аҕны ицәыргоуп уара иулшо ала ауаа урыцхраауазар, уи иабзоураны уажәшьтан уара ухылтшьтра гәыбылра-чыдала азфлымҳара рызто ауаа шыҕало.

Ахаҕым Иаков Андреи-иҕа Полованов дыҕсит. Уи итынхацәеи иҕхәыси ирзымдырзо азәы игәы былны, тынха гәакыак иеиҕш дитҕәыуон. Ашьтахыгы Иаков Андреи-иҕа итынхаз ихәыцкәа иршәыртдшаз амаҕәа ҕыцкәа рзаахәо,

¹ С. Зыхәба идокументтә очерк. «Аҕсны Каҕшь», август 23, 1964 ш.

² И. Папаскыыр. Ажәабжыкәа. Аҕәа, 1956. Ад. 46.

ацхыраара ҫыраакыр ирҫахызар хәа дрызфлымҫаха даакә-
гылт уи.

Иаков Андреи-иҫа ипҫхәйс Лида Иван-ипҫа илыздыру-
амызт атәым хатда лхәыцқәа ас дрызфлымҫаха дзыҫалаз.

Апҫтазаарафы азәы ацхыраара ҫаитцоит гәык-псыкала,
гәыџбарак аламкәа, маанак атдамкәа, аха дыҫахуп
еазәы, «Акаруал шәакь» афәти ҫабыҫь иеипш (ад. 130),
амцқьара игәы иҫаны, уашьтан иара ихазын акралигарц,
тынха гәакьатас иеыҫатца, ауафы иеанизааигәеитәуагы.
«...Манча сыхьзуп, сьжәла Кәпалбоуп. Бара бзыкәшәаз
агәамтра саргыы хьаа дус исымагәышьбоуп, исылшаузеи
акәымзар...» – ихәеит уи (ад. 47), аха Манча дзакәу ззым-
дыруа апҫхәысеиба иелырдыруа, лхәыцқәеи лареи илшо
афы цхыраарак рыгимыжьуа дахьаакәгылаз, маанак атцаны
иҫазаргыы ҫамлои?

Иагьаҫьара ус ҫалахьеит!

Азәык-џыҫьак амцқьакәа ирыхьаны апҫтазаара аха-
зынара ҫыара-ҫыара ашәытарақәа аанахәалоит, иҫья-
шьлоит, ауафы ауафы рыгәра еибамго иҫанатцалоит. Ман-
ча уи агәрамгара апҫхәысеиба Лида Иван-ипҫа ллакытца
иҫеибаазар акәхап, иҫаитцо ацхыраара гәык-псыкала
агәыблра ишинарҫатцаз, агәра лиргарц иҫәажәарафы
изацитцо «Исылшаз аҳамҫа ҫаацәашәала афны ихәзбеит,
ахәыцқәа ҫьатцәыҫьатцәуа исархәеит, заб дыпҫсыз хьызцәа
амаҫәа фыцқәа рзаахә хәа» (ад. 47).

Ус анакәха, Манча имацара иакәымзаап Лида Иван-
ипҫа лхәыцқәеи лареи ацхыраара рзыҫатцара зызбыз –
иҫаацәагы алахәзаап.

Апҫтазаарафы акы дачаагы иахылымҫыкәа ҫалашья хәа
амазам. Ус анакәха, Манча ицхыраара зхылҫи? Мамзар
гәаҫрак иаакәшәалак зегьы ацхыраара Манча иауриҫахуа?
Нас иҫаитцаз ацхыраара дадызцалеи? Изыҫаитцеи?

Хымҫада, уи аминутазы абас еипш агәаанагарақәа
деимдырххон апҫхәысеиба Лида Иван-ипҫа. «Сухәоит
исоухәарацы, бзиарас иузиухьаз уара, Иаков Андреи-иҫа?
– дҫааит Лида Иван-ипҫа» (ад. 47).

Ауафьтәыџса иара ихатә пҫтазаароуп рапҫхьаза дызц-
хыраауа, нас уи имч егырт ауаагы идирхәоит.

Манчагы иара ихатэы цсҕазаара иадимҕоны акэым, иара зынза дыззымдыруаз аҕхэысеиба ацхыраара злыдитца. Уи арака инагзатцэҕыаны акэымзаргыы, ицсҕазааратэ уал ишэеит.

Ахақьым гәцаракра иднатаз акэзаап Манча иахьа «уалс» иишэо, ицхыраара зыску: «—Бзиарас исзиухьоу уи ауп, — ләтеикит Манча, — сара аимхэа ду сыхьуан, аха Иаков Андреи-иҕа дсыцхраан, сеиқәирхеит, исиҕоз ахәшәқәатцэҕыа рыхә игомызт, уиаҕара сизаҕсамкәа» (ад. 47).

Дыкоуп даҕазэы, ишьапы данныкәгылалак, абзиара изызухьоу зегьы ишьтахь реирха игылогьы.

Манча ихаҕсахьала автор ари ановеллаҕы дырҕагылоит аегиоизмра зиааины зхы мацара ада гәыбылра змам, егырт ауаа акы рцәимгозар, цьара акы нрыдзымҕазо иреиуоу агәатцәажәпа-гәнымцкәа.

Ус икоу иҕаҕхьа ҕырҕштэыс иқәиргылоит Манча Кәпалба ихаҕсахьа.

Манча иҕсы еиқәзырхаз Иаков Андреи-иҕа иҕаитцаз ацхыраара ацынхәрас, бзиарак Манчагыы уи изын иҕаитцаанза, Иаков Андреи-иҕа дыҕсит.

Ииашоуп, уи дхақьымын, изанаат аҕнйтә уалҕшыас идын Манча ацхыраара иитарц, ус иаҕьаф ацхыраара ритахьан, иаҕьафы рыҕсҕазаара еиқәирхахьан. Манча уи зынзак ихаштзаргыы ауан. Насгыы уи згәалашәозгыы уафы дыкамызт. Аха Манча зыламыс хараку, згәатцәа еилгоу, ауафара ду злоу уафуп.

Ус икоу ауаа хакәша-мыкәша шаҕа ирацәоу аҕара, аҕсҕазаарагыы хазынахоит. «Изакәытә жәлары хазыноузеи сызлоу, рхаткы сцааит, заҕа агәбылра рымоузеи!» хәа дхәыцуеит аҕхэысеиба Лида Иван-иҕҕагыы(ад. 48).

Ауаф икәша-мыкәша икоу ауаа рнапоуп изну иҕсҕазаареи иуафреи хырхарҕас ишьтнахраны икоу. Ауаа ҕьашькәа ирыланагалаз ауафы гәыргьара иашак изҕшны дзыкалом. Манча иеиҕш икоу ауаа хазынакәа роуп ауафытәыфса иҕсҕазаара еихазхауа, изырҕшзо.

Гәыфбарак аҕамкәа ацхыраара аҕсуаа жәытәнәтә аахыс ирылацәан, аха иахьатәи ацхыраара амчхак аҕеакала

аеыртбааны икоуп. Асовет мчы шыақәгылаанзагы ацсуаа жьрацәаралеи уала-тынхалеи аизфәлымҳара, аидгылара, аицхыраара хшыфзышьтра азыруан, аицклацшуан.

Ажьрацәареи ауара-тынхареи аихылтцуаз аизфәлымҳара инавакәылома ухәо, агәылеи агәылеигыи аизфәлымҳара рыбжьан, ацәгъеи абзиери рфәи еицхыраауан, еиҗеибакаауан. Еихаразакгы ацсрафәи.

Ацсрафәи ахабла махәфәла икарцо ацхыраара анафсгы, азәи ацара неигоит, азәи – арыжәтә, азәи – афатә, убас акреилатца ацсыжра дырееиуеит, ацшәма деихәламхартә деикәдыршәоит. Ацсреи абзареи рфәи ахабла зеггы шеизфәлымхау еицш, урт еицхыраауан анхарафгы.

Аколлективтә нхарақәа еиҗекааханзагы, нацънатә аахыс ацсуаа ирдыруан рыжәфахыр еибыта, еивагыланы, еицхыраауа анхара. Ииашоуп, уи аицхыраарафәи азеицш экономика еиҗызкааша, ауаажәлар рыхдырра харакы шыақәзыргылашаз атагылазаашьа ыкамызт, аха уеизгыи, аусурафәи, аихьатәи аколнхара бригадак аивакәыло акара, ауаажәпа аивагылара рдыруан. Азәи афны иргылозар амаҗахә ацкаразы, албаагаразы ацстака ицон ахабла зеггы. Азәи ица шытыхтәзар, агәылацәа ааизыфны атыц иныкәыргыланы иртон.

Еицхыраауан ажьтаарафәи, арашәарафәи. Д. Гәлиа иетнографиа тәнтәмтак афәи ихәоит: «Ажәытә арашәарақәа раан ауаа рееибаркны агәыркьхәа ашәа хәо амхқәа драшәон, аихьа – азәи итәи, уацәи – даҗазәи итәи»¹.

Иара убрака, Д. Гәлиа излеихәо ала, уи аицхыраара «Кириелеиса» хәа иашьтан абжьыуаа рахь. Абзыцқәа рахь – «Къараз».

«Къараз» хәа атыхәтәан «Бзыцтәи ареволиуциатә партизантә хейдкылара»² аихьзын, аихьа уи ахьз («Къараз») ацкакы, ареволиуциатә хейдкылара алоуп ауаа иаха излардыруа.

Ацсуа литературафәи аихьа уажәраанзагы ихамазам «уаахәура» («Къараз») хәа анхарафәи анхацәа реицхыраара атәи неитыхны, бзиарас амамаз зеггы нтырхәыцаа аи-

¹ Д. Гәлиа. Ифымтақәа. Акаа, 1962, атом IV. Ад. 166.

² Г. А. Дзидзария. Очерки истории Абхазии (1910–1921). Ад. 108.

хъаабауа арфеиамтақәа. Ус, уарлашээрла уи азбахә рфеиамтақәак рфәи иахьыргәаладыршәо акәымзар.

В. Агрба иповест «Аколнхара «Пхьаҕа» аишьа»¹ аҕны афырхацәа азәы (Махаир) ихәоит: «Акомхоз хәа изышьтоу аицынхара, аицхыраара ауп. Анкыа «Къараз» хасабла аицхыраара ихамаз акыр еицшуп.»

Симон Петра-ица Басариа иажәабжь «Ацхыраара»² аҕны ацхәысеиба Ханифа лымхы ауаахәцәа ирашәаны илыртоит.

Иҕан ари аицхыраара ацакы хьантақәа шытыхны иахьамазгы.

«Надо сказать, – ихәоит апрофессор Гь. Зизариа, – что указанным обычаем («Къараз»), практиковавшимся в крестьянской среде, нередко пользовались и феодалы, превращая его в средство эксплуатации...» (ад. 108).

Ари аган, аицхыраара ацакы хьантақәа ахьышьтнахыз аган, ацсуа литературафәи иаха аныцшра аиуит. Уи аабоит З. Дарсалиа ишымта «Ажәйтәра иагаз»³ аҕны, Зосхани Мизани реимак ахытцыртафәи, нас И. Папаскыыр иновелла «Ақабла»² аҕынгы.

Атауад ауаахәцәа данрыцхьа, уахь дымнеикәа, еацъара цашьа имамызт, иара ихатәы мхытәҕьагы дызталомызт. Уи иахььаны, аицхыраара ацас хазына, зыбга кәадоу хьантара дуны рҕәақәа ианықәыгәгәоз рацәан.

Ауаатәыџса реицхыраара ацас хазына, асеицш ацықәсылақәа рацәаны иаиуан асоциалтә еиқарамра анықаз аамтаз.

¹ В. Агрба. Ишымтақәа. Ақәа, 1959. Ад. 31.

² С. П. Басариа. Аусуцәеи анхацәеи Асовет мчы аҕны. М.Ахашба ихатә архив.

³ З. Дарсалиа. Ажәабжькәеи апиесақәеи. Ақәа, 1959. Ад.71.

АСТАТИАҚӘБИ АРЕЦЕНЗИАҚӘБИ

АЛАМЫС ИАЦӘЫХАРОУ АХАТЫРБАРА...

Аизфлымхареи аицхыраареи ауаатәыфса еицырзеипшу, ацстазаара ашыапы иқәзыргыло тас хазыноуп.

Хсоциалисттә хәынтқарра иацанакуа ауаатәыфса реицхыраашьеи рыжәоахыр еибыта реивагылашьеи рґафхьа иахьа ихырхәоит адунеи зегьы. Аха аґаацәа бзиаза ззырхәо рґгы ґаастак даналашәо калалоит. Уи аґааста иеипшу ауаа, рхы амацара акәым, урт идырхәашьуеит ауаатәыфса ртас хазынақәа, хәаахәтыгас икартоит ауафы иламыс.

Шь. Аґынцәал иновелла «Бырдығә» аґны иаабоит убас иґоу бжәахәахәтфы мцқьак ихаґсахьа.

Араионтә қалақь аґы дынхоит Бырдығә хәа азәы. Уи уаанза ақыта магазин аґны хәаахәтфыс дықан, уахынтә ақалақь ахь даан, зны ачазырґаґы аус иуан, нас, иара иажәақәа рыла иаххәозар, амагазин аґны чаґқафыс дрыдыркылоит. Уажәы, уи амшын аґы иқәшәаз аґахмада хачач хәычы дыш-Аґәатәиуи аинститут аґы дшибахьа-зи анигәалашәа, хшыфзышьґтра еиґа изуа, гызмалрыла иеизааигәатәуа, иеиирдыруеит.

«— Саґамзааит (абри ажәа ихы-иґы иаанамгазо), аха ура улекторзами? — Бырдығә илацәақәа еиқәыжьуа, иакәхарушь, анацәалбеит, хәа дизпшуан.

— Ааи, слекторуп, — дшидыртәґьаз анидыр, дгәыргьатцәа аґак кәитцан, ихы дааоахеит.»

Уаанза гоу-гоу дышиацәажәоз, уажәы, аус кәитцар ахьытаху аґны акырзылшо иакәны данеиликаа, зынза даґсышәахеит. Асасдкылараґы, аґсуа чеицьыка амоаґгараґы ак назафзмышьзо гәаартзак иакәушәа, алектор дилацәо далагеит. Нас ифныґа дааипхьеит. Аха Бырдығә иламыс, Бырдығә иқьиара иґхәыси иареи реицәажәараґы иаацәыртцеит:

— ...Ишца, алектор ухәама? — артцәаа ааґлыргеит Лена.

– Аиеи, алектор ихата, Аќаатәуп, уаха ахәылбыгеча да-
ауеит, хкьатеит, бара мыжда! Қарт, Қәтешь, Аќаа ххәычы
дќьо дхаман хашдәықәыз хидхәашалахьан. Дхаргәыбзыгп,
хапыр иқәахцап зхәаз иеицш, хнапағы даахгап...

Шаќа ишьцылара мыхьтәузеи абри, ауағы дзыцсоу ала
акәымкәа, уала-тынхала хәа еидгыланы цьоукы рытцгәара,
рышьтыхра! Ари афеодализм иацырќьоу кәзшьоуп, иа-
хьагы Бырдыгә ифызцәақәаки, урт ирцәыцхашьаны
ирхатгылақәои ирыхъаны, цъара-цъара иахьагы ахы
цәырнагалойт.

Бырдыгә ичкәын атцара дтеитцарц шышықәса раа-
хыс дќьо дима дықәуп. Уи ичкәын идыррей имдыррей
ртәы дазхәыцзом, тынхара изызуша алекторцәа ахьи-
мам иахъаны аинститут дызталом хәоуп уи игәы иша-
анаго. Асеицш ада изымхәыцуа ауаа, нас аинститут ицоу
астудентцәа зегы рыуацәа, ма дәеа цьоук рыцхыраарала
италазшәа, насгы ус шакәу дара рхатақәа ирбатқәызшәа,
ажәабжь гәымхақәа гәарартцойт.

Иара абитуриентгы, аконкурс данзахымслак, им-
дырра алеитцәахырц, егырт аинститут иаанахәаз зегы
уала-тахыла, ма атцартыша тыны италазшәа, иара идгылоз
уағы дќамлазшәа, тәымуағыс зегы иара игәтәсуазшәа,
хырқьиага-мыцқьарас иќоу зегы еиқәаиртәо далагойт.

Ус акә, егыс акә, Бырдыгә агәра ганы дыќоуп ичкәын
аинститут италараз ицхрааша тынхак дрымцшаар ада
цсыхәа шыкам. Уажәы машәыршәа иааиқәахаз алек-
тор уас дизыќатцар, нас уи рычкәын дицхрааны аинсти-
тут дтеитцарын. Иќами нас абитуриент идырра рацәак
иазкылымцшыкәа, шьоукы рахатпыр азыхәан ахәшьара
бзиақәа ықәыргыла, зыдкылара рацәак иацсам аинсти-
тут даанахәартә иќазцо. Иќами амц-цхашьара иахъаны
амцқьа цхыраара ауағы ианиамхаќатцо!

Бырдыгә дызхагылоу аус ағы ғычрала ирхаз ацара
дамеигзакәа, ачеицъыка ихы иархәаны, ичкәын аинститут
итатцаразы ауа ирхара дашьцоуп. Уи ичкәын дыррас иоу-
ра, царас иитцара агәхьаа имазам. Ишакәхалак аинститут
даанахәаны, цәгьам-бзиам дипломк ицъыба интеитцартә
иќалароуп иитаху. Нас уи дацсоуп, дацсам хәа акәымкәа,

цъара тың бзиақ ицшаауан (ус икоу атың пха ацшаарагы иазказоуп). Ускан уи иаб Бырдыгә иеицш иаргы ауаа дрыцәгычларын. Ма иматцураҕы цыоуқы рлахынтца даграгыланы икызаарын. Мамзаргы урт рыцбагы зама-нала еилазыгзо «универсалха» даакәгыларын.

Абри аҕоуп иахънеиуа алектор хатырбарала икеитцо ац-хыраара!

Ари цхыраарам, аха аламыс цшра зманы ажәлар ирпышьклахәуа мыхътәуп. Аб, ауа дирха, атартыша итии, ичкәын аинститут дтеитцоит, нас уи ичкәынгы иаб иеицш даакәгылашт. Алектор игәыразрала, иахатырқәцарала урт реицш икоу шыакас дынрыцгаылоит.

«Сыцкәын аинститут дантеитцалак, еица даасцхьап, сгәылацәа ргәы пжәаны иашып уи. Уажәы избо цыысьоит урт сымцгагъежны иансыхәо аус рзыкацдарц, рыхшара аин-ститут иаднакыларазы. Аха уаха умцсит, ацара еишырған сцъыба интарымцкаә схьацшынгы срыхәацшуазар, сыжәла сшыапы аалсхааит! Иагъа цара быжьсырқьап, анцәа агәабзиара сицааитишь!» — абас дхәыцуеит Бырдыгә, алектор дицыларц дахъцо.

Аинститут аҕны алектор-дыр дкеитцар, уи ала ахәаахәтра далагарцгы игәы ицоуп!

Зыламыс зцәызым ауашы, деибга-дызшыда, дыцхам-шызакәа, шәсыцхраа хәа инапы ауаа инрымцкауа ддәы-қәлазом. Ус идәықәло, зыламыс зцәызхьоу ауаа роуп...

Ауашытәыфса иуафра, иахатыр (ацсуа милаттә казшыаҕы еихагы иацклацшуеит уи) иатцанакуам, ламыс змазам амацарцаши, нас, аччиие реицш, хәара-чарала ахыларқәра. Нас аинститут аталараҕы ацхыраара иахәо ихыларқәра, ани амацарцаши аччиие икарцо ахәара атцкыс ипатууп хәа игәы излаанагои?

Бырдыгә ихаҕсахьала заманалатцәкьа иаабоит ацхыра-аразы алекторцәа ирышьтало дзакә уафу! Бырдыгә алектор дхихрацы афны дааиган, агәылацәа еизганы идиртәалан, ачара изиуит. Хатәы иашыас укаццароуп, ихәан, дицәнымхо, ихътәы саат инапы иаахихын, алектор инапы инахеитцеит. Уажәшьта зегь рыла сара снапаҕы даазгеит анигәахә, Бырдыгә алектор иеихәеит, ичкәын дицхрааны аинститут дтеитцарц.

Арака ицэыртцит айбазымдырра икалаз, уи аинститут афэ акэзам лекторс дахьыкоу, зынзаск дафеацъара акэзаап.

Калистрат икалаз зеггы анеиликаа, ибжыы тыганы афырфырхэа дааччоит.

Абри атахмада хачач хэыцы иччабжь, Бырдыгэ дузза, ахыкэалаа изывасызшэа дааркэацкэацит. «Ицсы мцо-имаауа, имфаныфа ифэ итахазшэа ицлымхэа кылырчааны, ихьтэы саат гьамгьауа алектор инапы иахаз дазцшуан, алажэ еипш дыцаны дышнамцасра...»

Бырдыгэ имцкыа-ламысдареи иуафышыа-ччиареи ччар-хэха иаацэыртцит! Икакэоуп абас, ауаатэыфса реицхыра-ареи гэыфбарак зцям урт пату рыкэибацареи иазку атас хазынакэа, абас мцкьарала иазнеирц иакэызкуа ауаа гьангыашкэа.

Убарц, ауаатэыфса рыфонуцка шака имацхо акара, гэыфбара злам аизфэлымхареи маана зцям аицхыраа-реи рымехак еиха итбаахоит. Ацстазаара ду ашка инагоу амфэы ацынгылакэа мацхоит. Ауафы ицстазаарафэы азэи-азэи рыгэреибамгара атыц амамкэа икалоит.

Ацстазаара гэыргьахэха иказцауа рацхьа иургылаша, хшыфзышытра ду ззутэны икоу афар роуп. Урт ламысла амфа иаша рыкэтцара, раазара зеггы ирыцкуп.

АНХЭИ АТАЦЕИ РЕИЗЫКАЗАШЬА АЦСУА НОВЕЛЛАКЭА РҜЫ

Ацсуаа жэытэнатэ аахыс ирымоуп, иахьаггы, имырзкэа иааргоит ани аби рахь цсабаратэ цкараны ахшара ирымоу абзиабара, урт рахатырбареи рныкэгареи ахшара идызцо акьабз шыахэкэа. Рацхьазагы иазгэататэуп ацсуаа рцсихологияфэы аижабы иахатырбара, аижабы ихатцгылара мыцхэы ишыгэгэоу, калашья змам кьабзны ишыкоу. Абри ашыакэыргэгэаразы иахгэалахаршэап жэытэнатэ аа-хыс уафы ихамштуа хтыск: атахмада, жэлар реизарафэы ажэа анирца, даагылан, ацса цар зхаз илабашья иварахь инарс, ифынанцашэа днагылан, ацэажэара далагеит. Атахмада илабашья анаирсуаз, изгэамтазакэа ивагылаз

ҕаитцеит, уи дтартэаны дганы рцыхэан илеиуаз азиас да-
лаижыырц.

Ауафы дызустазаалак анык дылхылцит, уи ан лылоуп
иара аҕстазаара иоуны адэы дызлақэлаз, иара дызкны,
адунеи афы акы изымдырзо даныҕаз, иҕсы злағаз. Лыцэа
иагыжь, лыфа иагыжь, агэыпқэы неифакуа, агара рцысуа,
дкэабо-дышьшыуа ихагыжьуаз, зхы иаеигзазакэа иара
ишыапы дықэзыргылаз, аҕстазаарахь дкылсратэы дҕазтаз
ан лоуп.

Ахшара имч есаaira иацло, изхауеит, дытэуеит, дып-
шзахоит. Ан усқан лыпшзара иагхоит, есаaira лымч
иацзауеит, заанатца дажэуеит, деилахауеит, избанзар,
уи лыпшзара, лфара, лыпстазаара иахыхны лыхшара
илалцоит.

Ахшара игэыбылра ипқэыс лахь иагыа ицаны иҕазаргыы,
ан лфэпхэа ауал ду шиду, атакпхықэра шимоу идыруаза-
роуп.

Атаца ҕэыш ланхэа ажэа лымалқзом. Уи ланхэа иагыа
дылцэымгызаргыы, илынлырпшзом, лхатца дахьиану азын.
Лхатца иахатыр иабзоураны пату лықэцо, хэыч-хэычы, лара
анхэагыы лгэыбылра атаца лахь ифыхаратэы дҕалцоит.
Араҕа ахатца ибзоуроу рацэоуп: ахатца иан акы лыгхар,
лгэы иасра акы ҕалар хэа дшэо-дзызо длызфлымхэа
дышлышьтоу, уи ипқэыс еилылкаауа иҕазароуп. Мам-
зар, ипқэыс ҕа лышка игэыбылра зегы ниасны, иан
хшыфзышьтра лзимау даналага, иан иара ихатэгыы пату
лықэитцом ауп. Иан иара ихатэ пату лықэимтцахуазар, нас
уи ипқэыс иҕалцараны иҕоузеи?

Абасоуп ишихыыз хэа хҕэы иаанаго, ановелла «Акэыцҕа»
аҕны зан азиас дазтарц, уахь дызлеигашаз акэыцҕа ҕазтаз.

«Что ты сам сделаешь для родителей своих, того же ожи-
дай и себе от детей» ихэон ажэйтэзатэи абырзен хэыцфы
Питтак.

Җазлацэажэо ановелла аҕынгы автор илшеит, аҕа
иан лаацсарақэа ихарштны, уажэы дипыригарц игэы
изыттоу леипш иаргыы зны ихы дамыхэауа дҕалар шалшо
игэалазыршэаша, иаақэыртэиананы дзырхэыцшаз ахтыс
абжэагалара: аб акэыцҕа ҕатцо дахьтэаз, иҕа хэычы дид-
гылан. «Акэыцҕа ашшра даналга, ахэычы иаб ус иеихэеит:

– Баба, нану азы даналаужылак, абри акэыцха уа
ианмыжкэа афныка иаага, – хэа.

– Изуҭахузеи, соуцшэыл хэычы, ари акэыцха? – дцааит
аб.

– Уара уанажэлак, абри акэыцха уҭартэаны, уганы убри
азы уаласыжьюеит, убриазы истахуп, – ихэеит ахэычы»(ад.
270).

Аб уаанза ицхэыс лгэымбылра дырфшышыны дша-
маз, ахэычы иажэакэа аҭхарцэхэа ддырфыхеит. Арака,
хымпада, ибла иаахгылеит иарггы зны абри ахэычы
иеицш данысабизтэи ицстазаара, абри рҭа хэычы, иахьа
иареи ицхэыси нап идкыла дшыраазо еицш, зны иара
ихаҭа, абни иан аҭакэажэи иаби дшыраазоз. Иан аҭакэажэ
азиас далаижырц избаны дызфызгы дафэытцит аҭа. Уи-
нахыс иан хшыфшышҭра лыгмыжкэа, пату лықэйтцо, лгэы
дамыргакэа дныкэиго далагоит. Ицхэыс лхэатэы хатцаны
иан лыгэҭасра дафэытцит, иара ицхэысгы ланхэа ишакэым
ала длызныкэо далагахыр шланеимыжьюа леилиркааит.

Анхэеи аҭацеи реизыказаашья инаваргыланы, ан лых-
шара иҭаҭхьа илымоу абзиабара рныцшуеит ановеллақэа
«Гэыраз»-и, «Ан лысалам шэҭэы»- и.

Еихаразак «Гэыраз».

Ановелла «Гэыраз» егырт хазлацэажэахьюу, насгы
хазлацэажэараны икоуггы излареицшым ыкоуп. Уи хатэ
форма ҫыдараны иамоуп алегенда-аллегириатэ детальқэа
ахьалоу. Урт идыртцаулоит ановелла аҭақы.

Ан лыхшара икны илымоу абзиабара аҭккыс еихау, уи
акара дзыхзызаауа адунеи аҭы дачеак шлымам, лхатэы
цстазааратэҭыагы уиакара ишхаралымкуа, лгэы-лыҭсы
зеггы лыхшара изын ишыкоу каимаҭлатэҭыа иаанарцшуеит
ари ановелла.

Ан лхатэы цстазаара дазхьамцшзакэа, лыцкэын иаазара
иахҭнылцоит, лҭара зеггы иара идлырзылеит, аха иара уи
пату шақэҭатэыз изымдыркэа данлыгэҭасгы, ан лыцкэын
изын лгэы мыхшэашэазеит. Уимоу, лҭа бзамыкэ ицхэыс
гьангаш лхэатэы хатцаны, иан дишырц акама ҭыхны ар-
гама данаацэыртҭгы, убаскангы ан лгэы мхшэашэазеит.
Иара ицстазаара гэырфак аиуа икамларц азын, ан лгэы
ахала лыцкэын инапы инанылоит.

Автор араќа иишаны иќеитцеит, Ғапагә иќама иан илғырхәа, дышыны, инапала лгәы аағыхны иахьиимыргаз, лгәы иара ахала инеины, сахьуґаху сыќоуп хәа, лычкәын инапы иахьанылаз.

Ари алитературатә деталь легендатә детальушәа иќоуп, аха аґақы аґстазаарафәы иреалтәу, ани аґеи реизыќазаашьа аазырґшуа сахьаркыратә хархәагоуп.

Ан лыхшара ифәы лыбзиабара, зда царта амам ала, ссиршәа иаарґшуп. Ачкәын иан лгәы ада ґсыхәа имамкәа даныќала, лара уи агәы зтәыз ан лхата, ачхыраара даргәаќуа аиарта дшаґразгыы, дааныжьны, сахьуґаху уара узы сыќоуп хәа аґа иццоит.

Уамашәатәќьа иссируп аґыхәтәа аґґәашьагыы: Цәґьарамзар бзиарак зан лзын иќазымґзазацыз, аќама лылаґаны лышьра иазхианы инеиз ауафы, иґґстазаара ашәартара ианаахтыќәгыла, ан лгәы неиґынххылан, «Аа, нан, срыцхауп, амаґ урфоит», – ахәан, дамышьтыкәа, иґґстазаара еиќәнархеит.

Ановелла «Ғәыраз» аќны ан лгәы, зыґсы ґоу азәы иеиґш, хаз хафсахьаны, хаз персонажны иґәыргоуп. Уи, аґхьаф аргамәа ишибо еиґш, ажәабжь ахшыфґақ еиґа иарґаулеит, аарґшышьагыы арманшәалеит.

Ари ановелла аќны иќоуп дырфегь даеа легендатә детальк: Ғапагә иан дишьырц аќама ґыхны дангылаз, ажәфан маґәысуа, дгылы жәфани еилабгома ухәаратәы, аґсабарагыы изыќааметхеит, иќамагыы инапы ишакыз абз нафәзґ ицеит.

Ауафы иаґья дыбзамыќәзаргыы, иаґья дґьатамахжәа-заргыы, иґхәыс ґанґаш иаґья лхы дґалырґазаргыы, иара аґґстазаара изґаз, акәтаґьґәа даґәылкәкәаа дзаазаз, зфара, зыґшзара зегыы идзырзылаз, лхы-лфәы еимакчы дахьыќоу, дахьажәызи рыда хара зыдзам иан, зыда димам иан инапала дышґеишьри? Ари еиґш аќаґара еиґау маґаґьарас иарбан адуinei афәы иќоу?

Зан дызшьыз, заб, ма зашьа дызшьыз ауафгыы аґсуаа рфәы, захәшьа, ма зан илыхнахәааз иеиґш, амаґаґья хәа ишьґоуп.

Аґсуа милаґ рґсихологияфәы амаґаґья иаќара ипатудоу ґґтәыкгыы ыќам. «Кровосмеситель, считавшийся самым

бесчестным человеком (амахагья), сурово наказывался. Согласно документу, в XIX в. отцеубийство и кровосмешение судились фамилиями преступников, причем приговаривали их к пене или продаже, иногда даже к смертной казни, что, впрочем, бывало редко¹.

Амахагья, ауаа еицѣакны изѣажьцѣо, зыцсы шѣаз ажѣлар ирылзааз уаѣуп.

Ѥапагѣ ипѣхѣыс лѣхѣатѣы хѣтѣаны, иан аѣама лызѣих-заргѣы, даныналѣаѣш, абри еиѣш амахагѣа иара ихѣта-ѣѣкѣа шиакѣхо цѣалашѣарак ааиѣагылон. Уи иагѣа дыбза-мыѣѣзаргѣы, иагѣа дѣятамахѣазаргѣы иѣонѣѣкатѣи аѣсихология, анра-ѣкѣынра амѣра ду иарѣсыѣеуан игыг-шѣыгрѣтѣ цѣаѣа, иарѣыхон иуаѣра. Абри аѣсабарѣтѣ мѣы дуны, аѣама иан инлыѣѣкны, аѣъара даѣѣитѣымтѣуа инапы ааннакѣылон.

Абри ауп символтѣ ѣакыс иамоу, Ѥапагѣ иан дишьырѣц ианаѣѣик, аѣсабара зегѣы иара иѣагыланы, иѣамагѣы абз зыѣтны илѣѣѣаауа иѣазѣаз.

Ари адеталь иахнарбоит ани ѣкѣыни реизыѣѣазаара амѣра дузза. Ан гѣыраз лыхѣчаразы аѣсабарагѣы бунтны аѣа иѣагылеит.

Ауаатѣыѣса рыбѣъара аеѣоизмреи аѣѣгѣаршреи ыѣам-зар, аѣѣѣазаара зынза ихазынахон.

Ѥазлаѣѣажѣо ановеллаѣы Ѥапагѣ ипѣхѣыс леѣоизм-ра иарѣѣысит аѣѣгѣаршрагѣы. Лхаѣа иан лышѣка уаѣа дѣхамѣшуа дѣкаларѣ, ланхѣа гѣыраз ддѣылѣаны, лхаѣа лара дахѣылгазѣаз азмырхакѣа, ланхѣа гѣангѣашрала дѣталырхарѣ иаѣѣылкит.

Ауаѣы гѣангѣаш иѣѣгѣаршра, иус ѣымхѣхѣараѣѣа знымзар-зны иѣѣырымѣѣыр ѣалазом. Ускан иара иеилеи-ѣѣаѣѣаз ихѣта изын ишѣхамха, имаѣаѣѣшьха икѣѣѣашан да-куеит.

Ановелла «Гѣыраз» аѣгѣы аѣѣгѣара зырѣѣысыз ауаѣы гѣангѣаш «...Уаѣеимшхара, азхаз агѣѣаны дышьѣоуп аѣаѣа дыѣѣѣи-ѣѣиуа, уи амаѣ ѣра дуѣѣа лыкѣѣѣаша дырѣфон».

Ари аллегориаѣтѣ деталь, аѣѣгѣаршра ашьаустѣ хѣѣа иа-шахѣ акылгара, аѣѣгѣара еиѣазѣѣаѣѣаз лыѣѣѣнага дахѣа-

¹ Ш. Инал-ипа. Абхазы. Сухуми, 1960. Ад. 308.

кәыршәоу анафсгы, ишьтнахуеиг ауаатәыфса рыбжьара асамартали агәыразреи.

Ановелла «Гәыраз» афсзаара иагәылгоу, иреалтәу, ауафы цаулхәыцра изто, рфеамта кәаиматуп.

Ановелла «Ан лысалам шәкәы¹» цакыла даара иазааигәоуп хыхь ҳазлацәажәоз ановелла «Гәыраз».

Аракагы иаабоит аҗацеи анхәеи рымааибра анхәа лзын итрагедиаха ишыкалаз.

Нанба Виктор, Акәа дукатс аус зуаз, иусура ашьтахь афны дахьааиз, ибеит ихьзала икәз асаламшәкәы, «Изышәшьт санцслак ашьтахь» хәа ацәафы изныз. Ари Виктор ицхәыс ллейшәацәгъара иахкәаны, зыфны идәылтцны Ткәарчалка ицаз, уака деибакәеибаха дыштәаз, зыцсзаара нымфасыз Виктор иан лакәын изфымтаз.

Мыцхәы игәырцшаагоуп, афсзаара иагәылхуп уи асаламшәкәы.

Уи иунарбоит, Виктор иан рыцха лца иаазарафы лхы афьыка шака икәылххьаз, шака дихзызаауа бзиа дылбоз. Лыцсзаара ацыхәтәанзатәи аминуткәа рфынза, лгәеисра ааикәтәанза, ан лыцкәын иакәын хәыцырҗас илымаз. Уи цъара акала дипырхагахар хәа дшәаны, лара лгәы ахьа-зымбылуаз дцаны дтәан.

Лара атәымцъара дшыкәзгы, лца ифны дааины ибара дшақәитымызгы, ан лгәы еснагь лыцкәын ифы икән. Виктор ари изгәамтазеит. Игәеицәзаны дыкәзаргы, имамызт уи еипш ахацшәмара, иан иара ишиҗаху дибо-диахауа дкәалартә илзыршарыз ахацшәмара.

Ан лыцкәын дшихгәафуаз иара деибга-дызфыда, дзанаха афны дшыкәз, иблабарҗак лмоузакәа лыцсзаара ниазаа ицеит. Иара аматцура даллоуп, ажелар русқәа еилригоит, арахь иан агәаф рыцха лыхәта дақәиршәаратәы изыкәмцеит.

Ановелла антәамтафы иаабоит, Виктор иан лфәацхьа ахара ду ахьидхалаз игәы иасны, дыштәыуаз: «Ашыз зыхьыз иеипш, иоуразоуроу дтысуан. Икыркы акы иакны дахәыруазшәа ибон. Цыҗрак дшанханы дтәан, нас

¹ Ш. Басариа. Анакәа амаза. Ад. 59.

деитцакы дтэуо адиуан дныкэхаит¹». Аха шыта иикузеи, иан дыказам, дыпсхьеит!

Тапагәи Виктори рхаҕсахакаә злеипшу рацоуп: урт рыхәсақәеи ранацәеи анырзеинымраала, ранацәа ирылтны, рыхәсақәа рахь ииасит. Рөыцьягы, зыпхәыс лҕапхья итәу ахатца иызаха, зхапшәмара зцәызыз хыпшцәаноуп ишыкоу.

Аха икоуп излеипшымгы: Тапагә ихаҕсахья, ишаабыхоуеипш, абзамыкәра еиха иззааигәоу хатца ҕатамахжәак иакәны ауп дшаарпшу. Уи изеилкаазом ан пату лыкәитцарц аҕа ишиуалпшьоу. Уи ипхәыс лыпшзара мыцхәза дынахын, изгәатазом, иан лҕапхья ипхәыс илыду ахара. Изгәатазом, иан лҕапхья иаргы ахара дузза шимоу.

Тапагә ибзамыкәра ас дамырлашәкәа, иан лакәу, ипхәыс лакәуеиха ииашоу изеилырго дыказар, уи иҕатамахжәашья зеипшроу ала, ипхәыс ихы дыкәтәо дкаитцомызт.

Тапагә ипхәыс лхы иалырхәаз лхатца идырра ахыкәҕыз ауп.

Виктор даеакала дыкоуп: уи абзамыкәра ззааигәоу азәы иоуп узхәазом. Уи ацарагы имоуп, ахшыө бзиа зтаху аматцурагы далоуп. Насгы уи иеиликаауеит ипхәыс ланхәа илхаразамкәа дшылцәымгу.

Ғнак зны, ан, лмота хәычы дыгәхьяаганы дылбарц дахьяаиз, дзыкәшәаз ахылгәалалыршәо, ан илхәоит: «...адиуан сшыкәтәаз анылба (лҕаца лоуп дызҕу), бгыл, икрыцкьоит хәа дынсыкәтәҕьеит, уаргы ишуахауаз. Нас агылаха сымтакәа днасыгәтасит. Уара иуцәымыҕхан, укапшьза уанааицрашәа, сара инахызга-аахызгеит, сеимаакәа ыкәтәраан, скахахьян» схәеит(ад. 61).

Арака «уара иуцәымыҕхан, укапшьза уанааицрашәа» ианарпшуеит Виктор иани ипхәыси реинымаалара ипхәыс ишылхароу шеиликаауа, аха ипхәыс лҕагылара шилымшо.

Хара ихаздыруам Виктор ас ипхәыс длыцәшәартә дказаз, лара ипхәысгы лхатца иҕы абас абга лызтаз. Икалап, Виктор, Ал. Гогәуа ифырхатца Аду иеипш², ипхәыс лыштырахьтә азәы инапы дакызар, уи акәзар ипхәыс

¹ Ш. Басариа. Анакә амаза. Ад. 61.

² Ал. Гогәуа. Хаха-хымш ныкәа ахыбжьоу. Аж. «Алашара», 1965.

лҕаҕа тэҕ диксизаха дҕаҕа, лара иҕаҕыҕы лҕы
зырҕаҕа. Иҕалап, иара ус, аҕсыҕара мыҕаҕы иуаҕышҕа.

Аҕстаараҕы иҕоуп ауаа рыҕаҕа, иаҕаҕоуп
рыҕсыҕара иаҕаҕы зхаҕаҕара зышҕымхуа, еснаҕ
иҕаҕы.

Уи, иҕалоит ҕара змазам, баша хархь уаҕык иаҕаҕа,
иҕалоит дпрофессорзарҕы, аха зегы аҕоуп, уи идырра
иара иҕстаараҕы иаҕаҕара ааннакыларта иаҕаҕа.
Уи еснаҕ ҕоуку рҕаҕаҕы даҕныҕа.

Уи иеиҕш иҕоуп, зхаҕаҕара ззаанымкыло ауаа
лахынҕаҕаҕа, ауааҕаҕа ираҕоуп ауаҕы инаҕаҕы
рнеира мариаҕа.

Уи иеиҕш иҕоуп ауаҕы, ус шыҕаҕаҕым шидыруаҕы, иан
диҕсахуеит, иҕыза диҕраҕылоит, иҕаҕылазааша иднатар,
иҕсаҕыҕы дачарҕаҕы дҕалоит, днаҕаҕа иҕиуеит.

Викторҕы иан лтрагедиа зыҕаҕа, зхаҕаҕара ззаанымкылаз,
зыҕаҕыҕаҕы ыанҕаҕы илымҕаҕаҕа уаҕ рыҕаҕы
дахыҕоуп.

ҕаҕа аҕаҕара иаҕаҕа, иаҕаҕа шиашамыз иара иаҕа
изымдырзака. Араҕа ҕаҕа ианаужра раҕоуп. Аха Вик-
тор иаҕаҕа аҕаҕара, иара иаҕа ишиашамыз шидыруа
иаҕаҕа. Ари ианажышак амань иаҕаҕа!

Анхәеи аҕаҕа рыҕаҕаҕы рыбзиеи еилышша амамка
реиднагалара ҕсабаратә ҕкароуп.

Ахаҕа иан длазеит, лыҕыны дыҕоуп, иан лыҕыны иара
иҕоуп, иара иҕыны иан лыҕоуп, еилых рымам.

Ари ҕсабаратә ҕаҕылазаашоуп!

Ахаҕа ҕаҕы дааиҕаит иҕына. Уи лхаҕа иҕыны
дыказароуп. Лхаҕа иҕыны лара лыҕоуп.

Ариҕы ҕсабаратә ҕаҕылазаашоуп, аҕсабаратә ҕкароуп
зегы зхылҕа.

Абас ала, аҕсабаратә ҕкара ҕнык аҕы еиднаҕаҕа
иҕаҕа аҕаҕа. Урт рыҕсабаратә ҕаҕылазааша аймак
рнатоит. Реимаҕы аҕсабаратә ҕкараҕа роуп изхылҕа.

Анхәеи аҕаҕа рымаабратә ҕсабаратә мҕы, хшыҕла
азнеира анау, абаҕаҕыҕа – апату еиҕаҕаҕарахь, абзи-
еибабарахь ииасыр алшоит.

Араҕа анхәаҕы, аҕаҕаҕы, ахаҕаҕы доусы реилкаареи

рҕазшыақәеи зейңшроу, хымҕада, аус алоуп, аха ейҕаразак аус злоу ахатца иоуп. Уи иуаҕышыа, ихшыаҕа ҕашыа, уи иламыс, уи ихатцашыа ишыақәдыргылоит анхәеи аҕацеи реиэыҕазаашыа.

Уи анаҕс, аҕаца анхәа латцкыс деитцбуп. Аҕсуаа рмилаҕтә қыабзқәа ирбзоураны, аитцбы аиҕабы иҕаҕаҕа дҕкәыбҕаза дыҕазароуп, дивамсуазароуп, иажәа аанкыла-аанкыло диацәажәозароуп, ихымҕаҕаҕашыатә такт еснаҕь ианыпшуазароуп аиҕабы иаҕаҕырбара ҕаракза. Аҕаца лхатца бзиа дылбозар, уи зжыы дахылҕыс ауаҕы, лара лан дшылҕызоу , еилкааны лаҕаҕыр бо, лгәы дамырга дахылхылаҕшра дазҕлымҕазароуп. Ускан анхәа, леишәацәҕыак лакәзарҕы, лгәы хыаҕссаны, лҕаца, лыҕҕак леиҕш длыхәаҕшуа далагоит.

Абас ала анхәеи аҕацеи рымаабратә цсабаратә ҕаҕылазаашыа атрагедиахь имшьтыкәа, ауаҕа ихшыаҕкәыбҕара ацырхраа иаақәырҕәиананы, апатуеиқәибатцареи аҕәеиэыбылреи рахь амҕа азыҕшаара шыҕало, уи ауп араҕа ҕазлацәажәоз ановеллақәа рҕакы хырхарҕасҕы иамоу.

«АЗИАС ЦЦАКУЕИТ АМШЫН АХЬ»

Аҕсны азиасқәа рхыҕхыазара даара ирацәоуп, сыздыруам шаҕа ҕалара, аха сымҕашыа издыруеит урт зегы Аҕснитәи ашьха ҕаракзақәа ирықәу, адунеи иақәлоу анаҕәоу ҕааршәқәа ишрылачауа, нас урт уахынтәи илбаачеаны, амшын ишалало, амхурстақәа рыҕсы лархатцаны амшын ишалало.

Арт азиасқәа убриаҕара иласуеит, убриаҕара ицқьоуп – изхылҕыс атәыла аҕацәа ирҕәнатцаазшәа ауп ишыҕоу.

Азиасқәа, икәеикәеиуа рыцқьашыалеи, аеыҕыҕбарейҕш, итҕьа рлеишьалеи, дара-дара даара еиҕшуп.

Абас азиасқәа ахыейҕшқәоу шырацәоуҕы, хаз-хазы ирымахуп доусы ирхатәу аҕазшыа ҕыдақәаҕы, шыоуы ейҕа мыцхәы икәеикәеиуеит, ицқьоуп еҕырҕ реиҕа, насҕы абахә дуқәа еиҕыҕырҕфа, иргәылҕәраа иццакзаны илеиу-

еит. Убарт абахэкаа ирытцэаху адгьыл амаза, зафазара удафу абеиаракаа ажэлар ирызцэырыргоит. Даеа шыоуы уиакара адгьыл иагэылалазом, аха хыхь-хыхьлагы иныкээзом. Шыоукых, уахьрыхэацшуа, итынчушэа, рцан мариоушэа рхы удырбоит, аха уржбоит. Арт зеггы, аихаразак, рхы ытдырхуеит ашьхакаа рфы, итцааршэыроу анакэоукэа ирылхэраа, изыхь цкэа кэеикэеины. Аха уеизгы икахуп архакаа рфы рееизыркэкааны зееизызгогы. Ацснэтэи азиаскэа еицшым доусы. Доусы цанк-цанк рымоуп, кэалкгы итагылоуп, ирымоуп аицшырмакэа. Иара убастэкэоуп хацсуа шэкэыфцэагы, иааидкыланы урыхэацшуазар,ишыкоу.

Хацсуа литература, макьана ишкэыицшзоуггы, иахьа уи еихазхауа, изырфеиауа ашэкэкэыфцэа рсиафэ ишьардафзоуп ахарагы зызбахэ рдыруа, рфымтакэа еицаганы ирыцхьоггы. Ал. Гогэуа убарт рахьтэ зегь реиха икэыицшу дреиоуп. Рацхьатэи ирфеиамтакэа ируакуп ишэкэы «Азиас ццакуеит амшын ахь». Итыцит 1958 шыкэсазы. Абри ашэкэы ауп арака зызбахэ цэырзгарц истахуггы.

Ал. Гогэуа, Ацснэтэи азиаскэа реицш, егырт ацсуа шэкэыфцэа дызлареицшкэоу рацэоуп, аха дызларылукааша ачыдаракаагы жэпак имоуп.

Егырт ашэкэыфцэа зегь реицш, Ал. Гогэуагы икэша-мыкэша икоу ацстазаара дазфлымхауп. Зегь реиха иара хыкэкыла изааигэоуп ацсуа кыта ацстазаара. Ирфеиамтакэагы зызку иара убри ауп.

Ирацэафуп авторцэа, зырфеиамтакэа акыта цстазаара иазку. Урт рфы ирацэоуп ашаблонракэа, аицшракэа, интереск рытцазамкэа икоу агэырфыгыгакэа. Ал. Гогэуа, акыта цстазаара аколнхара атема анышьтих, иповестгы убарт иреицшхар алшон, аха уи фыцла дазнеины, даеакала иааирцшуеит акыта цстазаара. Гогэуа иацхьака хара дыцшуеит, ацстазаара фыц ахь иааицхьоит ауаатэыфса. Иашоуп, уи аповест, абри кауцароуп, абас ухэароуп хэа, алабжыра канатцазом, аха афнуцкатэи ацакы хшыфортцагоуп.

Ал. Гогэуа арака ишьтихзом жэлари зеггы еицырзеицшу дунеитэ проблема дуззак. Уи игоит даара ибзианы ииды-

руа атема. Иара убри дагъарманшэалоит, ацстазаара ииашаны аарцшра илнаршоит.

Ажэабжь «Аз нырцэ» аҕны даарцшуп арцыск, уаанза еилҕа-еилҕэыцэза, згэы еицхауа иҕаз, азалымдарақэа, аиашамрақэа рҕагылараҕы агэаҕра змаз, аха атып цха данақэшэа, «згэатцэа жэпахаз», зхатэы гэаанагара ахэара иаҕэыцыз, зегь ззеицшны иҕалаз Шыыма. Шыыма, ус адэахьала уахьихэацшуа, еиқэчаб иҕаз, зусқэа еимырцхакэа иназыгзоз азэы иакэын, иқбаадқэа зегы ртып иқэйтзон ишахэтаз. Жэохэ шықэса Шыыма раикомаа рҕы аус иуазижьтеи аахыс, уаҕа иамырххьаз рацэафын, аха иара уаф дилакыысуамызт. Избанзар, уи уафы игэы нирхомызт, ажэа уафы имеикуамызт, уафы дицырхагамызт, аха иара убастцэҕа – уафгы дицхраауамызт.

Шыыма дахьяазаз ақыта иара ицхыраара иаргэакуеит. Азиас, уа иалсуаз, ацха хтатэын. Уи азиас алиешэа баацсреи ацха ахьхыми ирыхҕыаны, амашэырқэа канатахьан. Иара Шыыма ихата дзаазазгы уаҕа дтахахьан.

Раинагзкомаа рҕы днеины, уи ацха ахцаразы ақэыршахатга шрымихуала ажэа ритеит иқытауаа, аха уи уаҕа ажэа баша иритеит ауп. Иара усқан, ажэа анициуазгы, уи идыруан иажэа шизынамыгзоз. Иара усқангы гэаныла дхэыцуан, уи ахьзала сахьнеиуа азэы игэы самханьрхар алшоит, нас уи азын сусураҕы ахтынҕа саур ҕалоит хэа.

Шыыма агага дафызоуп, уи дуафым, цхьаҕа ицо ауаа дрылам.

Ари аизгаҕы иану аповест «Аапын мшқэа» аинтерес зцоу акоюп, аха халацэажэап, тематикала уи зынза иазааигэоу, ақыта цстазаара еиха итыртэааны иазырцшуа егы аповест «Азиас ццакуеит амшын ахь» зыхьзу.

Аповест афырхацэа Иасони Назиеи реизыҕазаашья иахылтуеит арҕеиамта аконфликт хада. Иара убри алагы иаарцшуп иахьатэи ацсуа қыта ацстазаара.

Иасон иқэыцшу арцысуп, аколнхара «Арашра» даколнхафуп. Иасон иаб дырзуп Махьали Сандрои рыбзурала.

Сандро, аамтала зны раикомаа рҕы тып бзиақ ааникылон, аха ари ахтыс анымфацысуа аамтазы аколнхара

«Арашра» аҕны хантэаҕыс дыҕоуп, иҕыза бзиа Махьал иһатыҕан днарышьтит.

Ал. Гогэуа дазыманшэалоуп иҕсабаратэу аиҕагыларақәа кылҕшааны, аконфликтқәа рыртцарра. Иасон нхаҕ ҕарк дидан, аха уи бзиа дибейт иҕагыаны иаазаз, Махьал иҕҳазатә Назиа. Махьал иакэзар, уи иҕҳазатә, иара иҕыза, иара иқәлоу Сандро диитарц дашьтоуп. Махьали Сандро, ианыхәыцқәаз аахысгы, еиҕызцәан, аколнхара аҕынгы аус еилакәаҕәақәа еицимҕапыргалон. Иара уиалоуп Махьалгы дышбеиахаз. Иасон иаб, ишаххәахьоу еицш, харада-барада дзырзызгы дара роуп.

Махьал дацәымҕашьо идыруейт Сандро ихымҕапҕашьақәа. Уи идыруейт, иара Махьал иҕҳәыс (иҕҳазатә Назиа лан) Тамара мазала дшылҕцаауа уажәы иҕҳа дзитарц даҕу, иара «иҕыза бзиа» Сандро. Назиа иҕақәаз лыздыруамызт азын, Сандро лыхшыҕ хәычык изцон. Уимоу, Назиа Сандро дигойт хәа, ухәан-схәанны ақыта иаарылаҕит. Иасон урт ухәан-схәанқәа рыла акгы изеилкаауамызт еилырганы, уи зны лыгәра игон, даҕазных гәрамгартас дкаитцон, дылхыбаауан, дылхзызауан, дтынчымызт.

Лара Назиа атыхәтәан лхала зегы еилылкааит. Сандро и лара лан Тамареи мазала реицәажәара машәырны даниеит. Ажәакала иаххәозар, Назиеи, Иасони, Сандро роуп арҕеиамта аконфликт хада зхылтцуа. Нас урт ирхылтцуа аиҕыһарақәа иаадырцшуейт ақыта цстазаара инартцуаланы. Ииашоуп, автор цъара-цъара иахьацитцақәо ыҕоуп. Иаххәап, Махьал иҕҳәыс Тамара лҕы Сандро дшыцқьам шидыруагы, иҕҳазатә Назиа уи диитарц дашьтоуп. Ацсуа цсакқәа зеипшоу ала, ари еицш калашья амазам. Аха ари аконфликт еилкка иаанарцшует ихьпшу ауаҕы иламысдара. Махьал амал сырхауейт хәа дшашьҕаз, Сандро хәымга димпытапшыҕны дкалеит. Сандро уажәы аколнхара дахантәаҕуп, аха баацсрамзар, бзиарак кәзцо уаҕым. Ақыта Арашра ачаи культура анаалозар агәатаразы икарцаз ачаи-пышәаратә участка иҕахым. Иара убас арака идыргылараны иказ ҕажәаҕык зкуа ахәшәтәырта мап ацәикит. Аха аҕар узаанкылом. Ақыта цхьака иргон, ақыта

аңстазаара ду ахь иццакуан, убри азоуп аповест изахьзу «Азиас ццакуеит амшын ахь» хәа.

Азалымдарақәа зегьы рсабрада рәхәаны иаҕаҕеуп. Акгыы зхаразамкәа изны иҕаз Иасон иаб дхынхәит. Ақыта зегьы гәыргьоит.

Гь. Гәлиа иповест «Сакьан ааңынра» иаңхьахьоу, Ал. Гогәуа ари ишымта данаңхьалак, игәаламшәарц залшазом аңсуа қыта Сакьан аңшзара, уа инхо ауаа рказшьақәа, рпсихологиатә чыдара. Уи ала сара исхәарц сҕахым урт еиңшуп хәа. Сара исхәарц сҕахуп, амилаттә психология, амилаттә цәанырра, амилаттә колорит аповест аҕны ибзианы ишубо. Уи убоит афырхацәа рказшьақәа рҕы, аңсабара асахьақәа рҕы, ажәаңкақәа (урт аповест аҕны ирацәоуп) ринтонациаҕы. Ал. Гогәуа ибзианы ихы иаирхәауеит ажәлар рҕаңыцтә хәамтақәа, уи еиҕаҕы ажәлар дырзааигәанатәуеит. Ал. Гогәуа иповест аҕы аинтерес тцоу даҕа чыдарак ыҕоуп: хадара злоу аҕаанартуеит рацәак тцазымкуашәа иҕоу детальла. Даара игәытшьаагаха иҕоуп абри еиңш асахьа: Ҙархана аколнхара рырахә дрыцуп. Ақәа кыдхаҕа илеиуеит. Цәыршы-лашьца илашьцоуп. Ақьалаҕы Ҙархана дзыцәом. Амшцәҕа бааңси атх лашьцеи ирылаҕны иаагеит ирыцхәхәа кьабжьык. Арахә агыгшәыгкәа рықәлазар ҕалап, ааигәахәт. Зегь ҕыхеит. Ҙархана алашара има азиас ахықәан дахьнеиз, зыбжьы гоз аңма кьаасуа иара иааидххылт, аха еиҕанидҕьан, иҕны арҕаш ахь ицеит, аҕаланажьыр аҕахны. Азиас хышхытәаны илеиуан. Шьаҕаңыңхьаза аҕарқәа аңлон. Ҙархана аңма дамтас икит. Уи еиликааит рыцхарас иҕалаз: аңма азиас ахықәан иҕаз аҕаңаҕы ихьазаарын, аха амшцәҕа аныҕала, аҕар ытцалан, уи иарииз азыс азы иагеит. Аңма аңа аңәызит азын иуазыруеит, аҕашьуеит, Ҙархана уи агәшәымшә хәо, ижьжьон, аха иара имҕәытцәрааны азиас иазыуан. Ҙархана аңма азиас ахь имшьтыкәа, иманы ақьалаҕны дааиуеит, аха аңма аҕаара ианалага, ақьал аҕы ианизеикәымк, ауха шаанза ақәа илеиуаз зегьы ааихганы, аңма дшадтәалаз, иааиршеит. Ашарқазы илацәа нтааит. Ауха уи ихигаз зегьы ашьыжьымтан ахьшьцәа данырба, еилыркааит. Ари ахтыс Ҙархана ихигахьаз агәырҕа

атэы ргэаланаршэеит, еибырхэоит ахшара ицэызра шаќа ихантоу атэы. Ғарханагы иќа дицэызхьеит. Ацстэы убриаќара изрыцхаишьо, ауха шаанза дмыцэазакэа дадтэаланы изиргэыбзыгуаз, иара ихы иахьанаишьалоз азоуп.

Абас иќоу аиќырцшраќаа рылоуп еихаразак аповест злашьаќэгылоу. Ари еицш ассоциативтэ еиќырцшраќаа ихараркуеит арќиамта асахьаркыратэ еиќартэышьа, ацхьаџ инатоит ицаулоу ахэыцраќаа. Уи лагаламта бзиоуп, аха зны-зынла Ал. Гогэуа иќаитцо арт ассоциативтэ еиќырцшраќаа иузеидымкыло, реилкаара удафны иќалалоит.

Ари ақыта иаланхо ауаа, аќар арашра иаќарцшуа иџуп алирикатэ даќья ссирќаа, аха арашра шыќоу иаанхоит акэымзар, урт ауаа, аќар ирќаирцшыртэ ассоциативтэ хэыцра ацхьаџ иртэзом.

Ал. Гогэуа, ишаххэахьоу еицш, ажэлар рќапыцтэ хэамтаќаа, ажэацќаќаа ибзианы ихы иаирхэауеит: («Зќара узымдыруа иажэра уахымччан», «Ихэашьу азиас та амазам» уб. итц.), уи ала ажэлар еиха дырзааигэахоит, аха иазгэататэуп, автор ибызшэа хэчык ишыхьантоу. Зны-зынла иажэа имхарацэахалоит.

Иара убас, азхэыцра аќахуп, афырхацэа хата-хаталатэи ирнаалаша абызшэала рцэажэаразы. Иасон, Назиа, Сандро, Махьал ухэа реицш иќоу арќиамта афырхацэа хадаќаагы рбызшэа еиџудыраауа иќазам, рызегы автор ибызшэалоуп излацэажэо.

Ал. Гогэуа ишэќэы «Азиас ццакуеит амшын ахь» ацсуа литературазы акрызцазкуа, иацсоу лагаламта бзиоуп. Ацхьаџцэа аинтерес ду рызто, акры деилзыркаауа рќиамта шыахэуп.

«АСИ АМАЦЭЫСИ»

Ажэдан агэы кеикеиуа ианеилгоу, аетцэаќаа еилцэцьяауа ианыќоу, ишашаза ашьхара иаавшэо, амза тынч утэаны уазцшуазар, иузгэамтазакэа, угэы хытхытуа игэзырхагоу

цэанырра хаазак наулалоит. Угэы уццраауа, ацстазаара уеигэыргыо, хэыцрашэк ургэыларгалоит. Ажэоан ахь уцшуеит, уцшуеит. Аетцэақэа уаҕа икыдггаа икыду шьюу-кы, акэацаб агаз этантэаз еицш, рылақэа тааза ишыцэара иҕоуп, шьюу-кы (аиҳаразак), илашоит ус, итакэица акэымкэа, аха егырт аетцэақэа рыжэпарагыы иузалымкаауа. Шьюу-кы улацш еиҕа иаатцашэоит. Урт аетцэа рыжэпара иаразнак ишаша-шашаза иналубаауеит. Абарт зегы ацанарзуеит амза. Уи антэу, узхара иузымбо уахэацшуеит, уахэацшуеит, уахада иумбацшэа, игэоутоит, цэара ашэытарақэагыы шану, аха урт ашэытарақэа ирзымырхэашыкэа илашоит иара.

Абри ажэоан агэыцкэараф итцэаза икыду амза иаду-кылар алшоит Алықса Гогэуа иповест «Аси амацэыси», уи уажэраанзатэи ирфеиамтақэеи, нас уажэы ааигэаза итыцыз ишэҕэы «Аси амацэыси» захэзу иану ажэабжықэагыы иры-ду-кылар.

Аповест азкуп Асовет мчы ашыақэыргыларазы Ацснитэи ацажэлар рықэпара аҕнитэи хэтак. Еифаргылоуп еини-шэара зқэым э-мчык: ганкахэла атоурых акэыркэа ирхынхаланы измыштырц иафэу тауади-аамстеи ақыртэу меншевикцэеи, егы аганахь — атоурых иацнеиуа, зычхара хыжжыз ацсуа цэанхацэа.

Асоциалтэ зцаарақэа, аповест афацхэа икэгылоу, ртак-кэа еилыкка иубаратэи иҕацоуп.

Аповест акомпозиция иаабахэоу рфеиамтакафэы еицш, ауаа зегы рыжэпара аҕнитэ фырхатцак хнеихыырцшны хима ифэинеихоит автор. Нас, уи афырхатца хада халацш дныцмыршэазакэа хэишытыоу, асоциалтэ еифагыларатэ мчрақэа еинишэара рымамкэа, реибарххара агэта хналагылоит, икказа хэцхэа иаацэыртэуеит урт амчрақэа ртагылазаашыеи рцаки. Ақыртэу меншевикцэа ханацэа Ацсны аамтала ирымкэытцархалаз амчра рыцэгаразы, ацсуа революциатэ хеидкылара, ацсуа цэанхацэа рхы азин агаразы рыкэгылара, имырхауауэақэа, аха еилыкка хналацшуеит. Ареволюциатэ тема аҕэақэа ацэа шахырх-хэоугыы, ари аповест иаразнак ушытнахуеит.

Ари атема зеицшроу ала, иаман э-шэартак: акы, аре-волюция ирацэазаны иахэацэаажэахэоу иахэаны 1917

шықәса раахыс иаңцоу арҕиамтақәа дрымхаһаалар ҕалон. Аха автор илшеит ашаблонра аҕацәыһычара. Аповест «Аси амацәыси», даҕа ҕымтақ иаламҕашыо, автор ихатә бжыы ахоуп. Ҫба, арволиуциатә тема, убри еиңш темоуп, иузгәамтазақәа азеиңш ажәақәа рахь, алозунгқәа рахь, ариторикахь уаванагалар ҕалоит, аха автор илшеит убригыы аҕацәыһычара. Аповест «Аси амацәыси» зсахьаркыра ҕараку рҕиамтоуп. Уи уажәраанзатәи ирҕиамтақәагыы хараза ифрылхәхәоит.

Асахьаркыра-ҕазаратә тышәынтәалара аныңшуеит аповест «Аси амацәыси». Уи «Азиас ццакуеит амшын ахь» атцкыыс шьардаза ихараку, аҕазара ду зныңшуа рҕиамтоуп. Автор изхауеит хаблаҕы. Ажәабжь «Абаллада» еиңш, аповест «Аси амацәыси»-гыы ахы инаркны атцыхәанза амжәатцла агәаңшь иафызаха, еиқәҕаца, ацәама-жыыма еилартәоушәа иҕоуп. Ахәоуқәа, шамахамзар, иразоуп. Абри тацәуп, ма атың аҕы игылазам, имцхәуп, ара ианаалазом хәа угәы иззаанагара ажәак ахьуцыло даара имачуп.

«Аси амацәыси» асиужет змоу рҕиамтоуп. Хҕы ианагоит, алитератураҕы асиужет еилга змоу арҕиамта иацназго зыҕалом хәа. Уи ашәҕыһыҕы дарманшәалоит, аңхьаһыҕы даднахалоит. «Асиужет итипу аҕазшыақәа раарпшраҕы ауаа иреизыҕазаашыоу цәырзго аоуп», – ихәон М. Горкигыы.

Згәы цқьоу асаркыа иамтагылоу амаҕарқәа шанубало еиңш, асиужет ианубаалоит афырхацәа рҕазшыақәа, урт реиҕагыларақәа, иара арҕиамта аһнуцҕатәи аиҕыхарақәагыы.

Аповест аҕиашыа, акомпозиция, хыхь ишаххәахьоу еиңш, иҕыцу, маана чыдақ ала иҕатцам, аха атема иазыманшәалоуп. Еиқәнагоит, еинаалоит аповест аформеи иара атцаки. Асахьаркыратә детальқәа зегыы ртың аҕы иҕоуп, зегыы шәоуп, изоуп. Урт адетальқәа аңхьаһы иҕәаҕы иаразнак инеины, анырра иртәоит, ахтысқәа, иара ихатә дрылахәызар еиңш, аповест дагәыларгалоит.

Сара сгәы итцәом аповест апролог. Ари поезиоуп ишынеибакәу! Ажәеинраалеиңш, ҕырхәала иутцап! Нас ишцассиру апоезиа ачыдарақәа ируаку, апролог аҕы иҕоу арефрен:

«Шәнеибац, шәнеибац, ацсуаа рычкэынцэа, Ацсны азыхэа ашыа казтэо ацсуаа рычкэынцэа!» Фырхатцаратэ симфониятцас угэы икэышэуеит ари, ацсуа жэлэр рфеагыцтэ хэамта иарииз, ажэлэр рпоезия ацэахэа хазынакэа ркынтэи иаагоу ари арефрен. Уи рхэоит Ацсны зехынцэара, «Уи ацсы тоуп Ацсны зехынцэара, ацшжэла, ацэагэара иларцсаз еицш, илатцазамкэа, зхала иааз ашыац еицш, ауашы инапала, ицстазаара абжа атан ииаазаз абахча еицш», – ихэоит автор (ад. 100).

Ацсны фыхеит. Ацэажэлэр гылт. Ирзымчхайт, ирхырхэароуп изхэаеуа.

Фырхатцаратэ симфониятцас угэы икэшэуеит иара апролог зеггы. Уцэа-ужыы иалала, угэы афэыхэа еицхауа, ушыштцаа, ареволюция аламталазтэи Ацсны атагылазаашыа унала-наргылоит унаганы.

Апролог акны ихэуз азыкатцара, агэаеанызаара шхамоу, исубиективтэу ххэыцра ахьтэ хаиасуеит илабфеабоу асахыакэа рахь. Зцакы цэулоу асахыакэа, ак атцкыс егыи еигыны, еишьтанеиуеит ахтыстэ деталькэа. Нас бжэафэарак шамахамзар ирымазамкэа, ахтысқэа аки-аки еихылфеаауа, урт асахыакэа ирчацоит хаштра зкэым ахафсахыа ссирзақэа.

«Шэыст! Шэыст! Шэыст!» – ахэон зеггы инарылкышэа иалагаз ахысбжыы.

«Ига-а-а! Ига-а-а! Ига-а-а!» – акым, ѳбам, хцам, уи иакэырцсон егыртгыы, рыцхашыарада иргго иагэылсуан азын цхы.

«Цэара шыоук еифахайт, азэы иацэал дартэом, дарбану сыздыруам аха...» – агэашь иеадыргэгэала дгылан Иаса. Ашаршытраф икатэоз ацэыкэбар абжыы еихахеит. «Кэыл, кэыл, кэыл» хэа цэарак итаэон уи иаакэымтцакэа» (ад.107).

Асахыакэа, амаэтар адэахьтэи аказшыа иаадырцшуа анашсгыы, ахтыс ашнудкатэи атагылазаашыеи афырхацэа ргэалаказаашыеи аныцшуеит.

Зегь рацхызагагы, игэахамтар залшом, ишхысуа еибатэым ѳ-гэыпк, насгыы урт мышгашақэа аицлабрақэа рфы, ма тацаагаратэ гэыргэарак афы шакаэым иахьхы-

суа. Урт афгәыцк айбардсразы ишеифахысуа ханахәоит ахысбыжкәа рсахьа тыхшьа. «Шәыст!», «Шәыст!» хәа, зыбжыы го абцъар зку агәыг шытахька ишеихаз хайларкаауеит абцъар абжыы агашьа. Урт, ма уи даахәны «шәыст!» «шәыст!» хәа ишьтоу дынрылахысны ацсгара дафуп. «Ига-а-а! Ига-а-а уахь уахьцо – уи ишьтоу игәыдырцоит ахкәа.» Абас икоуп адәахьтәи асахьакәа рыфныцкәтәи рцаккәагы.

Аповест «Аси амацәыси» хәхьналаго хнаидгылоит афырхатца хада. Уинахыс автор даххаштуеит. Аповест афырхатца роуп иаабо, урт роуп хазцу. Афырхатца рцәажәашьала, рныкәгылашьа-раакәгылашьа, урт рхафсахьакәа рыла, иахзаатуеит автор игәтаки иидеиеи ргәашә. Автор илшеит иаакәырцәианы алфәахжәара кәзшьас измоу арелиуциеи ацсуа милацтә психологиеи реилагзара. Ацсуаа ркәабз ачыдаракәа ирхылцыз рмилацтә психология ибзианы, ирцаулары иаарцшуп. Уи аабоит еихаразак афырхатца хада Иаса ихафсахьала. Ари ацхьаф игәы итымцәо ацсуа хатцоуп. Зегь рацхьаза, уи дуафуп. Зыламыс ашьа-зыхь еицш ицкьоу уафуп. Игәы разуп, игәы тбаауп. Ахатцарафьы, дарбанзаалак, иара иеицш, цхәыс илхылцыз ишьтахь даангылом. Ари ацсуа рицаруп. Аповест аналагамцәфьы даакәырцуеит уи амзафәеицш. Аха нас, хәычы-хәычы изхауа мацара, уи ихафсахьа тцәауеит, ажәван кеикеирафьы аецдәкәа зцазырзыз амзеицш. Уи амзацтәаа, ишашаза, есааира ажәван агәахьы ихалоит. Рацхьатәи ибжәжьара, ифнуцкәтәи игәыфбара хәычы-хәычы инаскьоит. Фныцкәтәи цәаныррак ихоит Ацснытәи ацъанхатца акыртуа меншевикцәа рхырхәарц рыкәцара аганахь. Аеышьтнахуеит исоциалтә хдырра. Ицстазаара еиха ианшәартаз аминут азын, Иаса игәыфбара уаха хәашьра амоуа иааилкеит. Гәыла-цсыла, дшынеибакәу диасит акыртуа меншевикцәеи урт рымцакьаранцьыфцәа тауади-аамстеи ирфәагылаз ацәажәлар ирыдгылары ракәцарахь. Ицстазаара еиха ианшәартаз, уи ишьтахька шыфәак кәимцеит. Дтахеит, арелиуционер фырхатца штахоз еицш.

Иаса диваргылары ихафсахьа тыхуп Ардашьыл.

Ардашьыл, Иаса иеицштәкьа хатца цьбароуп, хатца гьефуп. Уигьы иара икласс азын дрицаруп. Ишәап, ицхашьанп хәа

згәы иҫоу уафым. Ила шааңшуа имкәытцшша ицо амчра аанкыларазы, аңсуара, аламысгыы игәалашәом, абзиабарарыгы дыннакылом. Иңсы ҫаны изакәызаалак шыҫахьҫа акы дазыңхьацом, нышәара зураны иҫоу иакәзам.

Арҫ афхацәак агәамчи ахатцареи рҫы акәу, агәыцьбарареи агәыртҫкәыли рҫы акәу, иарбанзаалак адәахьтәи рсахьақәа ейбакапануа еиваиргылт автор. Аха рыфәнуцҫатәи рыҫазшыақәа рыла зынза еицәыхароуп, ишеицәыхароу еиңш, доусы рсоциалтә хылтшыҫтрақәагы. Арҫ еинышәара зқәым, еиҫацәоу ф-класск ирхылтшыҫтроуп.

«Ажьа иагьа каамет азуургыы, ибжьазом» шырхәо ауп дшыҫоу Ардашьыл. Уи иккласс даҫа иашатцәкьоуп. Ауафара, аламыс уи иккласс иамазам. Уи иккласс иамоу аҫагьареи атәамбарареи роуп.

Ардашьыл ақыҫа рыфәнқәа амца иарго, ир иманы дшыҫәыз, ареволиуциатә партизан хәҫак икәшан, ир зегьы ндыртцәеит. Иаргы ҫәғәала дырхәын, аха дрыцәеит усқан азын. Ихәра ҫәғәан, ирласны дакит. Асы дылапсраны, ма апартизанцәа дырҫыхьашәараны дшыҫаз, Иаса диқәшәеит. Ишҫаҫаитцо Иаса, иара иеиңшу анхацәа хзыртцәоз ауафы иаргыы диаҫоуп. Аха зхы иамыхәо ауафы асы дшылажьу, цхыраарак имҫазакәа днеихыҫҫны дцарыма? Мап! Аңсуа иламыс ус иатцанакуам. Уи уафрам! Иаса дуафуп. Ауафы иҫаитцарыз ҫаитцеит Иаса. Ахәы афныҫа дганы дихәшәтәит. Аха пату шҫақәитцеи ари Ардашьыл?

Ардашьыл идыруан Иаса иара дышидимгылоз, аха чархәара иирҫатцарц иақәикит. Иаса наңхара ируны ақыҫантәи аревком аштаб дақәланы, ачленцәа ниртцәарц далагеит.

Иаса ичеицьыка, иахәшьа лыбзиабара зегьы дрықәыжьцәаны, абрагьцәа реиңш, иаур хаала, иамур мчыла хәа ашарҫаз Иаса ифны дақәлеит. Нас, баша даеаказы цьара дицнеир иҫахушәа, Иаса дима иҫынеихан, аконтрреволиуционерцәа, аменшевикцәа рыжәпара дналаиргылт.

Аңхьаф игәы иаанагар ҫалоит, дызцазеи Иаса уи дицны хәа. Аха Иаса дшәаргәындоушәа афны ашәхымс ишьапы изафамыршәит. Абрагьцәак афны иақәлаз реиңш даарыла-

гъежыргыы илшон, аха иахэшьа лыбзиабара дыннакылт. Иаса игеиџахъан иахэшьа Ардашьыл мыцхэы бзиа дшыл-боз. Ииашоуп, Иаса, нас амџа ианықалагы, дахьыргои дыз-зыргои хэа акы аилкаарак иеазымкзакэа, агэдыхэа дрыцны ицашьа угэы ааихьнашьуама ухэаратэы икоуп аха... Ишакэхалак, Ардашьыл зны ицсы иацшэмахаз Иаса уажэы убас еицш аґагылазаашьа дазнеигоит, Иаса ма ареволиуциазы дчархэаџхароуп, мамзар ихата дыцсыроуп. Уаха мџа хэа ыказам. Иаса иалихт ацыхэтэантэи. Дагьтахеит, зны ашьаза зыхьшы аџны иааганы ичеицьыка иџатцо, ахақым дидгало иихэышэтэыз, зыцсы еиқэирхаз Ардашьыл ибзоурала.

Арґ аџхацэак реиваргылара еиґа иґырґэааны иаанарцшуеит урґ аџыцьягы рказшьақэа, рхаґсахьяқэа.

Ардашьыл ихаґсахьягы, уаанза зызбахэ ххэаз амзеицш, иґґэааза икоуп, аха ихата амза аґымґа акэымкэа, антэамґа даџызаха дниазааит. Амза дырџегь ажэџан еиґакыдлоит, аґэра иалагахуеит, аха Ардашьыл зынзак дниасзоит. Избанзар адунеи аґы зегы реырґсахуеит, акы аґыґ даґеакы иагоит, аиқэґараґы ииааиуеит еиґа иџыцу, еиґа иџео, пхьяґа ицшуа. Ипрогрессивтэу еиґа иґэґэоуп ианакэзаалак. Ус анакэха, уи аиааирагы агоит. Ардашьыл иккласс аамґа цеит. Иажэыз, иџаз атцла ыцэпумґакэа, уи аґыґ аґы аґа узеиґахауам. Уи наґ ианықэумґа, ибажэхани, инкатта ицаанза, уаґа аґыґ аанкыланы иамазауеит.

Ардашьыл ихата дуаџуп, ауаа зегы реицш, ацэанырра илоуп, ауаа зегы реицш, ахэыцра илшоит, илшоит ауаџрагы ґаитґар, аха иккласс иауам. Ардашьыл иккласс ауп дґазґаз дламысданы, уаџра иламкэа.

«Изакэ аамґа цэґйоузеи хазґаха акэымзар, Маршьанаа зегы насылґуазаргы, дызгон...» – дхэыцуан Аишьа лзын Ардашьыл, иуаџра агэы анааилыкка зны(ад. 140).

Автор уи акласс аґаацэарак аґгы хнаганы иахирбоит. Маршьанаа рыџны руадақэагы тбаауп, аихатэы каруатқэагы рзыџнагылоуп, аха дара рхатақэа еилахэацсахьеит. «Ацьма анынґэаша тэыџала еибакуеит» хэа, чан-чаны еибакны, дара-дара рхала ишеибарґсра иґалахьеит.

«Шәыңсыр, шәынцәар акәын ишәзеиғьыз сашьцәа Маршанаа!..» хәа дырзағьуеит Ардашьыл иаб иахәшьа Макрина. Ардашьыл иашьа Алоу иакәзар, аеңныхәакәа ааргәйдцо мацароуп дышцәажәо. Ардашьыл уи дизычхәзом:

– Уеынкыл ура аилага! – ашырхәа дөацқьан, дгыр-гыруа иашьа днеиҕагылт Ардашьыл. Алоу макьана деикәымтәакәа ицьымшь хәбабақәа дрыццшны уи днаихәақшит.

– Усдыртц нақ! – ихәеит, уи иблақәа узырхымцшыло»(ад. 158).

Захра змышьтырц, зхы ахькыдызқьара ззымдыруа ақәыцьма млашьқәа реицш, еихәлағыгуа еилахаз аҕауад ҕаацәара дырхәтарнакуп Ардашьыл. Уи иахьынтә бзиарак азәы изыцшым. Рыцхароуп ирызнеиго заштә дтанагало. Рыцхароуп ирзыцшу ицнагало. Атцыхәтәантәи ифыза – ицнагалаз илатцәқьагы имқәытцәцсит.

Ибзианы иаарцшуп Ардашьыли Иаса иахәшьа Аишьеи рыбзиабара. Автор иеаламырхацәакәа, урт рыбзиабаратә цәанырра агәра угартә иааирцшит.

Даара ибзиоуп арақа ацсуа цхәызба Аишьа лхаҕсахьа. Уи лажәакәа аанкыла-аанкыло, адәахьы уахьлыхәацшуа дтынчза дықоуп, аха лыөныцқатәи лыцстазаара еилашуеит. Ауаатәыөса зегьы ирзеицшу абзиабара мцаха илыцроуп. Бзиа дылбеит социалла илағоу, аха аөны итәахны ирхәышәтәуаз Ардашьыл. Уи лыбзиабарагы машәырны иқалаз ак акәым. Хырцашьа змамыз цсабаратә цқаран. Азғаб еинтәыла, тәым хатцак ахаан идымтәалазац, уажәы уахгы ҕынгы дидтәалан. Иагы хәыцра лызцәыртцуеит атыңха асеицшқәа раан! Насгы уи ауаө дыцшзазар, дфырхатцазар. Аиеи, дфырхатцазар! (Ардашьыл дфырхатцан, хәарада. Уи иидеиоуп ихәзхәдымкыло, мамзар, уи ифырхатцара аҕацхьа ухырхәап.)

Аишьа лыбзиабаратә цәанырра леаҕаны, лыхдырра лырзуам. Ус лыхьратәы иқан лҕагылазаашьа, аха уи дызғаб цқоуп, лхы лнапаҕы иаалгон. «Пытраамтәк абас аңхыз хаа далоушәа дөашьаны дықан, ибыл-былуа Ардашьыли лареи рқьышәқәа ахьейдыз. Аха лыхшыө ааихккееит. Уи қалеит иаразнак. Ашьшьыхәа леааимхны, ашырхәа дөацқьеит»(ад.139).

Иќалоит аќхьаџ иќээрғыы, аќсуа зѓаб лќышә иеала-рпс арпызба дагәзыхуа, нас уи азѓаб дмаалыќыуп хәа злоухәарызеи хәа. Аха шәазхәыци, Аишьа лхы зынзак илызынымкылазар, л҃ылымхьчазар алшо иќазамыз лтагылазаашьа? Ауаатәыџса зегғы еицырзеипшу ари ацәанырра еилых дамоума. Уи Аишьа секундқәак датќәазарғыы, л҃еацәылгеит, лара даиааит. Лацсуаратә қьабзқәа илылаехьаз илылдыршеит араќа ахыќажара.

Аишьа лыбзиабаратә цәанырра атќкысғыы аиааира лылшеит, ус иана҃таххағыы. Ардашьыл адунеи а҃ғы зегғы имќәыцәбеит.

Атцысхә згәылоу цәартамзар акы иагәыламиазоз, уажәы анышә аза дықәианы дыцәоит. Бжышықәса раахыс дабрагғыны абна дылоуп, деимассы. Атцыхәтәантәи иџыза илагғыы инапала ианишь, ддәықәлеит Аишьа лахь. Уи идыруан Аишьа бзиа дшылбоз иара. Уажәы, уи иаргғы бзиа иибоз атыпқа, зашьа иара ихарала дшьыз, лышќа днеиуан. Днеиуан атцыхәтәанзатәи агәыѓра иманы.

Аишьа, хәарада, уажәгғыы бзиа дылбон уи, аха цыхьа дыхәны данышьтаз еипш дылмышьчеит уажәы.

Аповест «Аси амацәыси» а҃ғы иаалукааша атып рымоуп аревком анапхгаџцәа Раќмеи Ражьдени. Арт ашыцъа еидыргыланы уанрыхәапшлак, иааугәалашәоит «Ишьтыху адәаза» аќнйтә Михаил Шолохов ифырхацәа Давыдови Нагульнови.

Раќма ахара ипшуа, ауаџы цќа деилызкаарц иашьтоу, даг҃еилызкаауа, ауаџы дыпқхастазымтәуа ацсыуа хатцоуп. Уи аревوليуциа қәхтцоит хәа зегғы еилагәаны еиқәшьыхаа дахысуам. Доусы ишихәтоу дизнеиуеит. Раќма иха҃сахьала даарпшуп уаџы дыз҃ыпшыша, ауаа р҃ғы доусы дзакәу еилкааны, ишихәтоу дымџацызго иакәны.

Раќма зынза диеипшым Ражьден. Уи ауаџы қьатама хжәак иоуп. Аревوليуциа дапырхагамзар, дызлазеиѓу егьыќацәам. Уи ихаралоуп дыштәха Кастеигғыы. Аревوليуциа анапхгара҃ғы дахьалоу, револуционерцәа дахьырџызоу, уамашәа уаџы ибаратәы иќоуп. Ари зацхьаќа Асовет мчы иа҃гахараны иќоу, 1937 шықәса рзын ауаа еилагәаны иқәызхраны иќаз дреиуазар қалап, аха уеизгғыы уи иха҃сахьа нагзаны иаарпшым, исхемахеит.

Даара исахьаркыратә хархәага бзианы аповест иалагылоуп аҗсыжра. Урт аҗоурыхи асамартали ирсимволны иҗаҗоуп, аҗхьаф изаадыртуеит аҗсуа жәлари абри Аҗсны-дгылы ирхтыргақәахьоу ирызкны ирацәаны ахәыцрақәа. Ахәтгәынқәа рахьынтә иҗыфәны акәушәа абжьқәа иахауеит Иаса ихәыцрафәы:

«— Аа, ари ура уоума, Иаса!? Уара уабду иаб, Абаҗы дыздыруан сара, — зегь реиҗа инастҳаны иҗоу, зегь реиҗа зхыҗуаз нышәынтрак аҗнытәи игошәа иахауеит уи... — Абаҗы ихы идыруа даныҗала аены, абҗьар идырkit... Абри ура узқәу, хшеибакәу хабәфқәа зтәахыз адгьыл ақәылацәа ирымгарцаз дагьызмаха... Уи, быстаҗа имфазакәа, амца дшалагылаз, ахы игәышҗы шазхаз дкаҗаит... Уи ихьчон иҗсадгьыл Аҗсны...» (ад. 105).

Абасала еилаҗкаауеит Иаса дызхылҗшьтרוу рҗоурых. Уи Аҗсны-дгьыл машәырны иқәнагалаз уафым. Уи иабәцәа, рабацәа, ашәа зызкартәоз рыбафқәа иахьагы изгәылоу дгьылуп. Уи ауп Иасагы дызхылҗыз, уи ауп дзаааз, уи ауп иахьагы дызқәу. Аҗсыжрақәа, ишаххәахьоу еиҗш, аҗоурых иасимволуп араҗа.

Аҗсадгьыл абзиабара аповест ахы инаркны аҗыхәанза өнуҗкәтәи цәанырраны иагәылгоуп, уи арҗеиамта арҗхоит.

Иаса зыҗсадгьыл иаҗа цқьоу, аҗсыуа нхәф хәҗоуп. Раҗхьаза зны иҗақәаз зегьы изеилымкаазаргы, гәыла-җсыла енагь аҗьажәлар дрылан. Убри азоуп Иаса инышәынтра фырхәҗала ахәқәитразы дышҗахаз зхәо абаҗа хәагылоу.

Ибзиоуп, иҗаулоуп уи анышәынтрафәы Ардашьыл өнуҗкәтәи имонолог: «Уара уҗахеит.. Абаҗа ухарсуп, иҗсуам, ихом... Уажәы адгьыл иану ананызаалакгы, урт ирхылҗыз аины акыраамта игыланы иахәаҗшлап... Сара маалажәеиҗш инсгәыдҗаны сыршьыр, мамзаргы лашарак зымбазо абна сахьцәыҗоу саҗьал ааны сыҗсыр, иҗалоит, зынза уафы симбазакәа, сыбаф алеи-ахәеи рзы адәыхты иқәхар, мамзаргы җьара нышәк аажны сынцәыҗарыжьырггы, сызбода, сзахауада...» (ад. 121).

Ардашьыл иҗаитцоз зегьы ихьзидан, ицәадан ишыҗказ шьта иаргы ибоит, аха иааг... Ауафы иҗаитцо, уашьтан дахьхәратәы иҗоу, иҗаму иҗаитцаанза дазхәыцроуп! Мамзар

абыржәы абри Ардашыыл итагылазаашьатцәкьа акәымзаргьы, убас еицшшәа акафьы знымзар-зны дкылнагоит.

Сахьаркыратә хархәага чыда бзианы аповест форма иа-моуп зынза кәзшьала еицшым ф-хәтәк антитезаны реиваргьылары. Антитезара кәртцоит Иасеи – Ардашыыли, Рақмеи – Ражьдени... Иаса ауафәра илоуп, Ардашыыл – илам. Рақма ауаа досу дзеицшроу гәәтә дрызнейеуеит, Ражьден дыхжәоуп. Иаса ифнаҭа ажәа хаала, хәтыр еиқәцарала еицәажәоит, Ардашыыл ифнаҭа, алыцәхар реицш еихәлагыгует...

Асахьаркыратә деталькәа, ахафәсахьакәа реиваргьылары, реифарцшра аки-аки еицхыраауеит, ихеибартәауеит, еихә еилкка иаадырцшует афеиамҭа атцакы.

Сахьаркыратә чыда кәзшьаны аповест иалоуп маҭәарк налкаа алацшықәцарагы. Ардашыыл илахь иану ашьана Аишьа лыбла ишыгылоу ихгылазоуп. Уи Аишьа лыбзиабара иасимволуп. Хәргьы уи ашьанала еихә еилақкаауеит Аишьа лцәанырра.

Аповест «Аси амацәыси» азын ирфызшәатцәкьа ианаалоит, иахәҭаны иалагылоуп Ацснытәи Аревком ацъажәлар рахь аапхьара икәртцаз. Иара убас Ацсны Асовет мчы шышьақәгылаз ала В. И. Ленин иахь ишьҭыз ателеграммагьы.

Аповест аҕны икоуп угәы еихьызышыуа гха ссақәакгьы. Ацсыжрақәа аҭоурых иасимволны рыкәтцашьа хазыноуп, аха Иаса уаҕа дҭаианы ицәашьа ахьынзахәҭоу ириашам. Ахатца еибәга замана, иагьа даапса дыкәзаргьы, иқыҭа даналала, ицсы зыхҭниҭо иахәшьа лымацара дшыкоу идыруа, афнынза дымназакәа изычхарымызт. Иаса ацсыжрафьы имфәхыҭра амщәгьа баапсы иахарахҭәырц автор хәқәирцшует, аха Иаса ихафәсахьа ианаалом. Уи хатца еилкьа-еиламгылоуп, афьы замана итагылоуп, амщәгьа дацәызыхьҭо ауапа ишәуп, арахь ифны амҭдан даины, драхәтца дыцәоуп. Хәычык иманшәалам. Иара убас Иаса данцсуа, ихәыцрагьы иахьынзахәҭоу ириашазам. Аповест «Аси амацәыси» рацхьатәи авариант, ажурнал «Алашара» актәии афбатәии аномерқәа 1961 шықәсазы ирнылаз, агхақәа иамаз, уажәы хзыхцәажәо аҭыжьрафьы ириашеит аиҳаразак, аха усқантәи авариант аитәкрақәа иазиуз иахкьаз гха ссақәакгьы

ыкоуп. Убарт ируакуп Иаса данпсуазтәи асахьаркыратә деталь: «Ҡынтә игеит ахысбжыы: Иаса икәашкакараза асы зқәыжьюшәа иибоз адгьыл еишьылза иаакалеит, ашьапыргыларта умоуа ашьхашәт был-былуа, еилыбзауа иқәиаазшәа... «Уңсымтаз, унлыхәақш уи атқы иатқәа зшәыз, иугәақхоз, иузымдыруаз аңхәызба...» – ахәеит егыи изгәык. Лытқы иатқәаза абри ашәтра дылагылазшәа ибеит уи, лхылыфы еилиргартә икамызт. Хынтә игеит ахысбжыы уаха акгыи имбеит». Рақхьатәи вариант афы Иаса дызшыыз Ардашыыл иакәын, уи хрыжь-хрыжь хынтә дышиеихсыз хнарбон, аха ари вариант афы Иаса даныршыуа агәгәахәа зегыи игәыдыртқоит («Агәгәахәа иааиларцеит»), Ардашыыл лымкала Иаса диеихсуа хбазом, атагылазаашьагыи ус икатам.

Уи адагыи, ишаххәаз еиңш, иңсымтазтәи ихәыцрақәа риадам. Иаса иңстазаара атыхәтәанзатәи асекундқәа рзын «атқы иатқәа зшәыз» дигәалашәаратәи, уи лахь абзиабара ду иманы аповест афы иаабазом. Машәыршәа зны азымәас афы згабк лыгешылкәабоз даниба, цәаныррак изцәыртцын, аха уи шыбзиабара нагзас аабаратәи аповест аҕны еизхара аимоузеит. Хара хгәанала, Иаса иңсымтазы иахәшыазатә, иңсы зыхтнитқоз иахәшыа, Аишыа дигәалашәар алшон. Усоуп аповест аңхьаә дшазнархиахьаз.

Анаәс, рақхьатәи вариант аҕны Иаса ажәлар рлахьынтазы фырхатцарыла дыштахаз ажәлар ирдыруа икан. Уажәтәи вариант аҕны уи дчархәаәуп хәа ишырцхьазоз даанхазшәа икоуп. Ииашоуп, «...амармалташь иалхны агәыцәмакыа кыақыаза ихарсын. «1921 шықәса. Февраль 26» – ахәон уа ианыз адыра». Аха ари абака иахәшыа изыкалцоу, ихы зқәйтқаз еилкааны, дышчархәаәымыз еилкааны ажәлар изыкарцоу, аповест иахәазом. Ардашыыл уи аңсыжыртафы иәонутқатәи имонолог ажәлар ргәаанагара иахылтцыи иказам.

Аповест абызшәа хәычык ихьантоуп, аха ахәоуқәа рцакы цаулоуп, ажәақшзала ихыркуп. Ажәлар ражәаққақәа ибзианы ихы иаирхәауеит автор.

Икоуп ажәақәа, аңсуаа зегыи рхы еицадмырхәауа, еицызымдыруа ажәақәа «ахандакы», «алакыаб» ухәа иреиңшқәоу ахьупыло. Хгәы иаанагоит, уртә алитература

иахылагалоу бзиоуп хәа, амала, ас зегы еицырзымдыруа ажәакәа злоу ахәоу ала рцакы еилукааратәы иқатцатәуп, иара амацара ақәығәғәара атахым. Урт злоу ахәоукәа рыла еилукааратәы иқатцамзар, аңхыаф дыгәнахауп. Цыара-цыара ажәа зызку атцак иашатцәкыа азаамырцшуа, иахытыңым игыланы ианҳдылогыы ыкоуп. «Лҕы зык наҕатәаны...» – ихәоит автор цыара, Аишыа лҕы анылызәзәо азын (ад. 137), лҕы зык нақәтәаны ацынхәрас. Лҕы зык наҕатәаны анухәа, лҕы лара илтәым, илкәыган икоу маҕәарушәа иқалоит. «Азгыраҕы зәанызкәабоз» (ад. 171) ихәоит азҕаб, азиас гыны иахыасуа италаны зәызкәабо лзын, аха алаган, аванна ухәа уеырнукәабалар калоит акәымзар, азгыра ҕаныкәабалашыа амазам. Икоуп цыара-цыара аматәаркәа, ма ацстәкәа, ма ацсаатәкәа дара иртәым ақазшыақәа анырҕаңшыало. «Ажәәан иаалалт» – ихәоит ардәына азын. Ажәәан алалара рказшыоуп ахәыхә, ахышь, ажәтцыс, ауарбажә ухәа убас ицегыгы, аха ардәына аҕыхарамкцәакәа (ма цытк аҕыхаранакыргыы, ажәәан ахь акәым), даҕацыара иахыкәтәаша, (ма иахытәаша) ауп иахыңыруа. «Қырамаҕеигыы рхан, ахашыа иаңхыо...» – ихәоит аҕазы. Аҕы ашақә иасуеит, ма икыыркыруеит акәымзар, ахашыа иаңхыазом. Алоуп «ахашыа иаңхыоит» ззырхәо.

Абас сса-мыссақәак гханы иамазаргыы, аповест «Аси амацәыси» зырхәашыуа гхам урт. Ацсны Асовет мчы ашыақәыргылара аҕоурыхтә эпоха ду аазырцшуа рҕеиамта каиматуп аповест «Аси амацәыси».

«МАҒА-МАҒА»

Хаңхыа иқәуп ашәкәы – Шыалуа Цәыцыба ацыхәтәантәи ашықәсқәа рзын ииоыз иажәеинраалақәа реизга «Маҕа-маҕа».

Ашәкәы ахцәажәара напы ахаркаанза, истахуп иара абри ашәкәы ақнытәи ажәеинраалак хаңхыар:

Дфырхацоуп, айбашьрафы ашыа катэаны,
Зыцсадгьыл зыхьчаз.
Дфырхацоуп, акосмостэ агба дтатэаны,
Адгьыл иахыкэшан, иааз.
Дфырхацоуп хэа схэоит, сгэы атца интқааны
Абри еицшгьы зылшаз:
Ахжэеи абарбари раамтақэа зыхганы,
Дышуафыз инхаз!

Иара, ажэеинраала автор Шьалуа Цэыцьба ихата, абри ажжэеи абарбарфи раамта хьанта зыхганы, ишуафыз инхаз афырхацэа дыруазэкуп! Қажэа шықэса атакра, аугэ уатцахэаны удырцэағэазар иафызозу аусура хьанта, амлакра, Калыматэи атцаа гэымбыл кааметқэа рыфэтэи ахьтакра ухэа, иарбанзаалак акы иазпымеит Шьалуа Цэыцьба иуафара, дагьынхэит уи уаанзеицш дышпоетыз. Хара иаххэеит, уаанза еицш, избанзар Шьалуа Цэыцьба ашажэеижэабатэи ашықэсқэа рзын иааитцагылаз ацсуа поетцэа фарацэа ретцафьяа афны, хадара зланы иаарылцьфьяауаз дыруазэкын.

Ацсуа литература атоурых афны ашажэеижэабатэи ашықэсқэа хлитература аганқэа зегьы амехакны, еилашуа аизхара ианалагаз аамта акэын. Ацсуа литература ашыаташытатафы Д. И. Гэлиеи асахьяфказа дузза С.И. Чанбеи инарывагылеит З. Дарсалиа, В. Агрба, Л. Лабахэуа, Шь. Цэыцьба, Л. Кэытцниа, И. Папаскьыр, М. Ақафба ухэа убас егыртгы. Иахьатэи ацсуа пхьяфы даргэыргэеит Шьалуа Цэыцьба ашажэеижэабатэи ашықэсқэа рзынтэи иажэеинраалақэеи ипоемақэеи реизга ашэфэы еицтатыжьны (1957 ш.) ацхьяф инапафэы ианиоу.

Шьалуа Цэыцьба деитаналагылеит изгэакьоу апоезиа. Қажэа шықэса ацсышэак ахьимахауази, ацсышэала ицэажэо газетк, журналк, шэфэык ахьимоуази, абахтатэ зиндара хьантаза иахьыкэыгэғэази ухэа иарбанзаалак акы иазмырхэашьит уи ипоезиа азгэыкра. Ахақэитра иоуны Ацсныфа дшаагэежьыз еицшцэфьба, ифит ахэыцқэа ирызку ажэеинраалақэа реизга ашэфэы «Ацшэма хэычы». Ари ацсуа хэыцтэы литературафэы иахья уажэраанзагьы иреигьу шэфэуп.

Шьалуа Цэыцъба егырт ирфеиамтақәа рыҕы, апоема «Анасың ду» нарыдкыланы, узхцәажәара шьарда ирацәоуп, аха хҕежыып атыхәтәантәи иажәеинраалақәа реизга «Маҕа-маҕа» ашҕа.

«Маҕа-маҕа» иара ахыз ахата иахәоит ажәеинраалақәа уи ашәкәы иану рформа зеицшроу: ажәеинраалақәа зегы кьаҕ-кьаҕыны, неишымсрада ааба-ааба цәахәа ыкоуп. Ари Шь. Цэыцъба иара ихатә форманы ишытихит. Ашәкәы «Маҕа-маҕа» еиқәыршәоуп, убас ааба-ааба цәахәаны икоу ажәеинраала кьаҕқәа шәкы рыла, аха иара ашәкәы зегы неидкыланы уахәацшуазар, өнуцкәтәи сиужетк зцакы еиднакыло рфеиамта еибгак акәны ауп ишыкоу. Х-хык змоу, мамзаргы, иара ашәкәы «Маҕа-маҕа» аҕны ишыкоу еицш, х-кәшакны («Ацсуа мотивқәа», «Ицон аҕба», «Агоризонтали авертикали») ишоу рфеиамтоуп. Ашәкәы зегы ишаххәаз еицш, рахәыц кәцшыны иагәылс ицоит, ашәкәы ахкәшакгы рфеиамтакны еидызкыло, исубиективтәу асиужеттә цәахәа.

Ажәеинраалақәа жәпакы рҕы хара иаабоит автор агәаҕра цәҕа ихигаз, аха ашәкәы неидкыланы, ари Шьалуа Цэыцъба иавтобиографиоуп хәа хәашьа аманы иказам. Ари ашәкәазы иаххәар алшоит, цстазаарак иаепопеиоуп, мамзаргы уи аепопеиа ду иатеизискәоуп хәа.

Рацхәтәи аҕәша («Ацсуа-мотивқәа») – ауаҕы ихәыцра, ишьапы даныкәгыло аамта, ауаҕы ицкьара-гәаартра анымхәашьыц аамта, адыррахь, акреилкаарахь даныццакуа, ацстазаара аилашырахь, ақәпарахь игәы анеихо аамтоуп иатцанакуа.

Аөбатәи аҕәша («Ицон аҕба») – ауаҕ ичкәынра дтысны ихалатәи ацстазаара даналагылалак, ауадаҕрақәа данрынкьа-рынцо, имҕа иапырагыло иаҕацәеи иареи аргама еилибакаауа, урт рҕагылара, рақәпара цыхәаццәарак имбазо ианыкоу аамтоуп.

Ахцәтәи аҕәша («Агоризонтали авертикали») – ауаҕы икәра аеинардыруа ианалаго, ихигахьоу, дызхысхьоу еиҕаигәаларшәо, ианеихишьаало, ицстазаара аҕышәа инаҕаз аҕәышра анарха анаиуа аамтоуп.

Абас икоуп ашәкәы. «Маҕа-маҕа» аөнуцкәтәи асиужеттә цәахәа, аҕәшақәа реидхәалашьа, инеизакны, ашәкәы ацакы.

Ажэинраалақәа иара ус хазы-хазы урыхәақшуазар,
аки-аки еиламқәашы, еицшым, зхатәы философиатә
цакы чыдақәа нтыртәааны измоу, зфәхәы нагзаны изхәо
рфеиамтақәоуп. Иагап ажэинраала «Амра атцақа»:

Ицәырцит аңарцалыкь, аңырра иафуп,
Ицхатцәатцәарамхеи аамта.
Интыфрын атра, ачынеитцхәа ишьтоуп
Матыкгы, амырхәага аената.
О, адунеи, адунеи зегь злазауа,
Шақа бзиа уеифқаамзеи:
Аңарцалыкь ахықәу ипырпыруа,
Ахәазажә уа иазнауазеи!

Автор арақа зынза дазыманшәаланы иааирцшуеит
иреалтәу аңсабаратә дунеи. Аха уигы мацуп. Арақа
аңсабарала апоет ифолософиатә хәыцрақәа рцапха ааир-
туеит – аңхәа ишыф азишьтеит ауаатәыфса рыбжьарагы
абзиарақәа, ахазынарақәа рыварафы абас амаң иафызоу
ацәгъара афырқьақьа ишышьтоу. Автор игәы иалоуп ус
иахыкыоу. Ажэинраала уафы ицхәоит аңсәзаара пшза
иаңырхагоу, урт ацәгъахәымгақәа гәатаны, рхы рзышьтымхуа
ақатцарахь, ауаатәыфса рыхазынарақәа шхам рыламло ахь-
чарахь.

Иахьатәи адунеитә цсәзаарафы атомтә бңарла еибашь-
ра мцак хшыфдарала ифхәыцқьар хәа, ашәартара икыоу азын
апоет ифәеит ажэинраала «Сабацари»:

Амшын еитцхәа санху са сызсауа,
Мамзаргы ахауа саналоу сңыруа,
Сгәы зтынчхазом, сгәы зтынчхазом, са сшәоит,
О, Адгьыл, сузнеиндаз хәа сгәы иахәоит.
Сшьапы дәғәаза иануқәсыргыл уара,
Иаразнак инасыхкьа ицоит сшәара.
Ишпазури, сабацари уажәшты,
Уаншәартаха уара ухаңа?

Ауафыжәлар иртахым ирызгәакыоу Адгьыл иахакна-
хазарц, Хиросима еицш, ашәартара иңазыргыло «Да-
мокл иахәа», Хиросима арадиация, ауааи фыц ииуа

асабицэеи рыцстазаара иахьа уажэраанзагы иахьаныруа.

Ари атема убас еицш икоу темоуп, угэы иаангарын арака ариторика камлар ада цсыхэа амам хэа, аха автор икаканы, дыхэцэырххо ифыхны акэымкэа, тынч цэажэарала, алирика атцатаны атомтэ бцъари айбашьреи рыхьзцэфкьа зхэоз ажэакгы аламцазакэа, илшеит ацхьаф инартцуланы дхэыцратэы икатцара. Ацхьаф ари ажэеинраала данацхьалак, уака иаанымцэазакэа, ажэеинраала атцакы феиауа афынанахоит, иацхьа ицэыртцуеит, ишаххэахьоу еицш, айбашьра иахьатэи аамтэзы шака ишэартуо, адгьыл зегьы азын хнырхэышьа змам трагедианы икалар шалшо. Адгьыл зегьы цстазаара ыкамкэа изблыр зылшо атомтэи азриитэи абцъаркэа ацхьаф иаакэыртцэианы апротест рзыкатцара дазнархиауеит ари ажэеинраала.

Апублицистикатэ, адунеи-уаажэлартэ проблемакэа рфынза амехак змакэоу ажэеинраалакэа инадыркны, иара ус абазаратэ лирика афынза абарт цэахэа жэеинраалакэа зегьы рыфунцкатэи рцак чыдакэа рцауларала ацхьаф дхырхуеит.

Ажэеинраала «Дгэааит Нар» акны хацхьоит:

Нар дизгэааит сахьатыхоык,
Дгэааратэ еицшгы икалеит:
Дырччархэха, дырмишэанха
Итимхи иара ипатрет.
Ииашоуп, агра иман дыкоуп —
Ихэда еицакьагэышьоуп Нар,
Аха ақьаадаф икамлоз нас
Уи нариашан иаирбар?

Дарбанзаалак ауаатэыфса рыбжьара дыказам изеицшразаалак грак змам. Азэы игракэа еиха ирацэоуп, ма еиха идууп, егы игракэа еиха имацуп, ма ихэыцуп. Зыгракэа рацэоу, идуу, ихэартам иганкэа еиха иахьалкьыкьуа иахьканы, ибзиаракэа урт урхыцшны ргэатара уадафхоит, уахьынаихэапшуа, бзиарак злазам уаф гэымханы ауп дшубо. Иара убастэфкьа ауафы ибзиаракэа рацэазар, игра хэычызар, ибзиаракэа ихырфхоит игра хэычы. Аха ауафы ицстазаарафы еиха хадара злоу ичыдара гэыгэтажьны,

уи азгэамтазакэа, ма иузгэамтазшэа катцаны, хадарак злам цэытцшааны еитцыхуа, ахата цсыпцла иандырчуа еипш, ари ажэеинраалафы асахьарыхы ишыкаитцаз еипш, ацстазаарафы цак дук змам агра, афеааста ду афынза анагара, хара хгэаныла, ауафы игха иеилыркааны ириашара, иаазара акэым иаанаго (хара асахьаркыра-казаратэ гипербола акэым арака хазфеацо – ацстазааратэ хтыскэа роуп хазфеу), иаразнак ишыапы дыкэкартэ игэтасра, итархара ауп изызку уи.

Дарбанзаалак, дыказам цъара бзиарак, уафрак фырцштэыс икатцаны, дызлаурехэаша акы злам, мамзаргыы дызлаурцъаша баапсрак злам. Сара сгэанала, ауафы бзиарас илоу цшааны, уи ахьеихеихара амца дыкэларатэы, ибзиара имарехэалатэуп.

Ажэеинраала «Дгэааит Нар» аказареи алитературеи (еихаразак акритикатэ жанр афы) рфы икалало абри еипш ацэыртцракэа ирфеагылоит.

Шьалуа Цэыцъба ибзианы идыруеит ижэлар, ахархэашья дакэшэоит урт рфеапыцтэ хэамта аматериалкэа, урт ркэышра, рафоризмкэа, рметафоракэа.

«Шарпыетэак еипш уаццхахан уара, хэылпы ецэак еипш ункабеит» – хэа, абас ажэлар рфеапыцтэ хэамта аметафорала иниртэоит Алыкьса Лашэриа игэалашэара иазку ажэеинраала. Арт ацэахэа цахэахэа, ауафы гэлымтэах, изаамтазамкэа, ишыцкэыназ зыцстазаара иалцыз, аталант ду змаз апоет Алыкьса Лашэриа ицстазаара убас шьала-дала иадхэалоуп, угэы иаанагап, ажэлар иара изын мацароуп изапыртцаз хэа.

Сара сгэаныла, асахьаркыра казарафы аталант иадырганы икоу рахьтэ хадара злакэоу ируакуп, еилыргамкэа хыла-гэыла еилажью, цца змам ажэлар рфеапыцтэ ацтамта кэышкэа рахьтэ арфеамтазы зегь реиха иманшэалоу, цэалажыла ианаалаша, иалазаша рылцшааны, изаамтану акэфэнапыртэ аикэыршэара. Хзыхцэажэо ашэкэафы ас икоу афырцштэкэа («Хацъы», «Нарт Сасыркэа», «Каамет» ухэа уб. егы.) мацым.

Ашэкэы аобатэи акэша «Ицон агба» актэи акэша

аткыысгы аҕыаҕы анырра цаулаза изтоны, дыткэара шакэугы, саланагалацэеит сара актэи аҕэша. Апоет иҕазара, апоет ихы-иҕсы, игэеисра аҕбатэи аҕэша убаскак ианыру-еит, ажэеинраалакэа урыҕхыо акэым, угэы иаанагап, агэы ахаҕа уазызырҕуашэа, агэы – агэы тбаа ду, оптимизмла итэу, ауаатэыоҕса рыбзиабарала еисуа агэы хазына!

Хара агэаларшэара хцэымгуп, лассы-лассы азбахэ ххэазом, аха дарбанзаалак азэы изын имазам, аҕа-жэижабатэи ашықасқэа рынцэамтазы, иреиғзақээз ауаа аибарфао – интригантцэеи аҕсадгыл ачархэао-псахыоцэеи рнапала иштаркыз, ишықэырхыз. Ауаа, еиуеиҕшымыз азанаат змаз, қарала еиҕарамыз, рыц-хашьарада, гэымбылцьбарала изцацалаз, ирзышьтымхуаз аус хьанҕа илатцапс ицеит. Убри аамта цанда ахьяаирцшуа, апоет ихэоит:

Инеиуан ауаа, арельс хьанҕа иатца,
Имлашьуа, рымч рылзаан, иааҕсаха.
Аҕхья рыбҕакэа цнатэцэеит аихаза
Иаҕа иауз, изқэығгэғэоз иаҕа.
Егьырҕ? Ирылшахуаз, рөызцэа анрыгха, –
Икаҕаит, арельс иатцахеит дара.
Цьоук тахеит убра, цьоук еилапыххаа
Иаанхеит, еиуамкэа аҕсра-абзара.

Автор ари ажэеинраалаҕы иааирцшит ихаоҕсхыоуи аамта еиқэатцэа шаҕа ихлымзаахны ауаа зегы ирықэығгэғэоз, ауаа шықэнахуаз. Арельс хьанҕа, арельс хьшэашэа, арельс жьякца ажэеинраалаҕы хэара акэым, уи аамта цанда, аамта еиқэатцэа ишасимволу. Уи аамта еиқэатцэа ахьанҕара рапхья ирықэығгэғэон, иарҕэуан еиҕа атакпхықэра тыпқэа рҕы иҕаз ауаа «харакқэа». Нас уи «арельс» урт ирышьтанеиуаз илрықэығгэғэон... Убас, убас мацара, уи «арельс» иннарцэеит зегы.

Ажэеинраала злаҕаиматуакоуп, уи атекстаҕы афизикатэи, афизиологиатэи азақэанқэа рыцсабаратэра еиламгакэа, уаҕаҕы рхатэы шырхэо, ажэеинраала унагэылалар, иаацэырцуеит адэахыы уахьнадыпшыло иумбо, аоңудҕатэи афилософиатэ цак дугы.

Ауащы иразкы, усқан, уащра зламыз ауаа рнапы иакын.
Ажәеинраала «Апрофессоргы длахынцацәгъан» аҕны
хаҕхьоит:

Апрофессор длахынцацәгъан. Анышә дшасуаз,
Импытҕьейт итдыркант, дкаҕаит, имч мцахьаз.
Ибеит абригадир, абрагь, ауаа иреихсуаз,
Уажә мчрей-напхгарей абраҕа изыртахьаз.
Абрагь диқәхәааит апрофессор. Усгы дынижьзом –
Итацқәым ратцәа, апкәә неиҕытциргеит убра:
«Ахәымга, тдыркантла аусушья уздырзом,
Арахь упрофессорхуп ура!..»

Абас итаҕхон ауаа, аха агәра ргон урт, залымдарак шыҕалаз,
ари шшипқоу, аамтала шакәу. Агәра ргон урт, Ленин ипартия
ари ашипқа амтшаакәа ишыҕамло, иамыриашар шамуа. Урт
ргәы карыжьюамызт – фырхатца иашақәатцәкьан, рыцсадгьыл
ду Асовет еидгыла иапатриотцәа дукәан. Урт араҕагы,
ирзышьтымхуаз рыцстазааратә тагылазаашья хьантҕыц
аҕгы, ирыхьчон р-Совет псадгьыл аҕаҕыр. Абар, уи азын
автор, ишәкәы ащбатәи аҕәша ацхьяжәаҕы иихәо. Уи, зны
аҕба амшын аҕы аиапонеццәа иааныркылан (аиапонеццәа,
рхәааҕы аҕбақәа аниасуаз, ус ҕартцалозаарын), хөык
аиапонеццәа аҕбахь ихалан, акаҕдан иахь инеит. Убасқан
абаандащцәа рхымщаҕашья, рпатриотизм хнарбоит абри
ацхьяжәа: «Абаандащцәа гәып-гәыпла рыхқәа еидкыла-
ны, еиҕахәытхәытуан. Акы иалацәажәон, иршәон-ирзон.
Атәымуаа акаҕдан иахьтә ихынхәны, шытахьҕа рааира
иазпшуан. Иудыруазеи, шәызуста хәа ирызтцаар. Убасқан
азы, азәк иеипш, зеггы избаны ишьтырхт ирхәарц, Щадаҕа
усура ицо хауп хәа, аха дарбанзаалакгы дышбаандащ
иҕеимыршәырт. Урт иртаҕымызт Ацсадгьыл аҕаҕыр акы
ипхастанатәырт. Дара залымдарала итаркыз, зыгәра рым-
гоз ракәзарггы, иара ахьз харакны иҕаларц акәын иртахыз.»

Абас акәын ишыҕаз арт ауаа! Сара, хатала ари ашәкәы
ащбатәи ахәта мыцхәы иснырит. Издыруада, сара сабгы,
убарт зызбахә араҕа ихәмоу реипш, аамта цанда даманы
Амрагыларахьтәи аназаразатәи хадгьыл ҕацә ахь дахьагаз,
уахьынтә уаҕа дахьзымгьежьыз акәзар? Издыруада, убасқан

аиапонецца иааныркылаз аҕба сабгы дақәтәазтгы?
Шаҕафы саб иеиңш инкылахәашазеи!

Машәыршәа, уамашәа иубаратәы, лахынцак деиқә-
нархеит иара автор, акәымзар азәыр рышьтахьҕа рыфныҕа
изхынхәыма?

Уи, иара Шьалуа Цәыцьба ажәеинраала «Ицон аҕба»
аҕынгы ибзианы иаирңшуеит:

Аҕба ықәха Магаданҕа ицон.
Арымзааф афызцаа сыцны стан.
Амызгәытқәа аҕға-ғға рыхгон.
Океан Ду цәқәырқон, еисуан.
Аҕба Магадантәи шытахьҕа ицон.
Иабаҕоу сфызцаа? Са сзатәны стан...
Амызгәытқәа аҕға-ғға рыхгон.
Ишыҕоу адгьылгы цьара.

Сара избоит аҕба аокан ихыхәхәала аҕадаҕа ахы рханы
иахәеиуа, нас аиапонцаа иахьааныркыло. Уи аҕбаҕы цәа
змам ауаа хатәрақәа, ауаа кәышқәа, ауаа хазынақәа, зхатәы
ңсҕазаара аткыыс з-Совет Ңсадгьыл ахатыри алахьынцәи
ирыхзызауа ауаа. Урт рыгәтаны дызбоит сабгы. Ааи, дыз-
боит! Сара исыздыуам, убри аҕба, аиапонцаа усқан иаа-
ныркылаз аҕны, саб, ииашацәкьаны дрылазу, аха дызбо-
ит. Дызбон, уи аҕба аҕада ианцоз, уи иагоз абаандаҕцаа
рыгәтаҕы, аха нас? Нас аҕба гьежьны иаауан итыкка,
иҕатәны, сабгы уажәшьта дақәтәамызт, ани апрофессор
иеиңш насыңцәгьарак лахынцас иаузар акәхап.

Ашәкәы ари аҕбатәи аҕәша иаңхьаз миллионфыла
ауаа сара сеиңш ргәы амырңшаар залшазом. Урт иргәала-
наршәоит рабацаа, ранацаа, рашьцаа, рыцкәынцәа ухәа
саб иеиңш афныҕа изымгьежькәаз. Хара иахцәымгуп, хара
хаҕагылоит ари агәалашәара, аха ари хаштра зкәу акәзам.
Уи хгәалахаршәалароуп, хақәызбалароуп, алаба иҕхлатәуп,
уи еиңш уаха иҕамларц, ахы азцәырымгарц азын.

Ашәкәы ахцатәи аҕәша «Агоризонтали авертикали»
аоптимизм ду алоуп, агәышьтыхра-гәрагара атцоуп, ауаа-
жәлар рыбзиабареи агуманизм аҕәышра хараки рыла
еиқәыршәоуп.

Ажәеинраала «Амшынуаа» аҕны ҕаҕһоит:

Урт амшын ихуп, ифырхаҕоуп,
Рыҕба аанҕасрак канатом.
Рыкәша-мыкәша мшынуп, жәвануп
Уаҕа акгы узбазом.
Аха иҕоит урт, шәарта рымам:
Ирдыруеит, хымҕада, дара,
Адуinei зегь мшынха ишыҕам,
Ишыҕоу адгьылгы ҕара.

Аоптимизм – ари ауаф игәкаҕара, иҕсыҕера аткьыс ихшыф аиааира азырго, ауаатәыфса рыгәрагара изто (раҕһаза иргылары, ихата ихы агәра иго дҕазто), ауадафракәа рҕаҕһа дымхырхәакәа, дыриааиратәы амч-алшара илазто аоуп.

Аоптимизми агуманизми анеивагыла, ускан ауафы амч-алшара имоуп мацара акәымкәа, хәашья змам ала дагыҕшзоуп уи иҕстәзаараҕы. Шалуа Тәыҕьба игуманизм-ра лымкаала иааҕшуеит иажәеинраала «Аҕслахә» аҕны, афилософиатә ҕакгы амоуп:

Снеиуеит амфәхәаста-па санны,
Севак абахә аҕабгара.
Икакәкәа инталт аҕслахә рханы,
Ишабазтәкья сара сәәара.
Ииашоуп, бҕарла сеибытоуп сара,
Схызатә ахарагы инеиуеит...
Умшәан, абааҕс, истахзам ушьра:
Зыжәла маҕзахаз уреиуоуп...

Аизга «Маҕа-маҕа» иану ажәеинраалакәа аки-аки рыбжы еиқәдыргоит, зегь неидкылары ирылцуеит, ишаххәахьоу еиҕш, иаку рҕеиамта еибгак. Аизга атема-тика махәта раҕәала еибытоуп, итбаауп. Арака иҕоуп ажәеинраалакәа, иахьатәи хнаука аизхаракәа ирыз-ку, аифызареи аиашьареи шыақәзыргәгәо, апоезиие ауафытәыфса иестетикатә, ибзиабаратә хымфәаҕашьякәеи ирызку ухә убас иҕегьгы.

Ажәеинраалакәа «Аишьцәа еиқәшәеит», «Аусура ашьтахь», «Еытк ача», «Тагалантәи таига», «Кахарада аҕсра»

ухәа убас егыртгы, урыпхьаны, ашәкәы неитцацсаны аполкафы ианыкәуцдалак ашьтахьгы даара акраамтаза апхьаф ицзаауеит, имфанызафуп, рцакы атцаулар ацхра-ауеит, ицагылоит, дымфакәыртцоит.

«АХАМТА»

Апсуа жәлар рдоухатә еизхарафы Иван Тарба ихыз уза-лымхуа ифафаза иаласоуп. Фынфажәатәи ашыкәсқәа инадыркны уи ауаажәларратәи апартиатәи усхәартқәа рфы Апсны алахьынцта зызбуа, иапхьагыланы иназго аинтелигенция дыруазәкуп. Фынфажәатәи ашыкәсқәа инадыркны аахыс уи иажәеинраалакәеи ипоемакәеи апсуа пхьафцәа ирылатцәаны икоуп. Иван Тарба ипоезиатә рфеиамтақәа рнафсгы, уи имтаны хара ихамоуп ароманқәа: «Идыру ахыз», «Амра хара хфы игылоит», рапхьатәи апсышәала ицәажәо акиносахьа «Аеы зкәадыруада?». Еиуеипшым ажандрқәа рфы имехак абас ишытбааугы, хара хгәаныла, Иван Тарба ирфеиаратә цстазаарафы хадара злоу ипоезиатә рфеиамтақәа роуп.

Сара бзанцдык исхаштуам Асовет еидгыла афырхатца Зоиа Космодемьянскаиа илыхьзынфылоу Иван Тарба иажәеинраала абарт ацәахәақәа:

Ацстазаара иамоу шәагас
Ашыкәс акәым, аеакуп.
Хатца усла зымфә назгас
Ишәышыкәса агәашә артуп!

Иван Тарба ипоезиатә рфеиамта инейцыхны алацәажәаразы иатахуп акымкәа, фбамкәа амонографиакәа. Сара уи хыкәкыс исымам арака. Сара истахуп, ус иааркьафны, рецензиак ахасабала сахцәажәарц, ипоезиатә рфеиамтафы атдыхәтәантәи ашыкәсқәа рзын иифыз ахәтак зну, ашәкәы «Ахамта» (ашәкәтыжьыртә «Алашара», 1964 ш.)

Ашәкәы еиднакылоит еиуеипшым ажәеинраалакәа, иара убас алирикатә поэма «Ажәа сахәоит».

Ашәкәы иану ажәеинраалақәеи апоемақәеи ишьақәдыр-
гәғәоит, автор абаөхәтәра культура дула еихазхаз, ақазара
знапағы иаазгаз поет хәтәрак шиакәу. Аизга еиднакыло
ажәеинраалақәа ртематика тбаауп даара, уи аганқәа зегы
арақа хазрыхцәажәашам, зызбахә цәырымгакәа хазвысуа
рацәахашт, аха уи иаанагом зызбахә хамхәаз ажәеинраала
еиха ихыысхауп, иқәнаргыло азцаара актуалра азықатдом
хәа. Ашәкәы ублақәа хәаны иаахуртыргыи, ублақәа ана-
ахутлак, рақхәа уназхәақшуа ажәеинраала, қазарала
агәылыртәаашьеи, арифма лықшаахқәеи, аритмика ссири
рымацара рақәымкәа, ауаөытәыөса ицстазаарағыи кәакыта
бзиак уақхәа иаатуеит.

Абар, саргыи сылақәа хәаны, иаасқыхәашәаз дақьак аа-
сыртит. «Аеыө» (ад. 83) хәқхьоит:

Аеыө тактәым,
Аеыө ршәатәым,
Ағәрагы ирктәым .
Атәым! Атәым!..

Ари ажәеинраала аформа (иласзоу аритмикеи
арифмақәеи рыхазынарей) амацара ақәым ухызхуа,
аөнуцқатәи афилософиатә цакы ахәыцра цаула унақоит.
Ауаөытәыөса иқыбаө (имч, имахәфә, иқазара, ихшыө)
иадахкылар уи аеыө, асимволтә цакы ауаатәыөса
рыцстазаарағыи иреалтәу ахшыөцәк узаанарқшуеит.
Ауаөы, дарбанзаалак, ихшыө, иқазара ахақәйтәра амазаро-
уп «итәктәым», насгыи азәы ицстазаара, уи иқыбаө ағәра
дәәазәы ианик, усқан уи ихатәы мөа дықәкыоуп, илшара
бжьазуеит. Доусы ихатә қыбаө, уи ихшыө, иқазара, имч,
илша ишиқәху еизишаратәы, ицстазаара ағәра иара ихатә
икызароуп!

Иара убас амилат рлахьынцәгыи уазнархәыцуеит уи
аеыө.

Ленинтә милақтә политика абзоурала хәиашьаратә
қсадгыл ду иқәынхо ажәларқәа, доусы рмилақтә лахьынцә
ағәра дара иркызаарц ирымоуп азин. Амилат рдоухатә
еизхара, ркультура, рекономика ухәа иарбанзаалак аеыө

иафызоуп, иантакха, ишьханцсылоит, ағәра акәзар, атәым
ианиуркы, иара иахьихәара агәарабжьарахь имфәхикьоит.
Доусы иеыф ағәра иара икызароуп, иахьатаху ағәра
иара иаафәиргәғәо, иахьатахугьы ағәра ааркәадо, егырт
аеыфкәа ирацлабны, ирывагыла, аңкара-ңкарақәа афиниш
ахь инеилап!

Изеиңшроу рбап,
Иахәтоу агап!

Аңсадгьыл абзиабара атема аизга «Ахамта» аҕны атың
бзи ааннакылоит. Ажәеинраала «Аңсны азы ашәа» аҕны
ҳара ҳаңхьоит:

Са сыңсадгьыл сыңсахуазар,
Алашара сумырбан!
Уан узаазаз духаштуазар,
Иузылуазеи даеазә иан?!

Ари ус баша ахшыф хьшәашәа иарииз афоризмзам. Ари,
агәарақәа еилашны агәы цаҳәақәа адақәа рахь иашьтуа,
ауафьтәыфса ишьа иахәтакуп. Сара иахьа уажәраанзатәи
ҳаңсуа поезиафьы, абриакара ипоезиатәны, иманшәаланы,
абриакара исахьаркны, абриакара афилософиатә цакы ама-
ны, абриакара ацәанырра хаа атцаны аңсадгьыл абзиабара
атәы зхәахьоу, даеа поетк истрофак сыздыруам. Ари дарбан
уафьтәыфсазаалак, доусы иңсадгьыл афәаңхьа тоубаны, при-
сиаганы ишьтихша жәеинраалоуп!

«Доусы имоуп ихатәы дгьыл, ижәфан. Саргы исымоуп
ажәфан, исхаңх», – ихәоит ажәеинраала «Абри ажәфан»
аҕны. Доусы ижәфан атцака дтынчза дынхо, ажәлар акы
еимарымкуа, атцәы еиларымцо иказаарц, аңстазаараз ие-
идгыланы иқәпозарц ажәлар дрыңхьоит Иван Ғарба. Аду-
неи ауаатәыфса ирхыргахьоу агәафрақәа, ажәлар ашьа
икартәахьоу уажәшьта иазхазарц итахуп уи.

«Шьоума адгьыл иамоу рыжәтәыс, адгьыл аума ма
икәыжәкәыжәтәу!?» – ихәоит ажәеинраала «Ажәлар,
ажәлар» аҕны. Иахьатәи айбашьыгатә бцъар амчра, адгьыл
иқәынхо ауаатәыфса рзын мацара акәымкәа, иара адгьыл

ахаҗазгыы шаҕа ишээрҗоу, мдырк илахадгыл кәымпыл дуззагыы, аимҗакычаҕы излахәмаруа ампыл еиҗш, икәыжәкәыжә иҗар шалшо хгәаларшәо, агәәҕанызаара хайҗоит.

Адгыл ауаатәыҕса ирҗсадгылуп – ирануп, ирабуп. Ауаҕы ихшара рыбжыара еилых димазам, ианбзиаха, зегы еиҗшны ибоит. Адгылгыы ауаатәыҕса рзын еилых дамазам, зегь рзын иразуп, зхы аҗа азырбаз, имаашыаз иҗабааҗса ашәоит иамеигзакәа. Адгыл ауаҕы изын иагәыҗахәхәа, иҗәахны иамоуп: ахыы, аиха, араҗәа ухәа җәа змам амал, ихы аҗа аирбар, урҗ зегы инаҗоит. Адгыл ауаҕы дахылҗит, дазоит, дарбеиауеит. Арахә, дырҗәымаашыар, аазагас иауеит, кәаҗи хышхырҗәи игхом, дҗәағәр, длатар аарыхра бараҗаҗ инаҗоит, «Адгыл җәығьарҗ, иаҗахуп аҗхзы». Аха иҗоуп амучаҗәа, зхы ныбжыыга-аабжыыго ажәлар ирылоу, даҕазәы, ма даҕа җыоуки рҗабаала иҗо, даҕа җыоуки иаадрыхуа аҗа зҗо. Иван җарба ус иҗоу амучаҗәа рсахы бзианы иааирҗшуеит ажәеинраала «Аҗа»аҗны. Автор араҕа дынрыхәаҗшны дынхом, зҗабаахә алазамкәа, аҗхзы казҗәаз иерыларшәашыаны, зҗабаала изыхәҗоу иаарҗыҗыкәкәаны изго:

Ауаҕы дуаҕны, ауаҕ ишы илазар,
Аҗа иифо алҗроуп иара иҗа.
Аус зымуа рзы, азин сымазар,
Иҗасҗон сара җаргыы ирмоуа аҗа!..

Аҗҗазараҕы ауаа, ус адәахынтә уанрыхәаҗшуа, иуадаууп аилкаара, дарбану ииашаҗәкыаны уи аҗа зыхәҗаны изымҗаҗатәу, нас доусы рзын абри абрыскак, абригыы абрыскак хәа азәазәала зегы ирыхәҗаҗәкыоу ашәара-азара, мамзаргыы уи иишәаҗара дахартәатәым, наҗ дахҗаны ддәыкәҗатәуп хәа, азәы дналкаа игәҗсра.

Ауаҕы иҗоуҗҗатәи иҗакы, иуаҗра иашаҗәкыа адәахынтә агәәҗара ахыуадауу иахкыаноуп зҗабааа алам аҗа зҗо аҗҗазараҕы аҗыҗ роуа изыҗкалаз, зны-зынлагыы изыхәҗаҗәкыаны иҗоу рымгәа җыҗыҗәа аганахы изаанхало. Иван җарба иажәеинраалакәа рҗы дырҗагылоит абас еиҗш аилымкааракәа иҗалало, ираргамоит, иаҗаҗиҗеуеит

цъоукы адэахьтэи рформа иатцартцэахло рыгъангъашратэ мцкъара.

Ацстазаарафэи калалоитафызцэа, афызара анымфэапырго акафэи рхы уадырхэаразы. Ари ауаатэыфса реизыкызаашья зырхэашьяу, ауафэи ауафэи агэреибамгара рыбжьазгало цэыртцроуп. Ауафэи ифнуццкэатэи икэзшыа, иуафэра иашатцэкъба зеипшроу еилкааноуп имфэациго афызара ахэшьара шататэу. Абри ахшыфцэакы фыртштэы иашала ишьақэыргэғэо ифуп Иван Царба иажэеинраала «Фызак дсыман...»

Автор диман фызак:

Аифызара уи иныкэигон дақэшэаны,
Сфэацшыларэ ианыз гэеитон дацхьаны...

Аха уи афызара усқан изымфэацигоз, «цхья дыцшуан уи, иаатыз шэык уа дылацшуа». Нас уи ашэ хэычык ианаат, ауафэра, аламыс, ацсуаа лымкаала иртцасу «унеи-сней» хэа ашэ афэи хэтыр еибабарала еибартцшны, ане-ирагы игэаламшэо уаанза ицстазаара зыхтнитцашашэа иеызыкаитцоз афызэагы дигэаламшэо, ламысгы ыкам, уафэрагы ыкам, икэу чынуп, икэу цэроуп хэа, деиханы ашэ дынкылыфрны, уакэ астал хэрак ахыгылоу афэи днейны иеынахаижьеит:

Дама ицеит уи, мыч дук итцас даркалан,
Изхаит сфызэа, дышьтыцт сфызэа мардуанкала,
Уинахысгы уаха дсымбо, дныцэабейт,
Са сзықэгэыгуаз, хэифызэарагы ныцэабейт...

Ииашатцэкъбаны, ацстазаарафэи «афызэа иалхрагы иатахуп ахатцара».

Хэзлацэажэо аизгафэи атыц бзиаза ааныркылоит абзиабаратэ лирика, автор Кореиака иныкэара иахылцыз ацикл, абзэаратэ жэеинраалақэа ухэа убас ицегьгы. Арт зегы рыхцэажэара статиак афэи лшашья амам. Уи-моу, абзиабаратэ жэеинраалақэа рымацара иугозаргы, ацэанырра хэзынақэа ргэылжжуа, ихаацкэакэараза угэы ицэало, кэзара дула рфышыа ахцэажэара амацэарагы хэзы статиак азхэзом. Убри акнытэ ажэеинраалақэа

рыхцәажәара араҕа ианкыланы, ҳаиасып аизгаҕы иа-
лоу алирикатә поэма «Ажәа саҕәоит» ахь. Апоэма «Ажәа
саҕәоит» ихъзынҕылоуп аҕсуа сахъаркыратә литература
ашъатаркҕы, аҕсуаа рдоухатә культура аизҳараҕы амбатәза
зылшаз, Аҕсны жәлар рпоет Д. И. Гәлиа.

Ари алирикатә поэма аҕхъаѿ изцәырнагоит гәаҕрас
иҕоу зегъы зхызгахъоу Аҕсынтәыла азеижәтәи ашәышықәса
аѿбатәи азбжа инаркны, иахъа уажәраанзатәи аҕоурых. Д.
Гәлиа диит Аҕсны аҕәаҕра бааҕсза ианҕагылаз аамҕазы. Уи
ихәыцра шықәсқәа рзын ихатәгы далаҕшит аҕсуа жәлар
ртрагедиа ду – амҳаҕыырра. Уи амҳаҕыырра Д. Гәлиа хәыцгы
иҕсадгыл дықәца «амшынцәқәырҕа даман, дыршәуа».

Аҕсуа жәлар хәашъа змам ала иаҕсаҕеит, иннарцәеит
уи амҳаҕыырра, аха Аҕсны аҕсуа хәышҕаара зынзак уеиз-
гы имызит, имыцәеит. «Уарча ақытан иѿатцхахаз, – аҕсра
ахықәан дхықәгылан», аха:

Аҕсны аушәақә уанхыпшыла,
Уҕаацәа аныгъежъ ҕышәала,
Уеитанықәгылт шыапы мшыла,
Удгыл цәажәарц ҕышәала.

Д. И. Гәлиа илшарақәа, имилаҕ дрыркаѿны иҕалара
Аҕсны амѿа ҕыц анылараҕы дымѿақәцаганы, аҕсуа жәлар
дрышъаҕамырзгаѿны дшыҕоу, апоэмаҕы даара ҕазарыла
иаарцшуп.

Аҕсуа жәлар амбатәза зхызгахъоу жәытә милаҕуп, аха
рҕоурых ду еилырфҕача, урт рыхтысқәа анымѿаҕысуаз,
рхатәы бызшәала акы иахъанымлоз иахҕьаны, ақәра ду
иахашҕуан ирхырҕахъаз жәпакы:

Ацәмаа зкызгы, ирашәозгы
Адгыл рышъта анхаломызт,
Хатә бызшәала ак зыҕешәозгы
Иажәа бҕгыц ианшәаломызт.

Акыр зқышықәсақәа, аҕсуа бызшәа шәҕәы ианымца-
закәа, ҕапыцла мацара имырзкәа иааргон, аха амилаҕ
ирыхтысхъоуеиламырцҕа, ашәышқәсақәеи азқышқәсақәеи

реимадараҕы аҕаҕыцажэа анарха мацуп. Зышәкәҕыра змангы, литературала аееибытара злымшаз абызшәа маҕьанахоит,анарха аиузом.Д.Гәлиа аҕсуа милаҕкультураҕы ироль ду абраҕоуп иахьяаҕшуа:

Анбан аҕнытә анбан иацло,
Ажәа еихшьала игәылуршәаз,
Иара уи ами сзыргәҕәаз дацла...

иҕәоит Иван Ҙарба, Д. Гәлиа аҕсуа жәлар рзын илшарақәа ахәшьара ҳарақза рыҕо.

Сшьымхнышгылан игәыдыскылоит
Адгыл, убла зырлашаз,
Амца җшаара иадыскылоит
Аҕсуаа рзыхәа иулуршаз.

Аҕсуа жәлар рзын Д. Гәлиа илиршаз амилаҕ рдоухатә еизҳараҕы аҕақ дузза шамоу, иаақәырҕәиананы акультура ҳарақза ашҕа ишкылнагаз ҳанахәоит абри акуплет амаца-раҕы.

Апоема ахы инаркны аҕыхәанза ианаабаалоит Иван Ҙарба имилаҕ рзын, иаҕсуа бызшәа азын апатриотизм ду шилоу. Уи «азәы ибызшәа идицалар», мамзарҕы «ибызшәа азәы икыдицалар» нышәарак уи иҕы иҕаитҕарҕ игәы иҕам. Иҕахуп Д. Гәлиа имилаҕ ркультура ашьҕыхразы илшаз аҕара иарҕы илиршар.

Д. Гәлиа ишьҕа дхыланы, игәеиҕоит апоет Иван Ҙарба, аха уи иҕаитҕаз, ижәбома, абриоуп хәа, аҕаа ирзеиҕеиҕарҕ акәым ус зыҕаитҕо, Д. Гәлиа илшақәаз зегы цҕьа еилкааны, уи аестафета имдара иара иаҕәаны, даҕсаны дҕаларҕ азоуп. «Апоет, ушьҕра саҕсахарҕаз сахәоит ажәа», – иҕәоит иара.

Хара аҕәра аагоит Д. Гәлиа уи ажәа шииҕо. Иван Ҙарба ибаҕхатәреи иҕазареи зеиҕшроу рыла, уи апоет иажәа-естафета ашьҕыхра зылшо, насҕы изаҕәа-иашаҕәҕьаны иҕоу шиакәу аҕәра аагоит ҳара.

Апоема җуп бызшәа лыҕшаахла. Аритмика акәзар еи-ласрак амазамкәа, амузыка аҕынкыларәа злазамҕы азәы

игәәҗы амузикатә ритмика арҗыхаратәы ауп ишыҗатцоу. Еиҗаразак араҗа, иара ашәҗәы зегы аҗҗы лымкаала изгәәтәтәуп автор ирифма хазынақәа реиҗқаашыа, реиқәыршәашыа.

Ғаҗсуа поезиа уамашәатәҗыа ианаалоит адактильтә рифма. Адактильтә рифма, ишдыру еиҗш, еҗырт арифмақәа (аҗҗәыстәи ахататәи) реиҗа знапаҗы аагара удашоу рифмоуп. Избанзар, уи ацәахәақәа рынтәамтәҗы абжықәҗәҗәара ажәа ашытахь ала ахатәи ацыраҗоуп иахыҗыло. Убри аҗнытә иара уи абжықәҗәҗәараҗы надкыланы хҗа-хҗа цыра шытыбжыла еиқәыршәатәуп.

Ғаҗсуа поезиаҗы цыоуки-цыоуки адактильтә рифма аҗатараҗы (ма иацәаашыоит, ма ирылшом) издырхоит ахатәи ацыраҗы абжықәҗәҗәара амацара. Еҗырт ахҗа-хҗа шытыбжыла реиқәыршәара ацынхәрас, ахататә рифма еиҗш, ацыхәтәантәи ацырақәа шытыбжыла иааиқәыршәаны уи ала иалгоит. Усҗан уи арифмара азыҗатцазом, ажәеинраала рифмада, иажәеинраала шкәәкәахоит.

Иван Ғарба ишәҗәы «Аҗамтә» иану ажәеинраалақәа аҗырак, апоема «Ажәа сахәоит» еиҗш, адактильтә рифмақәа рыла еиқәыршәоуп. Ашәҗәы зегы аҗны, апоемаҗы налатцаны, шамахамзар иубазом шытыбжыла еицәыхҗыо арифма хысхақәа. Иаахҗартып даҗыак. Рифмара җазцо ажәақәа алхәаап. Адаҗыа 38: «амала – змамала», «савалан – салалан», «иҗалахан – салахан», «быгага – тыгага», «бдырузааит – азырузааит» ухәа, убас ицегҗы. Абас еиҗш, бжықәҗәҗәаралаҗы шытыбжылаҗы иеиқәшәоу арифма лыҗшаахкәа рыла ихыркуп аизга иану ацәахәақәа зегы.

Ари аганахылаҗы Иван Ғарба ипоезиа җаҗсуа жәеинраала еиҗартәышыаҗы иҗырҗшыгоуп.

АҗСАДҒЫЛ АБЗИАБАРА АЛ. ЦЫОНУА ИРҒИАМТӘҚӘАК РҒЫ

Уажәааигәәза Аҗснәтәи аҗыажәлар изгәартон аҗсуа шәҗәышыра шәышықәса ахытара. Уи иахәоит җаҗсуа ли-тература СССР иқәынхо ажәларқәа рыбжыара зегь реиҗа

икәыңшу алитературакәа ишыруаку. Раҗхятәи җаңсуа шәкәыѡѡцәа рабиҗара Самсон Ҷанба, Иуа Коҗониа, Миха Лакрба ухәа убас егыртҗы, җаңсуа литература ашьаҗаркѡы Дырмит Гәлиа раҗхәа днаргыланы, иахзылырхит иахьатәи җаңсуа литература амѡа.

Алықса Ҷыонуа датцанакуеит җаңсуа шәкәыѡѡцәа аѡбатәи рабиҗара. Уи иахьатәи җпоезиатә еҗәаҗыаа — җаңсуа поетцәа хадакәа Б. Шынкәба, И. Ҙарба, Шь. Ҙәыҗыба ухәа убас егыртҗы рыбжъара аҗыҗ хатәра бизатцәкәа аа-никилоит.

Сара лымкаала иҗаиматушәа збоит Алықса Ҷыонуа 1964 шыкәсазы иҗижыыз аизга «Ажәеинраалеи анасыҗи» иану ажәеинраала «Сышьхақәа ргәеисра».

Ари ажәеинраалаҗы апоет Аңснытәи аңсабара, уи иах-чынгылоу ашьхақәа рсахьа җаиматушәа иахьҗихуа, рыҗсы җаны иҗәажәошәа ауп ишеиҗартәу:

Шәгылоуп, сышьхақәа,
шәҗазҗызуа, шәкәитҗа.
Шәҗы еисуеит шәиижьтеи,
еиҗамкуа шәлакҗа.

Шәгылоуп,са сышьхақәа,
атәара шәақәитҗам,
Хатҗылара азыжәуашәа
шәыҗсадҗыыл ахаҗа.

Шаҗа ибзианы иҗәоузеи! Ашьхақәа раҗаракыра ажәѡан аҗынза иѡеиуа, ажәѡан иатцакыысуа иҗоуп, аха аңсадҗыыл ахаҗыр ианакәзаалак еиҗа иҗаракуп, урҗ ашьха җаҗыақәа ахыларҗәра рҗәаѡамзарҗы, автор иҗсадҗыыл Аңсны аҗаҗхәа рхы ладырҗәуеит — җаҗырбарала Аңсны иахатҗылоуп.

Сышьхақәа, ишәыгәҗылсоу
ахаҗә җәхақәа рыла,
Ҙа җабдуцәа рнышәынҗрақәа
мыззауа икәыршоуп.
Са сышьхақәа шәѡыҗала
ахаҗә жәпа еихаргыла,
Егри Гагреи еимадоушәа,

абаашхэца рбыжьгоуп,
Сара игэастоит сацэымфашьо
абахэ ацакыара,
Рацхьазатэи ацсуа
ишьтакэа анпыкка.

Ацсуа жэлэр ажэйтэзатэи рцоурых Ацсны дгыл ашьха-
кэеи акаршэрақэеи ишрыласоу аабоит абас иманшэаланы
иоу ацэахэакэа рыла. Дара ашьхақэа рхатақэагы ацсуаа
рыцхьарцеи рфырпыни ирнаало ацсуа бызшэала ицэажэоит.

Шэара шэфытаф аштакэа
иртыоуан, иртыоуеит
Ацсуа гытлыхкэа
рфырхатцара атызшэа.
Шэара шэгэеисра цаулаф
ианыоуан, ианыоуеит
Сыпхьарцеи сфырпыни
ирнаало сбызшэа.

Ашьхақэа рымацара ракэым автор ицсадгьыл ианаало,
цсуа бызшэала ицэажэо:

Сара сышьха рфашкэагы
са сбызшэала ицэажэоит,
Сара сбызшэа рнаалоит
сбахчакэа рхы-рфы.

Ацсадгьыл абзиабара харак ду хьтэы гыцэны
ажэеинраала афнуцкэатэи ацакы иагроуп. Ажэеинраала
асахьа ссиркэеи ахафсахьа каймацкэеи рыла еифыртэуп.
Асахьакэа зегы еилкка, аргама иубошэа убла иаахгылоит,
убла дыргэыргэоит, уткэан уртэыртэуеит.

Ари ашэкэафы иану, еицырдыруа «Ауардынхь-
ча иашэа» иазааргза, хазлацэажэара ажэеинраалакэа
рацэоуп, аха Алыкьса Цонуа 1958 шыкэсазы итйжыыз
ипоезиатэ рфеиамтакэа реизга «Арфаш» иану апоема
«Атоуба», ирфеиамтакэа зегы ифрылхэхэо, ацсадгьыл аб-
зиабара каймацлатцэкыа иазыргшуа акоуп. Иаахамфатэны

халацэажэап аизга «Арѡаш» иану ажэеинраала «Апхьатэи абзиабара».

Араќа апсадгьыл абзиабарей апхэызба лахь абзиабарей реилыршыра ажэеинраала ќаиматла игэылнартэааит. Апхьяѡ иѡапхья иаагылоит абзиабара асахья ссирќэа. Акинофильм бзиаѡы еипш, асахьяќэа еихышэшэо, еишьтагыла апхьяѡ иѡапхья иниасуеит. Урт асахьяќэа ртакти реишьтагылашьеи ќэыбцара дулатќэа иацагылоуп амилаттэ (амилаттэ ма-царагы акэым) ќазшыа змоу апхашьяпхатцаратэ бзиабара. Апхьяѡ иныруеит иќэандазоу ацэанырра, дигэанарпхоит уа ажэеинраалаѡы зызбахэ ахэо афырпхэызба. Уи афырпхэызбеи иара апоети рапхья ианеибаба, рыбаќэа иаразнак еицэажэеит, аха игэы ицоу аартны излахэом, «Игэы ицоу ус иќан», еипылар, еиѡысуан, ибзиабара акэзар, «есааира иазхауан»...

Ачаи плантацияѡы дибейт уи апхэызба, дазыласза, лгэацпыхэаны лусушыа дыхнахуеит иара, аха араќагы бла-ла еицэажэеит ауп, уаха абзиабара азбахэ рызцэырымгеит, арахь ибзиабара «есааира иазхауан».

Уи ашьтахьгы:
Ахэа ахьеилыршыуаз,
Аибашьцэа рдэаѡы,
Ихэны ишьтаз уа иѡалхэон,
Ашьапха ахьќэеицеиуаз.
Уа ихэытќэоз амцала
Избон ла лхы-лѡы.
Дынхьяпшын, уа сгэалтеит,
Сылдырит лактала.
Хаблаќэа еицэажэеит,
Аха сгэы иќаз ус иќан.

Ашьтахь, аибашьра анеилга, зыпсы еиќэахаќэаз зегы аѡныќаќэа иангьежыы, атынч нхара аамтазы еиќэеиќэшэахт иарей ларей. Убасќан ауп:

Уи иласхэеит имзакэа
сгэы иќаз зегь хтны.

Атак уа исмаҳазаргь,
Избон уи ллакчала,
Уака ҳаипыртит,
Ашәтқәа еимданы.

Даарак идущәам абас ажәеинраалак аҥны аҥхьаџ иҥаҥхьа абзиабаратә цәанырра ҕаиматла иахьцәырцүа анаџсгы, арака иаарцшуп ауаатәыџса рыпсҕазааратә аамта дуззак. Ас еиҥш ажәеинраалак аҥы, арыскатәи ахтысқәа тҕазкуа аамта ду анамеханак, ажәеинраала иазышьтымхуа аидара аиуеит, ахтыс рацәа ажәеинраалак иазышьтыхуам хәа агәаанагарақәа зхәалоз «атеоретикцәа» ирҥагылоит ари ажәеинраала. Аргама иааҥшуеит ажәеинраала аҥсычереи уи асхематизмреи зыхько, аамта дуи ахтыс рацәа реимехакреи шакәым, аус злоу апоет италанти иҕазареи зеиҥшроу шакәу. Ажәеинраала «Раҕхьатәи абзиабара» уи азын шахатра ҕанатцоит.

Аҥсадгьыл абзиабара дарбанзаалак (уи дуаџытцәҕьазар) изын адунеи аҥы зегь реиҕа иҥшьоу цәанырроуп.

Аҥсадгьыл абзиабара, апатриотизм иашацәҕьа закәулымкаала иҥыршәахьеит, уи хәшьарас иамоу заҕароу ҕаиматла ирдыруеит, аҥсадгьыл аиқәырхаразы амцабз иалагылахьоу, ишырхәо еиҥш, «ахәшәбылфџы иафьџхьоу»ауаа.

Алықьса Цьонуа ибиографияҥы хара иаадыруеит, уи Аҕынцәтәылатә еибашьраан хәҥсадгьыл ду иақәлаз афашистцәа дырҥагыланы дшеибашьуаз, иара дызлаз архәта ирыкәшаны ишыҕаз, нас дытқәаны дшыргаз, аха дшырцәыбналаз, ашьтахь Украина партизантә хәтәк цшааны, урт дрылагыла, дырџегь аҕа-хәымга диҥагыланы, 1944 шықәса рҥынза аибашьра дшаҥыз... Ари еиҥш абиография ашьтахь, дарбанзаалак аҥхьаџ изын еилкаауп, ажәлар рхәамта аҥны иҕоу, аҥсадгьыл зыҥсахыз аҥеи уи иаби ирызку алегенда ирҥеиамтәз шытәс иахьышьтыхыз зыбзоуроу.

Алықьса Цьонуа ари алегенда иалихт апоема хазына «Атоуба». Хәҥсуа литератураҥы апатриотизми аҥсадгьыл аҥсахреи рҕакы еиҥарцшуа, иаргамоу ахтыстә сахьақәа рыла аҥсадгьыл абзиабара аҕак дузза «Атоуба» аҕара аҥхьаџ игәы аҕынза иназго, даҕеа поемак ахьз ахәара удаџуп.

Араќа еиваргылоуп ыыца абаца, ыыца апаца, еиуеи-
цшым аамтаќаа рзын иќалаз, аха еицшу атагылазаашыќаа
рфы имфапысуа ѱ-хтыск: Бацы ашыха дшыќаз, афашистцаа
иќалан, ирахэ еимырцаеит, иаргы дытќааны дыргеит,
аха уи ица Кадыр хацаынмырха иаб дзытќааз дрыхъзан,
еилейќаќаеит, иабгы дфихит.

Пахэала ица ус ќаимцеит. Уи иара ихала Ацсны иаќалаз
драцгыланы, ашытаа бзиаќаа анышэтаха, саб имами хэа,
иаб араха иманы ашыха дахыќаз, ицсадгыл аѓацаа има-
ны дынкылсит. Араќа Пахэала ица ачархэара ќаитцеит,
ицсадгыл зымпытазхалаз ауаа дрымтахырхэауеит, иара
ихы иазеигъхап хэа ижэлар итиит, иабгы дитиит.

Пахэала, апоемафы ишаабо еицш, даара иќэрахъ дне-
ихьаны ауп ахшара дышиатэашыахаз. Уи хшара димоукэа,
иќэрахъ днеиуа даналага:

Хшара диоурц «анца» дихэауа,
Иќаитцеит «кэырбан»,
Адэы изыќау иреигъишыауа
Шишыра «Тоуба» ихэан.

Абри «атоуба» уны «кэырбан» аниќаитца ашытахъ ауп
Пахэала ахшара ила дангэыргъа, аха игэыргъара иаарлас-
ны агэырѱа цаѓа дтанаргылеит – икэырбан нагзатэыс иа-
уит:

Уахык, ус иштэаз рхала,
Иаафыхт афтыбжы:
«Аб, аб, уца хэыцы иоуми
Иреигъоушы зегы!
Ишцауугэышыари,тоубоуми,
Инагзатэуп уеизгы!»

Ишцаиугэышыарыз аб ахэаша, иахкылнагарыз дза-
зымхэыцзакэа, (ѓанѓашрала даеа цакык атаны абас
илеигэыдрыжлоит хэа дауќахыз) ажэа анышытеитца, уажэ-
шыта мчы имамызт, «итоуба» неигзар акэын:

Аб игэылацаа даарыцхьан,
Рдэыцшзаф еица,

Иҗаз реиҗәан, дныҗәа-ныҗһан,
Днеихагылт иҗа.

.....

Абар, уи иҗама аҗыцыцрыуа,
Иныҗәишьт инапы,
Нас? Нас иаҗирхеит, ажы ианыруа,
Ахәычы иҗырҗы.
Ан җеиҗшыцәҗа дҗызыҗызуа,
Уаҗа днеизҗәыҗит,
Лыхцәы шлеит иҗызыҗызуа,
Уа лхы-лҗы аакаҗит.

Ари асахәа хлымзаах аҗһаә, игәы митәшәа ианыруеит, аха уиала аҗһаә дсыхәһандаз хәа, авторцәа шьюуҗы-шьюуҗы ишыҗартцало еиҗш, аеффеҗт азын акәым ас изыҗатцоу. Ари аиҗыхара иамоуп ауаатәыәса рыҗстазаараҗы еицырзеиҗшу атцак ду. Ғыц ииз асаби, аҗстазаараҗы гәнаҗак җазымтцазац, ан лкыкахш еиҗш ицҗйоу ауаә хәычы ихәда аб иҗама атцакуп, иаҗирхеит, аха: «иццышәа иҗаз аб иҗама иҗнамҗазеит ажы».

Араҗа аб Пахәала иҗама гәнаҗа змамыз ахәычы иҗыы иаламлеит, аха иара уи ахәычы анизҗа, дандуха, Аҗсны зымпыцазхалоз, Аҗсны зәагәылазхалаз усҗантәи аҗацәа драҗгыланы, ишаххәахьоу еиҗш, ашьтәа бзиаҗәа раҗәзар ишәтаху, саб имами хәа, ашьа, иаб арахә иманы дахыҗаз иәеигеит.

Аб рыцҗа, зда димамыз иҗа затәы иаҗа бзиа дибо-зарҗы, уи иҗсадҗыл ахыиҗсахыз изианамыҗыит. Насҗы араҗа еиҗа хшыәышьтра ззыҗататәу, уаанза уи ахәычы гәнаҗа имамкәа даныҗаз, аб иҗама уи иҗыы иаламлазеит – «иццышәа иҗаз аб иҗама иҗнамҗазеит ажы», аха уажәы, аҗа иҗсадҗыл аҗсахрала, иуаажәлар рлахыиҗта агәһаа мкыкәа дрыҗәтас иҗины, ихы аиҗәырхарала иламыс аҗҗара анирз, уиала агәнаҗара ду идланы дыҗан, аб иҗамаҗы уаанза еиҗш, аҗа иҗыы иаҗахәазо иаанымхеит, иҗыы иала-леит, «аб иҗа дишьит».

Ахшара ибзиабара амчра аҗаҗаа җ-җык змоу аҗама дьыргы мчыдоуп, уи ахшара гәнаҗа имамкәа дыцкьазар. Уи заманала иабоит Пахәала иҗа хәычы ихәда аҗама ианҗнамҗаз ахтыс аҗы. Аха аҗсадгьыл абзиабара, апатриотизм аус аҗаҗаа абра-чкәынра абзиабарагы мчыдоуп.

Аҗсадгьыл абзиабара адунеи аҗы зегь реиҗа амч змоу, иҗшьоу уалуп дарбанзаалак изын. Абри идеиа хадас иамоуп апоема «Аҗоуба».

АЖӘМААНА АЗЫҖАН АЖӘАҖАК

Апрозаҗы хәба-фба даҗа ирхәо аҗәеинраалаҗы җәахәак иахәозароуп аҗәеинраала анжәеинраалоу. Аҗәеинраала бзиа куплетк, аҗәабжык, повестк аҗара аҗақы анытбаахо раҗоуп. Аха апрозаҗы зегьы җырффаҗа, иаргаманы уаҗхәа ишаагыло еиҗш, аҗәеинраалаҗы изыҗалом. Аҗәеинраалаҗы ахаҗсахәкәа аҗхәа ихәыҗраҗоуп реахыҗырыго.

Аҗәеинраала ауаҗы акала дарҗыхоит, инаҗоит ихатагы зны-зынла изгәамҗо, аҗәала иузымхәо аҗнуҗкәтәи җәаныррак. «Поезия – «скоропись духа», проявление самой сокровенной, духовной сути человека», – ихәоит Б. Сарнов, «Литературная газета» 1964 ш. март 19 рзы ианиҗаз иста-тиа аҗны.

Гәнымыҗрала, хшыҗкәаҗрала, ма даҗа залымдарак иахҗаны, иҗалоит азәы игәы-иҗсы злоу, еиҗа дзыхзызаауа иахнырхалахар уи иаҗәам аҗәа. Усҗан уи ауаҗ игәаҗы игәыргәахәа еибакыз ауаҗра амҗа аихәларбгара аҗәоит уи дыззеилымкааз иҗәәжәара зызкхо. Ихәыжжаза иааибакыз амҗы-мҗа азы аҗәызтәо диҗызахоит уи «амҗаҗәҗаҗы». Аҗәеинраала аилыргара аиҗахара җыда шаҗаху, иаақәшәалак уи шрылымшо, рыҗешазырымкша азгәаҗо, В. Белински, А. Пушкин ипоема «Полтава» анеилиргоз, ихәон: «Арт реиҗш иҗоу аҗәеинраалакәа зыҗсоу зхәо критикхарҗ азы ура уаҗагы упоетзароуп, насгы узакәытә поетзарҗ ахәҗоузеи!» хәа.

Ииашоуп, аҗәеинраалакәа зегьы аҗәеинраалам, аха ус иагы иҗазаргы, сара срыҗәшәоит, исзеилымкаакәа имҗхәу акы схәар җалоит.

Апоет Кьыршьал Чачхалиа ифышьа форма хатала сара сгэы иацэыхароуп, адгылара рацэак исылшом, аха уеизгыы исзеилымкаауа, узфыпшыша акы атцазар хэа изныкымкэа еитхыртуа акыр сеанысшэеит. Маана чыдак арафа иатцаны исымбеит. Уимоу, иаартцэаны, ажэеизадала иаармарианы иааилыршыуп хэа рацхэа исоуз агэаанagara еихагы аеышьақэнаргэгоит.

Кь. Чачхалиа 1963 шықэса рзы «Ашэти ақэыци» хэа итижыыз ишэкеы иану ажэеинраалақэа «Ауафытэыфса илымшо егыкказам», «Еимаркуазеи?», «Аца», «Афыжэроуп имоу тызшэас», ажэлар рхэамта иалхны ифу апоема хэычы «Ауафара» ухэа убас ицеггыы, ухшыф ззушьтша ажэеинраала бзиақэа акрыкоуп, ирацэоуп ақэеиарақэа рганахылагы, агхақэа рганахылагы узлацэажэаша, аха хара хэааатгыларц хтахуп апоет иажэамаанақэак реифэкаашыа. Ажэамаана жанр алацэажэара хэацсуа критикафы иахэа уажэраанзгагы игэыгэтажыуп.

Кь. Чачхалиа, ишдыру еипш, ацсуа пхэафцэа дызлардыруа, бзиагы дызларбо исатиратэ фымтақэа рылоуп. Убарт ирыхэтакуп иажэамаанақэагы. Аха ишцеифэкау урт ажэамаанақэа? Хрыхэацшып, еифхарцшып ф-ажэамаанак «Ацгэи ахэынацқэеи», «Ахэынаци ацгэи».

Ажэамаана «Ацгэи ахэынацқэеи» (аизга «Ашэти ақэыци») уахыналаго, ф-куплетк катцоуп ацстэқэа дара рхатэ психология, рхатэ кэзшыа рыманы:

Уажэ хэазқэылаз, ахэынацқэа
Аца иштоу итазоуп.
Аха ацгэы, фымтзакэа
Ахэштэара иефхэатэоуп.
Ипсылацэахан, итэаамаауа,
Ашы-ашы еикэцо,
Ауархал афы инеи-феиуа,
Иныкэоит икэырбзо.

Арафа ацгэы ахата уацхэа игыланы ублақэа рыла иубошэатэкеоуп асахэа штыху. Ахэынацқэа ракэзар, рхы иоунажызан, урт «аца иштоу итазоуп». Афкуплетк рымацарагы ахэыцра ду уртоит. Иара ажэеинраала неизакны уахэацшыргыы, итакыданы иказам. Апоет Кь. Чачха-

лиа дааирцшуеит атакцхықара ду змоу азэы. Убри ацгэы дафырцшны дхазцэыригоит. Избанзар, ацгэы ахэынацкэа ркра ишазку еипш, уиггы абра хапцстазаарафэы ацэгъа-мыцэгъа кэзцо, ауаа рмал ахэынацкэа реипш изфо цшааны икырц ауп дцас имоу. Аха иара урт акгы рзиузом (икалап, урт рцымхэрас, лапшхырцагас, акгы зхаразам харак рыдцаны икложаргы, мамзар акгы каймцазеит хэа гэыбган имоурц), урт рхы иаужьны имоуп, избанзар, иара дыштэоу дныкэыргоит, ацартыша иртоит.

Ацыхэтэан апоет ихэоит:

Иауауеи, ацгэы, узэқэоу ееила
Ацшэма еилимыргац.
Иааутихыр, уптацкэа рыла
Дыкоуп уирхэазарц!

Автор, хымцада, игэы иаатцаххит хапцстазаарафэы жымдырс иалагылаз азэы иказшыа ламысда, иагыкэикит уи иахьырхэра, аха автор игэы иаатцаххыз ацхьаф игэафынза инеины, урт амучацэа рцэымгхара иоуратэы, ацхьаф дарфыхартэ изыкамлеит.

Арфеиамтафэы аус злоу ишакэхалак цакык ацэыргара акэым, уи ацакы ацхьаф игэафынза иназаны, игэы-ицсы иалаланы изцэырнагозароуп ацэымгтра, ма абзиабара дканатцозароуп игэы еицхауа, игэы еибафо. Икалоит, ацхьаф изымдыруаз фыц автор ицэыримгазаргы, аха уи убасшэа ихэазароуп, ацхьаф уаанза ацстазаарафэы ипылалоз, аха цэанырра чыдак изымтазоз уажэы дарфыхароуп. Автор абасшэа ацхьаф диацэажэозароуп, абри змыз сгэы дтатэазшэатцэкыа, сгэы итаз шцеидыри ихэаратэа, аха уи амацарагы азхом, имачуп. Ацхьаф, арфеиамта ацхьара данафэу, дихаштуазароуп уи автор хэа азэы дшамоу, ихаштуазароуп акы дшацхьо. Ацхьаф, абас дхызхраны хэшэыс иамоу арфеиамта асахьаркыратэ деталькэа рышыакэыргылашыа, ахафсахьакэа ииашаны рцэыргашыа роуп. Хзыхцэажэо ажэеинраала ауафы игэафынза иназо изыкамлаз, изыхкыаз аформа аицкаашыаауп.

Хара иаххэон, ажэеинраала уахьналаго ф-куплетк катцоуп зынза ицсабаратэны. Аха уи анахыс ахэынацкэа

аргама ауаџс казшы рыманы иаакэгылоит. Автор ахэынапкэеи ацгэи рызбахэ ауп иихэо, арахь урт икарцакэо зеггы рыла ауаа рказшыакэа роуп ирымоу, дара рхатэы казшыакэа бжъазны икоуп. Иаххэап, ахэынапкэа, нас ацгэы хэа иахьанкэоу иаатэагэаны даеа цстэкэак ма уаапсырак рыхьзкэа нануцдар: ахэынапкэа рцымхэрас: ацьмакэа, алакэа, ацэкэа, ауастацэа, ахьыбфэар уб. итц. Ацгэы ацымхэрас: ала, ахэа, абга, алым ануцдар калоит.

Ахэынапкэа рзын «ипхьартэоуп рмыгра» анухэа, ацьмакэа, алакэа, аекеа ухэа рызгы изумхэарызеи?!

Иаххэап, ауаа рзын:

Икэгьежъаауеит ачкэынцэа,
Ипхьартэоуп рмыгра.
Иафуп тэамџахэ рымамкэа
Раншьа иматтура.

Ауаатэыџса рыла ианахапсах, еихагы ианаалт. Ухацоуп, Крылов ипстэкэа ас унрыдххыланы, ишубалак иузыпсахуазар! Цыракыр иупсахзаны икаларгы, зыхьз ххэаз ауаџы иказшьала, ма идыррала зынза дазааигэоуп зыхьз хапсахыз апстэы. Уи дкэыцьмоуп, деадоуп, дыбгахэчуп уб. итц. Апстэы ахьз умхэазаргы, исахьа ацэыргашьа зеипшроу иаанарпшуеит иара уи дшаџызоу. Арака еилхарго ажэеинраалафэы «ачкэынцэа» хэа иахьахапсахыз, ацэахэакэа цыара ирпырхагазам, аха ахэынапкэеи урт ачкэынцэеи злеизааигэоу, излеипшу акгы ыказам. Уи егыа-урымызт, ма дара ахэынапкэа хэынапкэык еипшны изыкалар. Аха уигы зыкамлеит. Ацыгэггы цгэы изеипшымхеит.

Кэымжэ кыфк захны, уцэа ианаало
Иузаазгеит абра.

Абас ахэоит ахэынапкэа руакы. Ацгэы апсабара шыкоу ала, афатэ ауп бзиа иабо, насгы азхара анафалак, атэарта бзиа, иаххэап, ацэартеикэцарафэы агэылатэара бзиа иабо-ит. Акэымжэы ацгэы иззатаху хэа акгы ыказам. Иара иакэу ахэы пшка аткыыс еигьу кэымжэык иаразы изыкалашам, убас:

ны ацгәы иазашшит. (Араҕагы ибзиоуп: зымч кәадоу мчы змоу иҕны ацхыраара дахэоит.) Алым уи аус абгахәычы анапы ианнатейт – еилыргатәыс ианатейт (араҕагы акы узаххәауам). Атакпхыкәра дукәа рҕы иҕоу шьюуки-шьюуки рускәагы убас ирацәоуп, урт ацхыраащәагы рymoуп. Аускәа аиҳарак урт ацхыраащәа еилдыргалароуп. Аха урт зыцхыраащәоу аиҳабацәа зны-зынла ирызгәамтазакәа амтакыащәа цхыраащәас ишьтырхлоит. Араҕагы абгахәычы тыхәаршәшәа мыжда аускәа зегы ишахәтоу еилнаргарашәа, алым аҕаҕхыа иаакәырбзан, нас илалаган, ашшыпхыыз ацгәы ахата ашҕа иашьтит, «ирласны абри аус атып икәтца» хәа. Ускан ацгәы:

Иаразнак иасит атцәа,
Апхызбаа ахытцәа.
Ахәынап иапхыан иаанагеит,
Ахапыц аҕа аахгеит:
– Усзашшит акәу, афырхатца,
Сара укылсхып агәыр атца...
Даабап иаха зылшо,
Уатцәтәи ашара хәауа изызшо.

Ацгәы ахәынап уаҕа еиланаркәычызар акәхап, нас инатәан, ашәкәы ашит абгахәычы ашҕа:

– Итабуп, абгахәычы, исзыкоуцаз ус дуззоуп,
Ашшыпхыыз еилкааны атып икәтцоуп!

Уи атып ишыкәнатцаз ашәа хәгоу иускәа ртып икәлааит.

Ишаххәахыоу еипш, араҕа апстәкәа зегы дара рхатәы хәҕсахыақәа рymoуп, ипсабаратәу ртыпкәа рҕы игылоуп. Хәарада, арҕиамта асеипш ала ианеиҕекаахалак, аҕхыащ хыахәхыачарак изцәырымтцакәа дагәыланахалоит, иара датәнатәуеит, иаҕаҕы иарҕыхоит уи арҕиамта атцакы зырцауло ахыцрақәа, арҕиамта хазыртәауа ахатә гәаанагарақәа. Урт апстәкәа иреипшу, иреиуоу, атипра кәзцо асубиекттә хәҕсахыақәа еиҕа еилыкка аҕхыащ ибла иаахгылоит.

Апстазаараҕы иахпылоит иара иахыагы: ауащы акы даргәакуеит, днеит аиҳабы иҕны. Аиҳабы уи аус еилкаатәыс

ицхырааф, ихатыпуаф ухэа азэы инапы ианитцеит. Уи ари абгахэычы еипш дкыақыо, аускэа зегы еимырцхазакэа, ишахэтоу инеигзошэа иеихабы иирбоит, нас арыцхара итагылоу, ацхыраара зтаху игэхьаа хэа икзам. Избанзар, арыцхара иакэшэаз ихатэ зин ацшаара данашьтала, дицрасыр акэхоит, ацбабаак зыдзам атэым кэтыжь иазкылпшуа идэыкэу, амариа абар имцазырсуа иара абгахэычы ахатей фатэы хаак збаны изавымсуа уи ацгэи ирфызоу ауафы гьангыаш.

Арака ашшыпхьыз аилыргара знапы ианцоуи, уи ашшыпхьыз акны иззашшызи хныкэгашьала еизааигэоуп. Дара хадала еибабахьаны еибазымдырузаргы, кызшьала ишеибатэу харантэгы еилибакаауеит, иагьейдгылоит. Дара иахьатэй машэырла ирымоу ртыцкэа иахьынзархагылоу азэй-азэй еибакхэоит. Аиаша мџапызгарц иашьтоу ибга цырцэоит, амцкьара ахэымгара злоу уи ихата иакэушэа, реихабы ифэ аускэаеикэдырџаеоит.

Абри еипш арыцхаракэа ацстазаарафэы зны-зынла атыц рымагэышьоуп. Апоет Кь. Чачхалиа дырџагылоит урт азалымдаракэа абри ажэеинраала акны, харгы хьахэхьачрада ханнахуеит ари ажэеинраала, хгэы еицхауа, автор иидеиа хадгыланы акэцара хазыкнанатцоит аформа ашьакэргылашьа – асахьакэа рыцсабаратэра, риашара.

Абри ауп ажэамаана захьзугыы.

«АМРА АЦХА»

Апоема «Амра ацха» Кэ. Ломиа ишэкэы «Ажэеинраала-кэеи апоемакэеи» (Акэа, 1963 ш.) иану ирџеиамтакэа иаа-рылукааша акоюп.

Адуinei алитература атоурых афэы иузыпшаауам, ажэлар рџафыцтэ хэамта иацэхкьаны, зхала мацара зееибызтаз милацтэ литературак.

Акэра дузза змоу ацсуа жэлар, рыцстазаара апышэа ду ирнацаз, рџафыцтэ хэамта хапсуа литература иашьатаны икалеит. Хлитература ашьаташьтатцафэы, Ацсуа жэлар рпоет Д. И. Гэлиа инаиркны, Иуа Коғониа, Миха Лакрба, Мты Акафба ухэа убас егыртгыы рырџеиамтакэа рфэы, ажэлар

иҕаитцалакгы имарехэо, уи ихатаҕы, акы салаҕатцэҕыоуп хэа, дызлаҕамгы далаҕоушэа, ииашаны чыдара ҕаиматк илоушэа ихы ибо дҕарцоит. Ихатаратэ культ уи ауаф издырҕыхоит урт амтаҕаҕаҕафцэа. Нас уи ихатаратэ культ убысҕак дарлашэуеит, икэша-мыкэша иҕоу аҕстазаара аиашатцэҕа имбо, цстазаарас иара дызхагылоу ирымоу иара ихата иакэушэа иеыҕаитцо, ибо далагоит. — Уара ухамамзар, хлеиҕэынтцэа хамцози! — хэа, иаҕхыа инеины иашьапкра зхы иззатэамшьо, амтаҕаҕаҕара зцэафам ауаа иашаҕэа блатырхэла дрыхэацшуа, цсеивгарта римто далагоит. Уи иара ихатаҕы алашара игэахэо дыҕазам, алашь-цароуп дзеилахауа, избанзар, ажэлар ирыпцстазаароу лашарак аакыллцчар, иара дзакэу аиашатцэҕа шцэырнаго идьруеит. Алашара имцҕараҕэа ирыҕэыччар, инаҕшуа ирбо иахыҕало иахҕаны, уи даргэамтцуеит, насгы имчра агэыдитцо далагоит уи ахэаеразы.

Уи еицш иҕаҕэоу роуп аҕстазаара итэы-ипха аҕалара иаҕырхагоу, аҕстазаара зырхэашьуа, «амра» иеихсны ицхазцо.

Кэымф Ломиа ипоема «Амра аҕха» аҕны ах исахьей уи аҕстазаара ширлашьцази аарцшра амацараҕы даанымгылеит. Аҕстазаараҕ еснаҕ иҕан, иахыа акэзар, еихагы ирацэазоуп азҕлымхара дузманы, зхы мшаҕа ауаа ирыхэара иашьтоу, амра цшааны ирзаазго, рхатаҕэа мраны ажэлар ирзыпхо ауаа хазынаҕэа. Апоемаҕы ус иҕоу дреиуаны дгылеит Ахра хэа арцыс шыахэк.

Ахра ддэыкэлеит, уи ах ҕангыаш ихҕаны, ажэлар ирцэызыз амра цшааны ажэлар ирызирҕежьырц.

Алакэ аҕы ишыҕалало еицш, Ахра ауадафара дуҕэа зегы дыриааины (араҕа атыҕ бзиа ааннакылоит ажэлар рыцхыраф, ажэлар рзын абзиа иашьтоу идгыло, ацхыраара изто амчраҕэа аҕсабараҕы рырацэара), дназеит уи Амра аҕны. Амра ацыдхыҕэа ажэлар ирзааигеит мацара акэымкэа, Амра аҕха блахкыга бзиахэзагы дааигеит афныҕа, ицсадгыл ахь — Аҕсныҕа. Ахра ибзоурала ажэлар аҕстазаарахь еиҕакылсит, тынч инхо-инцуа иҕалеит. Аҕсны акэзар «Амра тэыла» хэа азырхэо иҕоуп, избанзар Ахра Аҕсныҕа дааигеит Амра аҕха.

Ари лакә формала иџуп, аха аџнуцќатәи ацакы иреалтәу, ииашаны ацсҗазара аазырцшуа рџиамтџуп. Ацсны амра иатәылоуп! Ус анакәха, Амра ацҗа ииашатцәќьаны араќа дыќоуп, амрахәага илхылтцуа Ацснытәи ацсабара ацсы аханатџоит. Амра ацҗа Ацсны хатәы џныс илымоуп, зынғы-цхынғы ара дацшәымоуп, илыршәтџеит, илыркакацџеит Ацсынтәыла.

Апоема алакәтә форма иатџоу ацакы ицегғы џагәылацшуа цҗынаххар, иаабоит, иара ус ацсҗазаратә хаҗсахья иашақәа автор иахьяаирцшуа анаџсгы, цџурыхтә эпохак:

Ахьта аҗаанахеит,
итцааит еийкәжәаны.
Азиас ннакылт,
изымтцысуа ихәжәаны.
Амшын шыгәрымуаз
ипахны иҗанахәеит,
Асы канажъзеит,
адгғыл танахәхәеит,
Аурт атра итыцит,
мбатә канатцеит.
Ашәапыцъац
раан ишьтанатцеит...
Цсы зхаз гәаќуан,
иаҗымзи антәара,
Ажәлар аргама
ирыдгылт ахтәара.
Аџнқәа рышә акит,
итцаәит аџната,
Уахьыцшлакгы,
ақьацта, ақьацта.

Автор ицсадгғыли ижәлари рыбзиабара шаќа ихараку, апоема «Амра ацҗа» ибзианы ианыцшуеит.

Ианызаан ицарцу
узтәу ажәлар,
Рдац гәакьяқәа
рнышәнап инамжәан?
Изхәо дќамларцу
рбызшәа ицагьоу,
Уаџы имахарцу

са сзынғыы игэакьюу?
Ан дымшэахээрцу,
дадтэала нагара,
Стэыла, унхарцу
ишушэу ацъангара?

Арт ажэакэа апоема афырхатца хада Ахра, Амра ацшаара идэықэламтаз ифнуцќатэи монологны иихэоз, автор игэеисра иахылтдыз, апатриотизм ду зцоу цэахэакэоуп.

Апоема еибытоуп еихышэшэа ицо, иласу ритмика бзиала. Арифма аганахьгы угэы иаахэаратэы арифма лыцшаахкэа рацэоуп. (Азаза — назаза, агара — ацъангара уб. итц.)

Аиқырцшрақэа, ажэа сахьарк ссиркэа ухэа рыла апоема даара ибеиоуп:

Ачуан цышэ
итцахазшэа адунеи,
Алашьцара рхатэан
геи-шьхеи.
Ачуан азганк
даахазшэа азэ дни,
Мрагылара
цлашааит, икекеит.

Абас асахьа тихуеит ашыжь амра ангыло, цсабаратэ цќарала уахи-ени реанеилдырго аамта. Сара сгэаныла ари даара ибзианы ихэоуп.

Автор ифантазиала ацсабара-реалтэ сахьакэа ирзиз-бауеит ирықэнагахаша алегенда ќаиматќэа. Иаагап қыр-цштэык: Ахра Тоуѓан дақэтэаны амра ажэлар ирзааигарц ажэдан дақаланы даншеиуаз:

Итѓэыхаа усќан
ианитцаз ацэахэа,
Асар рымға хэа
иашьтоуп иахьа!

Апоема «Амра ацќа» Кэымф Ломиа ирќеиамтақэа иаары-лукааша лагала ќаиматуп қацсуа литературақы.

ГЪАРГЪ ГУБЛИА ИАЖӘИНРААЛАҚӘАКИ ИПОЕМА «Q-ЗАХӘАК РЛАХЫНЦЕИ»

Апоет Гъарь Гублиа цәала-жыла иныруеит, ибзи-ангы идыруеит ицсадгыл, уи атоурых, уи ацсабара... Ихатәы бызшәала итижъхью ишәкәкәа рнафсгы, уи қырт бызшәалеи урыс бызшәалеи иажәеинраалақәа иреигъкәоу еиҕаганы хазы-хазы шәкәны итижъхьеит Қарти Москови.

Ихатәы бызшәа ацаҳәцаҳәара, ажәлар рпышәа афәышра, ацак цаулара ухәа ирфеиамтақәа абжыи рханатцоит, иар-царуеит.

Гъаргъ Гублиа иажәеинраалақәа хрыцхью, абгъыцкәа еихыршәшәо хфәынаххар, ҳацхья иаацәыртцуеит Ацснытәи ашьха шлақәа, зыффы лаҳа-лаҳауа, шәыр рацәала ихырхәо абаҳчақәа, ҳара иаабоит амшын, уи ацәкәырцақәа реисбжыи хгәы икәышуйт, иҳаҳауеит азыхькәа ахьхьаҳәа иахьытыцуа рашәаҳәабжыи, иаҳныруеит Ацсныи зеггы агәеисбжыи. Ҳара иҳауит аестетикатә гәаҳәара, аха уи мацзоуп. Ҳара ҳацхьеит ажәеинраала, иаҳаркит адафья, аха ҳахшыф ажәеинраала иацоу ацакчыда (аподтекст) ацхьара иафуп.

Иаагап ажәеинраала «Абаллада ацҳәасазы» (аизга «Аапынтәи ахәыцрақәа». 1963 ш. ад. 75). Ацҳәаса заанатца аапынра анырын, афәҳәара ааиаанза ифәыхеит, «апыткәыр хәыцкәа ылнагеит», ишәтит. Аха иаакәырцәиананы амра ахьшәашәара иацсахит, ахцаарақәа кәлеит. Ацҳәаса ибыбшза икылнагахьаз ашәтқәа канзеит. Ашьтахь ацта еикәарақәа ажәфан иахытит, аапынра иашатәкья афәышьақәнарғәгәеит, абаҳчақәа рыфәҳәара ааин, еинчыла ашәтра иалагеит зехьынцъара, аха ацҳәаса уаҳа изымшәтит:

... Уи шыта иахәазом,
Агәы ихьшәашәаз узырцхом,
Уажәгы игылоуп ихаҳаза,
Ччацшык аныцшыи иубазом.

Имацым ари ажәеинраала ухшыф афәы иарфәыхо ахәыцрақәа: ма хфәцхья ифагылоит иаадыруа, аҳаҕаратә культ аамта хьанта итысыз арцдыс еилкья-еилгәыцәк ифәара. Ахгара, агәәкра дукәа зыцсы рцәынхаз, аха зымч-зылша

зегы злызааны игыр-гыруа аарлахэа зыцсы тоу, зѣарахь уаха дунеихаан изыхнымхэуа, заапынра ашэтыцкэа уаха изызыкылымго ауафы. Мамзаргы хапхьа иаацэыртцуеит, дышкэыпшыз ихыхны, ижьаны зызгабра хэаеу, зыцстазаарафэ ауафытэыфса игэрагара зцэызыз апхэызба лхафсахьа.

Ирацэоуп абас ахэыцракэа уззырфыхо ажэеинраалакэа. Иаагап ажэеинраала «Жэытэ аахыс ахра харақза» хэа иалаго (аизга «Аапынтэи ахэыцракэа», ад. 37).

Напынатэ аахыс ажэван иацакысуа игылан ашьхакэа. Акаршэра агэы нханы иказаарын (ашыцра мыжда иахкьазар акэхап) урт ашьхакэа рышэшыра хатахан, уафы хымбо хтаэхны хрымоуп хэа. Ашьтахь убас еипш калеит, ашьхакэа авулкан иарбгеит. Ускан акаршэракэа гэыргьон, аха:

Ашьтахь ирзыкалеит амыхтэ,
Иааикэагылт рцаа итазызын!
Уа ирыдшэылан иакит ачыхь...

Ма иаагап ажэеинраала хэыцы «Мап, ицъасшьом, Кэыдры, упагара» («Аапынтэи ахэыцракэа», ад. 36). Арака азиас Кэыдры «ацакэыртц еимхэыцла икэца», аеыртагыаны илеиуеит, аха автор ибжьы акаэиргоит, аеыртагыаны иахыкыоу, уи еипш алашара ахала ишазмырхаз аилиркаарц:

... Агэамч ду узтаз ариакара,
Мткьалоуп ихатца.

Ацсны пааимбар тыцуп хэа ззырхэо тэыла каиматуп, аха ари атэыла каимат икэынхо аборигенцаа аамта цэгакэа изрылзаауамызт жэытэзанатэ аахыс. Атэымтэылантэи акаылафцаа абцармцала изхыцтуан тыхэаптэарада. Зны антика апериод иатэыз абырзенцаа, нас аурымцаа (аримлианаа), зны арабцаа, зны атыркэцаа... Имааицда арака!? Ари аабоит ажэеинраала «Ашыцра» афны. («Аапынтэи ахэыцракэа», ад. 24).

Ацсны зегы рыхэлабгар
Моу рымазам,

Амшын иаанагаз
Аңсымтәкәә, архәцәә.
Ашыц дкәашаа
Гәағла иааазан
Ираа ишьтарцон,
Иахысуан еихыцәтәә.
Урт ахытцырқааз,
Иеиңшхон
Ззамәә тыржәаз ауааы.

Урт ақәылацәә-цәырхәцәә, ақәылацәә-ахшыаацәә шақа гәақра хьантә, шақа хьаа бааңсы атәыла иазааргоз арт ацәәхәәкәә рымацарагы ирхәоит.

Ажәеинраала злаказыноу акоуп, иара ашыц асахьала аңсуа шыц абиографиеи, уи асахьатәкьеи ииашаны иахьаарпшу анаосгы, ажәеинраала аподтекст ағы иахзаатуеит Аңсни аңсуа ртоурыхи. Атәымдгьыл ахынтә иааз ауаа, рыцхашьарак қамтазакәә, ақәра дузза зхыцуа уи ашыцра шхыршыаауазгы, «ззамәә тыржәаз ауааы» иеиңш, атәыла агәы штырхахаауазгы, еикәхеит уи ашыцра, шыағанкыла ақәхзара рылымшеит:

Аңашәкәә рөыртәахит,
Адгьыл иалалеит,
Ашьеи алағырзи
Ақәыртәон ауаа.
Уи ажәла артәығын,
Еиҥагылеит
Агеи ашьхеи
Тыртәаауа.

Гьаргь Гублиа иажәеинраалакәә рғы атың бзиа ааннакылоит ажәларкәә реиоызара, риешьара атема. Ажәеинраала «Ақәатәи абаа» («Схәыштаара ацыпхькәә», ад. 14) ағны хәпхьоит:

Мап, ахахәтә баа акәым
Уа узыхьчо.
Ажәлар реиоызара
Акгы иазмырхәашьуа,

Ибаашны
Иузгылоуп иухаччо.

Ари ииашаны иазгәаҗоуп. Хтәыла ду икәынхо ажәлар-қәа реидгылара, риешьяра хара хсоциалисттә хәынтқарра қанатцеит адунеи аґы зегыи реиха амчхара змоу хәынтқарраны. Уи аиашьяратә аидгылараґы ажәлар мацқәаґы ажәлар дуқәа ирақараны ирывагылоуп.

Ғаргь Гублиа иажәеинраалақәа ртематика тбаатыцә аґны давымсит аибашьяра атема. Ажәеинраала «Акапитан исаат» («Сығхьярца», ад. 10) аибашьяра атемала иоу Ғаргь Гублиа иажәеинраалақәа иаарылукааша ажәеинраалоуп. Ари ажәеинраала ханапхьо, хґапхья иоагылоит аибашьяра аамтзатәи асахья гәытшьяагақәа. Ажәеинраала нтәоит абас еицш иґоу ацәахәақәа рыла:

Исаатґы атзамцаґе ишьтхысаа
Аусура ишаґыц иаґуп.
... Деибашьяун, аґцыхәшә дацгылан,
Уи асаат знапы иахаз.
Уажәы ацчахәа иацхьязоит
Атынчра амшқәа иахзынхаз.

Ажәеинраала хтхәаам, иқалахьоу хтысуп излыху. Аха арақәа ажәеинраала азәы ихтыс зхәо тоурыхтә нтамтаны, очеркны иаанымхеит. Ажәеинраала ацстазаараґы сахьяр-кыра гәғәала еикәыршәоу, ацстазаара иазку, ацстазаара штыхәапцәарадоу аазырцшуа рґеиамтоуп.

Ғаргь Гублиа ирґеиамтақәа рґы иаагәоутартә атыц аан-накылоит илиро-епикатә рґеиамта – ибаллада «Q-захәак рлахьынца». Арақәа асимволтә формала иааиртуеит амхацьяыраа ртоурых адақьяқәак. Азеижәтәи ашәышықәсазы атырқәа гбақәа идырқьяпцәажәит Ацсны. Ацсуаа ргеит урт рыцсадгьыл инықәғаны.

Ацсадгьыл абзиабарей Ацснидгьыл иахьатәи аизхазыґарей бизатқәкьаны иаарцшуп абалладаґы. Азахәашьяп (азахәа арақәа ацсуа жәлар, ацсуа милац символра рзықанатцеит) архәцәа ирзымгакәа, арақәа ацсадгьыл аґы Ацсны иаанхаз:

Абахча иамкызт,
Иакәшоит афны,
Ацәаакыра амоуп,
Амрагы азпхоит илбааны.
Нак-аак аеюужыны
Идәыкәлеит, иабакаху иубар,
Ирацәаххыроуп ажымжәәкәа
Ирықәкнахау ашьақьбар.
Ақашә гәгәоуп
Аееибыта иалоуп адгыл – ан...

Егы, архәцәа-ақәылацәа зыңсадгыл иналкәыкәаа ир-
газ, ғацара азықамтқакәа, атәымтәылафы иканзан, афара
иафуп, алағырз афыкьбаса, итцәыуо иахәоит:

Сыблақәа хыгагаит.
...Сдацқәа ирылзааит
Сыдгыл исүтаз ацәаакы.

Нас уаха абри цсыхәа амамкәа ишпақалеи? Зыңсадгыл
афы иаанхаз афыза еиңш, аееибыта итәгәырцсаны
азхарц азы уи аңсадгыл ахь, Аңсныка аргьежьра уафы
дзашьтамлазеи? Мшәан, ари азахәа хәа автор дызфү, шә-
нызқьфок инреиханы зыңсадгыл ахь агьежьра злымшацқәа,
Ғырқәтәыла иахь инханы иқоу аңсуа-мхаңьырқәа роу-
ми! Урт рыргьежьра зылшарыз, уи ала зыхьз хазынахәа
аңоурых ианхаларыз, зашәахә камшәо ирхәашаз хатқак уаха
дышпақамлеи? Абас ахәыцрақәа изнамырфыхар алшом
аңхәаф, ари абаллада данаңхәалак.

Ахыркәшарафы автор ихәоит:

...Игәырфәуеит,
Аха изым агәығьрта,
Убри иареиқәазар
Ажь ифақаз алақта?

Ари, иласза афышьала абалладаф иқоу атрагедиа рацәак
ианымаалозар қалап, аха хзахәа ифәло ажь рацәаххырашәа
еиқәатцәаноуп ишықоу аңсабарафы.

«ГЭЫБАА АДЭЫ»

Шамил Плиа ипоезиаҕы мацара акэымкэа, хаҕсуа лите-
ратура зегы аҕы иоригиналтэу жэеинраалақэоуп ацикл
«Гэыбаа адэы».

Аҕсуа жэлэр зышыта ҕбааз, ақэра дузза змоу жэйтэ
милатуп. Аҕоурых ибзианы иадыруеит иахьатэи Аҕсынтэыла
ахэаакэа амраҕашэарахьгы амрагыларахьгы хараза инар-
хыганы ишыҕаз. Аха хаҕсуа сахьаркыратэ литератураҕы уи
азбахэ зхэо шымтэк аламала иупыхьашэомызт.

Апоет Шамил Плиа ари аганахьала згэы еицхауа
иакэны, поезиатэ рҕеиамтэк аеиитыхыртэ ахьынзеинаҕо
зеипшроу ала, анкьатэи «Даду иашта» иатцанакуаз «Гэбаа
адэы» «археологиатэ ҕхрақэа» азыҕеитцеит, аетнографиатэ
пшаарақэа азымшаҕигеит, аҕоурых хазцэыригеит.

Гэыбаа адэы ари иахьа Краснаиа полиана хэа изышыҕоу
ауп, Адлер уаннеилак, азиас Мзымта ахытхыртахь
ишаскьаганы, ашьхақэа ирыбжьоуп.

Шамил Плиа иажэеинраалақэа рцикл «Гэыбаа адэы» аа-
туеит ажэеинраала «Амша Гэыбааҕа» ала. (Аж. «Алашара»,
№ 1, 1966, ад. 32.)

Ахэыцқэа рзыхэа
Гэыбаа адэеипш ҕсшьарта
Ыҕам хэа зегы ирхэоит.
Ххэыцқэа хаман
хамцар ххэартам,
Шьха хауак цьаза ирфоит!

Абас апоет «ишны иҕоу» данхталк, иҕаацэа има дцеит
анкьа аҕсуаа рыла иҕыртэааз, иахьа Аҕсынтэыла ахэаа ин-
хыганы иҕоу аҕыҕ хазына Гэыбаа адэы ашкэ ҕсшьара. Уи
игэеиҕеит уаҕа адгьыл, ашэаҕыцьяп, ашьхақэа, ахахэқэа,
азымшас Мзымта ухэа зегы, Аҕснытэи иара аҕсуа уаҕа ине-
ира «ишарлахьырыз», рыбла ихиваалт «мазак шрымоу».

Убри амаза иҕшаарц дашьталт апоет:

О, шэызхаану
шака ыҕоузеи,
Уи зегь цэырган иахшэырба!

Ари адгьыл аңсуа цәа ахәыцытәҕыагы иахикааит. Даур хәычы лабак, еушәа дақәтәаны «д-Сасрыкәаха» иаб дынид-ххылан, дизцаауеит:

Гард излеипшми?..
Гард хамцакәа,
Нанду, даду, хривсны хзааи?!

Ари ахәычы изцаара ашьтахь апоет ихәыцрақәа еиҳагы рыҕедыртлеит:

– Дадү иаштаҕоуп хәхыкәоу,
Уи ирамцоуп хаздатәоу.
Аңсабара далызбаауеит,
Аңсабара –
шьамшәа ицқәоу.
Сара дызбоит
сәаҕхәа ахра,
Иңсуа-шәақь кны дахәаҕоу.
Избоит ицәшьхәа ахьарсу архан,
Ишәыр баҳчаҕы дахьтоу.
Абан нахьхы –
ирахә роуми,
Иавоу Мзымта аңшахәа!
Ани игылоу –
иуахьадтроуми,
Ишьхагәароуп хазхәаңшуа.
Илҕатә ауми – ҕада ихалан,
Иқақаза жәҕан иһу.
Иарбан ара ихьз зыдхәалам,
Адгьыл
иңхзы афҕоуп иаһу!..

Ахәычы ишкә атак аҕатцара мацара акәым арака икәоу. Автор игәы хьоухьоууа ашәышықәсқәа дрылпшны, «археологиатә кәырчахақәа» цәытыңшаауа, инапы нрықәк-нрықәкуа иахирбоит. Арт ацәахәақәа ацикл «Ғәыбаа адәы» зегьы идеиа хадас иагәылгоуп.

Шамил Ғлиа Ғәыбаа адәы акәша-мыкәша дахьынеитатцлак илапш иаатцашәоит аңсуа ицәа зхикаа-

ра ашам тыңқәа. Дара Гәыбаатәи атыңқәа рыхьзқәагы (Гәыбаа адәы, Аибға, Мзымта, Асхьыс ухәа убас егыртгы) инеилкьатәкьаны аңсышәала ицәажәо хьызқәоуп. Урт ахьзқәагы, этнографиа тә еилкаарак аҳасабалагы ихәартаны, имызратәы еиқәырханы, апоезиағьы ианаалартәы ажәеинраалақәа ирылагылоуп.

Гәыбаа адәы иахагылоу ашьха, Аибғагы нарылатцаны, атыңқәа зегьы «зышьта хну дабацеи хныжьны» хәа азтаарақәа ито, игьатцәыгьатцәуа, «ашьа ахала аеадыруеит» хәа, иара уака инеира еигәырғьаны иаңылоит:

Аңсабара зегьы ҫыхан,
Игьлт ишанхазшәа.
Сгәыдыркьлт рнапқәа иаарыхан,
Ан лқа дылбазшәа.
(Ажәеинраала «Ашьа ахала аеадыруеит»)

Гәыбаатәи аңсабара арцәажәареи, уи аңсабарей иара апоети реицәажәареи рыла икаиматны иааңшуеит Шамил Плиа идунеи – иңсадгьыл азгәыбылра ду имоу.

Ажәеинраалақәа рыкны, аңсабара ус баша акәымкәа, зыңсы таны еитатцыргьы, ицәажәаргьы зылшо, ауақыбызшәагы захауа ракәноуп дышрыхәаңшуа. Ахахәкәа дырдырын, «азы итыңоит атрым-тримхәа», игәырғьаны иацәажәоит «уабаказ» хәа.

Ажәеинраалақәа ркны Шамил Плиеи аңсабарей жәйтә тоурыхла реидхәалара, цәанырра харақыла иахьааирпшуеи уи аңсабара асахьақәа аргама урыхәаңшуашәа иубаратәы иахьтихуеи рнафсгы, урт асахьақәа рыфнудцкәтәи афилософиатә цак чыдақәа рнубаалоит.

Ажәеинраала «Гәыбаа арфаш» акны, арфаш хәычы убырскак абжьы дууп, ахата умбоньы уазызырфазар, абжьыцәгьа уаршәап. Аха уи абжьы аскак издуу, иумбозар, Волга иақаразар қалап угәахәратәы изыкоу:

...ихәычупаз –
ибжьазыр хәа
Ишәозар қалап!

Адсатцлақәа ракәзар (Ажә. «Адсатцлақәа»), ракетоушәа рееидыңсала иахьгылоу, «қәацк рылдыршәом, иазым-зәзәарцаз рдац ағар!»

Ағада халацәажәеит Гәыбаа адәы ашқа автор инеира шақа аңсабара аигәыргъаз, шақа игәыбзығны иңылаз, шақа иңсшьарта тың ссиру, аха ас мацара иқам еснагъ ашьха аңсабара. Уи аҕеитанакеит.

Адыд-мацәыс цыртырит,
Иарцәажәеит аңста.
Ажәған еиматқан,
Ибгоит, ҳағеиҕа.
Азыхьқәа абақоу?
Ижәылоит ағар.
Мзымта иагәйдлан,
Ишьтырхит абар!
(Ажәеинраала «Адыд-мацәыс цыртырит»)

Анақә ихчыло, уағы дарнықәом, ашәапыңаңцәқьа «рымахә еикәахәуеит!» Абас алеишәа кааметуп ашьхатәи аңсабара. Аха, абас, хырзаман шықазгы, ағар шжәылозгы, хәашьрак ақәзамкәа, уи ашьха агәыцқыара иалцәраа, ахьхәхәа илеиуеит азыхь. Ари Нартаа адауаңшықәа иржәуаз азыхь, Нарт-зы (Нарзан) хәа изышьтоу ауп.

Саафыхәеит саргы.
Уи акәхеит,
Слахфыххеит,
Сымч даҕаакхеит!
Сааңсара абацеи?
Нақ инсыхкәеит!

Уамашәа иқоуп ашьха аңсасқәа. Уи уаркароит, уаргәақуеит, аха уамакала уңсгы унаршьоит. Игәашәтахьзар: иахьа хәлаанза абахә уағоуп, ушьапы унанамго, ухы узышьтымхуа, мызкгы сызгыларым угәахәуа, уеилаххаа атың ағы, мам-заргы ҳаңык ағы ауапа ааукәырша унышьталт аныхәла. Ашьжымтан уағылоит угәы-ушьамхы уңцраауа. Ари аныңшуеит хәашьра зқәымкәа ашьхагә иалхәраа иаиуа Нарт-згы.

Ауаф иңсадгғыл иқәнагалаз афыртын, амшцәгья бааңс,
азыхьқәа зырхәашьуа афар ухәа зеггы дшырғагылоу, имч
ишәоит, аха хәашьра зламсыц уи иңсадгғыл агәыцқьара
(ажәеинраалаґы автор Нарт-зы иааңсара шиханарштыз
еиңш) иланатқоит амч ґыц. Ауафы иңсадгғыл агәацқьара
гәашьамхыс иманы, дбағьаза идгғыл данықәгылоу,
амтәыжәәқәа имоушәа ихы ибо, игәашьамх итцпраауа
дқалоит. Шамил Плиагы Нарт-зы агьама аниба, Нарт
Сасрықәа иакәушәа ихы ибо дқалеит:

Сыңан сынчыжәқалт,
Бзоу нацқьеит еиқәных!
Амра сазцарц,
Иаазгарц уи ақәых!

Арақа автор ифантазиа иахылтцуа ахаґсахьақәа тцакыла
ажәеинраала иацәхқьаны, еиңхьытта иқам, шьала-дала
иадхәалоуп, иаласоуп. Автор Нарт Сасрықәа иеиңш, ажәлар
бзиарак рзықайтарц, ахьта, ачыхь цхьазцара, амшцәгья
иахылтцыз афарқәа, азыхьқәа зырхәашьуа тазырбара, амра
ақәых аагара итаһуп.

**Ақсуа проза ашықәгыларей ағиарамғақәей
(1918–1948 шш.)**

I. Ақсуа жәабжь айрей ағиарамғақәей.	7
II. Ақсуа повест ашықәгыларә	93
Рақхәатәи ақсуа повест	93
Аповест «Амағ зыбға пцәоу».	115
Аповест «Сеидық»	135
III. Ақсуа роман ашықәгыларә	162
И. Папасқыр ироман «Темыр»	162
Д. Гәлиә ироман «Камачық»	228

**Ақсуа новеллақәә (акритика-ейлкааратә очеркқәей,
астатиақәей, аретензиакәей)**

Ақсуа милағтә психология М. Лакрба иновеллақәә рғы	249
Ақсадгьыл абзиабарә	263
Ауағрей амали ртема. Амали ауағрей.	272
Ақсыцәгырә аформа ғыцқәак.	279
Амал атқыс – ажәә бзиак	283
Абзиабарей айғызарей	285
Ауаатғырә реизғлымғарей реицхыраарей.	300
Астатиақәей аретензиакәей	313
Аламыс иацәыхароу ағатырбарә.	313
Анхәей ағәцей реизықәаашыа ақсуа новеллақәә рғы.	316
«Азиас ццакуейт амшын ахь»	325
«Аси амацәыси»	330
«Мағә-мағә»	342
Ағамғә	352
Ақсадгьыл абзиабарә Ал. Цьонуа ирғиамғәқәак рғы	359
Ажәамаана азығәан ажәәқәак	366
«Амра ағҳа».	372
Гьаргь Гублиә иажәейнраалақәәки ипоема «Q-зәхәак рлахьынҗей».	377
«Гәыбаа адәы».	382

Владимир Платон-ица Анқәаб

ИҠЫМҢАҚӘА РЕИЗГА

Х-томкны
Ахқатәи атом

Ақсуа литература иазку аусумтақәа

Владимир Платонович Анкваб

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

В трех томах
Том третий

Работы по абхазской литературе

На абхазском языке

Аредактор Марина Тәанба
Акорректор Ирма Цьения
Асахьаҗыхы Руслан Габлия
Компиутерла еиқәиршәеит Адамыр Беренцы

Аформат 84x108 1/32. Атираж 300.
Иќацә. акь. бғы. 12,25. Инықә. акь. бғы. 20,58.
Ағацаңқа №

